

LALƏ HACIYEVA

**AZƏRBAYCANIN RUSDİLLİ
DÖVRÜ MƏTBUATININ
TARİXİNDƏN
(1871-1918)**

LALƏ HACIYEVA

**AZƏRBAYCANIN
RUSDİLLİ DÖVRÜ MƏTBUATININ
TARİXİNDƏN
(1871-1918)**

110260

Azərbaycan Milli
Kitəbxanası

“Elm və təhsil”
Bakı – 2017

2612.3(2A)q5

**Elmi məsləhətçi
və redaktor:**

Şamil Vəliyev,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçi:

Məhəmmədismail Mehdiyev,
tarix elmləri namizədi, dosent

Lalə Osman qızı Hacıyeva.

Azərbaycanın rusdilli dövrü mətbuatının tarixindən (1871-1918).
Bakı, "Elm və Təhsil", 2017, 392 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan mətbuatşünaslığında ilk dəfə rusdilli mətbuatın təşəkkülü və inkişafı tədqiq olunur. Kitab yarım əsr ərzində - XIX əsrin 70-ci illərindən 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulanadək - Azərbaycanda nəşr olunan rusdilli dövrü mətbuat haqqındadır. Araşdırılan dövrdə 100-dən çox qəzet və jurnal rus dilində işıq üzü görmüşdü. Bunların bir çoxusu ilk dəfə tədqiq olunub yaxud elmi işin dövryyəsinə buraxılmışdır. Kitab ictimai-siyasi, filologiya və mətbuat tarixi məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislər və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdu.

ISBN 978-9952-8176-2-1

© "Elm və təhsil", 2017

MÜNDƏRİCAT

MÜƏLLİFDƏN..... 5

GİRİŞ 7

**I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA RUSDİLLİ
MƏTBUATIN YARANMASININ ZƏMİNİ..... 11**

1.1. Qafqazda kitab çapı tarixindən 11

1.2. Qafqazda dövrü mətbuatın yaranması bölgənin
müstəmləkələşdirilməsinin nəticəsi kimi 25

1.3. Azərbaycanda rus ictimai fikrin
təşəkkülü tarixindən 40

1.4 Azərbaycanda ilk dövrü mətbuat -
"Bakinski Listok" qəzeti 57

1.5. Azərbaycanda ilk rəsmi nəşr -
"Bakinskiye İzvestiya" qəzeti 84

1.6. Azərbaycanlıların ümid və arzularının
ifadəçisi - "Kaspi" qəzeti 109

**II FƏSİL. XX ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ
AZƏRBAYCANDA RUSDİLLİ
MƏTBUATIN İNKİŞAFI 156**

2.1. Azərbaycanın rusdilli mətbuatı
birinci rus inqilabı ərəfəsində..... 156

2.2. 17 oktyabr 1905-ci il Manifesti və
Azərbaycanda rusdilli mətbuatın inkişafı 197

2.3. Birinci rus inqilabının satirik mətbuatın
inkişafına təsiri..... 237

ARXIV

III FƏSİL. MƏTBUAT BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ DAŞNAK-BOLŞEVİK İRTİCASI İLLƏRİNDƏ	278
3.1. Bakı rusdilli mətbuatı birinci dünya müharibəsi ərafəsində	278
3.2. Müharibədən zərər çəkmiş qaçqınların problemləri “Kaspi” və “Baku” qəzetlərinin səhifələrində	296
3.3. Mütəlqiyyətin devrilməsindən sonra çoxpartiyalı mətbuatın inkişafı	309
3.4. Azərbaycanlıların öz milli müqəddəratını təyinetmə məsələləri rusdilli mətbuatın səhifələrində (aprel 1917-ci il – may 1918-ci il)	331
YEKUN	354
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	358
1871 MAY – 1918-Cİ İLLƏRDƏ RUS DİLİNDƏ NƏŞR OLUNAN QƏZET VƏ JURNALLARIN XRONOLOGİYASI	388

MÜƏLLİFDƏN

Oxucuların diqqətinə təqdim edilən kitab yarım əsr ərzində – XIX əsrin 70-ci illərindən 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulanaqədək – Azərbaycanda nəşr olunan rusdilli dövrü mətbuat haqqındadır. İlk tədqiq olunan nəşr 6 mart 1871-ci ildə işıq üzü gören “Bakincki Listok” qəzetidir, sonuncu – 1917-ci ilin aprelin 30-dan “Kaspi” qəzetinin 6-cı səhifəsində çıxmağa başlayan “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin Xəbərləri”dir. Ümumilikdə, araşdırılan dövr ərzində rus dilində nəşr olunan 100 yaxın qəzet və jurnal tədqiq olunub və ya monoqrafiyanın elmi dövrüyyəsinə daxil edilib. Bunların sırasında həm burjuva-liberal, həm quberniya, həm siyasi yönümlü, həm də dövlət qurumlarına və siyasi cərəyanlara bilavasitə bağlı olmayan mətbuat var. Eyni zamanda bu nəşrlər milli meyllərinə görə də fərqləndirilə bilər. Bir qrup nəşr sırf Rusiya mövqeyindən çıxış edirdi. Bunlar əsasən rusdilli mətbuatın təşəkkül zamanı yaradılan nəşrlərdir. Bəziləri Azərbaycan xalqının ümid və arzularını əks etdirdi. Belə nəşrlərin lideri, sözsüz ki, başda Əlimərdan bəy Topçubaşov və naşiri Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla “Kaspi” qəzeti (1881-1919) idi. Bakıda ermənilərin maraqlarını ifadə edən çox sayda qəzet nəşr olunurdu, bunların da inkişafı XX əsrin birinci onilliyinə təsadüf edir. Dövrü mətbuatın belə geniş spektorda təmsilçiliyi araşdırılan dövrdə sənayesi sürətlə inkişaf edən Bakı şəhəri əhalisinin son dərəcə müxtəlifliyindən irəli gəlirdi. Burada çox xalqların nümayəndəsi yaşayırdı. XX əsrin əvvəlində şəhər sakinlərinin əksəriyyətini Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından gəlmiş ruslar, sonra azərbaycanlılar və ermənilər təşkil edirdi. Müxtəlif xarakterli, bəzən tam əks mövqelərdə duran Bakı mətbuatı ictimai fikrə birbaşa təsir göstərirdi. Əgər təşəkkül tapma dövründə rusdilli mətbuat Rusiya siyasətinə və dövlətçiliyinə istiqamətlənmişdisə, birinci dünya müharibəsinin sonunda Azərbaycandan

canın qabaqcıl demokratiyasının siyasi meydanda fəal çıxışı nəticəsində o, Azərbaycanın milli maraqlarına meylləndi.

Azərbaycan rusdilli mətbuatı haqqında ədəbiyyat kifayət qədər genişdir, lakin bu sahədə Azərbaycan dilində nəşr olunan dövrü mətbuatdan fərqli olaraq, ümumləşdirici elmi işlər yoxdur. Bu baxımdan təqdim olunan monoqrafiya ilk təcrübədir və bu səbəbdən qüsursuz deyil. Çatışmamazlıqlara, ilk növbədə, diqqətdən kənar qalan çoxsaylı məsələləri aid etmək lazımdır. Lakin işə başlanılıb və həmin mövzu üzrə sonrakı araşdırmalar üçün yol açılıb.

Kitabın ərsəyə gəlməsində həmkarların və dostların məsləhət və mülahizələri böyük rol oynamışdı. Monoqrafiyanın hazırlanması zamanı dəyərli fikirlər söyləyən işin elmi məsləhətçisi, professor Şamil Vəliyevə minnətdarlıq bildirməyi özümə borc bilirəm. Müəllimim və ustadım, professor Şirməmməd Hüseynova xüsusi təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Şirməmməd müəllimin alicənab köməyi nəticəsində fəsil və paragrafların adı daha düzgün verilmişdir. Həmçinin təmənnəsiz köməyinə görə BDU-nun Mətbuat tarixi kafedrasının dosenti Məhəmmədismayıl Mehdiyevə öz səmimi minnətdarlığımı bildirirəm. O, bütün əlyazmanı oxuyub, müəyyən qeyri-ardıcılıqları göstərdi, kitabın strukturuna yaxşılaşma gətirdi. Monoqrafiyanın hazırlanmasına böyük dəstək verdiyi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin direktoru, tarix elmləri namizədi Mais Bağirova dərin təşəkkürümü bildirmək istəyirəm.

*Lalə Osman qızı Hacıyeva,
Bakı, 2016*

GİRİŞ

Azərbaycanda dövrü mətbuatın yaranması və inkişafı çarizmin “hökumətin niyyətinə uyğun olan” faydalı məlumatları ölkədə yaymaq siyasəti və İ.V.Paskeviç Qafqazda baş komandan olarkən irəli sürülmüş Rusiyanın Qafqazı tanıması təşəbbüsü ilə birbaşa bağlı olmuşdur.¹ Həmin dövrdə İ.V.Paskeviçin fəal iştirakı ilə Qafqazda rusca ilk qəzet – “Tiflisskiye vedomosti” (1828-1832) yaradılmışdı. Bu nəşrin əsas funksiyası çarizm siyasətini Qafqazda yaymaqdan ibarət idi. Rusiya imperiyasına daxil olduğdan sonra Azərbaycan da Gürcüstan kimi Rusiyanı iki qrup şəxslərin təmsalında tanımağa başladı. Birincisi sosial və milli zülm gətirən generallar və məmurlar, ikincisi isə bu yerlərdə maarifçiliyin inkişafına, o cümlədən dövrü mətbuatın təşəkkülünə dəstək verən mədəniyyət xadimləri idi. Onlardan biri – XIX əsrin 60-cı illərinin sonunda Peterburqdan Bakıya gəlmiş alman protestantı Xristian Sink Bakı Gimnaziyasında alman dili müəllimi işləmiş, Azərbaycanda ilk dövrü nəşr olan “Bakinski Listok” qəzetini yaratmışdı (1871-1872). X.Sinklə eyni gimnaziyada təbiətşünaslıq müəllimi işləmiş Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) dörd il sonra “Əkinçi” qəzetini nəşr edərək (1875-1877) Azərbaycan milli mətbuatının əsasını qoymuşdur.

Milli mətbuatımızın sonrakı təşəkkülündə və inkişafında da Bakıda çıxmış rusdilli mətbuatın böyük rolu olmuşdur. “Şərqi-Rus” (1903-1905), “Həyat” (1905-1906), “İrşad” (1905-1908), “Tazə həyat” (1907), “Tərəqqi” (1908-1909), “Açıq söz” (1915-1918), “Hümmət” (1917-1918) qəzetlərinin gələcək redaktorları M.Şahtaxtı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, H.Vəzirov, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov və bir sıra başqaları ilk peşə addımlarını məhz rusdilli mətbuatda, əzəlliklə də

¹ Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Axtarı (QAKA). 12 cildə. 7 cild. Tiflis: Qafqaz Cənibini Baş İdarəsinin mətbəsi. 1878, 995 s., s.9.

“Kaspi” qəzetində (1881-1919) atmışdılar. Sonuncu qəzetin redaksiyasını, bir növ, Azərbaycan jurnalistlərinin bir neçə nəslini yetişdirmiş “gənc kadrlar ocağı” adlandırmaq olar. Digər tərəfdən, hətta milli mətbuatın yetərincə inkişaf etdiyi sonrakı illərdə də Azərbaycanın rusdilli dövrü mətbuatı əsas informasiya mübadiləsi kanalı olaraq xüsusi kommunikativ rol oynamaqda davam edir, Azərbaycanın öncül elm və mədəniyyətin nailiyyətlərinə qovuşmasında, ictimai rəyin formalaşmasında önəmli yer tuturdu. İmperiyanın bəzi türkdilli xalqları istisna olmaqla Rusiyadakı, o cümlədən Peterburq və Moskvadakı, Tiflis və Kiyevdəki geniş auditoriyaya yalnız Bakıda çıxan rusdilli mətbuat yol tapa bilərdi. Təsadüfi deyil ki, siyasi və milli oyanış dövrü olan 1905-ci ildə məhz “Kaspi” qəzetinin publisistləri olan Əhməd bəy Ağayev və Əlimərdan bəy Topçubaşov öz xalqının önündə gedir, onun arzu və ümidlərini imperiya paytaxtının hakim qurumlarına çatdırmağa bilirdilər. Bu və digər oxşar proseslərin öyrənilməsi XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan mətbuatının, eləcə də bütövlükdə o dövr Azərbaycan tarixinin önəmli aspektlərini açmağa imkan yaradır.

Araşdırmanın aktuallığı həm də müasir ictimai-siyasi həyatın tələbləri ilə bağlıdır. Belə ki, milli mediamız nə qədər inkişaf etmiş olsa da, postsövet dövlətlərinin və bütün dünyanın rus dili məkanında Azərbaycanın maraqlarını yalnız Bakıda rusca çıxan qəzet və jurnallar, onların elektron versiyaları, rus dilində yazan informasiya agentlikləri təmsil edir. W3Techs (World Wide Web Technology Surveys) təşkilatının məlumatında deyilir ki, İnternetdə istifadə səviyyəsinə görə rus dili 2013-cü ilin martında ikinci yerə çıxmışdır. Dünyada bu dildə danışan, yaxud onu anlayan insanların sayı 280 milyona bərabərdir. Buna görə də rusdilli dövrü mətbuatın təşəkkülü və inkişafı dövründə toplanmış həm müsbət, həm də mənfi təcrübənin öyrənilməsi zərurəti yaranır. XX əsrin ilk onilliklərinin inqilabi proseslərində bu mətbuat mühüm rol oynamış, milli mühitə ümumrus jurnalis-

tika və poliqrafiya təcrübəsi ilə yanaşı, həm də milli azadlıq ideyası gətirmişdir.¹ Bu, araşdırılan dövrün ictimai-siyasi təfəkkür tərzini, onun bugünkü ictimai və fərdi şüurdakı inikasını, müasir proseslərə təsirini daha adekvat qaydada anlamağa imkan verir.

Tədqiqatın elmi aktuallığı həm də problemin işlənmə dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Azərbaycanda ilk dövrü nəşr olan “Bakinski Listok” qəzetinin fəaliyyətə başladığı vaxtdan 145 il keçməsinə baxmayaraq rusdilli mətbuatımızın tarixinə dair hələ də ümumiləşdirilmiş tədqiqat əsərləri yazılmamış, onun təşəkkül və inkişaf dövründəki mühüm özəllikləri nəzərdən keçirilməmiş, baş vermiş hadisələrin rus dilindəki mətbuatın fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələri yetərincə öyrənilməmişdir.

Bu baxımdan rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetinin liberal-burjua rus qəzetindən öncül Azərbaycan burjuaziyasının milli nəşrinə çevrilməsi dövrü son dərəcə maraqlıdır. Uzaqgörən biznesmen və maarifçilik hamisi H.Z.Tağıyev Azərbaycan dilində qəzet nəşrinin tezliklə mümkün olmayacağını anlayaraq Bakıda və bütün Cənubi Qafqazda populyar olan “Kaspi”ni satın alaraq H.Zərdabi, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə kimi yerli jurnalistlərin köməyi ilə onun fəaliyyətini azərbaycanlıların milli mənafeyinə xidmət istiqamətinə yönəltmiş oldu.

Birinci Rusiya inqilabı ərəfəsində və onun gedişi zamanı baş vermiş hadisə və faktların zənginliyi, socialist yönli tamamilə yeni mətbuat tipinin, o cümlədən inqilabi olayların təsiri ilə rus dilində satirik mətbuatın meydana gəlməsi və onun fəaliyyətinin bu günə qədər tədqiq edilməməsi bu zaman kəsiyinin jurnalistikasının dərinəndən araşdırılmasını xeyli aktuallaşdırır.

I Dünya müharibəsi illərinin rusdilli mətbuatı da araşdırma üçün zəngin material verir. Hərbi fəlakətlər və hərəc-mərcliklər dövründə Bakıda buraxılan mətbuat Qafqazın ideologiya cəb-

¹ Elçin. Rusdilli mətbuatın əhəmiyyəti barədə. Azərbaycan mətbuatı tarixi antologiyası. 2 cildə, II-ci c.). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s., s.170.

həsinin önündə yer almışdı. Ölüm-dirim mübarizəsi aparan medianın səhifələrində müxtəlif siyasi dairələrin, siniflərin və xalqların maraqları toqquşurdu.

Qısa, təqdim olunan elmi əsərdə rusdilli dövrü mətbuatın problemlərinin kompleks araşdırılması, onun cəmiyyətlə, ictimai inkişafın Azərbaycanda mətbuatın inkişafına yardımçı olmuş hərəkətverici qüvvələri ilə qarşılıqlı təsirini öyrənmək sahəsində müşahidə olunan boşluğu doldurmaq məqsədi güdülür. Araşdırma mövzusunun seçilməsi də məhz bu boşluğu dərin elmi təhlillə aradan qaldırmaq zərurətindən irəli gəlmişdir. Monoqrafiyada verilmiş genişhəcmli yeni məlumatlar araşdırılan zaman kəsiyində baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrin bu və ya digər aspektlərinə işıq salmaqla yanaşı, həm də həmin hadisələr haqqında formalaşmış təsəvvürləri xeyli dərəcədə dəyişdirməyə qadirdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANDA RUSDİLLİ MƏTBUATIN YARANMASININ ZƏMİNİ

1.1. Qafqazda kitab çapı tarixindən

Qutenberqin çap dəzgahının ixtira etməsi bəşəriyyətin sosial-siyasi və tarixi-mədəni həyatında mühüm rol oynadı. Məhz çapçılıq işi XV-XVI əsrlərdə elmin intibahını və burjua cəmiyyətinin inkişafını şərtləndirdi. Həmin dövrə kimi kütləvi şüuru özünə sərf edən istiqamətə yönəldən ruhanilər cəmiyyəti idarə edirdi.

Qafqazda kitab çapının inkişafından danışarkən İvan Fyodorov başda olmaqla rus kitab çapı haqqında məlumatlara yer ayırmaq lazımdır. Belə ki, bu məlumatlar Rusiyanın istila etmiş ərazilərdə, o cümlədən Zaqafqaziyada rus çap sözünün yayılması siyasətinə aydınlıq gətirir. Məlumdur ki, feodalizm şəraitində əsas ideoloji qüvvə ruhanilər idi və bu səbəbdən ilk nəşr edilən kilsə kitabları olmuşdur. Onlar “oxu üçün birinci kitab olmuş, dərslük qismində XVIII əsrə kimi uşaqların təhsilində istifadə edilmişdir”.¹

1564-cü ildə İvan Fyodorov və Pyotr Mstislavsev tərəfindən çap edilən “Apostol” kitabı nəşr tarixi dəqiq bəlli olan Moskva dövlətinin birinci kitabı sayılır. Rusiyada kitab çapı tarixinin araşdırıcıları ölkədə çap işinin yaranması və yayılmasının zəmini barədə yazarkən çap dəzgahının məhz 1553-cü ildə işə salınmasının səbəblərini xüsusi qeyd edirlər. Məsələn ondadır ki, həmin zaman yenidən istila edilmiş Kazan xanlığında yeni açılan kilsələri kitabla təmin etməyə böyük ehtiyac yaranmışdı.

¹ "Rus kitab çapının 400 illiyi". Moskva: "Nauka" nəşr. 1964., 664 s., <http://www.ivki.ru/svitok/book/kvb.htm>

Misli görünməmiş ölçüdə ərizisini artırmış ölkəni tez bir zamanda kilsə kitabları ilə təchiz etmək lazım idi.¹

Sonralar həmin siyasət Rusiyanın istila etdiyi digər müsəlman xalqların, o cümlədən türkdilli müsəlmanların yaşadıkları ərazilərdə, lakin fərqli formada tətbiq edilmişdi. Belə ki, XIX əsrin 40-60-cı illərində əsas pravoslav ibadət kitabları tatar dilinə tərcümə olunub cap edilirdi.²

1894-cü ildə "Russki Arxiv" (1863-1917) jurnalının yazdığına görə, müqəddəs xristian kitablarının tatar dilinə tərcüməsi "pravoslav dinini qəbul edən tatarların ibadət etməsi üçün Ali hakimiyyətin hökmü" əsasında qəbul edilmişdi.³

1847-ci ilin avqustunda ibadət kitablarının tərcüməsi üçün xüsusi komitə yaradıldı. "Yeparxiya və akademik rəhbərliyin dəvətiylə" tanınmış alim-şərqşunas Mirzə Kazımbəy komitənin üzvü oldu.⁴ Əslən Dərbənd şəhərindən olan Mirzə Məmməd Əli Kazımbəy (1802-1870) 1820-ci ildə "qaçaq Şah Əlixan ilə hökumətə zidd əlaqələr qurduğu üçün" Həştərxana sürgün edilmiş Dərbənd şeyxülislamı Hacı Qasımbəyinin oğludur.⁵

Bəzi mənbələrə görə, Mirzə Kazımbəy də atası ilə birlikdə Həştərxana sürgün olunmuşdu.⁶ Lakin "Russki Arxiv" yazır ki, "Aleksandr Kasimoviç sürgün edilməyib və bir az sonra Həştərxana atasıyla görüşmək üçün gəlib".⁷ Həştərxanda M.Kazımbəy Şotland missionerləri ilə yaxından tanış olur və onlara şərq dillərini öyrədir. Özü isə onlardan ingilis dilini öyrənməyə başlayır. Şotland missionerlərinin təsirinə düşən M.Kazımbəy "1823-cü

¹"Rus kitab çapının 400 illiyi". Moskva: "Nauka" nəşr. 1964., 664 s., <http://www.ivki.ru/svitok/book/kvb.htm>

²Znamenski P. Xristian kitablarının tatar tərcüməsi // Russki Arxiv. 1894, №3, s.243.

³Yenə orada

⁴Yenə orada.

⁵A.P.Yermolov şotland missionerləri haqqında.Bir daha A.K.Kazımbəyinin tərcümeyi-halı barədə // Russki Arxiv. 1894, №2, s.165-169.

⁶Yenə orada

⁷Yenə orada

ildə xristianlığı qəbul etmək niyyətində olduğunu bildirdi və onların vasitəsi ilə bu haqda mərhum padşah Aleksandr Pavloviçə acizənə müraciət etdi".¹ Lakin Həştərxanın baş yepiskopu Avraamiy buna etiraz etmişdi və M.Kazımbəyinin Rusiyada hökm sürən pravoslav dinini qəbul etməsini istəmişdi. Buna baxmayaraq, "1806-cı ilin dekabr ayının 25-ci günü Şotland koloniyasına verilmiş imtiyazların 12, 13 və 19 maddələrinə görə" Mirzə Kazımbəyinin xahişi müsbət həll olunmuşdu.² Xaç suyuna salındıqdan sonra Kazımbəy özünə Aleksandr adını götürmüşdü. Həmin vaxtdan o, Aleksandr Kasimoviç Kazımbəy kimi özünü təqdim edirdi.

Dağlıların və Qafqazın digər qeyri-xristian xalqlarının xristianlığa keçməsində başqa dövlətlərin nümayəndələrinin fəallığından narahat olan çar hökuməti vəziyyəti nəzarətə almağa cəhd göstərirdi. Qafqazda və digər istila edilmiş ərazilərdə öz təsirini gücləndirmək məqsədi ilə Rusiya hökuməti pravoslav kitabların şərq dillərinə, o cümlədən tatar dilinə tərcümə etməyə başladı. Bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün yaradılmış komitəyə Mirzə Kazımbəydən savayı professorlar N.İ.İlinski və Q.S.Sablukov daxil idilər. "Russki Arxiv" qeyd edirdi ki, hər iki professor "nadir linqvist istedadına və biliklərə malik və səmimi qəlbədən tatarların xristian dini barədə maarifləndirilməsi kimi yüksək ideyaya sadiq insanlardı".³

Tanınmış şərqşunas Mirzə Kazımbəyinin böyük nüfuzu ərəb və tatar dilləri üzrə akademik mütəxəssisləri məyus etmişdi. Onlar Mirzə Kazımbəyinin təsiri altında 10 ildən artıq, 1850-ci illərin sonuna kimi çalışdılar. Tatarların xristianlıq sahəsində maarifləndirilməsi məqsədi ilə edilən tərcümələr dövrünü "maarifləndirmə missiyası" tarixində Kazımbəy dövrü adlandı-

¹A.P.Yermolov şotland missionerləri haqqında.Bir daha A.K.Kazımbəyinin tərcümeyi-halı barədə // Russki Arxiv. 1894, №2, s.165-169.

²Yenə orada

³Znamenski P. Xristian kitablarının tatar tərcüməsi // Russki Arxiv. 1894, №3, s.243.

rırlar. Həmin illərin tərcümə işlərinin fərqləndirici xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, görkəmli alimin nüfuzu nəticəsində tərcümənin əsası kimi canlı, tatar xalq dili deyil, elmi-ədəbi tatar dili götürülmüşdür.

Bu səbəbdən tərcümə edilmiş ibadət kitabları xaç suyuna salınmış tatarlar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmırdı. Bəlli olmuşdu ki, keşişlərin çoxu ərəb dilindən xəbərsizdir, sadə insanlar isə nəşr olunmuş kitabların elmi dilini başa düşmür. “Çətin də olsa etiraf etməliyəm ki, həmin zaman (1840-cı illərdə) biz yanlış istiqamət – belə demək olarsa, ultra-məhəmmədiyyə istiqaməti götürmüşdük, - professor N.İ.İlminski öz xatirələrində yazırdı. – Biz, sadə xalqın istifadə etmədiy, ərəb və fars sözləri və ifadələri ilə zəngin olan tatar məhəmmədiyyə dilini norma kimi qəbul etmişdik, ərəb əlifbasıyla yazırdıq, xüsusi adları da məhəmmədiyyə dilinə uyğun yazırdıq. Bu, bir tərəfdən, elmin həmin dövrdə vəziyyətindən irəli gəlirdi – elm sırf kitab dilindən istifadə edirdi, sadə xalq dili isə yararsız və xristianlığın ali məqsədləri üçün həraətli sayılırdı. Digər tərəfdən, Tövrat Cəmiyyətin qəbul etdiyi İngilis missionerlərinin tərcümə nümunələri də bizim işə öz təsirini göstərirdi”¹

Professor N.İ.İlminskinin təşəbbüsü ilə XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ibadət kitablarının tərcüməsinə baxış dəyişdi. Tərcümələrdə üstünlük xalqın dilinə verildi, və, rus tədqiqatçılarının dediyi kimi, N.İ.İlminski dövrü başlandı.

Həmin illər xristianlığı qəbul etmiş tatarlar arasında kütləvi dönüklük müşahidə olunurdu. Bunun qarşısının alınması və “xristian maarifçiliyini” davam etdirilməsi üçün professor N.İ.İlminski Kazan quberniyasında xaçpərəst-tatar məktəbi təsis etmişdi. Burada dərslər yeni kitablar vasitəsi ilə canlı xalq dilində aparılırdı. “Russki Arxiv”in yazdığına görə, məktəbin fəaliyyəti “özgə xalqların xristian maariflənməsində yeni siste-

min tətbiqinin ilk canlı təzahürü idi”. Jurnal qeyd edirdi ki, məktəbin məzunları tatar kəndlərinə səpələnərək hakim islam dininin əleyhinə qüdrətli qüvvəyə çevrildilər. Həmin dövrdə islam dininin nümayəndələri – mollalar və s. müsəlman məzhəbinə dair cəp məhsullarından məhrum idilər.

“Əlində maraqlı və hamı üçün aydın kitab tutan hər bir oğlan tatar balası, hər bir qız tatar balası ana dilində oxuduqları pravoslav dualar və dini nəğlələrlə, qarşılarında açılan yeni işıqlı dünya haqqında söhbətləri ilə ailə və kəndlərində əsl əshabəyə çevrilmişdilər”¹

Əgər ilk rus cəp kitablarının məqsədi istila edilmiş ərazilərdə pravoslavlığın və xristianlığın təbliği idisə, erməni kitab məhsulları bütün dünyaya səpələnmiş ermənilərin Eçmiədzin ətrafında birləşdirmək məqsədinə xidmət edirdi. Erməni cəp işinin başlama tarixi Rusiyada kitab çapı tarixi ilə üst-üstə düşür. Erməni dilində ilk kitab Venesiyada çap edilib. A.D.Yerisov (1841 - 1902) tərəfindən Tiflisdə nəşr olunan və aşkar erməni mövqeyində duran “Kavkazskaya Starina” aylıq tarixi-arxeoloji jurnal (1872-1873) erməni kitab çapı tarixinə aid silsilə məqalələr dərc etmişdi. Jurnal ısrarla yazırdı: “XVI əsrdə erməni katolikosu Mixail Eçmiədzini tərk etməli oldu və Sivastiyada məskunlaşdı, oradan da Roma papası IV Piyə nümayəndə heyəti göndərdi. Heyətin başında Yevdokiyanı olan Abqar adlı bir kəş durmuşdu, onu oğlu dyakon Sultanşah və keşiş Aleksandr müşayət edirdilər”²

Jurnal daha sonra bildirir ki, “Romaya gəlib katolikosun tapşırığını yerinə yetirən Abqar yüz il əvvəl icad edilmiş çap sənətinə diqqət yetirir”³ Jurnalın yazdığına görə, Abqar zəbur kitabını erməni dilində çap etmək qərarına gəlir. Venesiyada yaşayan ermənilərdən borc pul alır, 1565-ci ildə erməni şriflini

¹Znamenski P. Xristian kitablarının tatar tərcüməsi // Russki Arxiv. 1894, №3, s.243.

²“Kavkazskaya Starina”. Tiflis: 1873, №№4-5, s.127.

³Yenə orada.

¹Znamenski P. Xristian kitablarının tatar tərcüməsi // Russki Arxiv. 1894, №3, s.243.

tökür və kitabı çap edir. Zirək tərənən Abqar 1567-ci ildə Osmanlı İmperiyasının paytaxtında erməni kilsəsi üçün mətbəə açıb və həmin il əlifbanı, daha sonra isə dini təqvimini çap edib. Qafqazda rus ictimai fikri və mətbuat tədqiqatçısı D.L.Vateşvili erməni çap sözünün yaranmasını XVI əsrin əvvəllərinə aid edir. Onun fikrincə, birinci erməni çap kitabı 1512-ci ildə Venesiyada işıq üzü görüb. Sonralar çap işi müxtəlif ölkə və şəhərlərin "erməni icmalarında" yayılmışdır.¹ Lakin müəllifin erməni çap işi tarixini 50 il irəli çəkmək istəyi mötəbər mənbələrlə təsdiq edilmir. Bizim əldə etdiyimiz məlumatlar sübut edir ki, erməni kitab çap işinin əsası XVI əsrin ikinci yarısında qoyulmuşdur. Belə ki, Qafqaz canişini dəftərxanasının 1846-cı il üçün dərc etdiyi "Kavkazski Kalendar" Zaqafqaziya diyarının şəhərlərinə həsr olunmuş qısa tarixi öçerkdə birinci erməni kitabının 1567-ci ildə çap edildiyi bildirilir.

D.L.Vateşvili qeyd edir ki, Madrasda (Hindistan) yaşayan erməni Qriqor Çakikensin vəsaiti ilə 1771-ci ildə Eçmiədzində özünün kağız fabrikası olan mətbəə təşkil edilmişdi. Digər mənbələrə görə, mətbəə iki il sonra, 1773-cü ildə quraşdırılıb.² Belə bir fikir də mövcuddur ki, Eçmiədzində ilk mətbəə katolikos Simeon Yerevansın təşəbbüsü ilə yaradılmışdı. İlk zamanlar mətbəə üçün kağız İstanbuldan və digər şəhərlərdən gətirilirdi, amma az sonra, yəni 1776-cı ildə Fransadan dəvət edilən ustalar burada kağız fabriki inşa etdilər.³

Mətbəənin kitab məhsulları Eçmiədzinin ideyalarının təbliğinə xidmət edirdi. Məlum olduğu kimi, Eçmiədzin Rusiyanın köməyiylə ermənilərin Qafqazda yerləşdirilməsinə çalışırdı. İranda yaşayan ermənilər hələ I Pyotrün dövründə, daha sonra isə "onlara Rusiyanın himayəçiliyi altında siyasi müstəqillik vəd edən Rusiyada yaşayan baş yepiskop İosif Arqutinskini mək-

¹ Vateşvili D.L. XIX əsrin birinci qərinasında Qafqazda rus ictimai fikri və mətbəə. Moskva: «Nauka», 1973, s.34.

² «Kavkazski Kalendar 1846-cı il üçün». Tiflis: 1846, s.62.

³ www.armenika.info

tublarından ruhlanaraq" Qafqaza köçməyə və "qismən Gürcüstanda, qismən Gəncədə və Şirvanda" yaşamağa çalışırdılar.¹

Maraqlıdır ki, ermənilər Qafqaza sayca böyük icmalarla köçürdülər. Misal üçün, 1846-cı il üçün "Kavkazski Kalendar" bu haqda dəqiq məlumatlara yer verir: "1797-ci il – erməni mülükləri tabeliklərində olan 11 min ailədən ibarət erməni xalqı ilə Rusiya təəbəliyi qəbul edərək İrandan Qafqaz ərəzisinə köçmüşdür".²

Eçmiədzindən sonra Rusiyanın Peterburq, Moskva, Həştərxan və başqa şəhərlərində erməni kitab çapı mərkəzləri yaradıldı.³ Peterburqda erməni mətbəəsi 1781-ci ildə yuxarıda adı çəkilən baş yepiskop və bütün Rusiya ermənilərin dini lideri İosif Arqutinskini təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə təşkil edilmişdi.

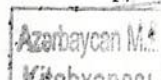
XIX əsrin əvvəllərində Peterburqda Ovsen Ovanisyanə məxsus mətbəə fəaliyyət göstərirdi. Burada həm mülki, həm dini məzmunlu kitablar çap edilirdi. 20-ci illərdə erməni sahibkarları Lazarev qardaşları mətbəəni alıb 1829-cu ildə Moskvaya köçürdülər və 1815-ci ildə təsis etdikləri Şərq dilləri İnstitutunda yerləşdirdilər. Rusiyada yaşayan ermənilərin mədəniyyət mərkəzi olan bu təhsil müəssisəsi çox vaxt Lazarev İnstitutu adlandırılırdı. Mövcud olduğu bütün müddətdə antitürkçülüğü ilə ad çıxarmış Lazarev İnstitutu özəl məktəb kimi açılmışdı. Sonra məktəb hökumət qimnaziyalarına bərabər tutuldu. Maraqlıdır ki, 1841-ci ildə burada erməni ruhanilərinin uşaqları üçün şöbə açılmışdı. 1843-cü ildə isə Lazarev İnstitutunda Zaqafqaziya işləmək üçün inzibati məmurlar hazırlayan şöbə açıldı. Şöbəyə kasıb erməni ailələrindən gənclər qəbul edilirdi və onlar təhsil haqqı ödəməkdən azad idilər. Ehtimal etmək olar ki, ermənilər bundan yaxşıca faydalandılar – XIX əsrin ortalarından Qafqazda sovet hakimiyyəti qurulanadək Tiflisdə Qafqaz canişinin idarəsində xeyli sayda erməni əsilli məmur çalışırdı. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, Tiflisdə dərc olunan "Zakavkazski Vestnik" qəzeti-

¹ «Kavkazskaya Starina». Tiflis: 1872, №1, s.34

² «Kavkazski Kalendar 1846-cı il üçün». Tiflis: 1846, s.65.

³ Yəni orada.

110260

nin (1838-1855) redaksiyasında "tatar (Azərbaycan – L.H.) dili" tərcüməçisi millətçə erməni olan "Tit. (titulyar) Müş. (müşavir) Babacan Davidoviç Lazarev" idi.¹

Qafqazda ilk mətbəə 1709-cu ildə Tiflisdə açılmışdı. Bu fakt XIX əsrdə Qafqazda nəşr olunan "Kavkazski Kalendar", "Russkaya Starina", "Kavkazski Vestnik" və digər mənbələrlə təsdiq olunur. Lakin Qafqazda çap tarixini araşdıran D.L. Vateyşvili bu hadisənin bir il əvvəl baş verdiyini və mətbəənin VI Vaxtanq tərəfindən açıldığını yazır. Bu zaman müəllif gürcü çap tarixinin araşdırıcıları M.K. Qasadze, X.Q. Şaraşidze, N. Kapterova və s. əsaslanır. Onlar sənədlərə istinad edərək göstərirlər ki, XVIII əsrin əvvəlində Qüds patriarxı Xrisanfiya müraciət edən VI Vaxtanq Tiflisdə mətbəə açmaqda kömək istəmişdir. Müraciətdə lazım olan avadanlıq və çap dəzgahıyla yanaşı təcrübəli çapçının da göndərilməsi xahiş edilirdi. Müəllifin yazdığına görə, Xrisanfiy bu xahişi rumın kitab çapçılarına ötürmüşdü. Həmin dövrdə Rumıniyanın ən tanınmış kitab çapçılarından biri əslən gürcü olan Vaxtanq Antimoz İveriyə hesab olunurdu.²

Birinci mətbəə 1723-cü ilədək fəaliyyət göstərdi. Həmin il türklər Tiflisi yenidən ələ keçirdilər və farsları Gürcüstana olan bütün hüquqlarından imtina etməyə məcbur etdilər. Şah II Teymuraz varisi İrakli ilə birlikdə ölkədən qaçdı və dağlarda özünə kasıb bir sığınacaq tapdı. "Kavkazski Kalendar"da dərc olunan qısa tarixi öçerkdə 1735-ci ildə Nadir şahın Gürcüstani türklərdən azad etdiyi və ölkəni idarə etmək üçün II Teymuraza və onun varisi İrakliyə verdiyi bildirilir. "Atası Rusiyaya getdikdən sonra İrakli Kartali və Kaxetiya çarlıqlarını birləşdirir, Tiflisdə mətbəə, sikkəxana, toxpaxana yaradır və daimi növbəli qoşun təşkil edir".³ Lakin belə təmtəraqlı başlanğıc heç də parlaq bitmir. 1795-ci ildə qoca, 81 yaşlı İrakli dağlara çəkilməli olur

¹ "Kavkazski Kalendar 1847-ci il üçün". 1846, s.180.

² Vateyşvili D.L. XIX əsrin birinci çərçivəsində Qafqazda rus ictimai fikri və mətbuatı. Moskva: «Nauka». 1973, s.31.

³ "Kavkazski Kalendar 1847-ci il üçün". 1846, s.149-150.

və, demək olar ki, müqavimətsiz paytaxtı Əli Məhəmməd Şaha təslim verir. Buna baxmayaraq, İraklinin çarlığı dövründə Gürcüstanda nəşr işinin islahatı aparıldı, məsələn, hər kəsdən gürcü dilinin orfoqrafik qaydalarına əməl edilməsi tələbi tətbiq olundu. O vaxta kimi yazı köhnəlmiş kilsə dilində aparılırdı. Həmin qaydalar "katolikos I Antoniy tərəfindən Gürcüstanda hazırlanmış və nəşri nəzərdə tutulmuş bütün mətnlər üçün icbari idi".¹

Gürcüstanda ilk mətbəənin təşkili XVIII əsrin əvvəlinə təsadüf etsə də, gürcü kitab çapının kökü Romaya, XVII əsrin birinci yarısına gedir çıxır. Həmin dövrdə həm Rusiyada, həm Gürcüstanda xristian dininin pravoslav və katolik təbirçiləri arasında qarşıdurma yaranmışdı. Dini təbliğat missionerlərdən işlərinin yenidən qurulmasını və öz fəaliyyətlərini gürcü xalqının dili və mədəniyyətinin öyrənilməsinə, xalq ilə yaxın olmağı, katolik ədəbiyyatın tərcüməsini, moizələrin xalqın danışdığı dilində nəşrini tələb edirdi.²

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, artıq XIX əsrin ortalarında Gürcüstanda kitab nəşri yalnız kilsə ehkamların təbliğatçısı və dini ədəbiyyatın yayıcısı çərçivəsindən çıxaraq, xalqın maarifçilik və milli özünüdərkətmənin inkişafına xidmət edən bir vasitəyə çevrilmişdi.

Azərbaycan kitab nəşri işinə gəldikdə, zənnimizcə, tarixi kifayət qədər öyrənilməyib. Bəzi mənbələrə görə, Azərbaycan dilində çap olunan birinci kitab Füzulinin 1813-cü ildə "Leyli və Məcnun" əsəridir.³ Digər mənbələrdə Azərbaycan dilində ilk kitab kimi 1813-cü ildə Kəlküttədə çap olunan Əli Əzimbadi və Mirhüseyn Cunfurinin "Şərhl-İskəndərnameyi-Gəncəvi" göstərilir.⁴ Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, müəllifi azərbaycanlı olan ilk

¹ Vateyşvili D.L. XIX əsrin birinci çərçivəsində Qafqazda rus ictimai fikri və mətbuatı. Moskva: «Nauka», 1973, s.38.

² www.antique book.htm

³ Axundov B., Mahmudov M. Nəşriyyat işinin əsasları. Bakı: «Azpoliqraf», 2006, s.3.

⁴ Yəni orada.

kitab 1594-cü ildə Romada “Mediçi” mətbəəsində çap edilən Nəsrəddin Tusinin “Təhrir-i Öqlidis” əsəridir.¹

Gürcü və erməni kitab nəşrindən fəqli olaraq Azərbaycan da kitab çapı sahəsində tipografik deyil, litoqrafik (daşbasma) üsuluna üstünlük verilirdi. Məlum olduğu kimi, qədim zamanlardan Şərqdə əlyazma kitablarda əsərin müxtəlif epizodlarını əks etdirən gözəl miniatür şəkillər verilirdi. Leyla xanımın “Divan” (1844), Nafinin “Divani Nafi” (1852) əsərləri, həmçinin “Divani Aciz” (1857), “Divani Dilsuz” (1869) və bir çox digər kitablarda bu üsulla çap edilmişdi. 1813-cü ildə təşkil edilmiş Təbriz mətbəəsində ölməz Füzulinin əsərləri də bu üsulla nəşr olunub.

Araşdırılan dövrün azərbaycanlı müəlliflərin kitablarına fars dilində yazılmış bəzi əsərləri də aid etmək olar. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda xeyli zaman əvvəl fars dilinin aparıcı yer tutması səbəbindən 1870-ci illərə qədər bütün işgüzar və şəxsi yazışmalar, müqavilələr, aktlar, şəriət qərarları, ticarət dəftərləri, gündəliklər və s. bu dildə aparılırdı. H.b.Zərdabinin “Əkinçi” qəzeti yaranana kimi “demək olar bütün tatar (Azərbaycan – L.H.) kitablara, cüzi hissəsini çıxmaqla, əl ilə yazılmışdı, və çox az sayda, əsasən fars mənbəli kitablarda litoqrafiya üsulu ilə nəşr edilmişdi”.²

Əlyazma və litoqrafiya üsulunu çapla əvəz etmək, həmçinin Bakıda Azərbaycan dilində dövrü mətbuat yaratmaq məqsədilə “cənab Məlikov (Zərdabi – L.H.) nəşr işini öyrənməkdən ötrü xaricə getmiş (çox güman İstanbul - L.H.), oradan özü ilə incə tatar şrifti gətirib fəaliyyətə başlamışdır...”.³ Azərbaycan dilində qəzet nəşr etməyə başlayan H.Zərdabi fars dilini öz ana dilindən üstün tutan “elm dünyası”ndan olan gizli, bəzən isə açıq bədxahlarla mübarizə aparmalı oldu. Azərbaycanda dövrü mətbuat tarixinin tədqiqatçısı F.Sultanovun yazdığına görə,

“qəzetlər çıxana qədər kitablarda, mədhiyələr, satira və şeirlər Farsistanın “güllü-bəzəkli” dilində yazılırdı və, bir sözlə, Zaqafqaziyanın bütün müsəlman yazıçıları və şairləri öz fars qələm qardaşlarını təqlid edirdilər”.¹ Hətta bəzi dövlət məktəblərinin proqramına fars dili icbari fənn kimi daxil edilmişdi. Heç də təsadüfi deyil ki, A.A.Bakıxanov şagirdlər üçün nəzərdə tutduğu “Qanuni-Qüdsi” qrammatik əsərini də fars dilində yazıb. Zaqafqaziya məktəblər direktoru Evarest Qrubberin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilinin qrammatikası üzrə hansısa dərsləyin olmadığı bir şəraitdə A.A.Bakıxanovun hazırladığı kitab “yerli qimmaziyada və tatar və qismən fars dili tədris edilən digər Zaqafqaziya məktəblərində heç olmasa oxumağı öyrədirdi...”².

Həmin əsəri nəşr etməkdən ötrü A.A.Bakıxanovun hansı məşəqqətlərlə üzləşdiyini biz onun baron Rozenlə yazışmasından görə bilərik. İş orasındadır ki, kitabın nəşri üçün A.A.Bakıxanov Tiflis hökumət mətbəəsinin nəzarətçisi, litoqrafiya işinin ustası Araratova müraciət etmişdi. Həmin mətbəədə “Tifliskiye Vedomosti” qəzeti və müxtəlif rəsmi sərəncamlar çap edilirdi. Araratov kitabın 1000 nüsxəsinin razılaşdırılması vaxtda və məbləğə çapına söz vermişdi. Lakin müqavilə şərtlərini pozub işi sona çatdırmadan, Ermənistan vilayətinə getmişdi. A.A.Bakıxanovun məktubunda oxuyuruq ki, “14-cü dərəcəli məmur Araratovun öhdəliyi göstərilən sayda qrammatikayı çap edib kitablara birlikdə bütün məsariflərin ətraflı hesabını mənə çatdırmaqdan ibarət idi”.³ Mətbəə xərclərinə dair hesabat olmadan məktəblər direktorluğu Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” kitabına çəkdiyi xərci ödəyə bilməzdi. Nəticədə kitabın çapı üçün 120 çervon məsrəf 1836-cı ildə Bakıxanovun pensiyasından tutulmuşdu.

¹ Qafqazda dövrü mətbuat. Tiflis: Gürcü Nəşriyyat Yoldaşlığının Elektromətbəəsi, 1901, s.49.

² Bakıxanov A.A. Əsərləri, qeydləri, məktubları. Bakı: “Elm” nəşr., 1983, s. 257-259.

³ Yəni orada.

¹ Allahverdiyev B.V. Kitablarda haqqında kitab. Bakı: “Gənclik”, 1972, s.71.

² Qafqazda dövrü mətbuat. Tiflis: Gürcü Nəşriyyat Yoldaşlığının Elektromətbəəsi, 1901, s.49.

³ Yəni orada.

A.A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” əsərinin çapına qədər, yəni XIX əsrin birinci çərçivəsində Bakıda mətbəə və litoqrafiya yox idi. Bunlar, XIX yüzilliyin ikinci yarısında fəaliyyətə başladılar. Mətbəələrin açılmasına həmin dövrdə Azərbaycanda cərəyan edən sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər təkan verdi. 1856-cı ildə L.M.Volçkinin mətbəəsi, 1870-ci ildə “Kaspi” mətbəəsi və litoqrafiyası (H.Z.A.Tağıyev başda olmaqla “Kaspi” Qafqaz çap işi yoldaşlığı), 1875-ci ildə A.K.Kasabovun mətbəəsi, 1879-cu ildə Ter-Ovanesov qardaşlarının, 1887-ci ildə Qureviçin, daha sonra Orucov qardaşlarının və buxar ilə işləyən M.Muxtarovun mətbəəsi və d. təşkil olundu.¹

Beləliklə, kitab çapı bütövlükdə Qafqazda nəşriyyat işinin yayılmasına, kitab və ədəbi dilin inkişafına təsir göstərdi. Buna 1885-ci ildə Qafqaz hüduqlarında nəşr edilmiş kitab və broşür-lərin siyahısı dəlalət edir. Həmin siyahı Qafqazın mülki işlər üzrə Ali Baş rəisinin göstərişi ilə dərc edilmişdir: “1885-ci ildə (1 noyabra kimi) Qafqaza rus dilində 96, gürcü dilində 46, erməni dilində 51, fransız dilində 4 kitab və broşür nəşr edilmişdir, cəmi 197 / Gürcü dilində çap olunanlardan ən görkəmliləri bunlardır: “Gürcüstanın kilsə tarixi”, “Xalq mahnıları”, “Tamara Tsbieri” tarixi-dramatik poema, gürcü xalq havalarının notları və i.a / Erməni dilində çap olunanlar: “İrəvanlı Mesrop Taqiyansın tərcümeyi-halı”, “Tiflislilərin həyatı”, “Avraam Linkoln”, Homerin “İliada”sı və i.a. / Bundan başqa, fransız dilində 4, tatar dilində 3, alman dilində 1 kitab çap edilmişdir.”²

1885-ci ildə Bakıda əski Azərbaycan şrifti olan bir mətbəə fəaliyyət göstərirdi. Bəzi məlumatlara görə, iki-üç mətbəə də Şamaxı və Şuşada mövcud idi. Aydındır ki, bunlar cəmiyyətin kitabə olan tələbatını ödəyə bilmirdilər. Azərbaycanda nəşr işinin tarixini araşdıran B.Allahverdiyevin fikrincə, M.F.Axundov, Q.b.Zakir, sonralar isə digər mütərəqqi xadimlər mətbəə

açılmasına dair dəfələrlə Qafqaz canişini İdarəsinə müraciət etmişlər, lakin çox hallarda belə xahişlər rədd edilmişdi.¹ Belə münasibətin səbəbini qeyri-xristian xalqların mədəni və intellektual inkişafından ehtiyatlanan çar Rusiyasının siyasətində axtarmaq lazımdır.

Hakim dairələr hər vəchlə müsəlman xalqların maariflənməsinin əleyhinə çıxırdılar. Bunu təsdiq edən etibarlı mənbələrdən olan çoxsaylı sübutlar var. Belə ki, 1901-ci ilin əvvəlində DİN Polis Departamentindən Yelisavetpol qubernatoruna ünvanlanmış sirkulyar məktubda departamentin rəisi Zvolyanski müsəlman mühitində yeni meyllərin yaranmasından narahatlığını bildirərək təşvişlə yazırdı: “Bu cərəyanlar Rusiya Dövlətinin on dörd milyonluq müsəlman əhalisinin çoxəsrlik həyat tərzini sarsıda bilər və bu, əhalinin həyatında ciddi dönüşün baş verəcəyi haqqında düşünməyə əsas verir”.² Məktubda göstərilir ki, öncə həmin cərəyanlar çox sadə formada, Avropa tələffüz sistemində uyğun şəkildə tərtib edilmiş yeni savad vermək metodunda özünü büruzə verdi. Həmin üsulun müəllifi Krımdan olan tanınmış ictimai xadim İsmayıl Qaspiralıdır (1851-1914). Onun tərtib etdiyi tatar dili dərsliyi uşaqlar tərəfindən ərəb dilinin mənimsəməsinə xeyli asanlaşdırır və təlim müddətini qısaldır. İ. Qaspiralının dərsliyi Rusiya müsəlmanları arasında tez bir zamanda böyük nüfuz qazandı, həmin vaxta kimi bütün müsəlman əhalisinin təhsilini öz əllərində saxlayan mollaları arxa plana çəkdi. Mütərəqqi təmayüllərin inkişafı baş verdi. Bunlar ədəbiyyatda iki yeni hərəkatın: bir tərəfdən – köhnə ənənələri mühafizə edən hərəkatın, digər tərəfdən – Rusiya müsəlmanlarının həyatına tərəqqi və mədəniyyətin yeni ideyalarını gətirilməsinə xidmət edən hərəkatın yaranmasında özünü göstərdi. Məxfi məktubda Polis Departamentinin rəhbəri qubernatordan xahiş edirdi ki, mütərəqqi təmayüllərin qarşısının alınması üçün bir

¹Boqoslovski Y. Bakı mətbəəti 1908-ci ildə. Bakı: A.Tarayev və L.Mirzəbekyansın mətbəəsi. 1909, s. 81-83.

²«Kavkazski Kalendar 1887-ci il üçün”.Tiflis: 1886, s.238.

¹Allahverdiyev B. Kitablar haqqında kitab. Bakı: «Gənclik», 1972, s.72.

²Zaqafqaziyada rus siyasətinə dair sənədlər. Bakı: “Azərbaycan” qəzetinin mətbəəsi. 1920, s.123.

neçə istiqamətdə tədbirlər görsün: «1.həvalə olunmuş ərazinin müsəlman əhalisindən kimlərin tatar ədəbiyyatında novator əsərlərin müəllifi kimi çıxış etdiyi öyrənilsin; 2. həmin şəxslər barəsində, onların ictimai və əmlak vəziyyəti haqqında, habelə müsəlman mühitində əlaqələri, harada təhsil almalarına dair ətraflı məlumatlar toplansın; 3. yeni hərəkət ardıcıllarının gənc türkçülərlə münasibətlərin olub-olması və onların Türkiyədən və ya digər xarici müsəlman mərkəzindən dəstək almaları müəyyən edilsin; 4.həvalə olunmuş ərazidə yeni təlim metodunu tətbiq edən müsəlman məktəbləri nə vaxt və kim tərəfindən təsis edilməsi, kimlərin həmin məktəblərdə dərs dediyi, həmin məktəblərin kimin rəhbərliyi və nəzarəti altında olması araşdırılsın».¹

Maarifçilər üzərində jandarm nəzarəti çar Rusiyasında adi hala çevrilmişdi. Lakin müsəlman əhalisi həmçinin bürokratlardan da əziyyət çəkirdi, belə ki, onlar istənilən zaman qanuna istinad edib orada qeyri-xristian əhalisinə münasibətdə “özlərinin mühafizə və qorunmaq siyasətində qaranlıq qalan məsələlərə cavab tapırdılar”.² Hökumət özünün müsəlman həmvətəndaşlarına hər zaman dini baxımdan yanaşırdı. Ə.M.Topçubaşovun fikrincə, bu yanaşma qanunvericilikdə, rəhbərlikdə, hətta məhkəmədə də yer almışdı: “Yüz il ərzində müsəlmanların başına gələn müsibətlətlərin kökündə Rusiya müsəlmanlarına qarşı xaç yürüşü rolunu oynayan məhz belə münasibət durur”.³

¹Zaqafqaziyada rus siyasətinə dair sənədlər. Bakı: “Azərbaycan” qəzetinin mətbəəsi. 1920, s.125.

²Ağayev Ə.b. Müsəlmanların müraciətlərinə dair zəruri izahatlar. «Kaspi» qəz., 1905, №59, s.3.

³Topçubaşov Ə.M. Müsəlmanlar azadlıq hərəkətində. «Kaspi» qəz., 1905, №216, s.2.

1.2. Qafqazda dövrü mətbuatın yaranması bölgənin müstəmləkələşdirilməsinin nəticəsi kimi

Rus çap sözünün Qafqaza gəlməsi və burada yayılması XVIII əsrin sonu – XIX əsrin birinci yarısında regionda cərəyan edən siyasi hadisələrlə sıx bağlıdır. İran və Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd olan Gürcüstan 1801-ci ildə Rusiyanın tərkibinə rəsmi daxil olana kimi qonşuların sonsuz hücumlarına məruz qalırdı. “Gürcüstanı daimi Rus Dövlətinin təbəliyinə vəsiyyət edən”¹ çar Qeorqinin 1800-ci ilin dekabrın 28-də vəfatından sonra öz dindaşlarının qeydinə qalan imperator I Pavel Gürcüstanı öz himayəsi altına aldı. 18 yanvar 1801-ci il Manifesti ilə bunu bəyan edən imperator “6 mart 1801-ci il tarixdə Həştərxan Hərbi Qubernatoru General-Leytenant Knorinq 2-yə eyni zamanda Gürcüstanın General-qubernatoru, general-qubernator knyaz Orbelyanova isə Gürcüstanın Mülki Qubernatoru olmağı tapşırırdı”.²

Gürcüstanın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olması Rusiyaya çox böyük iqtisadi fayda vəd edirdi. Bundan başqa, rus dövlət xadimləri bu addımın siyasi və strateji əhəmiyyətini də nəzərə alırdılar. I Pavelin Qafqaz məsələləri üzrə ən uzaqqörən müşavirlərindən biri sayılan qraf A.A.Musin-Puşkin Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsinin “fayda”larını sadalayarkən iqtisadi üstünlüklərlə yanaşı digər mühüm faktorları da qeyd edirdi. Onun fikrincə, Qafqaz sıra dağları arxasında əməliyyat meydanı əldə etdikdən sonra Rusiya, bir tərəfdən, dağ xalqlarını cilovlamaq üçün yaxşı fürsət əldə edəcək, digər tərəfdən, İran və Osmanlı imperiyası ilə sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi üçün imkanlar açılacaq. O, xəbərdar edirdi ki, əgər rəqib ölkələr

¹Zubov P. Rus döyüşçülərinin Qafqaz ölkələrində şücaəti, 1800-ci ildən 1834-ci ilədək. Cild 1. SPb.: K.Vinqeberin mətbəəsi. 1855, s. 32.

²Yenə orada.

“daha tez Gürcüstanı işğal etsəydilər”¹, bu halda Ön Qafqaz və Krıma ciddi təhlükə yarana bilərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazı müstəmləkəyə çevirmək və burada, həmçinin Azovyanı və Qafqazönü çöllərdə rus əhalisini yerləşdirmək fikri hələ İvan Qroznınun padşahlıq etdiyi dövrlərdə yaranmışdı. Onun vaxtında Terek çayının mənsəbinə “atıcılar və şəhərli və azad kazaklar” köçürülmüşdülər. Məhz onların nəsiləri sonralar dağ kazaklarının tanınmış Gizlər-Qreben alayını təşkil etmişdilər.² I Pyotrın zamanında “Sulak çayı üzərində müqəddəs xaç qalası ələ keçirilmişdi və bir neçə kazak şəhərciyində 100 Don kazak ailəsi yerləşdirilmişdi”³.

II Yekaterinanın hakimiyyəti illərində (1762-1796) Qafqazın məskun edilməsi geniş miqyas aldı. “Onun əmri ilə 1763-cü ildə məskunlaşma Terek boyu üzə yuxarı Qreben şəhərciklərindən (stanitsalarından) Mozdoka kimi davam etdi, və Volqadan köçürülmüş 517 kazak ailəsi, Dondan daha 100 ailə və Mozdok legion dəstəsinin kazaklaşmış 335 aşağı rütbəlisi bu məkanda yerləşdirildi”⁴. Həmin məntəqələrdə Mozdok kazak alayı təşkil olundu. Mozdok isə qala şəhər statusu aldı. II Yekaterinanın Qafqazı məskunlaşdırılma siyasəti XVIII yüzilliyin sonlarına kimi davam etdi. “Russkaya Starina”nın (1870-1918) yazdığına görə, həmin illərdə Qafqaza “Dondan Kuban kazaklarından 1000 ailə köçürüldü və onlardan Kuban kazak alayı yaradıldı”⁵.

Qafqazın məskunlaşdırılması siyasətini XIX əsrdə Qafqaz Ali Baş komandanları A.Yermolov (1816-1827), İ.Paskeviç (1827-1831), Rozen (1831-1838), Y.Qolovin (1838-1842), A.Neydqart (1842-1844) və digərləri davam etdirdi. Zaqafqaziya

məmləkətinin, o cümlədən Bakı quberniyasının məskunlaşdırılması bir neçə mərhələdən keçmişdir. 1817-ci ildən başlayaraq general Yermolovun dövründə diyara (xüsusilə Gürcüstanın və Azərbaycanın bəzi ərazilərinə) Vürtemberg alman kolonistləri köçürülmüşdü. XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda İran və Osmanlı imperiyasından ermənilərin və yunanların köçürülməsi həyata keçirilməyə başladı. Onlar 1826-1828-ci illər Rus-İran müharibəsi nəticəsində İrandan alınmış İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında yerləşdirildi. Həmin ərazilərdən “Erməni vilayəti” yaradıldı.¹ Bu köçürülmə İ.Paskeviçin vaxtında baş tutdu və bu səbəbdən ona “qraf İrəvanski” titulu verilmişdi. Çarizmin köçürülmə siyasətini araşdıran F.E.Bağirovun fikrincə, “1828-1830-cü illərdə Zaqafqaziya 40.000 fars və 84.000-dən artıq erməni köçürülmüşdü”². Vilayətə ruslar daha çox köçürüldü. Bu proses XX əsrə kimi davam etmişdi. Zaqafqaziya həmçinin rus kəndli sektantların sürgün məkanına da çevrilmişdi. 1838-ci ildə “Vel kəndi (köhnə təriqətçilər), 1839-cu ildə Privolnoye (subbotniklər), 1840-ci ildə Prişib və Nikolayevka (molokanlar), 1867-ci ildə Pravoslavnoye (pravoslavlar) kəndləri yaradıldı”³.

Rus köçürülmə işi knyaz M.S.Vorontsovun vaxtında xüsusilə canlandı. O, hər vəchlə rus kəndlilərini diyara cəlb edirdi. “Kavkazski Kalendar” bu prosesi müsbət qiymətləndirirdi və diyar üçün faydalı hesab edirdi, belə ki, nəşrin fikrincə, “köçkünlər burada vətəndaşçılığı bərqərar edir və naməlum peşələri yayırlar”⁴.

¹Fadeyev A.V. Rusiya və Qafqaz XIX əsrin birinci qərinasında. Moskva: SSRİ EA nəşr.1960, s.101.

²Qafqaz və onun hərbi rəhbərləri. 1854 -1864-ci illər. Oçerk. Tərtib edən İ.S.Kravtsov. “Russkaya starina”, 1886, iyul, s.133-134.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

⁵Yenə orada.

¹Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasının Akları (QAKA). Tiflis: Qafqaz Canişinin Baş idarəsinin mətbəəsi. Cild 7, 1878, s.3.

²Bağirov F.Ə. Çarizmin köçürülmə siyasəti Azərbaycanda (1830-1914-cü illər). – M.: Maroseyka, 2009, s. 9.

³1905-ci ildə senator Kuzminskinin Ali Hökm əsasında apardığı Bakı şəhəri və Bakı quberniyasının təftişi haqqında acizənə hesabat. SPb.:1907, s.507.

⁴Qaqemeyster Y.A. Əhali. “Kavkazski Kalendar 1846-cı il üçün”. Tiflis: 1846, s.139.

Misal üçün, nəşrin qeyd etdiyinə görə, Gürcüstan-İmeretiya Quberniyasında özəl şəxslərin sahibliyində böyük ərazilər mövcuddur, lakin “əhali azlığından burada torpaqlar istifadəsi çətin qalır”.¹

Məşkunlaşanlar keçmiş Azərbaycan xanlıqlarında münbit torpaqları tuturdular, amma yerli xan və mülkədarlar öz torpaqlarını qoruyaraq onlara müqavimət göstərirdilər.

“Kavkazski Kalendar” göstərirdi ki, rusların məşkunlaşması yerli əhalinin istəyinə zidd aparılırdı: “Ümumiyyətlə, nəinki köçkünlərə görə olan torpaq sahəsinin qədərini müəyyənləşdirmək lazımdır, həmçinin bir qayda olaraq qət edilməlidir ki, köçürülər (Azərbaycan kəndliləri nəzərdə tutulur – L.H.) hər zaman torpaqlarını oturaq həyat keçirənlərə güzəşt etsinlər”.² Çar hökumətinin fikri və mövqeyi belə idi: könüllü güzəştə getmirlərsə, məşkunlaşma zor gücünə aparılmalıdır.

Zaqafqaziyanın ən çoxsaylı əhalisi azərbaycanlılar idi. Adı çəkilən “Kavkazski Kalendar” jurnalı yazırdı ki, azərbaycanlıların “sayı 675.000 nəfərdir; sonra İmeretiya gürcüləri gəlir – 490.000-ə yaxın, ermənilər 200.000 nəfərə qədərdir”. Əsrlər boyu heyvandarlıqla məşğul olan azərbaycanlılar digərlərindən varlı yaşayırdılar. “Onlar ən çətin zamanlarda dağları aşaraq öz sürülərindən yaxşı gəlir əldə edirdilər; hələ indinin özündə də maldarlıqla məşğulluq onları yaxşı dolandırır”.³

Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi, sözsüz ki, qonşu Azərbaycan xanlıqlarda Rusiyaya meyilli olanların mövqeyini möhkəmləndirdi. Rusiya hökuməti yerli xanları qeyri-müəyyən vəziyyətdə saxlamağa üstünlük verməklə onları fəal hərəkətlərdən çəkindirir və daha nüfuzluların güclənməsinin qarşısını alırdı. Xanların Rusiyaya meyilli olmalarının səmimiyyətini yoxlayan hökumət çalışırdı ki, onların maraqlarını özünün təbəəliyin-

də olan Gürcüstanın maraqlarına tabe etsin. Bununla bağlı I Aleksandr Qafqazın Ali Baş komandanı general Knorringa yazırdı: “Ətraf ərazilərin sahibləri və xalqları ilə münasibət qurarkən Rusiyaya meyilli olanların sayının artmasına çalışmaq gərəkdir, xüsusilə İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və digər xanları tərəfimizə çəkməyə çalışmalı, nə qədər ki, onların üzərində Baba-xanın hakimiyyəti bərqərar olmayıb”.¹

Baba-xan dedikdə, birinci arvadı Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı Ağabəyim xanım olan fars taxt-tacının sahibi Fətəli Şahı Rusiyada nəzərdə tuturdular. Zaqafqaziyada rus siyasətinin qarşısını kəsən iki ən nüfuzlu azərbaycanlı xanlardan biri məhz İbrahim xan idi. Quba xanı Fətəli xan da rus təsirinin əleyhinə çıxırdı. XVIII əsrdə Zaqafqaziyada Rusiya siyasətinin araşdırıcısı O.P.Markovanın fikrincə, Fətəli xanın inadkar aqressiv fəaliyyətinin kökündə öz ailəsinin deyil, bütün Azərbaycanın maraqları nəminə mübarizə dururdu.

Gürcü knyaz və zadəganlarının Baqrationlar sülaləsinin hakimiyyət hüquqlarını bərpa etmək çağırışına cavab verən İran taxtının sahibi Fətəli Şah şahzadə Yulonu Kartli-Kaxetiyanın çarı kimi tanıdığını bildirdi və ona yardım üçün öz qoşunlarını göndərməyi vəd verdi. Gürcüstanın cənub sərhədlərində, İrəvan xanlığı istiqamətində fars hərbi qüvvələri toplaşmağa başladı. Bu, Rusiya hökumətini narahat edirdi. “Knorringin Gürcüstanda “qayda-qanun və sakitlik” təmin edə bilməyəcəyinə əmin olduqdan sonra I Aleksandr onu geri çağırırdı və Gürcüstanın “Ali Baş komandanı” general-leytenant knyaz P.D.Sisianovu təyin etdi”.²

1804-cü ildə sarsılmaz İrəvan qalasını mühasirəyə alan knyaz Sisianov “Fars Şahı Baba-Xan”ın şəxsən başçılıq etdiyi ordu ilə üz-üzə gəldi. Həmin döyüşdə onun başçılığı altında iştirak edənlər və “rəhbərlik edənlər arasında taxt-tacın varisi

¹Qaqemeyster Y.A. Əhali. “Kavkazski Kalendar 1846-cı il üçün”.

Tiflis: 1846, s.139.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

¹Fadeyev A.V. Rusiya və Qafqaz XIX əsrin birinci çərçivəsində. Moskva: SSRİ EA nəşr. 1960, s.110.

²Yenə orada, s.108.

Abbas Mirzə, Pir Qulu Xan, gürcü şahzadələri Aleksandr və Teymuraz və digər İranda tanınmış döyüşçülər var idi”.¹

General-leytenant knyaz P.Sisianov (1754-1806) 9 sentyabr 1802-ci ildə Gürcüstanın Ali Baş rəisi təyin edilmişdi. Bu təyinat Rusiya və Gürcüstan üçün gözəl perspektivlər açırdı, “belə ki, Generalın şəxsi keyfiyyətlərindən, cəsarətindən və təcübürlü olmasından daha vacibi onun tanınmış gürcü soyadlarından birinə mənsub olması idi. Bu soyad çarlıq etmiş sonuncu sülalə ilə qohumluq telləriylə bağlı idi (knyaz qızı Mariya Sisianova sonuncu Gürcü çarı XIII Qeorqinin arvadı olmuşdur)”.²

Beləliklə, Sisianovun təyinatı müəyyən dərəcədə gürcü zadəgan feodallarını qane etməli idi. Digər tərəfdən, Sisianov Rusiyada anadan olmuş və böyümüşdür, 18 yaşından rus xidmətində idi, qvardiya zabitləri ilə oturub-dururdu, bir sıra ali rəhbər vəzifələr tutmuşdu və, nəhayət, Minsk quberniyasında böyük malikanənin sahibi idi. Həmin malikanəni ona II Yekaterina bağışlamışdı. Deməli, onun “ümumrusiya mütləqiyyəti”nə sədəqətli və vəfalı olmasına şübhə qalmırdı. Əsas məqamlardan biri də odur ki, knyaz Pyotr Dmitriyeviç Sisianov dağ əhalisinə münasibətdə sərt mövqedə dururdu. Bundan başqa, Sisianov Qafqazda müəyyən hərbi və inzibati iş təcrübəsinə malik idi. 1795-ci ildə P.Sisianov qraf V.A.Zubovun “İran yürüşü” zamanı onun ən yaxın köməkçilərindən biri, 1796-1797-ci illərdə isə Bakı qalasının komendantı olmuşdu. Ümid etmək olardı ki, o, tez bir zamanda Zaqafqaziyada yaranmış siyasi vəziyyətdən baş çıxaracaq, və, I Aleksandrın dediyi kimi, “məmləkətin qarışıq işlərinə aydınlıq gətirəcək” idi.³ Ətraf ərazilərin başında duranlara etdiyi təlqin nəticəsində Bakı xanı Hüseyn-Qulu Xan, sonra isə Meqreliyanın sahibi knyaz Qriqori Dadiani “Rusiya təbəliyyəti qəbul edilməsi haqqında müraciət etdilər və, Knyaz Sisianovun

¹«Sın Oteçestva”. SPb.: 1817, №34, s.214.

²Zubov P. Rus döyüşçülərinin Qafqaz ölkələrində şücaəti, 1800-ci ildən 1834-ci ilədək. Cild I. SPb.: K.Vinçeberin mətbəəsi. 1855, s. 41.

³Yenə orada, s.109.

xahişi ilə, 23 may 1803-cü ildə buna Ali hakimiyyətin icazəsi verildi”.¹

Lakin rəsmi olaraq Azərbaycan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə on il sonra daxil oldular. Rusiya və İran arasında bağlanmış Güllüstan müqaviləsinə görə, “Qarabağ və bundan sonra Yelisevetspol əyaləti adlanacaq Gəncə, həmçinin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış xanlıqları öz torpaqları ilə” Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil oldular.²

Yeni hakimiyyət xanlıqları sonda ləğv etmək məqsədi ilə onların fəaliyyətini hər cür məhdudlaşdırmağa çalışırdı. General A.Yermolovun yazdığına görə, Güllüstan müqaviləsi bağlandıqdan bir müddət sonra xanların mənaflərinə olan “çox sərfəli müqavilələr qüvvədə idi. Əvvəl onlar zərurətdən irəli gəlirdi, bir vaxt sonra isə Sisianovdan sonrakı rəislərin zəifliyi və sərəştə-sizliyi nəticəsində bizdən qoparılmışdı”.³ Lakin Yermolovun Qafqazı idarə etdiyi müddətdə burada, xüsusilə Azərbaycan ərazisində siyasət sərtləşmişdi. Onun knyaz Voronsova yazdığı məktubdan görünür ki, Qafqazın Ali Baş komandanı Azərbaycan xanlarını rus tacına sözsüz tabe etməyi və buradakı torpaqları Rusiyanın vilayətinə çevirməyi məqsədi qarşısına qoymuşdu: “Qarabağ xanı mülayim, ancaq zəifdir, xoşbəxtlikdən xəstədir və övladı yoxdur, bundan sonra varisi ola bilməz, və, əlbətdə ki, orada xanlıq olmayacaq. Şəki xanı dəhşətli və qəddar həşərətdir, hələ cavandır və bu yaxınlarda gözəl və gənc xanım ilə evlənilib. Haramzadənin çoxlu övladı olacaq və çoxsaylı varisləri gözləməyə bilmərik. Mən vaxt itirmək niyyətində deyiləm. Mən İrandan qayıdıandan sonra onun varlı və bol malikanəsi Rusiyanın dairəsi olacaq. Belə işləri icazə istəmədən sürətlə görmək

¹Zubov P. Rus döyüşçülərinin Qafqaz ölkələrində şücaəti, 1800-ci ildən 1834-ci ilədək. Cild I. SPb.: K.Vinçeberin mətbəəsi. 1855, s. 42.

²Yenə orada.

³Aleksey Petroviç Yermolov (onun kn. M.S.Voronsova məktublarında). 1816-1852-ci illər. A.P.Berjenin məlumatları. «Russkaya starina», 1885, dekabr, s. 523.

lazımdır. Mən təcrübə aparacağam, bu təcrübə, heç şübhəsiz, hökumətin xoşuna gələcək".¹

Ruslar gürcü əsilzadələrini özlərinə tabe etməkdə daha çox çətinlik çəkirdilər. Yermolov yazırdı ki, onlar yaxşılıq başa düşmərlər və "Rusiyaya mənsub olduqlarını" dəyərləndirmirlər.² Qafqazın mədəni və inzibati mərkəzi olan Tiflis, həmçinin Gürcüstan, bütövlükdə Zaqafqaziya daha əlverişli mövqə tuturdu; böyük bir siyasi mərkəzin bütün texniki və dövlət aparatı burada cəmləşmişdi, məhz bura yavaş-yavaş vilayətin mədəni həyatının aparıcı qüvvələri – idarələr, banklar, Zaqafqaziya dəmir yolunun Mərkəzi deposu, bütün vilayətin ehtiyaclarını ödəyəcək ərzaq ehtiyatları və s. toplaşdı. Tiflisdə, Zaqafqaziyanın mədəni və inzibati mərkəzi kimi inkişafı ilk gürcü dövrü mətbuatı – "Sakartvelos Qazeti" üçün zəmin yaratdı. Sonralar qəzet adı dəyişib "Kartuli Qazeti" oldu. Senezuranın rahatlığından ötrü bu həftəlik qəzetin materialları rus dilində tərtib edilirdi, sonra isə gürcü dilinə çevrilirdi. Qəzetin birinci sayı 8 mart 1819-cu ildə işıq üzünə çıxdı. Qəzet 1821-ci ilin sonuna kimi hər həftə çıxırdı.

Tiflisdə ilk qəzetin rus dilində deyil, gürcü dilində nəşr olunmasında A.P.Yermolovun başçılıq etdiyi administrasiyanın niyyəti "Gürcüstan əhalisini savadlı dünyanın maraqlarına qoşmaq" idi.³ Həm şəhərlərdə, həm kəndlərdə hakim dil gürcü dili idi. Sonralar da, XIX əsrin 40-ə illərində, Gürcüstan paytaxtında xeyli rus yaşadığı vaxtda belə burada rus dili yüksək mövqə tutmurdu.⁴ 1847-ci il üçün "Kavkazski Kalendar"ın yazdığına görə, əhalinin təhsil səviyyəsi də yüksək deyildi: "gəlmələrin az hissəsi istisna olmaqla yerli əhali - ən aşağı təbəqəyə mənsub,

¹ Aleksey Petroviç Yermolov (onun kn. M.S.Voronsova məktublarında). 1816-1852-ci illər. A.P.Berjenin məlumatları. «Russkaya starina», 1885, dekabr, s. 523.

² Yəni orada.

³ Veydenbaum E.Q. Qafqaz etüdləri. "Kavkaz" qəz., 1896, №4, s. 2.

⁴ "Kavkazski Kalendar 1847-ci il üçün". 1846, s.166.

lakin Tiflisdə ən çoxsaylı kütləsini təşkil edən insanlar savadlılığın ən aşağı pilləsində dururlar və ya heç savadları yoxdur..."¹ Cəmiyyətin az-çox savadlı zümərəsi "gürcü çarlarının və gürcü knyaz soyadının nəsiləri", tacirlər və bütün məzhəblərdən olan din xadimləri hesab olunurdular.²

Nəşr olunduğu müddətdə ilk gürcü qəzeti "Kartuli Qazeti" nə dövrü mətbuatın əhəmiyyətini hələ dərk etməyən yerli əhalinin, nə rus əhalisinin, nə də həmin illərdə burada xidmət edən hərbi və məmurların rəğbətini qazana bilmədi. 1822-ci ilə kimi hərbi korpusun komandanlığı və mülki hakimiyyət hər il qəzetə abunə yazılırdılar. Birinci növbədə hərbi korpusun komandanlığı qəzetə abunə olurdu. Lakin bu səylər əbəs idi.³

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə yeni mətbuat orqanına ehtiyac yarandı. "Kavkaz" qəzetinin (1846-1918) tarixindən bəhs edən broşürdə qeyd olunurdu ki, "çox vaxt İran müharibəsi zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edən əlamətdar hərbi hadisələr haqqında Qafqaz əhalisinə məlumat vermək lazım gəlirdi. Məmləkətdə qəzet yoxluğu ilk zamanlar qraf Paskeviç elan və əmr formasında xüsusi vəzərlər buraxmağa vadar etdi. Bu vəzərlərdə hərbi hadisələr haqqında qısa xəbərlər verilirdi. Elanlar yerli əhalinin dilində çap olunurdu və əhali arasında puluz paylanırdı".⁴

1828-ci ilin aprelində qraf Paskeviç maarif nazirinə müraciət edərək məmləkətdə rəsmi dövrü orqanın nəşrinə icazə istədi. Vəsadət təmin olundu. Həmin il Tiflisdə "Tiflisskiye Vedomosti" adlı rəsmi qəzetin nəşrinə dair "Ali hökm" verildi. Maarif nazirinə məktubunda qraf Paskeviç yazırdı: "Vəziyyət mənə məcbur etdi ki, ötən il mən Tiflis qubernatoruna burada

¹ "Kavkazski Kalendar 1847-ci il üçün". 1846, s.167.

² Yəni orada.

³ Vateyşvili D.L. XIX əsrin birinci qərinasında Qafqazda rus ictimai fikri və mətbuatı. Moskva: «Nauka», 1973, s.100.

⁴ "Kavkaz" qəzeti. 1846-1901. Tiflis: Qafqazda mülki işlər üzrə Ali Baş rəisin dəfərxanasının mətbəəsi. 1901, s.3.

işlənən Asiya dillərində əhaliyə gərəklı müxtəlif növ elanların dərc edilməsinə icazə verim".¹ Mühəribənin sonuna yaxın aydın oldu ki, İran üzərində qələbə uzaq deyil. Bu zaman İ.Paskeviç Tiflisdə rus dilində qəzetin çapı haqqında qərar qəbul etdi. O, maarif nazirinə yuxarıda qeyd olunan ünvanladığı məktubda rus dilində qəzetin zəruriliyini belə əsaslandırır: "Tiflisdə hər hansı bir siyasi məqsəddən uzaq, yalnız rəsmi xəbərləri, elanları, məmləkət üçün maraqlı olan əsas ümumi yenilikləri, ümumiyyətlə isə, hökumətin baxışlarına uyğun gələn bütün məlumatları yayan dövrü mətbuatın nəşri çox vacib və faydalıdır".²

"Hökumətin baxışlarına uyğun gələn" məlumatlarla yanaşı nəzərdə tutulurdu ki, qəzet həmçinin "gözə çarpmadan mədəni xalqların anlayışlarına uyğun olan və yerli əhali üçün faydalı olacaq məlumatları və fikirləri də dərc edib yayacaq, bununla da onların etibarlı maariflənməsinin artmasına xidmət göstərəcək".³

Paskeviçin təklifi çar tərəfindən bəyənildiyindən, o, maarif nazirinə müraciətində yeni qəzetin proqramı və nəşri ilə bağlı yaxın planlarını bölüşmüşdü. Qəzetin abunəçilər hesabına nəşr edilməsi nəzərdə tutulurdu, belə ki, "1828-ci ilin sentyabrına onların sayı 792 çatmışdı".⁴ Qəzetin buraxılması xüsusi olaraq bu məqsədlə təsis edilmiş komitəyə həvalə edilmişdi. Komitə hərbi qubernatorun nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Komitəyə "10 iyul 1826-cı ildə Ali hökmlə təsdiq edilən Sensura haqqında Nizamnaməyə ən ciddi sürətdə əməl olunmasına" nəzarət tapşırılmışdı.⁵

1826-cı il Sensura Nizamnaməsini maarif naziri A.S.Şişkov (1754-1841) hazırlayıb təsdiq etmişdi. 1804-cü ildə qəbul edilən və 12 səhifə, 47 maddədən ibarət əvvəlki nizamnamədən fərqli olaraq, A.S.Şişkovun hazırladığı Nizamnamə "çətin başa düşülən

və 19 fəsil, 230 maddə, 60 səhifədən ibarət" idi.¹ Rusiya senzura tarixinin tədqiqatçısı P.S.Reyfmən qeyd edir ki, Şişkov hesab edirdi ki, onun hazırladığı Nizamnamənin məqsədi ədəbiyyat, elm, incəsənət əsərlərinə "vətən üçün faydalı və ya, ən azı zərərsiz istiqamət" verməkdir.² Lakin maarif məmurunun hər şeyi xırdalıklarına kimi qaydaya salmaq istəyi Nizamnaməni qısaömürlü etdi. Sənədi təsdiq edən I Nikolay dərhal nizamnaməyə əməl etməməyə icazə verdi və yeni Sensura Nizamnaməsinin hazırlanmasını tapşırıldı.³ 1827-ci ilin sonuna yeni Nizamnamənin layihəsi artıq hazır idi. Layihəyə görə, senzura ədəbiyyata hansısa istiqamət verməməli, yalnız dinə, taxt-taca və vətəndaşların ləyaqətinə zərər vuran kitabların nəşrini və satışını qadağan etməlidir. Dərc olunmuş kitablara ancaq ali hökmlə qadağan edilə bilərdi. Ədəbiyyat, elm, incəsənət üzrə dövrü nəşrlərə icazə çar tərəfindən deyil, Baş İdarə tərəfindən verilir. Bütün bunlar senzura sahəsində vəziyyəti kifayət qədər yaxşılaşdırırdı.

Mətbuata daha etibarlı münasibət ilk növbədə özünü onda göstərdi ki, dövrü nəşrlər əvvəlki illərin senzurasının qadağan etdiyi ədəbi və ictimai xarakterli mövzularda indi toxunmaq imkanı əldə etdilər. Yeni jurnal buraxmaq haqqında vəsədləri nəşirlər özləri verə bilərdilər. Bu isə, əlamətdar hadisə kimi dəyərləndirilirdi. Bəzi nəşirlər öz jurnallarında siyasi bölmənin aparılması hüququ da əldə etmişdilər. Həmin vaxtadək belə imtiyaz yalnız dörd qəzetə - "S.-Peterburqskiye Vedomosti", "Moskovskiye Vedomosti", "Severnaya Pçela" və "Russki İnvəlid" qəzetlərinə verilmişdi. Beləliklə, senzurada yeni cərəyanlar nəticəsində yeni siyasi mətbuat yaranmağa başladı.⁴

¹Reyfmən P.S. Rus, sovet və postsovet senzura tarixindən.

<http://lepo.it.da.ut.ec/~pavel/index1.htm>http://www.textfighter.org/raznoe/History/reifm/stavshii_ministrom_prosvescheniya_tsenzury_aleksandra.php

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Xalq maarifi nazirliyinin fəaliyyətinin tarixi icmalı. 1802-1902.

SPb.: Xalq maarifi nazirliyinin nəşri, 1902, s.389.

¹QAKA. Cild. 7. 1878, s.9.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

⁵Yenə orada.

Lakin bu dəyişikliklərin ömrü çox olmadı. Hakimiyyətə gəlişini dekabristlərin üsyanını yatırmaqla başlayan I Nikolayın səltənəti dövrünün əvvəlində məxfi xidmət – özünün “nəzarət polisi” olan Üçüncü bölmə - jandarmar Korpusu yaradıldı. Yeni orqanın rəhbəri general A.X.Benkendorf təyin edildi. Bölmə birbaşa çara tabe idi. Bu səbəbdən Benkendorfun başçılıq etdiyi xidmətin fəaliyyəti xüsusi mənə kəsb edirdi. Bölmənin fəaliyyət dairəsi çox geniş idi, lakin onun senzura işlərində iştirakı haqqında açıq danışılmırdı. Tədqiqatçı Reyfmanın fikrincə, bölmənin bu funksiyanı daşması labüd idi. Onun səlahiyyətlərinin çox geniş olduğundan çoxları düşünürdü ki, formal olaraq senzura Üçüncü bölmənin səlahiyyətindədir.

1828-ci il nizamnaməsinin təsdiqindən dərhal sonra sənədin nisbətən liberal müddəalarına zidd olan bir sıra qadağalar qoyuldu. “İlk növbədə dövrü nəşrləri nəzarətdə saxlamaq tapşırılmışdı, bu isə xoş məramdan deyil, mətbuata xüsusi etibarsızlıqdan irəli gəlirdi”.¹

Rus, gürcü və erməni dillərində mətbuatın yaranması ilə “Qafqazın yerli mətbuatını tabe etmək zəruriyyəti yarandı”.² Bu məqsədlə 23 dekabr 1837-ci ildə “Tiflisdə yerli ləhcələrdə çap edilən kitabların baxılmasını Gürcüstanın, Qafqaz və Zaqafqaziya vilayətlərinin Ali rəisi idarəsinə tabe edilsin” Ali hökm imzalandı, məmləkətdə çap olunan bütün əsərlərin senzurası Qafqaz Cənubunun dəftərxanasına həvalə edildi.

Bu qayda 40-cı illərin sonuna, Qafqaz Təhsil Dairəsinin yaranmasına kimi davam etdi. İmperiyada senzura komitələri Maarif nazirliyinin tabeliyində olduğundan “Rayevski qimnaziyasının müəllimləri – Krestyanov, Arzanov və Korqanovdan ibarət” olan yerli senzura komitəsi Qafqaz Təhsil Dairəsinə

¹Reyfman P.S. Rus, sovet və postsovet senzura tarixindən.

<http://lepo.it.da.ut.ee/~pavel/index1.htmhttp>

²Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatının tarixi üçün materiallar. Bakı:

«Çenlibel» NPM, 2009, s. 20.

verildi.¹ Komitə ilk iclasını 23 aprel 1849-cu ildə keçirdi. Komitənin fəaliyyəti ictimai əsaslarda qurulmuşdu, senzorlar gördükləri işin müqabilində məvəcib almırdılar. Baxılan əsərlərin artması müstəqil komitənin yaradılması məsələsini gündəmə gətirdi. Belə komitələr imperiyanın böyük şəhərlərində artıq mövcud idi. Tezliklə Tiflisdə də müstəqil komitənin yaradılmasına izin verildi və yenidən təşkil edilmiş Qafqaz Senzura Komitəsi 1 may 1851-ci ildə fəaliyyətə başladı. Yeni komitənin ştatında rus, gürcü, erməni və Avropa dilləri bilən senzorlar var idi. Sonradan Şərq dilləri üzrə senzor ştatı əlavə edildi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1906-cı ilə kimi Şərq dilləri senzoru funksiyasını erməni dili senzorları – Kaytmazov, Karqanov, Melik-Mehrabov, Kişmişev və Karaxanov yerinə yetirirdilər və, Mirzə Şərif Mirzəyevin yazdığı kimi, buna görə “ikiqat mükafatlandırılırdılar”.²

“Senzura və mətbuat haqqında 1890-cı ildə dərc edilmiş və 1895-ci ildə əlavələr edilmiş Nizamnamə” daxili senzuranı Senzura Komitələrinin və ya bu məqsəd üçün təyin edilmiş Senzorların üzərinə qoymuşdu. Senzura Komitələri S.-Peterburqda, Moskvada, Varşavada və Tiflisdə təsis edilmişdi. Senzorlar Rıqa, Revel, Yuryev, Mitava, Kiyev, Vilnya, Odessa və Kazan şəhərlərinə təyin olunmuşdu. Qafqaz Senzura Komitəsi Daxili İşlər Nazirliyinin mətbuat işləri üzrə Baş idarəsinə tabe edilmişdi və sədr, böyük və kiçik senzorlardan ibarət idi. 1883-cü ildə Yevqeni Alekseyeviç Boqoslovski Bakı mətbuatı üzrə inspektor təyin edildi. O, Bakıda xidmət etdiyi müddətdə “nə yerli administrasiya, nə mətbuat işləri üzrə Baş idarə tərəfindən məzəmmət almamışdı”.³ Qafqaz Senzura Komitəsinin sədri M.P.Qekkelə ünvanladığı raportda o, fəxrlə özünün çoxillik senzor təcrübəsindən yazır və Bakı qəzetləri redaktorları onun

¹Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatının tarixi üçün materiallar.

Bakı: «Çenlibel» NPM, 2009, s. 22.

²Yenə orada, s.23.

³Gürcüstan Milli Arxivi (GMA), f.480, siy.1, iş.1988, v.4.

prinsip və baxışlarına alışdıqlarını bildirirdi. Y.Boqoslovski qeyd edirdi ki, "hamu, bəlkə də böyük narazılıqla, tabe olurdu və mənim buraxmayacağım materialı ixtisara salırdı".¹ Boqoslovski Qafqaz dövrü mətbuata həsr edilmiş iki kitabçanın müəllifidir. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda, mətbuat tarixinin araşdırılması üçün bunlar çox dəyərli mənbələrdir.

Qafqaz Sensura Komitəsinin üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu: 1) Qafqaz məmləkəti hüdüdlərində çap edilən jurnal, qəzet və müxtəlif əsərlərin senzurası; 2) rus və başqa dillərdə xaricdən məmləkətə gətirilən əsərlərə baxılması; 3) imperiyaya gətirilən gürcü, erməni və Şərqi dillərində əsərlərə baxılması, mətbəə, litoqrafiya və bu kimi müəssisələrə, kitab ticarətinə nəzarət. Tiflisdə çap məhsullarına nəzarət Komitənin xüsusi inspektoruna, "Qafqaz məmləkətinin başqa yerlərində - qubernator tərəfindən təyin edilmiş xüsusi tapşırıqlar üzrə məmurlara" həvalə edilmişdi.²

Tiflisdə rus dilində dövrü mətbuat orqanının yaradılması nə məqsədəuyğunluğunun lehinə həmçinin Gürcüstanda Rusiyanın qabaqcıl insanların, o cümlədən 1825-ci il dekabr üsyanının iştirakçılarının cəmləşməsi faktorunu qeyd etmək olar. Tədqiqatçı V.Şadurinin verdiyi məlumatlara əsasən, İ.F.Paskevichin komandan olduğu Əlahiddə Qafqaz korpusunun sıralarında 65-dən çox zabıt-dekabrist və üsyanda iştirak etmiş 3000-dən artıq əsgər qulluq edirdi. Onların əksəriyyəti çox bilikli və ziyalı insan idi. Gürcüstana sürgün olunan dekabristlər arasında yazıçı və jurnalist az deyildi: Bestujev qardaşları, Odoyevski, Korniloviç, Laçinov, Suxorukov, Vedenyanin, Norov, Orjiski, Bursov, Krivsov və d.³

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, birinci nəşr ilində "Tifliskiye Vedomosti" qəzetinin 792 abunəçisi var idi. Qəzet

¹Gürcüstan Milli Arxivi (GMA), f.480, siy.1, iş.1988, v. 5.

²Yenə orada.

³Şaduri V. Qriboyedov və Gürcüstanın ədəbi-ictimai dairələri.

www.feb-web.ru

iki dildə - gürcü və rus dillərində çıxırdı. Qafqazın Ali baş rəisi baron Rozen təyin olunduqdan sonra "Tifliskiye Vedomosti" baş redaktor Sankovskinin rəhbərliyi altında fars, daha sonra isə Azərbaycan dillərində nəşr edilməyə başladı. Bu qəzetlər rus nəşri mətninin hərfi tərcüməsi idi. D.L.Vateyşvilinin yazdığına görə, "Tifliskiye Vedomosti"nin Şərqi dublikatının redaktorunun adını sənədlər əsasında müəyyən etmək mümkün olmasa da, "bəzi bioqrafik məlumatlara istinadən"¹ güman etmək olar ki, redaktor vəzifəsinin icrası Abbas Qulu Ağa Bakıxanov tapşırılmışdı. Yeri gəlmişkən, qəzetin etirafına görə, Bakıxanov "Şərqi dillərinin yaxşı bilicisi" hesab olunurdu.²

1833-cü ildə "Tifliskiye Vedomosti" qəzetinin nəşri bitdi. Qafqazın Ali baş rəisi general-leytenant Neydqartın təyin olunması ilə "Tifliskiye Vedomosti"nin əvəzinə 1 yanvar 1838-ci ildən geniş nəşr planı olan "Zakavkazski Vestnik" nəşr edilməyə başladı.³ 1846-cı ildə knyaz M.S.Voronsovun Qafqaz canişini olduğu dövrdə Tiflisdə "Kavkaz" ilk özəl qəzet çıxmağa başladı. "Zakavkazski Vestnik" rəsmi orqan idi, "Kavkaz" isə qarşısına "bir tərəfdən, məmləkətdə faydalı məlumatların və müasir xəbərləri yayan, digər tərəfdən isə, Qafqaz məmləkətində yaşayan tayfaların həyat, adət və ənənələri ilə Rusiyanı tanış etmək" məqsədi qoyan ədəbi-siyasi nəşr idi.⁴ 1846-cı ildə qəzet həftədə bir dəfə, şənbə günləri, O.Konstantinovun redaktorluğu ilə çıxırdı, çətdirilmə və göndərilmə ilə qəzetin qiyməti 8 qəpik müəyyən olunmuşdu. İldə iki dəfə qəzetdə dərc edilmiş ən yaxşı məqalələrdən ibarət xüsusi əlavələr nəşr edilirdi. Həmin illər qəzetin buraxılmasında Brosse, Berje, knyaz Eristov, Vyazemski, Soloqub və d. mütərəqqi düşüncəli şəxslər iştirak edirdi.

¹Vateyşvili D.L. XIX əsrin birinci çərçivəsində Qafqazda rus ictimai fikri və mətbuatı. Moskva: «Nauka», 1973, s.302.

²"Tifliskiye Vedomosti" qəz. 1829, №46, s.2.

³"Kavkaz" qəzeti. 1846-1901. Tiflis: Qafqazda mülki işlər üzrə Ali Baş rəisin dəftərxanasının mətbəəsi. 1901, s.5.

⁴Qafqazda dövrü mətbuat, 1901, c.4.

Beləliklə, Rusiyaya birləşdirilən Gürcüstan, sonradan isə Azərbaycan demək olar ki, eyni vaxtda “iki Rusiya” ilə tanış oldular. Rəsmi Rusiyanı təmsil edən və özləri ilə diyara sosial və milli zülm gətirən general və məmurlarla yanaşı, bura rus ədəbiyyatının və mədəniyyətinin həqiqi nümayəndələri – yazıçıları, şairləri, alimləri, döyüşçüləri və inqilabçıları da gəldilər. Hər iki tərəfin iştirakı ilə Qafqazda rus dilində dövrü mətbuat yarandı.

1.3. Azərbaycanda rus ictimai fikrinin təşəkkülü tarixindən

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəlində Gürcüstanda cərəyan edən hadisələr bu çarlığın Rusiya ilə birləşməsi, sonuncunun isə yeni torpaqlara sahib olması və öz ərazisini genişləndirmək üçün yeni imkanların açılması ilə bitdi. Bütün bunlar, sözsüz ki, həmin dövrdə bir-biri ilə qəbilə davası aparən xanlıqlara parçalanmış Azərbaycan üçün nəticəsiz ötüşə bilməzdi.

Görkəmli ictimai xadim və maarifçi Abbas Qulu Ağa Bakıxanov həmin illəri öz xatirələrində belə təsvir edir: “7 yaşından təhsil almağa başlasam da, aramsız müharibələr və həyacanlar ucbatından 10 il ərzində mən az şey əldə edə bildim...”¹ Qəbilə müharibələri Azərbaycan xanlıqlarının sosial və mədəni həyatına mənfi təsir göstərirdi. Başqa bir ictimai xadim Səməd Ağa Ağamalioğlunun etirafına görə, “... 1905-ci ildən öncə, ötən əsrin dərinliklərində, bizim müsəlman diyarının tarixində ölü hərəkətsizlik dururdu, mədəni həyatın əlamətləri görünmürdü və hiss edilmirdi”.²

Həmin illərdə nəinki Rusiya, həmçinin İran da parçalanmış Azərbaycan xanlıqlarına göz dikmişdi və hər vasitə ilə onları özünə tabe etməyə cəhd göstərirdi. Rusiya ilə İran arasın-

da müharibə 1813-cü ildə Gülcüstan müqaviləsinin imzalanmasıyla bitdi. Müqavilənin şərtləri ilə razılaşmayan İran şahı hakimiyyəti müqaviləni tanımaq istəmirdi və Talış, Qarabağ, Gəncə xanlıqlarını geri qaytarmağa çalışırdı. Dörd il sonra A.Yermolovun diplomatik missiyası bu məsələnin həllinə nail oldu. Həmin hadisələri “Russkaya Starina” jurnalı belə təsvir etmişdi: “Aleksy Petroviçin Fəth-Əli-şah sarayında birinci qəbulu 1817-ci ilin 31 iyulunda Sultaniyyədə baş tutdu və uğurla nəticələndi. Gülcüstan müqaviləsi qüvvəsinə saxladı və müqavilə ilə müəyyən edilmiş sərhədlər toxunulmaz qaldı. Yermolovun qraf Nesselroda ünvanladığı məktubda danışıqların gedişi ətraflı izah edilib. Yermolovu qarşılayan nazir Mirzə-Əbdül-Vahabi tələb edilən ərazilərin qaytarılmasına Rusiya razılıq verməsə, danışıqların yaxşı nəticə verməyəcəyini bildirmişdi. Yermolov ona xas olan sərtlik və enerji ilə elan etmişdi ki, o, heç bir şəraitdə buna razı ola bilməz, və əgər şah tərəfdən qəbul zamanı özünə qarşı hansısa soyuqluq görərsə və Rusiya ilə dostluq tellərini kəsmək niyyətini hiss etsə, o, Rusiyanın şərəfini qoruyub müharibə elan edəcək və Araz çayını sərhəd etməyincə müharibə aparacaq”.¹

Şah tərəfdən qəbulun müvəffəqiyyətlə keçməsinə baxmayaraq, “Ümumrusiya İmperiyası və İran Dövləti arasında bağlanmış əbədi sülh və dostluq müqaviləsi” bu dövlətlərin münasibətlərinin yaxşılaşdırılması sahəsində hiss olunacaq nəticələr vermədi, və 1826-cı ildə onlar yenidən müharibəyə başladılar.² İran Rusiyadan itirilmiş Azərbaycan torpaqlarını geri almağa çalışırdı. Rusiyanın Qafqazda heqemonluğu Britaniya və Fransa kimi aparıcı Avropa dövlətlərinin siyasi və iqtisadi maraqlarına cavab vermirdi. Bakının təbii ehtiyatları, Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyi yalnız qonşu dövlətləri cəlb etmirdi. Rusiya bunu gözəl başa düşürdü və Azərbaycanda hökmranlıq etmək

¹Bakıxanov A.Q. “Gülcüstan-İrəm”. Bakı: “3-cü İnternasional” mətbəəsi. Azlit, 1926, s.176.

²Ağamalioğlu. Azərbaycandan məktublar//«Russkaya Duma». 1918, №7, s.111.

¹Şerbinin M.P. Qafqaz arxeoqrafik komissiyanın topladığı aktlar. Yermolovun dövrü. (1816-1827). “Russkaya starina”. Cild 15, 1876, s.227.

²Zubov P. Rus döyüşçülərinin Qafqaz ölkələrində şücaəti, 1800-ci ildən 1834-ci ilədək. Cild 1. SPb.: K.Vinçeberin mətbəəsi. 1855, s. 133.

niyyətindən əl çəkmək fikrində deyildi – yalnız Bakının verəcəyi fayda ölçüyə gəlməz dərəcədə böyük idi. Qafqaz arxeoqrafik komissiyanın topladığı aktlara müraciət edək: “Bakı şəhərinin kiçik dairəsində sərvətlərin əsas sahələri cəmləşib; coğrafi mövqeyi isə hökumətə xeyli fayda verə bilər. Bakı dairəsinin əsas gəlir maddəsini neft təşkil edir. Əlverişli şəraitdə o, indikindən daha artıq gəlir gətirə bilər. Hal-hazırda neft quyuları və duz gölləri gümüşlə 96.000 rubl vergi ödəməklə iltizama verilir. Bakı gömrüyünün cədvəllərindən bəlli oldu ki, quyu və gölləri iltizama götürən şəxs yalnız neftin və duzun xarici ticarətindən müvafiq olaraq 457.242 və 64.760 rubl, cəmi 522.002 rubl vəsait əldə edir. Beləliklə, az əhəmiyyət kəsb etməyən daxili ticarəti nəzərə almadan onun mənfəəti 176.402 rubl olur”.¹

İran ilə müharibə Rusiya üçün təhlükəli xarakter alırdı. Vətənə qayıdan xanları xalq mərhəmətlə qarşılayır və onlarla birgə İran tərəfində çıxışa hazır olduğunu nümayiş etdirirdi. Digər tərəfdən, general Yermolovun seçdiyi müdafiə sistemi daha qətiyyətli addımlar atmağı tələb edən imperator Nikolayın istəyinə zidd gəlirdi. Tezliklə qoşunlara başçılıq etmək general-adyutant Paskeviçə tapşırıldı. O, 1827-ci ilin martında Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandanı təyin edildi.

Sələfi Yermolovun vaxtında olduğu kimi, Paskeviçin də bütün işlərində ən yaxın silahdaşı əsl erməni zadəganlarından olan knyaz Vasili Osipoviç Bebutov idi. İranla, sonra isə 1828-1829-cu illərdə Osmanlı imperiyası ilə müharibələrdə döyüşlərə xüsusi qəddarlıqla rəhbərlik etdiyinə görə tez bir zamanda “general-mayor rütbəsi almışdı”.² Qafqaz arxeoqrafik komissiyanın aktlarında qeyd olunduğu kimi, o, “30 minlik türk korpusunun darmadağın edilməsində, həmçinin Axalsıxa qalasının mühasirəsi və alınmasında fəal iştirak edib”.³ Türkiyə ilə müharibə bitdikdən sonra “1830-cu ilin fevralında knyaz Bebutov

Erməni vilayətinin rəisi təyin olundu”.¹ Bu vilayət “Rusiyanın İranla 1826-1828-ci illərdə və Türkiyə ilə 1828-1829-cu illərdə apardığı müharibələrdə əldə etdiyi xanlıq və paşalıqlardan yaranmışdı”.²

21 mart 1827-ci ildə “İranla müharibənin bitməsi və sülh bağlanması haqqında Manifest” imzalandı. Sənədə görə, “innən belə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Erməni Vilayəti adlandırılması əmr edilmişdi”.³ I Nikolayın imzaladığı fərmanda deyilirdi: “İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən Rusiyaya birləşdirilmiş İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını bundan sonra Erməni Vilayəti adlandırılmasını və onun Bizim titula daxil edilməsini əmr edirik”.⁴

Bununla Rusiyanın İran və Osmanlı imperiyası ilə Qafqaza sahiblik uğrunda apardığı çoxillik müharibəyə son qoyuldu, nəticədə döyüşən dövlətlərin sərhədləri yenidən biçildi, Azərbaycan xanlıqları ərazilərində müasir Ermənistanın sələfi olan Erməni vilayəti yaradıldı.

Qafqaz arxeoqrafik komissiyanın aktlarında göstərilir ki, “Zaqafqaziyada ərazi artımı ilə yanaşı, buraya İrandan 8.249 yaxın, Türkiyədən 14.000 kimi erməni və müəyyən qədər yunan ailəsinin köçməsi hesabına əhalinin də sayı xeyli çoxaldı”.⁵

İrəvan qalasının alınması və hələ I Pyotrun vaxtından Osmanlı imperiyası ilə sərhədlərini möhkəmləndirməkdən ötrü İrandan erməniləri Qafqaza köçürməyə çalışan Rusiya üçün bu əlamətdar hadisə şərafinə İrəvanın mərkəzində yerləşən müsəlman məscidi pravoslav kilsəsinə çevrildi.

Bu münasibətlə çarın imzaladığı fərmanda deyilirdi: «Ötən oktyabr ayının 1-də məşhur İrəvan qalası Bizim silaha istəla

¹QAKA. Cild 7, 1878, s.187.

²Yenə orada, s.5.

³Yenə orada.

¹QAKA. Cild 7, 1878, s.5.

²M.Y.Olşevskinin qeydləri. Qafqaz 1841-ci ildən 1866-ci ilədək. «Russkaya starina».SPb., 1894, noyabr, s.221.

³“Kavkazski kalendar 1846-ci il üçün”. 1845, s. 65.

⁴QAKA, Cild 7, s.487.

⁵Yenə orada, s.3.

oldu. Bizim hər bə belə mühüm uğur gətirdiyi üçün Böyük Tanrıya Şükür edərək, əmr edirik: baş İrəvan məscidi pravoslav Rus-Yunan kilsəsinə çevrilsin, və qətiyyətli qələbə gününü əbədləşdirmək məqsədi ilə kilsə Müqəddəs İsanın Anasının Örtüyü naminə təqdis edilsin. Bununla bağlı Ali Müqəddəs Sinod müvafiq sərəncam versin”.¹

1828-ci ildən Azərbaycan tarixində yeni era – məmləkətin ictimai-siyasi və mədəni həyatında həm müsbət, həm mənfi xarakterli köklü dəyişikliklərlə müşahidə edilən Rusyanın Azərbaycanda hədsiz hökmranlıq erası başlandı. Bunlara maarifçilik baxımından nəzər salmaq. A.A.Bakıxanovun yazdığı kimi, “Əgər bu ölkə əhalisinin təbii istedadını inkişaf etdirmək üçün lazım gələn asayiş və tərbiyə üsulları yaradılsaydı, o zaman bunlar nə böyük tərəqqiyə nail olardılar! Çoxlu qoşunkeşlik və mütəmadi müharibələrin yaratdığı xarabalıqlara baxmayaraq, onlardan bir çoxu özünün elm və hünəri ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışdır. Onlar hər bir əsrdə, hər bir ölkədə hörmətli və inanılmış kimsələr olmuşlar.² Öyrənilən dövrə kimi öz bədii yaradıcılığı və fəlsəfi baxışlarına görə Azərbaycanda və onun hüdudlarından xeyli uzaqda nüfuz qazanmış dahi şəxsiyyətlər sırasında Nizami Gəncəvinin, Məshətinin, Molla Pənah Vaqifin, Qasım bəy Zakirin, Abas Qulu Ağa Bakıxanovun, Mirzə Fətəli Axundovun və bir çoxlarının adı var. 1887-ci ildə “Russkaya Starina” jurnalında dərc olunan və tanınmış qafqazşünas və şərqşünas Adolf Berjenin xatirəsinə həsr edilən oçerk də bunu təsdiq edir. Oçerkdə 1867-ci ildə (bəzi məlumatlara görə 1869-cu ildə) Leypsiqdə çap olunmuş Adolf Berjenin müəllifi olduğu Azərbaycan poeziyası haqqında əsərindən danışılır. Jurnal yazır ki, “nəfis şəkildə nəşr olunmuş məcmuədə Zaqafqaziya müsəlmanlarının demək olar bütün poetik ədəbiyyatı təmsil edilib. Alman tənqidçisi Zranskenin fikrincə, bir çox şeirlər, xüsusi ilə

yaşlı şairlər Vakifin və Zakirin yazdıqları şeirlər, yaxşı tərcümə edilərsə həm formasına, həm məzmununa görə müasir alman ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə edilə bilər. Qeyd olunan məcmuədə müxtəlif şairlərin, misal üçün Vakifin, Kassım-Bəy Zakirin, Məssihin, Aşıq Pərinin, Axundovun və d. əsərləri yer alıb”.¹

Ad. Berje öz tədqiqatında M.P.Vaqifi yalnız Azərbaycan poetik lirikasının nəğməkarı kimi dəyərləndirmir. Tanınmış şərqşünasın fikrincə, Vaqif savadlı və alim insan olub, bir çox elm sahələrində, o cümlədən astronomiyada biliklərə malik olub, o, bir dəfə ayın tutulmasını qabaqcadan xəbər vermişdir. İbrahim xanın diqqətini cəlb edən Vaqif onun yaxın adamı olmuşdu, sonradan isə vəzir rütbəsi almışdı. “Vaqif mahir inşaatçı olub; Şuşada xan sarayı, hakimiyyət orqanlarının binası, şəhər divarları onun rəhbərliyi altında tikilib”, - müəllif yazır.²

Berjenin əsərində azərbaycanlı şairlərinin, o cümlədən N.Qulakın gənc və gözəl şairə kimi təqdim etdiyi Aşıq Pərinin də yaradıcılığı əks olunub. Müəllif yazır ki, gənc şairə gözəl poetik istedadı, xüsusi ilə improvizə etmək qabiliyyətinə malik idi. O, şair müasirləri ilə yarışmalarda iştirak edər və çox zaman poetik mübarizədən qalib çıxardı. Onun rəqibləri arasında general Yermolovun vaxtında böyük nüfuz sahibi olan Qarabağ ermənisi Mirzə Can Mədətov da var idi. Müəllif yazır ki, aşıq yarışmasında Aşıq Pəri Mirzə Cana tanınmış şair, müasir baxışlara malik şəxs kimi müraciət edir və onu metafizika və müsəlman ilahiyyəti sahəsindən söhbətə dəvət edir. O, kifayət qədər müəmmalı şəkildə yəhudilərin, xristianların və müsəlmanların dinlərinin mahiyyət etibarıyla bir olduğunu, yəni İsanın və Məryəmin adlarının hörmətlə həm Yevanqeliyada, həm Bibliyada, həm də Quranda çəkildiyini ifadə etməyə çalışır. Lakin müəllifin qeydinə görə, “Mirzə Can birbaşa cavabdan yayınır, özünün

¹QAKA, Cild 7, s. 481.

²Bakıxanov A.Q. Gülüstani-İrəm. M.F. Bakı: “Xatun Plus”, 2010, s. 230.

¹Qulak N. Adolf Petroviç Berje. 1) Şərqşünas fəaliyyəti. 2) Ad.P.Berjenin qeydlərindən səhifələr. «Russkaya starina». 1887, dekabr, s.820.

²Yenə orada.

asiyalı barbarlığını və dini dözümsüzlüyünü büruzə verir. Mirzə Can Aşıq Pəriylə dəyişmədən imtina edir və onun qarşısında baş əyir. Yəqin bu an o, ülvü hissələrin yer tapmadığı ürəyində bu gözəl xanımı yarışa çağırdığı anı lənətləyirdi".¹ Müəllif belə qənaətə gəlir: "Biz avropalılara görə, xəyalpərəst-idealist Aşıq Pəri kobud Mirzə Candan qat-qat üstündür, Qafqaz müsəlman qadınları Aşıq Pəri ilə fəxr edə bilirlər. Bu sübüt edir ki, xarici əsarətə, hərəmxana həyatına baxmayaraq, onların ürəyində ilahi qiğılıcım zəif də olsa işıq saçır. Müsəlman qadınını onun dinindən, mühitindən ayırmadan həmin qiğılıcım müvafiq qida və inkişaf verəcəyimiz halda, biz müsəlman həmvətənilərimizin intellektual və mənəvi səviyyələrinin yüksəldilməsi üçün güclü vasitə əldə etmiş olardıq!"²

Tam əminliklə demək olar ki, müsəlman mühitində həmin qiğılıcım dünyəvi təhsil oldu. Həm kişilər, həm qadınlar üçün dünyəvi təhsil sistemi Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində XIX əsrin 30-cu illərinin sonunda çar hökumətinin inzibati-jandarm rejimi ilə bir vaxtda tətbiq edilməyə başladı. O vaxta qədər şəhər və kəndlərdə, xüsusən də ticarət mərkəzləri olan yaşayış məntəqələrində təhsil yalnız müsəlman məktəblərində (yazı öyrədilən, qrammatika və islam tədris edilən ibtidai məktəb – L.H.) və mədrəsələrində verilirdi.³ Hər iki növ təhsil ocaqlarında dərslər ərəb və fars dillərində keçilirdi. Belə qayda bütün müsəlman ölkələrində mövcud idi. Bu məktəblər, bir qayda olaraq, din xadimləri tərəfindən açılır və məscidlərdə və ya molların evində, xüsusi ayrılmış otaqlarda fəaliyyət göstərirdi. Əsas fənn ərəb dili idi. İlk növbədə ərəb qrammatikası öyrədilirdi. Məşğələlərin əsas məqsədi şagirdlərə Quran oxumaq bacarığını və ərəb dilində yazmağı öyrətmək idi. Xilafətdə fars elementinin güclənməsi və İranın Qafqazı işğalı nəticəsində Azərbaycanda fars dilinin təsiri

¹ Qulak N. Adolf Petroviç Berje. 1) Şərqsunas fəaliyyəti. 2) Ad.P.Berjenin qeydlərindən səhifələr. «Russkaya starina». 1887, dekabr, s.820.

²Yenə orada.

³Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: ABU, 2005, s. 38.

artdı. Məktəblərdə fars dilinin əsaslı tədrisinə üstünlük verilməyə başlandı. Görkəmli ictimai xadim və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" əsərində göstərir ki, savadlı farslar Azərbaycanın şəhər və kəndlərində öz məktəblərini açır, mirzələr müəllimlik edir, tədris yalnız fars dilində aparılırdı: "Hər yerdə fars kitabları oxunur, məktub və işgüzar kağızlar fars dilində yazılırdı və indi də yazılır (Zaqafqaziyanın bəzi şəhərlərində, misal üçün, Naxçıvanda, İrəvanda, Bakıda). Tatar (azərbaycanlı – L.H.) yazıçı, şair, tarixçiləri əsərlərini fars dilində yazırdılar. Fars dilində gözəl və məhəbbət dolu şeirlər yazan məşhur Nizami Yelisavetpolda anadan olan tatar idi".¹ Müəllifin sözlərinə görə, fars dilinin təsiri böyük olduğundan Azərbaycan dilinə daxil olmuş çoxsaylı söz və ifadələr "tatar dilinə elə nüfuz olunublar ki, onları hal-hazırda öz sözlərimizlə əvəz etmək mürəkkəbdir və bir çox tatarlar, hətta ən savadlıları belə onların fars mənşəli olduğuna şübhəylə yanaşırlar".²

Yeri gəlmişkən, Qarabağda ilk Azərbaycan məktəbini Molla Pənah Vaqif açmışdı. F.b.Köçərli bu haqda yazmışdı: "O, Qarabağa gəlib savadlı molla kimi kənd həyatı ilə kifayətlənməmiş və öz səadətini Şuşada, gənc şahın igamətqahında axtarmaq istəmişdi. O, burada, indi Saatlı adlanan məhəllədə ilk tatar məktəbini təsis etmiş və əzmlə uşaqların tərbiyyəsi və təlimi ilə məşğul olmuşdu".³ Ərəb və fars dilləri ilə yanaşı milli məktəbdə Azərbaycan dili də tədris edilirdi, müəllimlər sırasında azərbaycanlılar da var idi. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda 10-a yaxın məktəb-mədrəsədə 200-dən artıq şagird təhsil alırdı.

Təhsil prosesində xəttatlıq xüsusi önəm verilirdi. Tədqiq olunan dövrdə gözəl xəttə malik və fikirlərini aydın çatdırma bilənlər elmi hesab olunurdular. Mədrəsədə şagirdlər ərəb və fars dillərinin incəliklərini öyrənməkdə davam edir, Quran

¹Köçərli F. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. "Ves Kavkaz". Tiflis: 1903, №1, s.7.

²Yenə orada.

³Yenə orada, 8.

oxuyur, Nizami, Füzuli, Hafız, Sədi və digər Şərq müəlliflərin əsərləri ilə tanış olurdular. Bir çox mədrəsələrdə Sədinin yaradıcılığına maraq daha artıq idi. Bəzi hallarda ədəbiyyat üzrə əsas vəsait kimi onun "Gülüstan" və "Büstan" əsərləri istifadə edilirdi. Dil və ədəbiyyatla yanaşı şagirdlərə İslam qanunları, fərit qaydaları da tədris edilirdi. Bu məqsədlə molla Məhəmməd Bağır tərəfindən hazırlanmış "Müsəlman hüquqşünaslığı", həmçinin Nadir Şahın səfərləri tarixi ("Tarixi-Nadir") öyrənilirdi. Təhsil müddətində şagirdlərə həmçinin şeir şəklində hazırlanmış ərəb-fars lügəti, fars dilində yazılmış namələr külliyyatı və s. də tədris edilirdi. Romantik təsəvvürlər ruhunda yazılan və müəyyən dini şolastikanı özündə ehtiva edən həmin kitablar dər vəsaitlərinin təcrübi xüsusiyyətlərindən uzaq idilər, lakin başqa kitablar olmadığından adı çəkilən ədəbiyyatdan dər prosesində şagirdlərə ilkin bilik vermək və say öyrətmək, ticarət sahəsində elementar bacarıqlar aşılamaqda və s. istifadə olunurdu.

Şagirdin qabiliyyətindən asılı olaraq məktəbdə təhsil 3 ildən 6 ilədək davam edirdi. Şagirdlər üçün yaş və təhsil müddəti məhdudiyəti qoyulmurdu. İstənilən yaşda gənc ilin istənilən ayında məktəbə qəbul oluna bilərdi. Bu, məktəblərdə adi qəbul qaydalarının olmasından və onlarda iş rejiminin yoxluğundan xəbər verirdi.

Təəssüf ki, araşdırılan dövrdə, XIX əsrin əvvəllərində fasiləsiz davam edən müharibələr və daxili münaqişələr məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərirdi. Gəncədə orta əsrlərdə və XIX əsrdə təhsilin səviyyəsini müqayisə edən Qavqazın tədqiqatçısı N.İ. Qulak kədərli qənaətə gəlir. Onun fikrincə, əsrlər boyu mədəniyyət və maarifçilik mərkəzi, bədii söz və poeziya ustalarının məskəni, müsəlman Şərqiində ən yaxşı məktəb və mədrəsələrə malik olan Gəncə diyarı nədanlıq və dini fanatizm mərkəzinə çevrilmişdi: "Maariflənməyə məhəbbət əvəzinə biz burada kütlələrin nədanlığını və savadsızlığını, əvvəlki mədrəsələrin yerində məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən kasıb məktəblər görürük: burada yazıq uşaqlar 4-5 il

ərzində tutuquşu kimi ərəb dilində bir söz başa düşmədən Qurandan 15 sürə əzbərləyirlər və bununla da onların savadlanması bitir".¹

Orta əsrlər mənbələrinə istinad edən müəllif göstərir ki, "...gəncələrin təhsil və elmə həvəsini təqdir edən Dövlət-şah və Yaqut Gəncədən olan çox sayda şairlərin, misal üçün, Nizamidən başqa onun qəsidə yazmaqda mahir usta olan qardaşı Kəvəmi Mütərizzin, daha sonra Şirvan (indi Şamaxı qəzası) sahibi Axsitanın saray şairləri akademiyasının rəhbəri Abu-olanın və s. adlarını çəkirlər. Beləliklə, 700 il öncə Gəncə, yəni indiki Yelisavetpol sakinləri nəinki hərbi şücaət, dini fanatizm və dözümsüzlüklə, həmçinin elmə və poeziyaya məhəbbətlə fərqlənirdilər. Gəncə qonşu qəyurlara qarşı duran müsəlman dünyasının dayaqlarından biri hesab olunurdu; şəhər var-dövlətiylə, mədrəsələriylə şöhrətlənmişdi; nəhayət, çox sayda tanınmış şairlərin vətəni olduğuyla fəxr edirdi".²

Azərbaycanda rus hökuməti bərqərar olduqdan sonra burada Tiflisdə fəaliyyət göstərən məktəblər tipli təhsil müəssisələri yaradılmağa başlandı. Qeyd edək ki, 1829-cu ilin avqustun 2-də "Zaqafqaziya məktəbləri haqqında Əsasnamə" qəbul edildi. Həmin vaxta kimi Zaqafqaziyada bir dövlət təhsil müəssisəsi – Tiflis Nüəcəbə məktəbi mövcud idi. Burada əsas fənlərlə yanaşı – oxu, hesab və s., "Rusiya Qanunşünaslığı və məhkəmə icraatı" və dörd yerli dil – gürcü, erməni, tatar və fars dilləri tədris edilirdi.³

Məktəblərin strukturu bir-birindən az fərqlənirdi. Məktəblər yeddi sinifdən ibarət idi, şagirdlərə "qədim dilləri tatar və

¹Qulak N. Məşhur fars şairi Nizami Gəncəvi və onun "Rusların Bərdəyə yürüdü" poeması haqqında.// Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri üçün materiallar toplusu (QƏTMT). Tiflis: Qafqaz Təhsil Dairəsinin nəşri. 1899, №26, s.117.

²Yenə orada, s.116.

³Xalq maarif nazirliyinin fəaliyyətinin tarixi icmalı. 1802-1902. SPb.: Xalq maarifi nazirliyinin nəşri, 1902, s.208.

gürcü dilləri ilə əvəzləməklə 1828-ci il Nizamnaməsi ilə müəyyən olunmuş fənnlər tədris edilirdi, həmçinin rus hüquqşünaslığı və məhkəmə icraatı proqramına daxil edilmişdi; qimnazianın nəzdində yerli məmur və gürcü zadəganların uşaqları üçün dövlət hesabına 40 nəfərlik nəcib pansion təşkil edilmişdi”.¹

Zaqafqaziya tədris sistemi təhsil dairələrinin idarə olunması haqqında 1835-ci ilin Əsasnaməsi və 1828-ci ildə qəbul edillən ümumi Nizamnamə ilə yenidən quruldu. 12 may 1835-ci ildə Hakim Senat Zaqafqaziya təhsil müəssisələrinin - pansionlu Tiflis Nəcib qimnaziyası və 19 qəza məktəbinin əsasnamələrini və ştatlarını təsdiq etdi. Bundan sonra qimnazianı müvəffəqiyyətlə bitirən beş məzun hər il “dövlət hesabına Zaqafqaziya məktəblərində çalışmağa hazırlanmaq üçün İmperiya universitetlərinə göndərilirdi”.² Gimnaziya təhsilinin başlıca məqsədi savadlı gəncləri Qafqaz və Zaqafqaziya diyarında dövlət işinə hazırlamaq idi. Gimnaziya kursuna zadəgan təbəqəsindən olan şagirdlər üçün latın dili, tacir təbəqəsindən olanlar üçün isə kənd təsərrüfatı və mülki arxitektura fənnləri əlavə edilmişdi. Sayı 21-ə çatdırılan qəza məktəbləri “yoxsul dvoryan və məmur övladlarını dövlət qulluğunun aşağı idarələrində işləməyə hazırlayırdı”.³

Zaqafqaziya təhsil müəssisələri Diyar Baş İdarə Şurası Üzvünün, Təhsil hissəsi Rəhbərinin ciddi nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdilər. 30-40-ci illərdə qəza məktəbləri bir çox şəhərdə - Yelisavetpol, İrəvan, Naxçıvan, Nuxa, Şuşa, Şamaxı, Bakı və Dərbənddə açılmışdı.⁴

1847-ci il üçün “Kavkazski Kalendar”da Zaqafqaziya təhsilin inkişafına dair dərc olunmuş məlumatlar qəza məktəblərinin ədəbiyyatla təhizi səviyyəsini müşahidə etməyə imkan

¹Xalq maarf nazirliyinin fəaliyyətinin tarixi icmalı.1802-1902. SPb.:

Xalq maarifi nazirliyinin nəşri, 1902, s.208.

²Yenə orada, s.389.

³Yenə orada.

⁴Zaqafqaziya təhsilin vəziyyəti. «1847-ci il Kavkazski Kalendar». 1846, s.146.

verir. Belə ki, ən çox – 746 kitab Bakı qəza məktəbinin, ən az – 189 kitab Tiflis qəza məktəbinin kitabxanasında saxlanırdı. Şagird və müəllimlərin sayına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, Tiflisdə onların sayı Bakıdan xeyli çox idi. Məktəb və mədrəsə təhsilinə öyrəşən azərbaycanlılar dünyəvi təhsil verən yeni təhsil müəssisələrinə inamsız yanaşırdılar. Onların etibarını qazanmaqdan ötrü və yeni məktəblərə daha çox şagird cəlb etmək məqsədilə 1847 və 1848-ci illərdə “Əli və Ömər təriqətləri məscidləri nəzdində iki müsəlman məktəbi açıldı”.¹ Bu məktəblərdə təhsil müddəti üç il idi, yerli və rus dilləri, qısaldılmış şəkildə coğrafiya və tarix, hesab, rus qanunşünaslığın və məhkəmə icraatının əsasları, hüsnxətt tədris olunurdu. Hər iki məktəb Qafqaz Canişini Baş İdarəsinə tabe edilmişdi. Baş İdarə məktəblərə rus məmurlarından qəyyum təyin etməsinə baxmayaraq, təhsil prosesi müsəlman ruhanilərinin nəzarətinə verilmişdi. Təcrübə özünü doğrultdu. Dini baxışlarına görə uşaqlarını dünyəvi məktəblərə verməyən müsəlmanlar həmin məktəbləri müsbət qarşıladı və “1850-ci ildə Qafqaz Komitəsinin Ali hökmlə təsdiq edilmiş göstərişilə Canişinə həmin məktəblərin yayılmasına icazə verildi, məktəblər üçün müəllimlər Qazan dairəsinin dövlət hesabına təhsil almış məzunlarından seçildi”.²

Belə bir fikir var ki, həmin məktəblərin yaradılmasının müəyyən gizli siyasi səbəbləri olub. Teoloq N.Qasımoğlu hesab edir ki, çar rejimi dövlətə loyal olan dini xadimlərin hazırlanmasında maraqlı olduğundan müsəlman dini məktəblərin açılmasına və yayılmasına rəvac verib. Eyni zamanda, ayrılıqda şeyx və sünni məzhəblərinə aid məktəblərin yaradılması hakimiyyətin müstəmləkəçi siyasətinə cavab verirdi.³

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, müsəlman məktəbinin layihəsini A.A. Bakıxanov hələ 1832-ci ildə hazırlayıb. Xalqının

¹Xalq maarf nazirliyinin fəaliyyətinin tarixi icmalı.1802-1902, s.330.

²Yenə orada.

³Qasımoğlu N. Azərbaycan Respublikasında islam təhsili sistemində dair dövlət siyasəti. Din və Demokratiya Mərkəzi. ddm.iatp.az/ddm/istehru.html

maariflənməsinə böyük önəm verən mütəfəkkir başa düşürdü ki, əsrlər boyu mədrəsə və məktəblərdə verilən təhsil və təlim haqqında xalqda fikir formalaşdığından onu bu baxışlardan ayırmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən A.A.Bakıxanov müsəlman uşaqları üçün qarışıq təhsil müəssisəsi variantı təklif etdi. Burada ənənəvi dini təhsillə yanaşı təbiət elmləri üzrə də fənnlərin tədrisi nəzərdə tutulurdu. A.A.Bakıxanovun yazdığına görə, “məktəb üç sinifə bölünməli və burada üç müəllim çalışmalıdır: bir rus, iki müsəlman. Rus müəllimi birinci sinifdə əlifba, lüğət, danışmaq və yazı, ikinci sinifdə hesab, qrammatika və ritorika, üçüncü sinifdə coğrafiya və tarix öyrədir. Müsəlman müəllimləri birinci sinifdə əlifba, dualar, fars və tatar dillərində müxtəlif lətifələr öyrədirlər. Fars dili ondan ötrü gərəkdir ki, bu dil Asiyanın böyük hissəsində yayılmışdı, bizim diyarda bütün kitablar bu dildədir, əhəlinin yazışması fars dilində aparılır; bu dili bilənlər, düz olmasa da, tatar dilində yazsa bilərlər. Yalnız tatar dilini öyrənən xalqlararası yazışmadan və kitablardan ayrı düşəcək”.¹ A.A.Bakıxanov bu dövrdə əvvəlki paraqrafda haqqında danışdığımız “Fars dilinin qrammatikası” dərslərini hazırlamışdı.

Tezliklə fars dilinin qrammatikasını öyrənilməsi üzrə dərslərlik problemi həll olundu, amma Azərbaycan dili və ədəbiyyatına dair dərslər vəsaitlərinin yaradılması məsələsi XIX əsrin 80-ci illərinə kimi açıq qaldı. İlk Azərbaycan dili dərslərinin işıq üzünü görməsi üçün Azərbaycanda qəza məktəblərinin təşkil edilməsindən əlli il keçməli oldu. İlk yazı qaydalarına və səs metodu ilə oxu vərdişlərinin öyrədilməsinə dair dərslərlik 1882-ci ildə Qoridə yerləşən Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının tatar bölməsinin inspektoru L.O.Çernyayevski tərəfindən tərtib edildi. Həmin dərslərlik “Vətən dili” adlanırdı və milli məktəblərdə geniş yayılmışdı. Dərsliyə müəllimlər üçün vəsait əlavə edilmişdi. Dərsləyin ikinci hissəsi də həmin müəllif tərəfindən müəllim Səfərəli bəy Vəlibəyovla birlikdə hazırlanmışdı. Dərslərlik ikinci

¹Bakıxanov A.A. Əsərləri, qeydləri, məktubları. Bakı: “Elm” nəşr.,1983, s.316.

və üçüncü siniflər üçün nəzərdə tutulurdu və Uşınskinin “Rodnoye Slovo” (“Ana Sözü”) dərslərinin 2-ci hissəsi formasında tərtib edilmişdi. F.b.Köçərli yazır ki, “əvvəllər dərslər fars əlifbası (çərəkə) əsasında köhnə höccələmə üsulla aparılan tatar məktəblərində bu dərslər böyük islahatlara gətirdi” və bütün kəlməni olduğu kimi xatırladan hərf-heca üsul ilə əvəz etdi. Şərqişünas - alim V. Qaradağlı bildirir ki, “1852-ci ildə, “Vətən dili” işıq üzünü görəndən əvvəl, Tiflisdə müəllim kimi çalışan Mirzə Şəfi Vəzih Moskvada Mirzə Kazım bəyin yetirmələrindən biri olan İvan Qriqoryevlə birlikdə “Kitabi-türki” dərsləyi hazırlamışdır”.¹

Müsəlman dini və müqəddəs tarix üzrə dərslərləri Zaqafqaziya şeyxülislamı Molla Əbdüsalım Axunzadə hazırlamışdı. Firudin bəy yazırdı: “Onun Umdatil Əhkəm, Zubdatil Əhk və Torixi Müqəddəs kitabları işıq üzünü görəndə kimi müsəlman İlahi qanunları lazımı şəkildə nə bizim dini məktəblərdə, nə mütləq fənn kimi proqramlarına daxil edilən bir çox dövlət məktəblərində tədris olunmurdu”.² Onun qeyd etdiyi kimi, dini məktəblərdə mollalar dini əhkamlar, məşhər günü haqqında bəzi məlumat verdikdən sonra şagirdlərə onların bir çox sözlərini başa düşmədikləri Quranı oxumağı məcbur edirdilər. F.b.Köçərli şeyxülislam Axunzadənin müsəlmanların dini maariflənməsi işinə verdiyi töhfəni yüksək qiymətləndirərək onun kitablarının dilinin geniş oxucu kütləsi üçün anlaşılacaq olduğunu və mürəkkəb əhkam qanunlarının məzmunlu və rahat başa düşülən şəkildə təhlil etməsinə xüsusi vurğulayırdı. O, bu haqda belə yazır: “Dinin bütün əhkam və ayinləri pedaqogikanın didaktiv tələblərinə uyğun, asandan mürəkkəbə, yaxından uzağa doğru yazılmışdır. Duaların ərəb mətnlərinə tatar dilində tərcümələr və izahatlar əlavə edilmişdir. Bizim məktəblərin anlayışı olmadığı Müqəddəs

¹Qaradağlı V. Vətən dili. Bakı: CBS, 2007,

http://dirrektor.ru/vtainaivlsaiivtyhreo63/Вэтэн_дили.

²Köçərli F. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. “Ves Kavkaz”.

Tiflis: 1903, №1, s. 15.

tarix indi ən geniş yayılmış və nüfuzlu dərslik olubdur. Cənab Axundzadənin digər kitabları kimi bu kitab da yaxşı dildə yazılıb”.¹

F.b.Köçərlinin fikrincə, Çernyayevskinin və Axundzadənin dərslikləri təhsil prosesinə elmə söykənmiş yanaşmanın əsasını qoymuş və, nəinki Azərbaycanda, hətta Rusiyanın bəzi digər müsəlman vilayətlərində pedaqoji ədəbiyyatın inkişafına təkan vermişdi. Bunların ardınca tez bir vaxtda uşaq bağçası tərbiyəçiləri üçün İsmayıl bəy Qasıralının “Xodja-i subyan” (“Azyaşlıların müəllimi”) və Rəşid bəy Əfəndiyevin “Uşaq bağçası” kitabları işıq üzü gördü. F.b.Köçərlinin zənnincə, hər iki kitab mükəmməl tərtib edilmişdi: “...lakin Kırım tatarlarının ləhcəsində tərtib edilən “Xodja-i subyan” Zaqafqaziyada yayılmamışdı, amma Kırmda və Rusiyanın daxili quberniya tatarları arasında böyük tirajla yayıldı”.² Çernyayevskinin mövcud dərsliklərə uyğun dərs vəsaitləri hazırlanması təcrübəsindən Nəriman Nərimanov özünün “Qısa tatar-aderbeycan qrammatikası”nı tərtib edərkən istifadə etdi. Məlum olduğu kimi, ərəb əlifbasında kifayət qədər sait olmadığından Azərbaycan dilində orfoqrafiya qaydaları mövcud deyildi. Bu işi müəyyən dərəcədə nizama salmaqdan ötrü və Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında mümkün qədər vahid qaydalar müəyyən etmək məqsədilə N.Nərimanov 1899-cu ildə Bakıda L.Polivanoun rus qrammatikası nümunəsində öz dərsliyini nəşr etdi. Qrammatika üzrə başqa bir dərslik A.Y.Talıbzadə (Abdulla Şaiq) tərəfindən tərtib edilmişdi.

XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan qəzalarında açılan yeni məktəblərdə təhsil alan ilk şagirdlər arasında gələcəyin görkəmli ictimai xadimi və maarifçisi Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) olmuşdu. O, hələ uşaq yaşlarında valideynlərini itirmiş, və anasının əmisi, dövrünün tanınmış dini xadimlərindən olan Axund Hacı Ələsgərin yanında tərbiyə almışdı. Alim axund ağıllı

¹Köçərlinski F. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. “Ves Kavkaz”.

Tiflis: 1903, №1, s.16.

²Yenə orada s.15.

və istedadlı Mirzə Fətəlini yüksək dini rütbəyə hazırlayırdı. Bunun üçün ona fars və ərəb dillərini öyrətməklə əsaslı dini təhsil vermişdi. Lakin on səkkiz yaşlı M.F.Axundovun Mirzə Şəfi Vazehlə (1792-1852) təsadüf görüşü onun “təfəkküründə çevriliş etdi” və sonrakı taleyini tamamilə dəyişdi.¹O, təhsilini dini deyil, dünyəvi istiqamətdə davam etmək qərarına gəldi və doğma şəhəri Nuxada yeni açılmış qəza məktəbinə daxil oldu. Bəzi mənbələrə görə, Mirzə Fətəli “məktəbli yaşını keçdiyindən”² təhsil ocağını tərk etməli olub. Başqa bir mənbədə isə onun “22 yaşına kimi”³ məktəbdə təhsil aldığı və məktəbi bitirdikdən sonra Tiflisə gedib, həmin vaxt Gürcüstanın Ali baş rəisi baron Rozenə xahişlə müraciət etdiyini oxuyuruq. “Zəruri sınaqlardan sonra baron Rozen bir az tərəddüd etdikdən sonra Mirzə Fətəlini Şərq dillərinin yazı tərcüməçisi qismində işə qəbul etdi. O, həmin vaxtdan (bu 1834-cü ildə baş vermişdi) vəfatınadək dövlət qulluğunda çalışmışdı. Xidmətdən asudə vaxtlarını Mirzə əsasən rus kitablarının mütaliəsinə sərf edirdi. Bunun nəticəsində tarix, fəlsəfə və siyasi elmlər sahəsində öz biliklərini o qədər genişləndirmişdi ki, qətiyyətlə qafqazlılar arasında ən savadlı müsəlman hesab edilə bilərdi. O, bundan savayı Şərq dillərinin mükəmməl bilicisi hesab edilirdi”.⁴ Həyatının sonunadək sadə Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsində çalışan M.F.Axundov polkovnik rütbəsinə kimi yüksəlmiş və çoxsaylı rus və xarici ordenlərə layiq görülmüşdü.⁵ M.F.Axundov Tiflisdə rus və Avropa ədəbiyyatına bələd oldu, rus ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini öyrəndi, sürgündə olan dekabristlər A.Bestujev-Marlinski, Y.Polonski, L.Zabloski və digərləri ilə dostlaşdı. Bu dostluq gənc Axundovun

¹Köçərlinski F. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. “Ves Kavkaz”.

Tiflis: 1903, №1, s.15.

²Axundov M.F. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1982, s.4.

³Köçərlinski F. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. “Ves Kavkaz”.

Tiflis: 1903, №1, s.13.

⁴Yenə orada

⁵Yenə orada.

yazıçı və mütəfəkkir kimi formalaşmasına böyük təsir göstərdi.¹ Gənc yaşlarında M.F.Axundov fars və Azərbaycan dillərində çox sayda şeir yazmışdı. Şübhəsiz, bunların sırasında ən əhəmiyyətli və təsirlisi dahi rus şairi A.S.Puşkinin xatirəsinə həsr edilən şeirdir. Şeir A.Bestujev-Marlinski tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmişdi. Azərbaycan yazıçı və şairlərinin yaradıcılığına həsr etdiyi monoqrafiyada F.b.Köçərli qeyd edir ki, “humanist ideyaların Zaqafqaziya müsəlmanları arasında ən yaxşı yayıcısı Axundov idi. O, öz dostları – Zakiri, Baba-bəyi və digər azərbaycanlı şairləri rus yazıçılarının əsərləriylə tanış etdi, və bununla da onların məlumat dairəsini genişləndirdi. Onun təsiri nəticəsində Zakir, daha sonra isə Hacı Seyid Əzim yeni, tərəvətləndirici istiqamətdə işlədilər. Onların əsərlərində üzvü sürətdə olmasa da, rus humanist ideyalarının müsəlman xalq hissə və arzuların çox sıx birliyi və uzlaşması görünür”.²

Seyid Əzim Şirvani, Abdulla bəy Asi və ideal-romantik cərəyana mənsub digər ən yaxşı nümayəndələrin yaradıcılığı sayəsində çiçəklənən Azərbaycan ədəbiyyatı rus dili və ədəbiyyatının təsiri altında tamamilə yeni xarakter aldı. Ənənəvi poeziya və danışq şeir forması öz yerini nəsr ilə yazılmış əsərlərə - komediya, traqediya, povest və romana verir; şeirlər əvəzinə uşaqlar üçün təmsil və nağıllar yazılır.

Yeni istiqamətin nümayəndələri, əsasən, “Şərq dilləri ilə yanaşı hökumət məktəblərində rus təhsili almış gənc insanlardır. Onların bəziləri dərslik tərtib etməklə, digərləri rus ədəbiyyatından tərcümədə, üçüncüləri özlərini povest və roman yazmaqda sınayırlar, dördüncülər dram ədəbiyyatına meyl göstərirlər və i.a.”³

Beləliklə, fəslə yekun vuraraq qeyd etmək istədik ki, 1871-ci ildə Azərbaycanda ilk dövrü mətbuat olan “Bakinski Listok” yaranana qədər yerli azərbaycanlı ziyahılar iki düşərgəyə

bölünmüşdülər: bir tərəfdə - islam dini nümayəndələri və çar hakimiyyəti ilə əməkdaşlıq edən bəzi təhsilli bəylər, digər tərəfdə - o zamankı miskin və ümitsiz Azərbaycan həqiqətləriylə barışa bilməyən və barışmaq istəməyən geniş dünyagörüşünə və mütərəqqi baxışlara malik insanlar.

Azərbaycanda dünyəvi təhsilin inkişafına və diyarda savadlı və ziyalı insanların sayının artmasına şərait yaradan çar Rusiyası eyni zamanda cəmiyyətin qabaqcıl dairələrinin milli özünüdərk etməsindən ehtiyatlanırdı. Belə ki, XIX yuzilliyin 40-60-cı illərində milli dövrü mətbuatın yaradılmasının və ya Azərbaycan dilində kitab nəşri üçün mətbəə açmaq cəhdlərin qarşısı hakimiyyət tərəfindən müxtəlif bəhanələrlə alınır. 1841-ci ildə M.F.Axundov və M.Ş.Vazeh Tiflisdə mətbəə açmağa təşəbbüs göstərmişdilər. Lakin çar hakimiyyətinin etirazı nəticəsində bu istək həyata keçməmişdi.¹ Bütün cəhdlərə baxmayaraq XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan milli mətbəəsi açmaq və dövrü mətbuat yaratmaq mümkün olmadı.

1.4 Azərbaycanda ilk dövrü mətbuat - “Bakinski Listok” qəzeti

Çar Rusiyasının tarixində XIX əsrin ikinci yarısı ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında II Aleksandrın (1855-1881) imperatorluğu zamanı həyata keçirilən “böyük islahatlar” dövrü kimi yadda qalmışdır. Öz sələfindən miras aldığı ölkənin “əsas siyasi institutları təhkimçilik və şaquli hərbi-bürokratik hakimiyyətdən ibarət idi. O, imperiyanın zahiri qüvvəsinin pərdəsi arxasında bu institutların zəifliyini və heç bir perspektivə malik olmadıqlarını görə bildi. Səmərəsiz iqtisadiyyat və inkişaf məqsədlərinə cavab verməyən cəmiyyətin sosial quruluşu ölkəni qarşısı alınmaz iflasa sürüklüyürdü”.² Təhkimçilik hüququ ləğv olundu, yerli

¹ Axundov M.F. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1982, s.4.

² Köçərli F. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. “Ves Kavkaz”.

Tiflis: 1903, №1, s.12.

³ Yəne orada

¹ Seyidzadə A.A. Mirzə Fətəli Axundov ilə Mirzə Şəfinin mətbəə üçün çalışmaları. «Ədəbiyyat qəzeti», 1940, №31.

² Medvedev D., Əliyev İ. XXI əsrin humanitar təhdidləri. M.: «TERRA» nəşr., 2009, s.10.

özünüdarə tətbiq edildi, məhkəmə və senzura islahatları hazırlandı və həyata keçirildi. 1865-ci il aprelin 6-da II Aleksandr “Ölkə mətbuatına bəzi yüngüllük və rahatlıq verilməsi haqqında” Fərman imzaladı. Fərmana görə, rəsmi və elmi nəşrlər ilkin baxışdan azad olunurdu. Bu hüquqdan 2,5-5 min rubl girov qoyaraq daxili işlər nazirinin razılığı əsasında paytaxt qəzet və jurnalları istifadə edə bilərdilər. Lakin əyalət mətbuatı əvvəlki kimi mərkəzi, quberniya və şəhər hakimiyyətlərinin ukiqat, üçqat nəzarəti altında qalırdı.¹

Zaqafqaziyanın mədəni və inzibati mərkəzi olan Tiflisdə həmin dövrə kimi rus və gürcü dillərində artıq bir neçə adda dövrə mətbuat işıq üzü görmüşdü. Eyni vəziyyət yeni yaradılmış Erməni vilayətində də müşahidə edilirdi. Belə ki, həftədə iki dəfə “Kavkaz” ədəbi-siyasi qəzeti, gürcü dilində “Maxarobeli”, “Siskari”, “Sakartvelos Moambe”, erməni dilində üç şöbədən – siyasi, ədəbi və ticarət şöbələrindən ibarət “Пчела Армении” çıxırdı, həmçinin 1860-cı ildən “elmi-ədəbi jurnal” olan “Журавль Армении”² nəşr edilirdi.

XIX əsrin 60-cı illərində Bakı mədəni inkişaf baxımından Tiflisdən geri qalan əyalət şəhəri idi. H.Hüseynovun məlumatlarına görə, “1862-1863-cü illərdə aparılan siyahıya alma nəticəsində Bakı quberniyasında cəmi 859.843 insan qeydə alınıb. Bunlardan Bakıda 14.897, Şamaxıda 29.525, Nuxada 19.714, Şuşada 19.659 adam, Şamaxı qəzasında 154.440, Quba qəzasında 112.380, Nuxa qəzasında 107.491, Lənkaran qəzasında 99.006, Bakı qəzasında 34.448 adam yaşayırdı”.³

1871-ci ildə Bakı əhalisinin sayı 17 min təşkil edirdi. Həmin dövrdə, yəni on doqquzuncu əsrin yetmişinci illərində

bütün Rusiya müsəlmanları kimi yerli əhali də qabaqcıl insanların təsiri ilə dərin və çoxəsrlik donmuş vəziyyətdən çıxmağa başlamışdı. Azərbaycan mətbuatının tədqiqatçıları A.Benninqsen və K.Lemersye qeyd edirlər ki, “məhz həmin “qaranlıq illərdə” müsəlman xalqlarının ilk bədii əsərlərini doğuran islahatların təməli qoyuldu, ... məhz həmin zamanlarda milli ədəbi dillər yaranmağa başladı”.¹

1871-ci ildə Bakıda ilk dövrə nəşr işıq üzü gördü. Bu, Bakı realını qimnaziyasının alman dili müəllimi Xristian Sinkin yaratdığı və redaktoru olduğu “Bakinski Listok” qəzeti idi. 1870-ci il fevralın 25-də Bakıda “Bakinski Listok” adında qəzet buraxmaq üçün X.Sink Bakı Hərbi qubernatoru general-leytenant M.P. Kolubyakinə müraciət etmişdi.² O, müraciətində həftəlik qəzet nəşr etməkdən ötrü həmçinin borc pul da istəmişdi.

22 mart 1870-ci il tarixində X.Sinkin müraciəti ilə bağlı Bakı Hərbi qubernatoru Bakı realını qimnaziyasının direktoruna bildirmişdi ki, “Qafqaz Cənubunu Baş İdarəsinin Rəisi” qəzet nəşrinə icazə vermişdi.³ Lakin Sinkin istədiyi vəsaiti verməyə əsas yoxdur, çünki “onun buraxmaq istədiyi qəzetin istiqamətinin faydalı olacağına tam əmin deyil”.⁴ Həmçinin Kolubyakin yazırdı ki: “Qəzetin rəsmi şöbəsində yerləşdiriləcək yazılara görə X.Sinkə pul verə bilməyəcəyəm, belə ki, bu kimi yazılar mütləq indi “Kavkaz” qəzeti ilə birləşmiş “Zakavkazski Vestnikdə” yerləşdirilməlidir”.⁵

Məsələ burasındadır ki, hələ 1854-cü ildə “həftədə iki dəfə, 1-dən 1½ -dək çap vərəqi həcmində”⁶ çıxan “Kavkaz” qəzetinin nəşri haqqında yeni əsasnamə təsdiq edilmişdi.

¹ Makuşin L.M. Böyük islahatlar dövrünün hüquqşünaslığında mətbuat azadlığı problemləri. «Təhsil, elm və mədəniyyət problemləri». №50 (2007). <http://proceedings.usu.ru>

² “Kavkazski Kalendar 1862-ci il üçün”. 1861, s.189.

³ Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən.

Bakı. “Elmlər Akademiyası” nəşr., 1949, s.72.

¹ Benningsen A., Lemercier-Quelquejay Ch. La presse et le mouvement national chez les musulmans de russie avant 1920. Paris: Mouton & Co, 1964, p.2.

² AR Dövlət tarix arxiv (DTA): F.309, siy.1, sax. vahidi 433, v.1, 1 arx.

³ Yenə orada, v.3, 3 arx.

⁴ Yenə orada, v.3, 3 arx.

⁵ Yenə orada, v.3, 3 arx.

⁶ “Kavkazski Kalendar 1862-ci il üçün”. 1861, s.189.

Redaksiyada mövcud olan şöbələrə xarici və daxili xəbərlər şöbələri, həmçinin teatr xronikası əlavə olunmuşdu. “Kavkaz” qəzeti haqqında məlumat kitabçasında göstərilir ki, həmin il “Zakavkazski Vestnik” və “Kavkaz” nəşrləri dövlət hesablı əlavələri ilə birləşdirilib rəsmi orqana çevrilməsi haqqında knyaz Bebutova Qavqaz canişini kn. Baryatinski üçün mürəzzə hazırlamaq tapşırılmışdı”.¹ Həmin mənbəyə görə, “1857-ci ildən 1863-cü ilədək “Kavkaz”a Bobilev redaktorluq edirdi, qəzet əvvəlki həftədə iki dəfə, rəsmi elanlarla (“Zakavkazski Vestnik”) çıxırdı”.² Rəsmi adlandırılan elanlar dövlət idarələrindən göndərilirdi və ödənişli olduğundan redaksiyaya əlavə gəlir gətirirdi.

“Bakinski Listok”a qayıdaraq onu qeyd etməliyik ki, qəzetin buraxılması üçün rəsmi icazə Qafqaz Canişinindən 1870-ci ilin dekabrın 31-də alınmışdı. İcazədə qəzetin nəşri şərtləri göstərilmişdi. Bildirilirdi ki, qəzetin buraxılmasına “taqdim olunmuş proqrama uyğun aparmaqla, həm rəsmi, həm qeyri-rəsmi Şöbələrin senzurası idarə məmurlarından birinin üzərinə qoymaqla”, həmçinin redaktora “nəşri nəzərdə tutulan qəzetdə rus dilindən tatar (Azərbaycan – L.H.) tərcümə edilmiş məqalələr çap etməklə” icazə verilir.³ “Bakinski Listok” qəzetinin senzurası Bakı Hərbi Qubernatoru dəftərxanasının rəhbəri vəzifəsini icra edən titulyar müşavir Kitayevə tapşırılmışdı.⁴

Qəzetin rəsmi bölməsi üçün materialların toplanması məqsədi ilə X.Sink müxtəlif dövlət təşkilatlarına müraciət etmişdi. O, Xalq Məktəbləri Direksiyasına “pulsuz çap üçün maraqlı fəaliyyət və sərəncamların, həmçinin öz məmurlarının tərkibində baş verən dəyişikliklər”, polis və jandarm idarələrindən isə məsuliyyət dairələrindəki gündəlik hadisələr” barədə məlumatların redaksiyaya göndərilməsini xahiş etmişdi.⁵ Qəze-

tin yazdığına görə, redaktorun müraciətinə yalnız üç təşkilat cavab vermişdi: “Quberniya Rəisinin Dəftərxanası (Bakı və Bakı qəzasında baş verən hadisələr haqqında xəbərlər çatdıracaq), Dairə Məhkəməsi (dinləməyə çıxarılan işlərin siyahısını göndərməklə) və Bakı Gömrüyü (ticarət şöbəmiz üçün maraqlı ümumi məlumatlar)”.¹ X.Sink digər dövlət idarələrindən, o cümlədən Bakı Quberniya və Bakı Limanı idarələrindən müsbət cavab gözləyirdi. O, hesab edirdi ki, bu idarələrin fəaliyyəti cəmiyyət üçün maraqlıdır. Həmin idarələrin elanlarının dərc edilməsi qəzetə maddi dəstək olardı. Bununla bağlı X.Sink təəcüblə yazırdı: “Niyə görə, misal üçün, Quberniya İdarəsi və ya Bakı Limanı İdarəsi öz elanlarını yerli qəzetdə də dərc etməsənlər?”² Lakin, qəzetin qeyd etdiyi kimi, idarələrə öz elan və bildirişlərini Tiflisdə çıxan “Kavkaz” qəzetində çap etmək yerli “Bakinski Listok” qəzetində çap etməkdən daha sərfəlidir. Onların həmin qəzet qarşısında rəsmi öhdəlikləri olduğundan “Bakinski Listok”la əməkdaşlıq idarələrdən əlavə vəsait və xərclər tələb edirdi. Redaksiya heyətlə yazırdı: “Əgər həqiqətən də iqlaqat elanlar üçün pul yoxdur və üstünlük “Kavkaz”a verilsə, niyə idarələr müxtəlif sərəncamların pulsuz çapına maraqlı deyillər? Olmaya onları bir qəzetdə dərc etmək daha faydalıdır?”³

Qəzetin çapı üçün dövlətdən maddi yardım və ya hansısa ianə əldə edə bilməyən redaktor dövlət idarələrinin qəzetin yayımına kömək edəcəklərinə bel bağlamışdı. O, yazırdı: “Yeri gəlmişkən, xatırlatmaq istərdik ki, birincisi, biz yalnız Xəzər-yanı Diyarın maraqlarına xidmət edirik, ikincisi isə, yerli əhali arasında sivilizasiyanın yayılmasına yönələn vasitələrdən biri kimi tatar (Azərbaycan – L.H.) dilində məqalələr əlavə edirik”.⁴

¹“Kavkaz” qəzeti.1846-1901. Tiflis: 1901,s.3.

²Yenə orada.

³AR DTA: Ф.309, siy.1, sax.vahidi 433, v. 6, 6 arx., 7, 7arx.

⁴Yenə orada, v. 8.

⁵Yenə orada, v.9.

¹“Bakinski Listok” qəz. 1871, №5, s.1-2.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

Qeyd edək ki, redaksiyanın Azərbaycan dilində məqalələr çap etmək niyyəti yerli əhali tərəfindən sevincə qarşılınmışdı. Bu, abunəçilərin sayına təsir etmişdi – qəzet almaq istəyənlər arasında yalnız şəhər əhalisi müşahidə olunmurdu. Bununla bağlı X.Sink yazırdı: “Bizim tatar dilində qəzet yaratmaq cəhdimiz uğursuz olmadığına sevinirik; bizim bu xəbərimiz onlar tərəfindən hüsn-rəğbətə qarşılıq; abunəçilərin sayı gözlənilməyindən artıq oldu, hətta ucqar tatar kəndlərində abunəçimiz var, və öz fəaliyyətimizi kiçik qardaşlarımızın xeyrinə və səadətinə həsr etməyimizə tam ümid bəsləyirik”.¹

Qəzetin birinci sayı 1871-ci ilin martın 6-da çıxdı. Qəzet oxuculara siyasi, iqtisadi və ədəbi mətbu orqanı kimi təqdim edildi. O, erməni insanpərvər cəmiyyətin mətbəəsində A3 formatda çap edilmişdi. Birinci səhifədə qəzetin adı altında gəmi şəkili verilmişdi. Güman etmək olar ki, bu Bakı buxtasına yan alan ticarət gəmisini simvollaşdırırdı. Həmin zamanlar Bakı məhz öz buxtası ilə şöhrət qazanmışdı. Yeri gəlmişkən, “Bakinski Listok”un səhifələrində donamma və dəniz nəqliyyatına həsr edilən xeyli sayda məqalə dərc olunmuşdu. Bu haqda biz aşağıda danışacağıq. Nəşr edildiyi müddət ərzində qəzetin 1871-ci ildə 17 sayı, 1872-ci ildə isə 23 sayı işıq üzvü gördü. Birinci il qəzet dörd, ikinci il isə iki səhifədən ibarət idi. Naşir öz qəzetini “yalnız imtiyazlı təbəqə üçün deyil”, –özü qeyd etdiyi kimi, – cəmiyyətin az-çox savada malik bütün təbəqələrindən olan geniş şəhər oxucuları üçün nəzərdə tutmuşdu. Redaktor etiraf edərək yazırdı: “Buna görə də, açığını deyək, biz “Bakinski Listoku” həm dükən piştaxtasında, həm gözəllərin ən məlahətlisinin buduarında görməyə eyni dərəcədə şad olarıq”.²

Qəzetin müəllif heyəti o qədər də böyük deyildi, aparıcı jurnalist redaktor X.Sink özü idi. O, məqalələrini “Bakılı”, “Kosmopolit”, “Sizlərdən olmayan” təxəllüsləri ilə imzalayırdı.

¹“Bakinski Listok”, 1871, №1, s. 2.

²Yenə orada, s.4.

Qəzet səhifələrində biz milli mətbuatımızın patriarxı Həsən bəy Zərdabinin də imzasını görürük. O, həmin illərdə X.Sinklə birlikdə Bakı realni məktəbində çalışırdı və burada təbiət elmlərindən dərs deyirdi. “Bakinski Listok”da “Həsən bəy Məlikov” imzasına bir dəfə rast gəlirik. Onun imzasıyla dərc olunan məqalə imkansız şagirdlərə yardım məqsədi ilə xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılmasına həsr olunub. H.b.Zərdabi yazırdı: “İlk əvvəl cəmiyyət öz fəaliyyətini başqa şəhərlərdən oxumağa gələn şagirdlər üçün Bakıda mənzil kirayə etməklə məhdudlaşdırıla bilər. Bununla da onlar özlərinə sığınacaq taparaq buradakı gimnaziyada təhsil ala bilərlər. Xeyriyyəçilik hər kəsin canında var. Nəzərdə tutulan cəmiyyətin yeganə məqsədi xeyriyyəçilikdən ibarət olduğundan milləti və dinindən asılı olmayaraq hər iki cinsdən şəxslər onun üzvü ola bilərlər”.¹ H.b.Zərdabinin “Bakinski Listok”da iştirakı ilə bağlı H.Hüseynov yazır ki, Zərdabi öz məqalələrini Qubada yazaraq oradan redaksiyaya göndərirdi. Həmin məqalələrdə “Quba məmurlarının tamahkarlığı, rüşvətxorluğu, bürokratizmi tənqid olunurdu”.² Lakin Azərbaycan mətbuatının tədqiqatçısı N.Axundov kimi, biz də Zərdabinin həmin məqalələrini nəinki aşkar edə bilmədik, hətta həmin mövzuya oxşar məqalələrə rast gəlmədik. Məlumdur ki, qəzet nəşr edilən illər Zərdabi Bakıda olub, Qubada isə, N.Axundovun qeyd etdiyi kimi, o 1868-1869-cu illərdə çalışıb. Bu illər X.Sink hələ qəzet buraxmağı planlaşdırırdı.

Qəzetin birinci sayında xəbər verilirdi ki, redaksiya ilə Erməni insanpərvər cəmiyyətin mətbəəsi arasında müqavilənin vaxtında bağlanmasına baxmayaraq “sonuncu üzünə götürdüyü öhdəlikləri lazımınca yerinə yetirməyə qadir deyil, o ki qaldı qəzetimizin tatar (Azərbaycan – L.H.) şəbəsində, adicəkilən mətbəə məqalələrin çapı üçün aprel ayınadək möhlət istəyib, bu səbəbdən biz abunəçilərimizdən bir müddət bizim nəşrin mətbəə

¹“Bakinski Listok”, 1872, №9, s.1-2.

²Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən, s.501.

çatışmamazlıqlarına görə iltifatlı olmağı xahiş etmək məcburiyyətindəyik. Ümudvarıq ki, mətbəə özünü və bizi kütlə qarşısında doğrultmaq üçün əlindən gələni əsirgəməyəcək”.¹

“Bakinski Listok”un Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulsa da, müəllifin bu ideyası gerçəkləşmədi. 1901-ci ildə Tiflisdə broşürə şəkildə çap olunmuş Qafqazın dövrü mətbuatına həsr edilmiş icmalda bildirilir ki, “bu ideya (qəzetin Azərbaycan dilində çapı – L.H.) yalnız bir dəfə, 1872-ci ildə qəzetin 20-ci sayında həyata keçirilmişdir”.² Bu məlumat həqiqətə uyğun deyil. Qəzetin qeyd edilən 13 may 1872-ci il tarixli sayında ilk dəfə “Bakinski Listok”da rus dilindən fars dilinə tərcümə edilmiş və ərəb qrafikası ilə yığılmış kiçik mətn verilmişdi. Mətnə “Zaqafqaziya diyarının Şeyxül-İslamı (müsəlmanların Əli təriqətində ali dini şəxs) zat-ali Axundun”³ Bakıya gəlməsindən danışılır. Həmin sayda, həmin səhifədə biz Bakıda hərbi nümayişdə iştirak etmiş qoşun şərəfinə Şamaxı sakini Nersesovun verdiyi ziyafət haqqında erməni dilinə tərcümə edilmiş və erməni qrafikası ilə yığılmış kiçik mətnə də rast gəlirik. Qəzet “bir az gec də olsa, Nersesovun nümunəvi hərəkəti haqqında” yazır və onun Bakıda araq ambarı olduğunu, xeyriyyə ziyafətinə 300 rubl xərclədiyini bildirir.⁴

Bu xəbərlərlə tanışlıq belə təəssürat yaradır ki, kiçik mətnləri fars və erməni dillərinə tərcümə etməklə qəzet iki məqsəd güdürdü. Bir tərəfdən, azərbaycanlı oxucuları qarşısında borcunu yerinə yetirmək istəmiş, belə ki, onlara “tatar” (Azərbaycan – L.H.) dilində qəzet nəşr vəd olunmuşdu.⁵ Ehtimal ki, alman dili müəllimi X.Sink nə tatar və Azərbaycan, nə də fars və Azərbaycan dilləri arasında fərq görmürdü. Bu isə, lingvist üçün, ən azı, təcüblüdür. Belə yanaşmanın köklərini azərbaycanlıları gah

¹“Bakinski Listok”, 1871, №1, s.1.

² Qafqazın dövrü mətbuatı. Tiflis: 1901, s. 16.

³“Bakinski Listok”, 1872, №20, s.2.

⁴Yenə orada.

⁵“Bakinski Listok”, 1871, №1, s.1.

Zaqafqaziya məhəmmədiyələri, gah Zaqafqaziya tatarları, bəzən isə fars adlandırılan Rusiya imperiyasının siyasətində axtarmaq lazımdır. “Kaspi” qəzetinin inkişafına həsr olunmuş növbəti fəsildə bu məsələyə hələ qayıdacağıq. Digər tərəfdən, köhnə və mənasız mətni erməni dilində dərc etməklə redaksiya, mətbəəsinə qəzet çap etdiyi Erməni insanpərvər cəmiyyətə yaramaq istəmişdi.

Qəzetin redaktoru X.Sinkin Erməni insanpərvər cəmiyyətə zaman-zaman qəzetin səhifələrində öz əksini tapan çox sayda iradları var idi. Yeri gəlmişkən, 1871-ci ilin iyulundan 1872-ci ilin yanvarınadək qəzetin nəşrində yaranan fasilənin səbəbi redaksiya ilə həmin cəmiyyətin mətbəəsi arasında ixtilaf olmuşdu. “Bakinski Listok” qəzetinin tədqiqatçılarından biri Nazim Axundov “Sənədlərin dili ilə” monoqrafiyasında göstərir ki, mətbəə Azərbaycan dilində nəşrə dair üzərinə düşən öhdəliyi yerinə yetirmirdi. Mətbəə bunu zəruri şrifitn olmaması ilə izah edirdi. Eyni zamanda digər funksiyalarına da səthi yanaşırdı. Mübahisənin həlli üçün redaksiya Bakı dairə məhkəməsinə müraciət etmək məcburiyyətində qaldı.¹ Bununla bağlı qəzet bildirdi ki, “Bakı dairə məhkəməsi redaktoru xeyrinə dəbbələmə pulu tutulması barədə qərar qəbul etmişdir”.² Artıq qəzetinin birinci sayında redaktor Erməni insanpərvər cəmiyyəti məzəmmət edirdi.

Bakı haqqında, onun inkişafı haqqında danışan müəllif şəhər əhalisini üç böyük qrupa böldü: yerli əhali – azərbaycanlılar, diyarın sahibləri – ruslar, qonşu ölkələrdən gələnlər – ermənilər. Müəllifin fikrincə, rusların bu diyarda bir məqsədi var – “yerli əhalini mədəniləşdirmək, onları müasir insana layiq həyata sövq etmək”.³ Əhalinin digər hissəsinin – ermənilərin məqsədləri tamamilə fərqlidir. Müəllif yazır: “Təhsil səviyyəsinə görə onlar burada ikinci yerdədirlər, dinlərinə görə bizim

¹Axundov N. Sənədlərin dili ilə. Bakı: Yazıçı, 1980, c.76.

²“Bakinski Listok”, 1872, №1, s.1.

³“Bakinski Listok”, 1871, №1, s.2

kimi xristiandirlar. Buna baxmayaraq biz onlarda daxili qapalıq görürük, həm rus, həm də müsəlman əhalisi ilə yaxın münasibətlər qurmaqdan çəkinirlər, və fərqli bir erməni icması təşkil edirlər”.¹ X.Sink yazırdı ki, ermənilər burada yaşayırlar, işləyirlər, lakin bütün cəmiyyətin inkişafı naminə deyil, özlərinə qazanc əldə etməkdən ötrü. X.Sink belə nəticəyə gəlir ki, “rusların məqsədi ölkəni mədəniləşdirmək olduğu kimi ermənilərin də məqsədi ölkəni istismar etməkdir”.² Onun sözlərinə görə, səhv olaraq fərs əvləndirilən azərbaycanlılar başqa təəssürat yaradırlar. Müəllif yazır: “Bu əhali məhəmmədiyyə dininə etiqaad edir, və hələ o qədər zəifdir ki, icma kimi formalaşa bilmir. Buna baxmayaraq onların sıralarında kifayət qədər savadlı insan var. Maddi cəhətdən diyarın başqa əhalisindən kasıb olduğundan daha az müstəqildirlər”.³ Müəllifin zənnincə, bu xalq biz az “tənbəldir, laqeyddir, ətrafda baş verənlərə elə bil biganədir”.⁴ Yerli əhalidə bu cür neqativ xüsusiyyətlərin müşahidə etməsinə baxmayaraq, X.Sink azərbaycanlılara etimadla yanaşaraq yazır: “Onun ticarətinə diqqət yetirin. O, kiçik dövriyyə ilə kifayətlənir, o kiçik gəlirlə qane olur. Onun evinə gəlin, qonaqpərvərliyi sizə onun Şərq adamı olduğunu xatırladacaq. Onunla tanış olun, dostlaşın və o, sizi peşkaşlə (hədiyyə ilə) sevindirəcəkdir...”.⁵

Daha sonra müəllif yazır: “Məhz buna görə biz yerli müsəlman əhalisi tərəfindəyik; məhz buna görə biz onun inkişafa doğru atılan hər addımına sevinirik; sevinirik, ki o, öz uşaqlarının tərbiyəsini bizim məktəblərə etibar edir; sevinirik ki, müsəlmanları rus qulluğunda, rus cəmiyyətində, rus təbəliyində görürük”.⁶

¹“Bakinski Listok”, 1871, №1, s. 2

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

⁵Yenə orada.

⁶Yenə orada.

Redaktorun bu məqaləsi Bakı erməni mühitində əks-səda doğurmuşdu. Erməni insanpərvər cəmiyyətinin Sergey Varşamov adlı bir üzvü qəzetə göndərdiyi məktubda redaktoru qərəzli fikirdə olmasında və Bakıda yaşayan ermənilərə əsassız hücumda təqsirləndirmişdi. Erməniləri azərbaycanlılarla müqayisəni isə o, həm qəbilələrinin ünvanına təhqir kimi qəbul etmişdi: “Ermənilərə öyüd vermək və onları ermənilikdən, hətta ən vicdanlı erməni olmaqdan çəkəndirmək üçün Bakı müsəlmanlarının fitri ləyaqəti nümunə gətirilir, onların düzlüyü və xeyirxahlığı tərənnüm edilir, erməni icmasının olmaması ürəkdən arzulanır”.¹

Erməni icması haqqında danışanda X.Sink Bakıda və Azərbaycanın digər şəhərlərində yaşayan erməniləri deyil, fəaliyyəti yalnız burada yaşayan ermənilərin rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş Erməni insanpərvər cəmiyyəti nəzərdə tuturdu. Qeyd edək ki, müqəddəs Erməni Maarifçi Qriqori şərəfinə Erməni insanpərvər cəmiyyəti 1864-cü ildə həkim David Rostomyan tərəfindən yaradılmışdı. Cəmiyyətin məqsədi Bakıda yaşayan erməni-qriqorian məzhəbindən ehtiyacı olanlara yardım etməkdən ötrü vəsait toplamaq idi. Cəmiyyətin maddi bazasının əsasında imkanlı Bakı ermənilərinin ianələri, üzvlük haqqları dururdu. Bakıda toplanmış vəsaitlər hesabına erməni-qriqorian kilsəsi, xeyriyyə cəmiyyətinin binası tikilmiş, məktəblər, kitabxanalar və digər ictimai müəssisələr açılmışdı. Təşkilatın nizamnaməsinin ikinci bəndi Rusiyadan kənarında fəaliyyəti qadağan etməsinə baxmayaraq cəmiyyət İranda yaşayan və “aclıq və müxtəlif fəlakətlərdən əziyyət çəkən” ermənilərə maddi yardım göstərirdi.² Bu haqda xəbər verən “Bakinski Listok” cəmiyyətin bütövlükdə fəaliyyətinə toxunur və onu insanpərvər deyil, ermənipərvər cəmiyyət adlandırmağı təklif edir, belə ki, “onun əsl məqsədi ermənilər arasında maarifçiliyi və xeyriyyə işlərini yaymaqdır”.³

¹Varşamov S. 6 mart tarixli məqaləyə cavab. “Bakinski Listok”, 1871, №3, s. 2-3.

²“Bakinski Listok”, 1872, №2, s.1-2.

³Yenə orada.

Redaksiyanın fikrincə, cəmiyyətin fəaliyyətində nizamnamədən digər kənar çıxımlar və bir sıra maddələrin fərqli başa düşülməsi də var. Məsələn üçün, xeyriyyəçiliklə pərdələndirən cəmiyyətdə maarifləndirmə adı altında sui-istifadələrə yol verilir. Bununla bağlı qəzet yazırdı: “Nizamnamənin 47-ci paragrafında deyilir: Cəmiyyətin mülkiyyətini təşkil edən kapitallar yalnız onun fəaliyyət üçün qəribəsinə daxil olan sahələrə istifadə edilir. Bu qaydaya riayət olunmaması qanun pozuntusudur. Bəs onda Cəmiyyət hansı haqla öz kapitallarının bir hissəsini əsasən hökumət blankları və bütün yarlıqları çapıyla məşğul olan mətbəənin yaradılmasına sərf etmişdi? Bəlkə maarifləndirmə işində mətbəələrə ehtiyac duyulduğundan? Belə olan halda Cəmiyyət bir gün dövlətdən neft iltizamlarını götürə bilər və ya öz stearin zavodunu açar bilər, çünki maarifləndirmə işində işıq da lazımdır!”¹

Qəzetin bəyanatına Erməni insanpərvər cəmiyyətin cavabını çox gözləmək lazım gəlmədi. Cavabda bildirilirdi ki, İranda aclıqdan əziyyət çəkən ermənilərə “Cəmiyyətin vəsaitlərindən cəmi İran pulu ilə 2.385 sahib-kran, Rus pulu ilə gümüşlə 736 r. göndərilib”.² Qeyd olunurdu ki, İranda aclıqdan əziyyət çəkən ermənilərə yardım göstərilməsi təklifi quberniya rəhbərliyi və Qafqaz Cənubunun Dəftərxanasının razılığı ilə Rusiyanın İran Azərbaycanında Baş Konsulluğundan gəlmişdi: “İnsanpərvər Cəmiyyət öz Nizamnaməsinin 1-ci və 2-ci bəndlərinin mənasına görə, Rusiyanın hüddurlarından kənar, İranda və ya başqa dövlətlərdə nə üzvü ola bilməz, nə də fəaliyyət göstərə bilməz, lakin həmin Nizamnamənin heç bir digər bəndi onun Nizamnaməsinə təsdiq etmiş hökumətin dəvətiylə xeyriyyə işlərində iştirak qadağa etmir”.³ Göründüyü kimi, Erməni insanpərvər cəmiyyət əvvəlcədən diyar hakimiyyətinin dəstəyini almışdı. Həmin illər Rusiya ermənilərinin firavan dövrü idi, onların yaşaması, maariflənməsi və inkişafı üçün bütün imkanlar yara-

¹“Bakinski Listok”, 1872, №2, s.1-2.

²“Bakinski Listok”, 1872, №4, s.2.

³Yenə orada.

dılmışdı. Bu məsələ sonrakı paragraflarda daha ətraflı tədqiq edilir.

Bakının və eyni vaxtda Azərbaycanın ilk dövrü mətbuatı olan “Bakinski Listok” qəzeti ən mühüm mövzuları – təhsil, səhiyyə, gəmiçilik, ticarət və s. ictimai-sosial problemləri əhatə etməyə çalışırdı. Qəzet həmçinin diyarın tarixi, din haqqında yazmağa, rus və dünya ədəbiyyatı, teatr və musiqinin aktual məsələsinə toxunmağa, beynəlxalq həyatda baş verən hadisələri işıqlandırmaya çalışırdı. “Siyasi, iqtisadi və ədəbi qəzet” kimi təqdim olunan qəzet Rusiyada və Avropada baş verən ən əhəmiyyətli hadisələri işıqlandırmaqla, ara-sıra ədəbiyyat məsələlərinə diqqət verməklə bu adı doğrultmağa çalışsa da, “Bakinski Listok” daha çox sosial-iqtisadi qəzet kimi özünü təqdim edirdi.

Tədqiq edilən dövrdə nəinki Rusiyada, bütün Avropada önəmli hadisələr cərəyan edirdi. Fransa imperiyasının məğlubiyyəti və süqutu ilə bitən Fransa-Prussiya müharibəsi, bu ölkələr arasında sülh sazişi bağlandıqdan az sonra başlanan və nəticədə 1871-ci il burjuva inqilabına çevrilən xalq hərəkatı məhz həmin vaxta təsadüf etmişdi. “Bakinski Listok” qəzeti Avropa hadisələri haqqında oxucularını məlumatlandırmağa çalışırdı. Artıq birinci sayında qəzet bu vaxta kimi “siyasəti izləmək imkanı və şəraiti olmayan” oxucuları məlumatlandırmaq məqsədiylə beynəlxalq həyatın kiçik xülasəsini, Avropada baş verən hadisələrin öləri təhlilini vermişdi və bildirmişdi ki, növbəti saylarda “ən yeni siyasi xəbərlər” çatdıracaq.¹ Birləşməyə çalışan bəzi Avropa dövlətlərinin siyasəti haqqında “Bakinski Listok” sadə, lakin bəsit olmayan, rahat anlaşılacaq formada məlumat verir. Qəzet göstərirdi ki, bu siyasətin tərəfdarları İtaliyada “Kavur və Qaribaldi, Almaniyada isə prussiyalı nazir, qraf Bismarkdır”.² Lakin qəzet onu da qeyd edirdi ki, hər bir yeni işdə olduğu kimi bu məsələdə də sualıt daşlar mövcuddur. Bununla bağlı

¹“Bakinski Listok”, 1871, №1, s.4.

²Yenə orada.

“Bakinski Listok” yazırdı: “İtaliyada birləşmənin əsas əleyhdarı öz mənəvi hakimiyyətini qoruyan, Roma vilayətinin hakimi qalmaq istəyən Papadır. Bu işdə ona öz ordusuyla Fransa imperatoru kömək edirdi. Sonuncu qonşu xalqların güclü kütləyə çevrilməsini istəmədiyindən birləşməyə yekdil meyilli Almanıyanı bu addımdan çəkəndirməyə cəhd göstərir”.¹ Rusiya da birləşməyə çalışırdı. O, özünün istilası siyasəti vasitəsi ilə “yaxın slavyan xalqlarını” özünə birləşdirib “almanların, qismən italyanların etdikləri kimi vahid qüdrətli dövlət” yaratmaq ümidində idi.² Redaktorun qeyd etdiyi kimi, tədqiq edilən dövrdə Rusiya Avropada növbəti müharibəyə hələ hazır deyildi. Görünür X.Sink rus hakimiyyətə şovinizmindən azad deyildi. O, yazırdı: “Lakin müdrik padşahımızın rəhbərliyi altında biz başa düşürük ki, hələ birləşmənin zamanı çatmayıb; hələlik həmtayfa xalqlara təvəccüh bildirməklə kifayətlənirik və mənəvi birləşmənin ardınca gələn siyasi birləşmə anını qətiyyətlə gözləyirik”.³

Hələlik isə beynəlxalq həyatın mərkəzində Fransa durdu. Qəzet bağlananadək bu ölkədə cərəyan edən hadisələrə böyük diqqət yetirir, Paris kommunasının inqilabı mübarizəsi haqqında məlumatlar dərc edirdi. Hadisələrin qızgın çağında yazılan xəbərlər öz emosional gərginliyi ilə hərbi əməliyyatlar səhnəsindən verilən operativ məlumatları xatırladırdı: “Son məlumatlara görə, Paris təşviş içindədir: kommunanın qvardiyaçıları müqəddəs Maqdalina və Vozneseniye kilsələrini dağıdıblar. Kommuna Paris arxiyepiskopunu girov kimi həbs edib, onu hətta güllələməklə hədələyir”.⁴

Avropa tək siyasi cəhətdən deyil, ədəbiyyat baxımından da “Bakinski Listok”un, ilk növbədə redaktor X.Sinkin maraq dairəsində idi. O, alman dili müəllimi kimi alman ədəbiyyatını yaxşı bilirdi, Şillerin, Hötenin və digər tanınmış yazıçı və

şairlərin pərəstişkarı idi. Onun təşəbbüsü və bilavasitə iştirakı ilə Bakıda ilk dəfə olaraq görkəmli alman şairi və mütəfəkkiri İohan Kristof Fridrix fon Şillerin (1759-1805) yaradıcılığına həsr olunmuş açıq mühazirə təşkil edilmişdi. Mühazirənin keçirilməsi haqqında elan verən qəzet Şillerin tərcümeyi-halı və yaradıcılığı ilə tanış olmaq istəyənləri tədbirə dəvət etmişdi: “İş yeni olduğundan X.Sinkin mühazirəsini dinləyicilərin necə qarşılayacağını demək çətindir. Mühazirənin mövzusu bir çoxlarına mücərrəd görünə bilər. Belə olan halda biz professor Vodovozovun Höte haqqında Peterburqda dinləyiciləri heyrətə gətirmiş bir neçə açıq mühazirəsini diqqətə cəkmək istəyirik”.¹ Xəbərdə adı çəkilən Vasili İvanoviç Vodovozov (1825-1886) rus pedaqoqu, tərcüməçisi, uşaq yazıçısıdır. Haqqında yazılanlara görə, on dil bilirdi və Anakreonun, Sofoklun, Qorasinin, Bayronun, Heynenin, Beranjenin, Hötenin əsərlərini rus dilinə tərcümə etmişdi.² Açıq mühazirələr paytaxt şəhərlərin mədəni və elmi həyatının bir hissəsi idi. Əhalinin maariflənməsinin bir vasitəsi olan açıq mühazirələr universitet müəllimləri tərəfindən təşkil edilirdi. Rusiyada açıq mühazirələr keçirilməsinin təşəbbüskarı Moskva Universiteti olmuşdu. “Bakinski Listok” da oxuyuruq ki, Bakıda keçirilən ilk açıq mühazirə kiçik xətalarla olsa belə uğurlu alınmışdı. Bu haqda qəzetdə dərc olunan resenziyada deyilir: “X.Sinkin açıq mühazirəsi az adam cəlb etməmişdi, lakin uğuru yarımcıq oldu. Mühazirənin girişi, Qaçaqlardan səhnə və Şillerin tərcümeyi-halı dinləyiciləri maraqlandırsa da, X.Sink səhvə yol verərək mühazirənin ikinci hissəsini bütöblüklə Don-Karlos dramının təhlilinə sərf etmişdi; mühazirə saat 1-dək uzandı və dinləyiciləri yordu”.³

“Qaçaqlar” dramından səhnə dinləyicilərin diqqətini əbəş yerə daha çox cəlb etməmişdi. Hər zaman aktual olan ailə

¹“Bakinski Listok”, 1871, №1, s.4.

²“Bakinski Listok”, 1871, №3, s.3.

³Yenə orada.

⁴“Bakinski Listok”, 1871, №7, s.4.

¹“Bakinski Listok”, 1872, №12, s.1.

²Rus yazıçıları. 1800-1917. Bioqrafik lüğət. C.1: A-Q.

³Böyük Rus ensiklopediyası, 1992, s.454-455.

⁴“Bakinski Listok”, 1872, №14, s.1.

münaqişəsi mövzusu əsərdə qraf Morun oğulları – Frans və Karlın qarşdurması üzərində qurulub. Qardaşlar iki fərqli baxışların daşıyıcısıdır. Təbiətən romantik Karl ətraf mühütün miskinliyindən zəhləsi gedir. Frans başqa xarakterlidir. Şiller eqoist və arsız insanın kifayət qədər xoşagəlməz həyatını təsvir edir. Atası Karlı mirasdan məhrum etməsinin səbəbkarı məhz Fransdır. O, qardaşını rüsvay edir, ləkələyir, çünki qarşısına iki məqsəd qoyub: atasının bütün əmlakına varis olmaq və Karlın nişanlısı ilə evlənmək. O, var-dövlət və hakimiyyət hərisidir və hesab edir ki, bu məqsədlərə çatmaq üçün ona heç nə mane ola bilməz.

Şillərin “Qaçaqqlar”ı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinə tərcümə olunan iki Qərb əsərindən biridir. Bu haqda Əhməd bəy Ağaoğlu 1903-cü ildə “Kaspi” qəzetində “Şekspirin “Otello”su və Şillərin “Qaçaqqlar”ı tatar dilində” məqaləsində yazmışdı. Onun fikrinə: “...Qoy bu tərcümələr mükəmməl deyil, lap elə mənə və dəqiqlik baxımından qüsurludur, hətta onları oxuyan da az olsun! Bunların hamısı heç nədir. Kifayət edər ki, Avropa yazıçılarını tatar dilində oxumaq imkanı yaransın! Mən bu tərcümələrdən çox, lap çox şey gözləyirəm, məktəbin verə biləcəyindən, mətbuatın çatdıra biləcəyindən də çox...”¹ X.Sink də ədəbiyyatın və teatrın cəmiyyət üçün əhəmiyyətinə böyük ümidlər bəsləyirdi. O, bildirdi ki, yolun başlanğıcıdadır və onun mühazirələrinin dinləyicisi çox olmayacaq. Dinləyiciləri cəlb etməkdən ötrü və öz mühazirəsini bir qədər canlandırmaq üçün X.Sink “yerli fotoqraf H.Şmidtə satış məqsədi ilə”² Şillərin təsvirlərini sifariş etmişdi.

1787-ci ildə yazılmış “Don Karlos, ispan şahzadəsi” pyesi də Şillərin ən populyar əsərlərindən biridir. Orta əsrlərdə İspaniyada baş verən real hadisələr fonunda Don Karlosun və Yelizaveta Valuanın məhəbbət əlaqələri haqqında süjet uydurulub və tarixçilər tərəfindən təsdiq edilməyib. X.Sink dinləyici-

¹ Ağayev Ə. “Şekspirin “Otello”su və Şillərin “Qaçaqqlar”ı tatar dilində”.

“Kaspi” qəz., 1903, 23 dekabr.

² “Bakinski Listok”, 1872, №13, s.2.

lərə təqdim etdiyi əsərin təhlili teatrlaşdırılmış səhnələrlə müşayət olunmadığından gözlənilən təəssürat yaratmamışdı. X.Sink mühazirə üçün Şillərin yaradıcılığını təsadüfən seçməmişdi. V.A.Jukovskinin, sonralar A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun, V.K.Küxelbekerin, F.İ.Tyutçevin, F.M.Dostoyevskinin tərcümələri sayəsində həmin illər Şillə Rusiyada çox populyar idi. Onun yaradıcılığının tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, alman şair və filosofun irsinə rus tərcüməçilərin münasibəti fərqli idi. Əgər Puşkini, Lermontovu, Küxelbeker Şillərin əsərlərində azadsevərlik cəlb edirdisə, Aksakovu, Feti və digərlərini daha çox idealist Şillə maraqlandırır. Şillə bu gün də aktualdır. Avropa Birliyinin himninin sözləri üçün onun “Təntənəli oda”sının dəyişdirilmiş versiyası buna parlaq nümunədir.

“Bakinski Listok” qəzeti həmin illər əsasən bu və digər xeyriyyə cəmiyyətlərin dəstəyi ilə hazırlanan özfəaliyyət tamaşalardan ibarət olan şəhərin teatr həyatını da işıqlandırməğa çalışırdı. Qəzet həmçinin Rusiyada o qədər də tanılmayan sirk ustalarının tamaşaları və artistlərin konsertləri haqqında məlumatlar verirdi. Belə yazıları hazırlamaq üçün redaksiya ədəbiyyat sahəsində ilk addımlarını atan yeni müəlliflər cəlb edirdi. Bunun “iki səbəbi var: birincisi, daha çox müxbir cəlb etmək arzusu, belə ki, hər yeni nəşr fəaliyyətinin ilkin mərhələsində bu problemlə üzləşir; ikincisi, ədəbiyyat sahəsinə yeni qədəm qoyanlara öz qüvvələrini sinəmaq imkanı yaratmaq istəyi”¹ Cəmiyyətin maariflənməsində teatrın mühüm rolunu başa düşən redaksiya əhalidə maraq oyatmaq məqsədiylə bu incəsənət növünü təbliğinə öz nəci təhfəsini verirdi. Həmin dövr milli teatrın yaranması dövrü idi, ədəbi əsası mövcud olsa da, o səhnədə təcəssüm tapmamışdı. M.F.Axundov dramaturqiya buna bariz nümunədir. Məhz Axundovun əsərləri Azərbaycan teatrının inkişaf istiqamətini uzun illər üçün müəyyən etdi.²

¹ “Bakinski Listok”, 1871, №9, s. 2.

² Kərimov P. Azərbaycan teatrının tarixi. Fundamental tədqiqatın birinci cildi nəşr olunub. “Kaspi” qəz., 2009, 16 yanvar, s. 8.

Biz "Bakinski Listok" qəzetinin siyasi və ədəbi istiqamətlərindən danışdıq. Lakin qəzetin əsas mövzusu diyarın sosial-iqtisadi problemləri ilə bağlı idi. Zənnimizcə, bu problemlərin araşdırılması jurnalistikanın vacib vəzifələrindən biridir.

Redaksiyanın qaldırdığı səhiyyə məsələləri "Bakinski Listok" qəzetinin səhifələrində geniş polemikaya səbəb olmuşdu. Zaqafqaziyada hərbi və qəza həkimlərinin vəziyyəti haqqında danışan həkim D.İlyin mülki həkimin işinin hərbi həkimin işi ilə müqayisədə çox ağır olduğunu bildirirdi. O, yazırdı ki, batalyon həkimi hər gün lazaretə gəlir, burada "iyirmi, otuz, əlli və ya bir az artıq xəstə var; lakin bu vəzifəni icra edərkən fərdi qaydada həkimlik üçün onun kifayət qədər vaxtı qalır; elmi yeniliklərlə tanış olur, doktorluq imtahanına hazırlaşır və qəpik-quruş toplayıb imtahana gedə bilər".¹ Qəza həkiminin vəziyyətindən danışan müəllif göstərir ki, "indicə şəhərə gəlib və uzaq yoldan sonra dincəlməmiş, öz əşyalarını qaydaya salmamış, hətta yaşayacağı yərə göz gəzdirməyə macal tapmamış o, qəza rəisindən hansısa kəndə ezam edilərək orada meyit yarmaq tapşırığı alır. Gedir, yarıq, akt tərtib edir, üzünü köçürür, çünki onun yanında olan bədnam feldşer ermənidir və bir cümlədə düzgün yazı bilmir".² Qəza həkiminin işinə yaxşı bələd olan müəllif daha sonra tanımadığı diyarda qəza həkimi üçün işləməyin nə qədər çətin olduğunu bildirir: "o, uzunluğu 300 verst, eni 150 verst, əhalisi 80 min olan ərazidə çox vaxt at belində olur, çünki buralarda poçt yoluna nadir halda rast gəlmək olur. Çiçək, qızılça, skarlatina, yatalaq və ya heyvan tələfatı başladı - bütün bunların acısını qəza həkimi çəkir".³ Müəllifin fikrincə, hərbi həkimlə müqayisədə qəza həkiminin hərəkətləri və hüquqları məhduddur. O, belə qənaətə gəlir: "Qəza həkimi nə qədər təcrübəli və hərbi həkimdən bilikli olsa belə, xəstə hərbi həkimə üstünlük verəcək, çünki o, qəza həkiminin ezamiyyətdən qayıt-

¹"Bakinski Listok", 1871, №3, s.2.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

masını bir həftə gözləyə bilməz. Bundan başqa, heç bir dərmanı olmayan qəza həkimi hər vaxt hərbi həkimdən asılıdır, çünki şəhərdə sərbəst aptek yoxdur. Bu səbəbdən xəstə üçün hərbi həkimə müraciət etmək daha sərfəlidir nəinki qəza həkiminə".¹

Bakıda yaşayan tibb sahəsi üzrə doktor Popov öz cavab məqaləsində qəzet səhifələrində hərbi və qəza həkimlərinin fəaliyyətinin birtərəfli və səriştəsiz işiqləndirilməsinə etirazını bildirir. O, yazır ki, "qəza həkimin işini batalyon həkiminin işi ilə müqayisə edən və, deyəsən, Lənkəranda çəkdiyi əzab-əziyyətləri unutmayan cənab İlyin eqoizmə o qədər aludə olub ki, batalyon həkimini həyatından razı, xoşbəxt, sinəsi ordenlərlə dolu və sevimli ailəsi, qədərbilən tanışları və həmkarları arasında səfa sürən kimi təqdim etmişdir. Qəza həkimini isə bunun tam əksi şəkildə, ağır vəziyyətdə göstərmişdir".² Opponentinin nöqtəyi-nəzərini tənqid edən Popov da həkimin, lakin hərbi həkimin ağır taleyini təsvirinə aludə olur. Onun yazdığına görə, hərbi həkimin məvacibi yüksək deyil: "Batalyon həkimi 499 r. (333 əsas və 166 gücləndirilmiş) maaş, 129 r. yemək pulu və 200 mənzil pulu alır, cəmi 818 r. Beləliklə, qəza həkimindən 162 r. az alır. Sonrakı hər beş il üçün batalyon həkiminin maaşına 333 r. dördüdə biri, yəni 83 r. əlavə edilir, yenə qəza həkimindən 67 r. azdır. Cənab İlyin öz müqayisəsində belə əhəmiyyətli fərqləri görmür, amma bunları bilməyə bilməzdi və bilməli idi".³

Hər iki müəllifə öz mövqeyini bildirməyə imkan yaradan qəzetin bu məqalələrlə bağlı fikri maraqlıdır. Qəzet hesab edirdi ki, kimin nə qədər qazanması ilə məhdudlaşan şəxsi maraqlar çərçivəsindən çıxıb problemə daha dərinədən, yəni səhiyyənin bütövlükdə hansı vəziyyətdə olmasına baxmaq lazımdır. "Bizim fikrimizcə, - qəzet yazırdı, - qarşımızda həlli cənab həkimlərdən asılı olan daha mühüm ictimai məsələlər durduğu bir vaxtda məvacibin bir neçə rubl çox və ya azlığı ciddi mübahisə

¹"Bakinski Listok", 1871, №3, s.2.

²İlyinə cavab. "Bakinski Listok", 1871, №7, s.2.

³Yenə orada.

predmeti olmalı deyil".¹ Redaksiya Bakıda diplomlu həkimlərin çoxluğuna baxmayaraq onların birliyinin, xəstəxananın, ayrı-ayrı sahələr üzrə həkimlərin olmaması məsələlərini qaldırır: "Bakıda kifayət qədər mülki, donamma və batalyon həkimi var, lakin ağır xəstəliklərin heç biri üzrə mütəxəssimiz yoxdur".² Redaksiya Bakı xeyriyyə cəmiyyətinə şəhərdə pulsuz xəstəxana, həkim reseptləri ilə pulsuz dərman verən aptek təşkil etməyi təklif edir. Qəzet hesab edirdi ki, bununla əhaliyə tibbi yardım məsələsi qismən həll olunardı. "Baxın, həlli əlimizdə olan iki yaxşı işi göstərdik. Belə işlərin sayı onlardır. Təki həvəs, xoş niyyət, ən əsası anlaşılma, birlik olsun. Mülki, donamma, batalyon və s. bölünmədən birlik", - yazan qəzet polemikaya yekun vurur.³

Şəhərin ictimai həyatının məsələlərinin həllində redaksiya tibb, maarif və digər sosial problemlərin həllində cəmiyyətə yardım etməli olan xeyriyyə cəmiyyətlərinə böyük ümid bəsləyirdi. Qəzet artıq birinci nömrəsində Bakı xeyriyyə cəmiyyətlərinin vəziyyətini oxucularının diqqətinə çatdırır. Qəzetin yazdığına görə, Bakıda "hər hansı bir istinasız – istər tayfa, istər zümrə baxımından – şəhərin bütün əhalisini nəzərə alan"⁴ xeyriyyə cəmiyyəti hələ də yaradılmayıb. "Bakinski Listok" xatırladırdı ki, Bakıda yaşayan ermənilər 1864-cü ildə xeyriyyə məqsədləri üçün cəmiyyət təşkil ediblər, lakin, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, o yalnız erməni əhalisinə xidmət göstərirdi. Qəzetin yazdığına görə, şəhərdə yaşayan "rus cəmiyyəti isə imkan düşdükcə ehtiyacı olanlara yardım əlini uzatsa da, hələ əlbir çalışmır".⁵ Qəzetin fikrincə, rus xeyriyyə cəmiyyətləri arasında fəaliyyəti ilə general-qubernatorun həyat yoldaşı M.V. Kolubyakinanın rəhbərlik etdiyi Müqəddəs Nina Xeyriyyə Cəmiyyəti seçilirdi.

¹İlyinə cavab. "Bakinski Listok", 1871, №7, s.2.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Bakıda xeyriyyə cəmiyyəti. "Bakinski Listok", 1871, №1, s.2.

⁵Yenə orada.

Cəmiyyət eyniadlı prixod məktəbində tərbiyə alan qızlara köməklik göstərir, tamaşa və konsertlər təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xeyriyyə cəmiyyəti 1846-cı ildə Tiflisdə Qafqaz Cəmiyyətini Voronsovun həyat yoldaşı Elizaveta Ksaver-yevna tərəfindən yaradılan Əshabələrə Bərabər Müqəddəs Nina Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin Bakı bölməsi idi. 1848-ci ildə cəmiyyətin Şamaxıda bölməsi yaradıldı, lakin 1859-cu ildə baş verən dağıdıcı zəlzələdən sonra fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdı. "Bakinski Listok"un yazdığına görə, cəmiyyətin "böyük zəhmət və səylərindən" sonra diyar üçün faydalı fəaliyyət bərha edildi və "1861-ci ilin noyabrında Bakı şəhərində yenidən açıldı".¹

"Bakinski Listok" adıçəkilən xeyriyyə cəmiyyətinin qadın təhsili sahəsində işinə böyük diqqət yetirir. Müqəddəs Nina Bakı qızlar məktəbinin fəaliyyəti haqqında yazı maraq doğurur. 1871-ci ildə məktəb ilk məzunlarını təbrik edirdi. Onlar ilk progimnaziya (gimnaziya öncəsi təhsil pilləsi – L.H.) təhsil almış qızlardı. Qəzet yazırdı ki, gənc qızların təhsili məsələləri sahəsində Cəmiyyətin qarşıya qoyduğu vəzifə - "cəmiyyətin yoxsul sinfinin uşaqlarına adi təhsil və səmərəli tərbiyə vermək" vəzifəsi tam şəkildə həyata keçirildi, indi məktəbin məzunları "sayının azlığı səbəbindən hamımızın dərin ehtiyac duyduğu ev müəllimləri ola bilərlər".²

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan əhalisinə kömək göstərəcək xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılmasının zəruriyyəti haqqında məsələni Həsən bəy Zərdabi qaldırmışdı. "Bakinski Listok"un səhifələrində onun hazırladığı imkanlı şəxslərə, həmçinin məktəb açmaq, yoxsul ailələrin uşaqlarının təhsil alması, maarifləndirmə məqsədləri üçün vəsait toplanması fikrinə şərik çıxanların hamısına ünvanlanan elan və müraciətlərə rast gəlirik: "Bizdən xahiş ediblər müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti

¹"Bakinski Listok", 1871, №14, s.3.

²Yenə orada.

yətinin üzv-təsisçisi olmaq istəyənlərə bildirək ki, cəmiyyətin layihəsi hazırdır, amma onun təsdiqi üçün üzvlərin imzası tələb olunur, odur ki, bu məqsədlərdən ötrü günorta saat 3-dən 5-ə kimi Bakı Realnı Gimnaziyasının müəllimi Həsən bəy Zərdabinin mənzilinə təşrif buyurmağınız xahiş olunur. Eyni vaxtda oxucularımıza xatırlatmağı lazım bilirik ki, milləti və dinindən asılı olmayaraq hər kəs həmin cəmiyyətin üzvü ola bilər”.¹ Lakin həmin dövrdə müsəlman xeyriyyə cəmiyyətini təsis etmək mümkün olmadı – cəmiyyət yalnız birinci rus inqilabı illərində yaradıldı.

“Ves Kavkaz” (“Bütün Qafqaz”, rus dilində - L.H.) şəkilli sorğu-ədəbi məcmuənin yazdığına görə, XIX əsrin 70-ci illəri “Bakı döşənmiş yolları olmayan, demək olar tatar kəndi kimi idi”, küçələrə qum səpilir, “toz az olsun deyə üstünə mazut tökülürdü”.² Şəhərdə, xüsusən Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından gələnlər üçün yaşamağın çətin olduğunu yazan “Bakinski Listok” öz səhifələrində Bakının abadlaşdırılması, yaşllaşdırılması, küçələrin döşənməsi, onların işıqlandırılması və sanitari vəziyyəti, binaların qızdırılması və s. məsələlər qaldırır. Qəzet yazır ki, “Bakı küləklər şəhəri adını doğruldur; dəniz coşub gəmiləri yırğalayanda, külək onların doruna dəyərək fit verəndə və uğuldayanda; qar və ya yağış sizi sümüklərinizə qədər islədanda; qaranlıq küçədə palçıq dizə çıxanda, ev isə fərqi yoxdur – qızdırdın ya qızdırmadın – bumbuz və nəm olanda, çünki pəncərələr, qapılar, döşəmə və tavan dəlik içindədir, külək isə otaqları gəzir; bu halda bəxtiyar yayda sərin, qışda ikiqat pəncərə arxasında isti olan; yağış və qardan asılı olmayaraq küçələri hər vaxt təmiz və işıqlı xoşbəxt diyarlar yada düşür”.³ Qəzetin fikrincə, bütün bu problemlər həll olunandır, bunun üçün başqa şəhərlərin, mütləq deyil paytaxt şəhərlərin, o qədər də uzaq olmayan Həştərxan, Samara, Saratov və sairələrinin

¹“Bakinski Listok”, 1872, №11, s.2.

²«Ves Kavkaz». 1903, №1, s.45.

³“Bakinski Listok”, 1871, №2, s.1-2.

təcürbəsindən istifadə etmək kifayətdir: “Onların da küçələri qaranlıq və çirkli idi – indi təmiz və işıqlıdır; onların sakinləri uşaq idilər: böyüyüb işləri öz əllərinə aldılar; onlar xoşbəxt-dirlər, onları qəyyumlardan azad edib yeni Şəhər Əsasnaməsi bağışladığı üçün padşaha dua edirlər”.¹

Şəhər Əsasnaməsi deyəndə qəzet II Aleksandrın 16 iyul 1870-ci il tarixdə imzaladığı və Rusiyanın quberniya şəhərlərində ictimai idarəetməni tətbiq edən “Əsasnamə” nəzərdə tuturdu. Lakin tətbiq edilən dövrdə əsasnamə quberniya mərkəzi olmasına baxmayaraq Bakıya şamil edilməmişdi. Şəhəri başında polismeyster duran Şəhər polisi idarə edirdi. Gəlir və xərclərin smetasının tutulması, şəhər vergilərinin yığılması, işıqlandırma və dövlət idarə binalarının qızdırılması, küçələrə və bazzara sanitari nəzarəti, epidemiyaların qarşısını almaq tədbirlərinin görülməsi və i.a. polisin vəzifəsi idi.

Bakı şəhər idarəçiliyi tarixinin tədqiqatçısı E.Muradəliyeva yazır: “Bakı şəhərinin ictimai idarəetmə orqanları – Duma və Uprava yalnız 1877-ci ilin dekabrında, senatın 24 may 1877-ci il tarixli fərmanı ilə təsis edilmişdir. Bakı Şəhər Duması işə 1878-ci ilin yanvarın 8-də başlamışdır”.² Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həmin vaxta qədər şəhəri polis idarə edirdi. Bununla bağlı qəzet hiddətlənirdi: “Küçələrin işıqlandırılması ilə məşğul olmaq üçün polis necə vaxt tapsın! Yaxşı olmazmı ki, bu iş podrata verilsin? Bu işi görmək istəyənlər az deyil. Belə olan halda polis şəhərin düzgün işıqlandırılmasına nəzarət edəcək”.³

Maraqlıdır ki, şəhərin işıqlandırılması işi polisin səlahiyyətlərinə 1869-cu ildə verilmişdi. Həmin vaxta qədər isə bu fəaliyyət iltizam qaydasında aparılırdı. İşıqlandırılmaya cavabdeh şəhər polis idarəsinin məmurlarından biri idi. O, küçələrdə

¹“Bakinski Listok”, 1871, №2, s.1-2

²Muradəliyeva E. Rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasəti və Şimali Azərbaycan şəhər ictimai idarəçiliyin tətbiqi // BDU-nun xəbərləri. Humanitar seriya, 2003, №3, s.78.

³“Bakinski Listok”, 1872, №8, s.1.

fənərlərin sayına, onların mühafizəsinə və s. cavabdeh idi. Qəzetin şəhərin işıqlandırılması işini yenidən iltizama vermək təklifindən qəzəblənən polismeyster bu işin ona tapşırılmasının üstünlüklərini qeyd edərək yazırdı ki, "ayrılan vəsaitə əvvəllər 55 fənər işləyirdisə, indi onların sayı 90 çatıb, şəhər istənilən podratçıdan yaxşı işıqlandırılır".¹ Şəhərin işıqlandırılmasından narazı qalan redaktora polismeyster yanında fənər gəzdirməyi tövsiyə edir. Polismeyster yazırdı: "Ola bilsin ki, cənab Redaktorun yolu fənər olmayan küçələrdən düşüb və ya küləyin söndürdüyü fənərin yanından keçib. Bu qaçılmazdır, Bakının adı fars dilində küləklər vilayəti deməkdir. Bu halda cənab müəllifin işıqlandırılmanın qeyri-kafi olmasından şikayəti əsassızdır".² Polismeysterin söylədiklərini yumorla qarşılamağa çalışan redaktor oxuculara məsləhət görür ki, şəhər fənərlərinə bel bağlamasınlar, Bakı nordanu hesaba almayan Aya təvəkkül etsinlər: "Bilirsinizmi, oxucu, belə gur işıqlandırılma şəhərə neçəyə başa gəlir? Bunu biz böyük çətinliklərlə öyrənə bildik. İşıqlandırılma bizə ildə 1.600 rubla oturur. Sözsüz ki, Ay bu pullardan heç nə almır".³

Diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, yumor çalarlı cavabında qəzet həmçinin elm və texnika sahəsində biliklər nümayiş etdirir və müzakirə olunan problemin həlli üçün dövrünün müasir elmi-texniki vasitələri göstərir.

Bakının və onun ətrafının təbii yataqlarından danışan qəzet bunların nəinki neft, həmçinin alışan qazla da zəngin olduğunu bildirir. Redaksiyanın fikrincə, həmin qaz "şəhərin bütün ətraf zavodlarla birlikdə işıqlandırılmasına və qazdırılmasına artıqlamasıyla kifayət edər", amma ondan səmərəsiz istifadə olunur. Bununla bağlı qəzet yazır: "Başqa ölkədə tükənməz var-dövlətin mənbəyi ola bilən bu cür sərvətin faydasız itdiyini görmək ürək ağrıdır. Ətrafımıza almaz və mirvari səpələndiyi

¹"Bakinski Listok", 1872, №10, s.2.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

vaxt biz kör işləyənlər kimi daşdan yapışıraq".¹ "Bakinski Listok" şəhər ətrafında qaz kəməri çəkilməsini təklif edir və bunun əleyhdarlarına cavab verərək bildirir ki, yataqlar zəngin və şəhərə yaxın olduğundan tikinti baha başa gəlməyəcək. Qəzet göstərir: "Alışan qaz şəhərə yaxın yerdən çıxır. Əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi dənizdə, qaz mənbələrinə yaxınlıqda milyonlara başa gələn quyu və çənlərin tikilməsinə, bahalı boruların çəkilməsinə ehtiyac yoxdur. Kifayətdir ki, dənizdə, suyun üzərində, mənbənin üstündə qazı toplayan günbəz quraşdırılsın və onun altına yığılan qaz quttaperça boruları vasitəsi ilə şəhərə götürülsün. Bax, bu əsasda biz ucuz qaz kəmərimizi çəkə bilərik".²

Rusiyada qazla işıqlandırma və qızdırılma XIX əsrin birinci yarısında başlanıb, elə həmin vaxtlar da ilk qaz kəmərləri çəkilib. 1835-ci ildə Sankt-Peterbuqda tikilən qaz kəməri daş kömüründən alınan işıq qazı adlandırılan qazın nəqli üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həmin qaz paytaxt küçələrinin işıqlandırılmasında istifadə edilirdi.³ Daş kömürü ölkəyə Avropadan gətirilirdi və ondan alınan qaz çox baha başa gəlirdi. Təbii qaz mənbələri şəhərin yaxınlığında yerləşdiyindən "Bakinski Listok"un redaktorunun təklif etdiyi qaz kəmərinin tikintisi ucuz başa gələcəkdi.

Tədqiq edilən dövrdə Bakı şəhəri üçün aktual mövzuların biri də gəmilərin Xəzər dənizində hərəkəti idi. Ümumiyyətlə gəmiçilik məsələlərinə qəzet daim diqqət yetirirdi. Qəzet bu sahədə təhsil verilməsi, "Xəzərin hərbi və ticarət gəmiçiliyinin mərkəzi şəhəri olan Bakıda" hərbi və mülki gəmi kapitanları hazırlayan şkiper məktəbinin açılmasının zəruriliyi məsələlərini qaldırır.⁴ Qəzetin fikrincə, məktəb bir tərəfdən Xəzərdə dəniz donammasının yaradılmasına təkan verərdi, digər tərəfdən isə yükdaşımaları ucuz və təhlükəsiz edərdi. Bununla bağlı qəzet

¹"Bakinski Listok", 1871, №10, s.2.

²Yenə orada.

³İlk qaz zavodu. Neft və Qaz Böyük ensiklopediyası.

<http://www.ngpedia.ru/id22884p1.html>

⁴Xəzər dənizində gəmiçiliyə dair. "Bakinski Listok", 1871, №4, s.2.

bildirirdi ki, “kəbotaj üzməsinə son qoyulmalıdır, sahildən uzaqlaşmaqdan, dərində üzməkdən qorxan bizim savadsız gəmi-sürənlər dolama üzmənin, orta üzmənin vaxtı çatdığını anlamalı-dırlar”.¹

Hələ diyarın Rusiya tərəfindən istila etməsindən xeyli əvvəl Bakı “Xəzər dənizində ən yaxşı ticarət və hərbi donam-maya malik idi”.² Bakının üstün cəhətləri haqqında Qazqaz Canişininin məruzədə Şamaxı quberniyasının general-qubernato-ru kn. Tarxan-Mouravov yazmışdı ki, şəhərin gələcəyi davamlı və gözəl ola bilər, “onunla heç bir rəqib rəqəbat apara bilməyib, heç bir şəhərin bu vaxta kimi Rusiya ilə belə daimi ticarət əlaqəsi olmayıb”.³

“Bakincki Listok”un məlumatına görə, Bakının liman şəhəri kimi mövqesinin möhkəmləndirilməsi və Bakı buxtasının fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün 1871-ci ildə burada “Xəzər dənizində üzən gəmilərin düzəldilməsi məqsədi ilə” morton ellinq adlandırılan dok qurulmuşdu. Bu sahədə oxucuların kifayət qədər bilikli olmadıqlarını nəzərə alan məqalə müəllifi arxitektör A.Tverdolebov qurğunun özü, dokun şəhər üçün əhəmiyyətindən ətraflı söhbət açır, onun tikilməsinə sərf olunan vəsait, tutduğu sahənin ərazisi və s. haqqında ətraflı məlumat verir. Müəllif yazır: “Morton ellinq digər tikililərlə birlikdə Bakı şəhəri körfəzi yaxınlığında inşa edilib və 3600 kv. sajen ərazidə yerləşir. Ellinq – gəmiləri təmir etməkdən ötrü dənizsahili qurğudur. Ellinq stapel adlandırılan maili müstəvidən fərqlidir, onun bir hissəsi suyun üzərində, digər hissəsi suyun altında yerləşir – bu müstəvilərlə gəmilər qalxır və suya enir”.⁴

Sürətlə inkişaf edən şəhərin dəmir yoluna da ehtiyacı var idi. Tarxan-Mouravov qabaqcıdan xəbər verdiyi kimi, bu halda

¹Xəzər dənizində gəmiçiliyə dair. “Bakinski Listok”, 1871, №4, s.2.

²QAKA, Cild.12, 1904, s.391.

³Yenə orada.

⁴Morton ellinqin Bakıda quraşdırılması haqqında qısa öçerk.

«Бакинский Листок», 1871, №№12-13, с.3

“şəhər yerləşdiyi ərazinin imkanları çərçivəsində ticarət və hərbi sahələrdə özünün ən yüksək inkişaf zirvəsinə çatacaq”.¹ 1859-cu ildə quberniya paytaxtını Şamaxıdan Bakıya köçürülməsi ilə bağlı hərbi qubernatorunun bu sözləri tez bir zamanda həqiqətə çevrildi. Az vaxt ərzində Bakı bölgənin komməriya dövriyyəsi millionlarla qızıl və gümüş rus rublla ölçülən ən böyük ticarət şəhəri oldu.

Tədqiq edilən dövr maarifin, dövrü mətbuatın, teatr sənəti-nin inkişafının astanası idi. “Bakinski Listok” bu prosesin lap əvvəlində oldu. İlyarımlıq fəaliyyətdən sonra gözlənilmədən bağlandı. Qəzetin son sayı 1872-ci ilin iyunun 3-də çıxdı. Həmin sayda qəzetin fəaliyyətinə son qoyulmasından heç nə xəbər vermirdi. Lakin qəzetin bağlanması o qədər də gözlənilməz deyildi. Məhkəmə məsarifləri və mətbəəsindən istifadə edilən Erməni insanpərvər cəmiyyətlə arasıqəsiləməz mübahisələr yavaş-yavaş bu sonluğı yaxınlaşdırırdı. Bizim zənnimizcə “Bakinski Listok” qəzeti ilk milli “Əkinçi” qəzetinin yaranması üçün əsas oldu. “Əkinçi”nin redaktoru, Azərbaycan milli mətbuatının patriarxı Həsən bəy Zərdabi “Bakinski Listok”un nəşrində iştirak etmişdi, və, güman etmək olar ki, nəinki kolleqası X.Sinkə kömək göstərmişdi, həm də ondan müəyyən vərdişlər mənimsəmişdi.

Təssüf ki, Bakının və bütövlükdə Azərbaycanın ilk dövrü nəşri demək olar tədqiq edilməyib. Unudulmaz akademik Hey-dər Hüseynovun XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfə fikrinin tarixinə həsr olunmuş fundamental əsərində “Bakinski Listok” ötrü qeyd edilir.² Professor Nazim Axundovun “Sənədlərin dili ilə” monoqrafiyasında qəzet haqqında kiçik məlumat verilib. Bu əsərdə XIX əsrin sonlarında Bakı və Tiflisdə çıxan bəzi nəşrlər tədqiq olunur.³ Azərbaycanda “Bakinski Listok”un nömrələrinin olmaması da qəzetin araşdırılmasını çətinləşdirib. Düzdür,

¹QAKA, Cild.12, 1904, s. 392.

²Hüseynov H. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfə fikir tarixindən, s.501.

³Axundov N. Sənədlərin dili ilə. Bakı: Yazıçı, 1980, ss. 73-83.

M.Füzuli adına Əlyazmalar institutunun sorğu kitabçasında qəzetin bütün kompleksinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmi kitabxanasında, “İnqilaba qədər mətbuat” bölməsində saxlanıldığı göstərilir. Lakin bizim həmin təşkilata ünvanladığımız sorğulara hər dəfə rədd cavabı verilib. Bax bu səbəbdən biz Sankt-Peterburqda yerləşən Rusiya Milli kitabxanasına müraciət etməli olduq və həmin kitabxananın fondlarında “Bakinski Listok”un bütün nömrələrini yaxşı vəziyyətdə və salamat aşkar etdik.

1.5. Azərbaycanda ilk rəsmi nəşr - “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti

“Bakinskiye İzvestiya” (“Bakı Xəbərləri”) Bakıda rus dilində çıxan ikinci mətbuat orqanıdır. “Bakinskiye İzvestiya”nın nəşrinə qədər Azərbaycan milli mətbuatının banisi Həsən bəy Məlikov - Zərdabi (1837-1907) tərəfindən əsası 1875-ci ildə qoyulmuş ilk milli “Əkinçi” qəzeti işıq üzü görmüşdü. Qarşısına çap sözünü kütlələrə çatdırmaq, onlara qəzet oxumaq vərdişi aşılmaq, ictimai həyatın yeniliklərini izləmək məqsədi qoyan “Əkinçi”dən fərqli olaraq “Bakinskiye İzvestiya” XIX əsrin 70-ci illərində Bakıda başlayan neft bumunun bəhrəsiydi. Qəzeti 1876-cı ildə Bakı Quberniya İdarəsi təsis etmişdi. Onun yaradılmasının təşəbbüskarı “diyarın mülki inkişafına humanistcəsinə və hüsn-təbəccöhlə”¹ yanaşan general-qubernator D.S. Staroselcki olmuşdu. Qəzetin redaktoru Sankt-Peterburq Texnologiya institutunun məzununu St. Qulışambarov (1849-1915) təyin edilmişdi. “Bakinskiye İzvestiya” həftədə iki dəfə çıxırdı. Qəzetin abunəçiləri və oxucuları əsasən şəhərin rusdilli əhalisi, həmçinin neft sənayesində çalışan iş adamları idi.

¹ Mövlayeva S. “Kaspi” qəzetinin səhifələrində Azərbaycan və rus mədəniyyətinin təbliği (1881-1917-ci illər). Bakı: “Elm”, 1983, s.6

1870-ci illərdə Bakı Rus imperiyasının sürətlə inkişaf edən, əhalisi yüksək tempə artan şəhərinə çevrilirdi. Belə ki, “onun əhalisi 1863-cü ildə 14.000 idisə, 1903-cü ildə 206.000 çatdı və şəhəri Zaqafqaziyanın ən iri şəhəri etdi”.¹ Neft bumu həmin vaxta kimi görünməyən sayda miqrantın Bakıya axınına səbəb oldu. İş tapmaq üçün şəhərə müxtəlif millətlərə və dinə mənsub insanlar gəldi. Bakı tədricən çoxmillətli şəhərə çevrilməyə başladı. Bir neçə il ərzində Bakı quberniyasında çoxluq təşkil edən azərbaycanlıların sayı başqa millətlərdən olan əhalinin ümumi sayını o qədər də üstələmirdi. Digər millətlərin içərisində ruslar və ermənilər çoxluq təşkil edirdi. Rus imperiyasının millətlərindən başqa quberniyada 48 minə yaxın əcnəbi yaşayırdı.² Bakının yerli əhalisinin məşğulluq dairəsinə gəldikdə Azərbaycan tarixinin tədqiqatçısı T.Svetoxovskinin məlumatlarına görə, “azərbaycanlılar əksər hallarda yarıfəhlə, yarıkəndli idilər; kəndləriylə sıx əlaqə saxlayırdılar, əhalinin ən az urbanizasiyaya məruz qalan qrupu idilər. Neft sənayesində onlar əsasən azmaaşlı qara fəhlə kimi çalışırdılar. Bilik və bacarıq tələb edən yüksək maaşlı vəzifələri ruslar və ya ermənilər tuturdu”.³

“Bakinski Torqovo-Promışlenny Sbornik” (“Bakı Ticarət-Sənaye Məcmuəsi”) yazırdı ki, Bakıda neft sənayesinin və ticarət əməliyyatlarının inkişafı bütün kommertiya aləmini iztiraba salmış və nəbələd diyarlara səfər zamanı qarşılanan narahatlıqlara baxmayaraq dünyanın hər tərəfindən bura insanlar axmağa başlamışdı: “Kommertiyanın əsas qanununa görə, hər istehsalçı öz məhsulunun satışında maraqlıdır və əksinə, hər mal satana istehsalçı gərəkdir. Son zamanlar Bakıda bu istiqamət daha güclü inkişaf edib. Buna səbəb neftin bolluca hasilatı, onun təmizlənməsi və şəhərin coğrafi mövqeyidir, belə ki, şəhər

¹ Svetoxovski T. Rus Azərbaycanı. “Xəzər”, 1990, №1, s.91.

² Bakı quberniyasının əhalisi.1900-cü il üçün Bakı Ticarət-Sənaye Məcmuəsi. Bakı: A.M.Promışlyanskının mətbəəsi, 1900, s.106.

³ Svetoxovski T. Rus Azərbaycanı. “Xəzər”, 1990, №1, s.92.

milyonlarla rubl dəyərində malların aparılıb-gətirilən Zaqaf-qaziya diyarı və İran üçün mərkəzi anbar məntəqəsidir".¹

Həmin illər Bakıya gətirilən qəzet və jurnallar şəhər oxucu auditoriyasının darlığından xəbər verir və onların maraq dairəsi haqqında fikir söyləməyə imkan yaradır. Bunlar əsasən Sankt-Peterburqda, Moskvada və Tiflisdə rus dilində çıxan nəşrlərdir. Ən oxunan "Niva" jurnalı idi – onun Bakıda 28 abunəçisi var idi. Ardınca hər birinin 21 abunəçisi olan "Tiflisski Vestnik" və "Modny Svet" gəlirdi. "Oteçestvenniye Zapiski" (15 abunəçi), "Qolos" (14), "Birjeviye Vedomosti" (13), "Pçela" (12), "Sankt-Peterburqskiye Vedomosti" (11), "Russki Mir" (11) "Russki Invalid" (4) və s. nəşrlər daha az populyar idi.²

"Bakinskiye İzvestiya" qəzeti müntəzəm oxunurdu. Oxucuların diqqətinə bir neçə rubrika təklif edilmişdi: "Rəsmi hissə. Hökumət sərəncamları", "Qeyri-rəsmi hissə. "Bakinskiye İzvestiya"nın teleqramları", "S.-Peterburqdan məktublar", "Redaktora məktub", "Neft işinin salnaməsi", "Məlumat güşəsi. Fərdi xəbərlər", "Yerli xronika", "Dəniz xronikası", "Müxtəlif məlumatlar" və s. "Rəsmi hissə"də Zaqafqaz Canişini İdarəsinin sərəncamları, həmçinin dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə aid məlumatlar dərc olunurdu. "Qeyri-rəsmi hissə"də elm və neft sahəsində əldə edilən uğurlar, müxtəlif təhsil kursları, yeni nəşrlər və digər yeniliklər haqqında xəbər verilir. Rubrikaları daha da zənginləşdirmək söylərinə baxmayaraq qəzet öz vəzifələri haqqında proqram məqaləsində etiraf edirdi ki, bir illik fəaliyyət dövründə "həm ictimai həyatın, həm bütövlükdə dövlət həyatının bir çox sahələrini əhatə edə bilməməsindən"³ qəzet öz ətrafına kifayət qədər oxucu kütləsi toplamağa nail olmayıb.

"Bakinskiye İzvestiya"nın populyarlığının az olmasının bir səbəbini də redaksiya nəşrin proqramında görürdü. Proqramın cizgiləri ümumi şəkildə qəzetin 1876-cı ilin 1-ci və 27-ci

saylarında dərc edilmişdi. Bunlar əsasən Bakıda və dünyada neft hasilatına aid materialların hazırlanmasından ibarət idi. Redaksiya etiraf edirdi ki, proqram nə qədər dar olsa belə "bizim maraqsız gündəlik həyatımıza birbaşa aid olmayan, lakin bununla belə bizi yuxudan ayılıb azca hərəkətə gətirə bilən hadisələr haqqında ara-sıra məqalələr vermək olar".¹

Az da olsa bu qisimdəm məqalələr "Bakinskiye İzvestiya"nın səhifələrində yer alırdı. Bunların az sayda olmasını qəzet öz büdcəsinin kiçik həcmi və əməkdaşların çatışmamazlığı ilə izah edirdi. Həqiqətən, ilk vaxtlar qəzetin büdcəsi cüzi idi. Bununla bağlı qəzet yazırdı: "Bu iki-üç nəfərin öhdəsinə bizim sənaye və fabriklərin işi haqqında müxtəlif məlumatlar toplamaq; xarici ədəbiyyatı izləmək və arxiv Qərb alim və sahibkarların elmin və incəsənətin bu və ya digər sahələrində cəhdləri barədə xəbərlər çatdırmaq düşür. Bir sözlə, qəzetin həcmi kiçik, proqramı dar olsa da, bir neçə nəfər gərgin çalışsa da, bununla belə, onların gördükləri işin nəticəsi yeknəsəq alınır".² Qəzetin öz fəaliyyətini belə təvazökarlıqla qiymətləndirməsinə rəğmən, o, hətta məhdud maliyyə imkanları çərçivəsində öz materiallarının mövzu müxtəlifliyinə çalışırdı. Belə ki, qəzet Bakıda teatr təşkili məsələsinə qaldırır, silsilə məqalələrdə Bakı və Abşeronun su təchizatının tarixi və araşdırılan dövrdə vəziyyətdən söhbət açır, həqarətlə cəmiyyətin dönükləri adlandırılan sirk artistlərinin ağır taleyindən yazırdı.

"Bakinskiye İzvestiya"nın ən narahat edən mövzulardan biri Bakının su təchizatı məsələsi idi. Belə ki, V.Zalski "Bakının su xəttləri" silsilə məqalələrində şəhərdə su xəttinin xanlar dövründə çəkildiyini bildirirdi. Qəzetin yazdığına görə, həmin su kəmərlərinin inşasının dəqiq tarixi məlum olmasa da, tam əminliklə demək olardı ki, "Bakı yalnız qaladan ibarət olduğu zamanlar, Bayır-şəhər olmayan vaxtlar, şəhər iki kəmərlə su ilə

¹ Nəşir. Ön söz. "1900-cü il üçün Bakı Ticarət-Sənaye Məcmuəsi". 1900, s.1.

² "Bakinskiye İzvestiya", 1877, №5, s.1.

³ "Bakinskiye İzvestiya". 1877, №14, s.1.

¹ "Bakinskiye İzvestiya". 1877, №14, s.2.

² Yenə orada.

təchiz edilirdi: xan su kəməri suyu İçəri şəhərdə hal-hazırda baxımsız və ətraf evlərin tullantıları və peyin içində qalan xan sarayının yanında yerləşən su ambarına gətirirdi, məscid su kəməri isə suyu mərkəzi “Cümə” məscidinə (qalada) və onun yaxınlığındakı zibil və peyin içində batan köhnə su ambarına çatdırırdı”.¹ Müəllif qeyd edirdi ki, hər iki su kəməri eyni layihə əsasında tikilib. Layihəyə görə, Şimal-Qərb hissədən şəhəri əhatə edən dağ ətəylərindən azca yuxarı şirin su layına çatana kimi quyular qazılırdı. Həmin quyular yerin altı ilə keçən su kəmərinə birləşdirilmişdi. Hər iki su kəməri orta əsrlərdə tikilmişdi. Xan su kəməri şəhərə suyu dənizdən xeyli aralı və dərin qazılmış quyudan çatdırırdı, bu kəmərin suyu şirin idi, içməyə və xörək bişirməyə yararlıydı. Məscid su kəmərinin suyu daha duzlu olduğundan ondan əsasən dəstəmaz alarkən istifadə edilirdi. Güman etmək olar ki, məhz bu səbəbdən o məscid su kəməri adlandırılıb. Müəllifin yazdığına görə, əhalinin yoxsul təbəqəsi məscid su kəmərinin suyunu içməyə də istifadə edirdi.

Şirin su mənbələri tapmaq məqsədi ilə mühəndis-hidravlik Şebanov Bakıda və onun ətrafında axtarışlar aparırdı. O, Buzovna kəndinin Qərb hissəsində mənbələri tədqiq edərək “kəndin bir verstliyində, suyun bir neçə qol ilə qayadan çıxdığı və 20 sajen axdıqdan sonra sutkada 26.849 vedrə dənizə töküldüyünü aşkar etmişdi. Həmçinin müəyyən edilmişdi ki, çölə çıxanadək su bir qolla axır, sonra nizamsız yerləşən nəhəng daşlar onu bir neçə qola ayırır və, əgər su şırnağı istiqamətində dağda lağım yolu qazılırsa, bu halda suyun qədəri xeyli artmış olar”.²

1870-ci ildə Şebanov axtarışların nəticəsini hərbi qubernatora təqdim etdi, lakin bunun əməli nəticəsi olmadı. “Bakinskiye İzvestiya”nın yazdığına görə, həmin araşdırmalara şəhər büdcəsindən 300 rubl ayrılmışdı. Lakin Şebanovun tədqiqatlarının nəticələrindən Bakı sakinləri, xüsusi ilə şəhərin Şimal-Qərb

hissəsinin əhalisi özü üçün istifadə etdi – şəhərin digər quyularından fərqli olaraq onların Şamaxı yolu boyunca qazdıqları quyular bol və keyfiyyətli su verirdi.¹

“Bakinskiye İzvestiya” qəzeti arabir cəmiyyət üçün bu səpkidən mühüm mövzulara müraciət etsə də, diqqətini birinci növbədə neft sənayesinə ayırırdı. Qəzet etiraf edirdi ki, “biz diqqətlə ölkədə və xaricdə fotogen istehsalatına tətbiq edilən bütün dəyişiklik və təkmilləşdirmələri izləmişik və bu haqda dərhal oxucularımızı məlumatlandırmışıq. Lakin ictimai fikri nəzərə alıb hesab edirik ki, digərinə nisbətə hansısa mövzuya üstünlük vermək o qədər də yaxşı deyil”.² Qəzetin çox yer ayırdığı neft istehsalı və sənayesində baş verən yeniliklər yalnız neft işi ilə məşğul olanları maraqlandırdığını, qalan oxucuların isə qəzətdən başqa səpkili materiallar gözlədiyini redaksiya yaxşı başa düşürdü.

Bir illik fəaliyyətdən sonra qəzetin maddi və maliyyə durumu yaxşılaşdı, yeni rubrikalar, o cümlədən “ümumölkə daxili və xarici həyatının” yenilikləri dərc edilən “Siyasət” rubrikası əlavə olundu: “Bu məqsədlə biz siyasət şöbəsi açırtıq və ölkəmizin siyasətinin və digər dövlətlərin siyasətinin bütün əlamətdar və səciyyəvi tərəflərini qısa şəkildə oxucularımıza çatdırmağa ümid edirik. Bu hələlik bir cəhddir və uğurlu alınsa yaşayacaqdır”.³ Cəhd uğurlu alındı və zaman baxımından Rusiyanın Osmanlı imperiyası ilə növbəti siyasi münaqişəsiylə üst-üstə düşdü. Qeyd edək ki, həmin münaqişənin yaranmasında və qızışdırılmasında hər iki ölkə mətbuatının rolu az olmamışdı. “Moskovskiye Vedomosti”də dərc edilən və “Bakinskiye İzvestiya” qəzetinin yenidən çap etdiyi məqalədə deyilirdi: “Məlum olduğu kimi, Tüklər Ərəbistan və Kürdistan səhralarının bütün vəhşi və yarıvəhşi köçəri tayfalarını “Moskova”nın üstünə qaldırmağa hazırlaşırlar; Moskovanın da belə qüvvələri az deyil...

¹ Zalski V. Bakı su kəmərləri. “Bakinskiye İzvestiya”, 1877, №9, s.2.

² Zalski V. Bakı su kəmərləri. “Bakinskiye İzvestiya”, 1877, №33, s.3.

¹ Zalski V. Bakı su kəmərləri. “Bakinskiye İzvestiya”, 1877, №33, s.3.

² Bakı, 15 fevral. “Bakinskiye İzvestiya”, 1877, №14, s.2.

³ Yəni orada.

Onun həm Avropa və Asiya səhralarının köçəriləri, həm də mübariz Qafqazın dağlıları var. Mühəribə aparmaq – onların anadangəlmə peşəsidir. “Bizə pul verin, bir də kiminlə vuruşmağı, kimi soymağı göstərin!”. Avarlar belə deyirlər.”Kim bizə güllə atsa, biz də onu gülləyə tutacağıq, istəyir beş namaz qılan olsun. Bizim adamlar həm imam Şamilin tərəfində vuruşublar, həm də kafir Urusun. Bir tərəfdə ata dayanırdı, o biri tərəfdə oğul. Mühəribə hamını bərabər edir, qılınc üçün hamı birdir”.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür adi etikadan uzaq yazı tərzini “Bakinskiyə İzvestiya”nın yalnız Rusiyanın hakimiyyətə maraqlarından danışan materiallarda təsadüf edilir. “Neft və yəhudilər” məqaləsində “Y.S.” imzalı müəllif (çox güman bu Y.S.Starsevdir – L.H.) şikayətlənərək bildirir ki, rusların hər hansı sahədə çalışmalarından asılı olmayaraq faydasını başqa millətlər görür: “Bizim sənaye sanki Allahın qəzəbinə gəlib. Hansı sahədən yapışırsansa, eyni mənzərəni görürük: biz işə başlayırıq, öz əməyimizi, kapitalımızı sərf edirik, biçin və bar yığımı vaxtı gələndə, hansısa əcnəbi və ya yəhudi tikəmizi əlimizdən qoparır. Polşa Çarlığının Lodz şəhərində almanlar bizi sıxışdırır, Uralda – hansısa əcnəbilər, Rusiyanın cənubunda, Malorusiyada – yəhudilər; bir sözlə, harada faydalanmaq olarsa, orada qeyri-rusları görürük. Bu vaxta kimi belə hal ilə ancaq neft sənayesində rastlaşmırıq”.²

Neft sənayesində vəziyyətin fərqli olmasının səbəbi başqa idi. XIX əsrin birinci yarısına kimi nəinki əcnəbilər, heç ruslar belə Bakı neftinə xüsusi maraq göstərmirdilər. Bundan əlavə “Rusiyada 1869-cu ilədək neft quyularının qazılması rəsmi qadağan edilmişdi (hökumət neftin çıxarılması üçün qazmanın yararsız və perspektivsiz olduğunu iddia edən xarici mütəxəssislərin rəylərinə qulaq asırdı)... 1866-cı ildə qazma işləri aparmaq üçün hökumətə müraciət edən Zaqafqaziya ticarət

cəmiyyəti rədd cavabı almışdı”.¹ Neftvermə qabiliyyətli torpaqlar nefti quyulardan vedrə ilə çıxarıb yanacağa olan ehtiyaclarını ödəyən yerli əhaliyə icarəyə verildirdi. Neft bumu 1859-cu ildə Pensilvaniyada amerikalılar tərəfindən quyuların dərin qazma üsulunu kəşf etdiklərindən sonra başladı. 70-ci illərdə Bakı nefti nəinki rusların, həmçinin əcnəbilərin, o cümlədən Nobellərin, Rotsildlərin diqqətini çəkdi. Bu işə rus şovinizminin nümayəndələrinin narazılığına səbəb oldu. Sonrakı illərdə qəzet yazırdı: “1884-cü ildə texniki cəmiyyətin yerli bölməsi özünün I qurultayında xaricə neft ixracına dair məruzəsini ”rus nefti ruslar üçündür” sözləriylə bitirdi. Nəticə nə oldu? Həmin gurultulu ifadənin deyilməsindən iki il keçməmiş bizim neft sənayemizi kiçik yəhudi dükanına çevirməyə cəhd edən və Rotsildin adı ilə pərdələnən iri əcnəbi-yəhudi firma peyda oldu. Yəhudilərin böyük şirkətinə öz adını verən Rotsild, bu haqda “Bakinskiyə İzvestiya” artıq yazmışdı, deyəsən bunu ondan ötrü etmişdi ki, həmin ad altında yəhudilər burada öz geşəfləri (əlverişli sövdə – L.H.) daha asan və daha yaxşı qursunlar”.²

“Texniki cəmiyyət” deyəndə qəzet 1866-cı ildə S.-Peterburqda təsis edilən İmperator Rus Texniki Cəmiyyəti nəzərdə tuturdu. Cəmiyyət Rusiyanın bütün qabaqcıl və elmi-texniki fikrini öz sıralarında birləşdirən təşkilat idi. 1879-cu ildə İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsi (Bakinskoye Otdeleniye İmperatorskoqo Texniçeskoqo Obşestva - BOİRTO) yaradıldı. “Bilavasitə Abşeron neftinin öyrənilməsi ilə məşğul olan, belə ki, 1910-cu ilə kimi Rusiyanın neft sənayesi, demək olar, Bakı neft sənayesindən ibarət idi (digər yataqlardan cüzi miqdarda neft çıxarılırdı)”, BOİRTO-nun rolunu diqqətə çatdıran M.Mir-Babayevin qeydlərinə görə, Bakı Bölməsi Rusiyada neft işinin tarixində ilk dəfə olaraq Qafqazda alim, mühəndis və neft sənayeçilərinin söylərini birləşdirdi: “Cəmi 20 mütəxəssisin iştii-

¹ Xəzərin sahillərindən. “Bakinskiyə İzvestiya”, 1877, №16, s.3

² Y.S. Neft və yəhudilər. “Bakinskiyə İzvestiya”, 1886, №57, s.2.

¹ Mir-Babayev M. Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı: 2008, s.31.

² Y.S. Neft və yəhudilər. “Bakinskiyə İzvestiya”, 1886, №57, s.3.

rakı ilə yaradılan BOİRTO bir neçə ildən sonra sıralarında neft işinin ən yaxşı mütəxəssislərini birləşdirən Rusiya imperiyasının ən çox üzvü olan ictimai təşkilatlarından birinə çevrildi (Qafqazda neft elminin mərkəzi-nüvəsi oldu).¹

Cəmiyyət özü ilə eyni vaxtda yaradılan zəngin elmi-texniki kitabxanaya malik idi. Kitabxanın fondlarında kimya, neft emalı, neft maşınqayırması, energetika və metalların texnologiyasına aid kitablar saxlanılırdı; kitabxanada həmçinin təbiyyət elmləri sahəsində rus, alman və ingilis dillərində rus və xarici ədəbiyyat toplanmışdı.²

1886-cı ilin yanvarından Bölmə "Trudı BOİRTO" ("BOİRTO-nun Əsərləri") jurnalı nəşr etməyə başladı. M.Mir-Babayevin yazdığına görə, jurnal Rusiyada Bakı neft işinin problemlərini işıqlandıran ilk dövrü nəşr idi. 1892-ci ilə qədər "Trudı BOİRTO" material toplanıqca nəşr edilirdi. Lakin zaman ötdükcə neft mövzusunda elmi-tədqiqat məqalələrə tələb artırdı. Nəticədə nəşrin dövriyyəsi sabitləşdi və illik sayı artıdı: "Gündəmə həllini təxirəsalınmaz tələb edən ən mühüm məsələlər daha çox gəlirdi; mütəxəssislərdə həmkarlarıyla öz fikir, bilik və təcrübələrini bölüşmək ehtiyacı yaranırdı. Bütün bunlar müəyyən şəkildə jurnalda əksini tapdı və 93-cü ildən (1893 – L.H.) jurnal ildə 6 dəfə çıxmağa başladı. Lakin bu da kifayət etmədi. Həhayət 95-ci ildə (1895 – L.H.) "Trudı BOİRTO" inkişafının son mərhələsinə keçdi və tam aydın forması və siması olan aylıq jurnala çevrildi. Bizim texniklərin orqanının bu qədər irəliləməsi sözsüz ki, bir tərəfdən bizim zavod texnikası və sənayenin inkişafının, digər tərəfdən isə bunlara bizim texniklərin marağının nəticəsidir".³

1881-ci ildə İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsi "Bakinskiye İzvestiya" qəzetinin tamhüquqlu sahibi oldu.

¹ Mir-Babayev M. Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı: 2008, s.169.

² Yəni orada, s.169.

³ Trudı Bakinskoqo Otdeleniya İmperatorskoqo RusskoqoTexniçeskoqo Obşestva. Bakı: "Aror" nəşriyyatı, 1897, Yanvar, s.1-2.

Nəşrin redaktoru V.V.Neruçev təyin edildi. Neft mövzusunda işıqlandıracaq populyar qəzet kimi təsis olunan "Bakinskiye İzvestiya" indi neft sahəsində çalışan mütəxəssislərin materiallarının dərc edildiyi peşəkar neft məsələlərini işıqlandıran mətbu orqana çevrildi. Əvvəl olduğu kimi, qəzet yenə həftədə iki dəfə, lakin jurnal formatında çıxmağa başladı. Yeni proqramda nəşrin məqsəd və vəzifələri yerli, Rusiya və xarici dövlətlərin neft sənayesi haqqında məlumatların işıqlandırılması kimi təsbit edilmişdi.¹

Həmin dövrdə, yəni XIX əsrin 80-ci illərində qəzetin daimi müəlliflərindən biri dağ-mədən mühəndisi Nikolay Aleksandroviç Sokolovski idi. Onun "1873-1883-cü illərdə neft quyularının qazılması və neftçixarma üsulları"², "Qafqazın nəhəng neft ehtiyatları"³, "Neft kəməri və fontanlar"⁴, "Neft kəməri neft kəşfiyyatının gücləndirilməsi vasitəsi kimi"⁵ və digər məqalələri Abşeron yarımadasının neft ehtiyatlarına, neftin hasilatı, emalı və nəqlinə həsr edilib. O, özünün "1873-1883-cü illərdə neft quyularının qazılması və neftçixarma üsulları" tarixi oçerkində neft bumu öncəsi Azərbaycanda neft hasilatı tarixindən danışır: "İlk buruq quyusu məşhur Balaxanı-Sabunçu sahəsində İ.Mirzəyev tərəfindən 1872-ci ildə qurulmuşdu. İlk quyuların qazılması zamanı kənar şəxslərin onlara yaxın gəlməsi qadağan idi. Qazma işləri Svyatoy (Pirallahı – L.H.) adasından gətirilən arasıkəsilməz ştanqlar, ipli genişləndiricilər və bu kimi digər ibtidai alətlərdən istifadə etməklə çox sadə üsulla – əllə aparılırdı. Bakıda buruq quyuları salınmamışdan xeyli əvvəl Svyatoy adasında neft əldə etmək məqsədiylə qazma işləri qazma ustası tərəfindən dəlik açmaqla aparılırdı".⁶ Müəllifin

¹ "Bakinskiye İzvestiya", 1886, №1, s.1.

² "Bakinskiye İzvestiya", 1886, №№19, 20, 21.

³ "Bakinskiye İzvestiya", 1886, №33.

⁴ "Bakinskiye İzvestiya", 1886, №88.

⁵ "Bakinskiye İzvestiya", 1886, №89.

⁶ "Bakinskiye İzvestiya", 1886, №19, s.4.

yazdığına görə, arasıkəsilməz ştanqla qazmanı Bakıda nuh üsulu adlandırıldı, lakin həmin üsul hələ də tətbiq edilirdi. Sokolovski bildirir ki, “1882-ci ilin noyabr ayının axırına Balaxanı-Sabunçu sahəsində neft verən 37 quyunun 14-ü, yəni 37,8%-i həmin üsulla qazılıb”.¹

Bakı neft sənayesi tarixinin azərbaycanlı tədqiqatçısı M.Mir-Babayevin əldə etdiyi məlumatlara görə, İ.Mirzəyev birinci quyusunu 64m dərinlikdə Balaxanıda qazıb, lakin nəticə uğurlu olmayıb. “1871-ci ildə, demək olar həmin yerdə, o, dərinliyi 45m olan ikinci quyunu qazır və çox böyük səmərə əldə edir: quyu sutkada orta hesabla 2 min pud neft verirdi”.²

Tədqiqatçı yazır ki, dərinliyi 45-50m olan quyuların intensiv qazılması 1872-ci ildən başlanır. Bunun bir səbəbi də neft ticarətindən asan qazanc əldə etmək idi. “Bakinskiye İzvestiya”da dərc olunmuş tarixi-statistik öçerkdə bildirilir ki, böyük qara qızıl ehtiyatı olan quyu 25-30 sajen (1 sajen 2,13 metrə bərabərdir – L.H.) dərinlikdən fontan vurur. Öçerkin müəllifi heyətlə yazır: “Belə uğurdan necə də şirniklənməyəsan? Uzun illər yelkənli gəmidə matros kimi xidmət etmiş və bu vaxt ərzində azca pul toplamış sadə tatar balası kiçik torpaq sahəsi alır və buruq qurur. Altı aydan sonra fontan vurur, neft yaxşı qiymətə gedir və, budur, onun fərdi faytonu, löhrəm atları var. Bütün bunlar cəmisi altı aya əldə olunur”.³ Müəllifin məlumatlarına görə, belə quyunun qazılması o qədər də böyük xərc tələb etmirdi: “25-30 sajen quyunu 4 fəhlənin əllə qazması 5-6-7 min rubla başa gəlir”.⁴ Neft hasilatının nisbətən ucuz başa gəlməsi nəticəsində az zaman kəsiyində quyu və zavodların sayı dəfələrlə artdı. Bu, həmçinin ona görə mümkün olmuşdu ki, neft çox idi və onu hasil etmək üçün dərin quyu qazmağa ehtiyac yaranmırdı. Digər tərəfdən, zavodların sayının artmasına səbəb

¹ “Bakinskiye İzvestiya”, 1886, №19, s. 5.

² Mir-Babayev M. Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı: 2008, s.31

³ Starsev N. Bakı neft sənayesi. “Bakinskiye İzvestiya”, №1, 1886, s.4.

⁴ Yəni orada.

daha keyfiyyətli ağ neftə tələbatın olmaması idi. Y.S.Starsevin yazdığına görə, belə vəziyyət müəyyən vaxta – qazma prosesinə bu sahədə elm və texnikanın son nailiyyətlərini tətbiq edən kapital ortaya çıxana kimi davam etdi. “Kapital və elmi biliklərlə silahlanmış və işi bilən texniklər tərəfindən idarə olunan iri mədən və zavodların yaranması ilə bütün istehsalat bunlarda cəmləşdi, kiçik mədənlər və ibtidai zavodlar tədricən solmağa başladılar və ixtisar olundular”.¹

Nobel qardaşlarının simasında Bakıya xarici kapitalın ilk gəlişi təxminən 1876-cı ilə təsadüf edir. “Bakinski Torqovo-Promişlenny Sbornik”in yazdığına görə, şirkətə “geniş dünyabaxışı, enerjisi və təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə seçilən”² Lyudviq Nobel rəhbərlik edirdi. Məcmuə yazırdı: “Onun Bakı neft işinə gətirdiyi ilk yenilik neft daşıyan arabaların buxar nasoslarıyla təchiz olunmuş dəmir boru kəmərləri ilə əvəzlənməsi oldu. Nəticədə 1 pud neftin mədənlərdən zavodlara çatdırılması 9 qəpikdən 1 qəpiyə düşdü. Bundan sonra həmin zaman Amerikaya bəlli olmayan mayedaşıyan dəmir gəmilərin əvəz etdikləri çəlləklə yüklənmiş yelkənli gəmilər də yoxa çıxdı”.³ Nəşr qeyd edirdi ki, 3 milyonluq kapitalla birlikdə gələn texniki biliklər hesabına qazma və zavod neft emalı sahələrində çox sayda yeniliklər tətbiq edildi: Bakıda sürtkü yağlarının istehsalı başlandı və neft qalıqları ilk dəfə olaraq O.K.Lens tərəfindən yanacaq kimi Nobel qardaşlarının mayedaşıyan gəmilərində istifadə olundu.⁴

Nobel qardaşlarının, Rotşild və digər neft maqnatlarının kapitalı Bakı neft işinə ABŞ-da işlənib hazırlanmış və Bakı neft sənayesinin inkişafına təkan verən ən yeni qazma üsullarını gətirdi. Müəllif Pensilvaniyada polkovnik Drekin qazma prosesində tətbiq etdiyi yeniliyin neft hasilatının artımına təsirini bil-

¹ Starsev N. Bakı neft sənayesi. “Bakinskiye İzvestiya”, №1, 1886, s.4.

² “Bakinski Torqovo-Promişlenny Sbornik”.

Bakı: Y.Gülbasarovun mətbəəsi. 1901-ci il, s.93.

³ Yəni orada.

⁴ Yəni orada.

dirir və Bakıda neft işinin geriləməsinin səbəbi kimi elmi-texniki tərəqqiyə etinasızlığı göstərir: “Amerikada neft hasilatı hər il milyonlarla pud artır, bizdə isə artım bir neçə yüz mini keçmir”.¹

Amerikada neft hasilatının sürətli artımı həmçinin neft məhsullarına, o cümlədən işıq lampalarında yanacaq kimi istifadə edilən ağ neftə tələbatla da izah olunurdu. Maya dəyəri aşağı olan ağ neft işıqlandırma üçün istifadədə, yalnız Bakıda yox, başqa yerlərdə də təhlükəsiz deyildi. Qərbdə “tatarski” adlanan Bakı ağ nefti “emal prosesində alınan iki komponentin – benzinlərin və ağır ağ neftlərin birləşməsindən ibarətdir, bunlardan birincisi yanğın törədir, ikincisi isə mövcud lampalarda yanır”.² Lakin keyfiyyətinin aşağı olmasına baxmayaraq Bakı ağ nefti satılır və onu istehsal edənlərə yaxşı gəlir gətirirdi. “Amerikalılar rus neft sənayesinin uğurları haqqında” məqalədə “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti ABŞ-ın «The Shipping and Commercial List» jurnalında dərc olunmuş materialı yenidən çap edir. Həmin materialda Rusiya neft sənayesinin nəinki ölkə daxilində, həmçinin onun hüdudlarından çox uzaqlarda qazandığı uğurlardan danışılır. Bu uğurlarda Amerika ağ neftinə ciddi rəqibə çevrilən Bakı ağ neftinin də payı qeyd edilir. Məsələ ilə bağlı qəzet yazırdı: “Rus ağ nefti, demək olar, Avropanın bütün sənaye mərkəzlərinə nüfuz edib, bu məhsulun bircə İngiltərəyə idxalı keçən il 100.000 barrele yaxın olub. Rus ağ nefti ən böyük uğurunu Aralıq dənizi limanlarında qazanıb”.³ Oxucularının, ümumiyyətlə bütün cəmiyyətin ağ neftə yalnız böyük gəlir gətirən neft məhsuluna deyil, həmçinin işıqlandırıcı vasitə kimi marağını nəzərə alan qəzet Rusiyada və xaricdə yeni ağ neft lampalarının istehsalı, onların müsbət və mənfi cəhətləri haqqında, ağ neftin tez alışıması səbəbləri barədə məqalələr dərc

¹ “Bakinski Torqovo-Promışlenniy Sbornik”.

Bakı: Y. Gülbasarovun mətbəəsi. 1901-ci il, s.93.

² Yəni orada.

³ Amerikalılar rus neft sənayesinin uğurları haqqında.

“Bakinskiye İzvestiya”. 1886, №53, s.4.

edirdi. “Yeni lampa” məqaləsində qəzet oxucularına Belçikada mühəndislər Falliz və Lyejenin hazırladıqları lampaların istehsalına başlanması haqqında məlumat verir. Qəzetin yazdığına görə, yeni lampalar “qaz sümsünün verdiyi işıqdan üç dəfə artıq işıq verdiyindən çox yerlərdə qaz işıqlandırılmasını sıxışdırıb aradan çıxarıb”.¹ “Neft lampalarında yeni təkmilləşdirmələr” adlı digər məqalədə yüksək işıqlandırma dərəcəsinə malik lampalardan danışılır: “Bu lampalar 40 şam işığı verir; ixtiraçılar əmin edirlər ki, 60 şam da verir, lakin, nəticə etibarilə, ən çoxu 45 şam verirlər”.²

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, neftdən alınan başqa məhsullar kimi ağ neft də tez alındığından cəmiyyətdə ciddi narahatçılıq yaradırdı. Məhz bu səbəbdən “Bakinskiye İzvestiya” ağ neft probleminə xüsusi diqqət yetirirdi. Belə ki, mövzuya həsr olunmuş materialların birində ehtiyat tədbirləri kimi bir çox Avropa dövlətlərində və ABŞ-da ağ neftin alovlanması temperaturu və ona nəzarətə dair qanunvericiliyin qəbulu haqqında məlumat verilmişdi. Məsələn, 1871-ci ildə İngiltərədə neft və işıqlandırma yağları haqqında qanun qəbul olunmuşdu. Həmin qanun neftə və neft, daş kömür, şist, torf və digər qatranlı maddələrdən alınan yağlara şamil edilirdi: “Bu qanunun əlavəsində göstərilən üsulla aparılan sınaqlar zamanı adıçəkilən yağların verdiyi buxarlar Farenqeyt termometri ilə 100⁰ (Selsi ilə 37⁰) dərəcədən aşağı temperaturda alımalı deyil”.³ “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti öz oxucularını ağ neftin məişətdə istifadəsiylə bağlı mühüm hadisələr, o cümlədən faciəli hadisələr haqqında mütəmadi məlumatlandırır: “Ağ neft lampası öz qurbanını onu gözləyən təhlükə haqqında heç vaxt qabaqcadan xəbərdar etmir; o, xaincəsinə sakitliklə aramlı, təmiz, mehriban işıqla masanı

¹ Yeni lampa. “Bakinskiye İzvestiya”. 1886, №21, s.3.

² Neft lampalarında yeni təkmilləşdirmələr.

“Bakinskiye İzvestiya”. 1886, №24, s.5.

³ Satışa çıxarılan ağ neftin alışıma temperaturuna və nəzarətinə dair xarici qanunverici. “Bakinskiye İzvestiya”. 1886, №34, s.4.

nurlandırır və bununla da hər kəsdə özünə yanlış etibar qazan-dırır”.¹

Ağ neftə və digər yağlara tələbat artdıqca neft hasilatı artırdı, hasilat artdıqca isə neftin çıxarılmasının, emalının və istifadəsinin səmərəliyinin artırılması məsələsi daha da aktuallaşdı. Neft məhsullarına ehtiyacların artması və ABŞ-da neft sənayesinin sürətli inkişafından savayı Bakıda hasilatın artmasına həmçinin 1887-ci ildə neft aksizinin ləğvi təkan verdi. Bu, “Bakinskiye İzvestiya” qəzetinin tədqiq olunan dövrdə ən çox işıqlandırdığı mövzu idi. Aksiz vergisinin tutulma bazasının əsasında distillə qazanının sutka ərzində gördüyü işin həcmi dururdu. Beləliklə zavod sahibləri az vergi ödəməkdən ötrü gün ərzində daha tez distillə etməklə daha çox ağ neftin alınmasında maraqlı idilər. “Bakinski Torqovo-Promışlenny Sbornik” yazırdı: “Alman ağ neftin keyfiyyəti onları narahat etmirdi; rus ağ neftinin yanğın təhlükəsinin səbəbi tərkibindəki ağır maddələrə görə pis yanması və böyük miqdarda benzinin olması idi”.² Nəşrin qeyd etdiyi kimi, aksiz tədriclə distillə tələb edən sürtkü yağlarının istehsalını ləngidirdi. Ağır neft və neft qalıqları bəzi hallarda heç emal edilmirdi, onlar ya yandırılmaqla məhv olunurdu, və ya yanacaq kimi istifadə edilirdi. Bu isə Amerika ağ neftinin idxalının artdığı bir vaxtda yerli ağ neftin qiymətinin düşməsinə şərait yaradırdı. Neftçıxaranların məsləhət və xahişlərini, mütəxəssislərin mətbuatda çıxışlarını nəzərə alan Maliyyə nazirliyi müvafiq xahişlə hökumətə müraciət ünvanladı. 1 sentyabr 1877-ci ildən Ali hökmlə aksiz vergisi tutulması ləğv edildi: “Aksiz dövrünün sonuna idxalı 3 milyon puda çatan Amerika ağ neftinin ölkəyə gətirilməsi sürətlə səngiməyə başladı, 1883-cü ildən isə tamamilə dayandı”.³

Aksiz götürüldəndən sonra neft sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Neft hasilatının əhəmiyyətli hissəsi

¹ Marvin Ç. Ağ neft müharibəsi. “Bakinskiye İzvestiya”, 1887, №1, s.5.

² “Bakinski Torqovo-Promışlenny Sbornik”, 1901, s.8.

³ Yenə orada, s.9.

Nobel qardaşları Yoldaşlığının payına düşürdü.¹ 1886-cı ilin yanvarın 20-də məhz Lyudviq Nobel Dövlət Əmlak nazirinə müraciət edərək Qafqazda, həmçinin Xəzər dənizi regionunda neft yataqlarının öyrənilməsi üçün neft sənayeçilərindən və zavod sahiblərindən ibarət xüsusi komissiyanın yaradılmasını xahiş etmişdi. Müraciətdə, o cümlədən, göstərilmişdi ki, son 10 ildə neft hasilatı 8 milyon puddan 100 milyon puda qədər artmışdı. Bu dövrdə yerin təkindən 500 milyon pud neft çıxarılmışdı. Bununla belə, həmin illər ərzində layların verdiyi neftin həcmi azalmışdı – indi onu daha dərin təbəqədən hasil etmək lazım gəlir, yəni “150 sajen dərinlikdə neft hələlik tapılmayıb”.² Nobelin müraciətində əks olunmuş əsas prinsiplər bunlardan ibarət idi: Bakı neftinin əsasən hasil edildiyi Balaxanı-Sabunçu sahəsində neft ehtiyatları sonsuz deyil, irəli baxmaq lazımdır, yeni yataqların axtarışı məqsədi ilə kəşfiyyat işləri görülməlidir: “Bu öyrənilmə səthi axtarışlarla məhdudlaşmalı deyil; buruqlar yeraltı neft suxur laylarına kimi qurulduqda bu iş inandırıcı və sübutlu-dəlillli olacaq. Neft regionunun sərhədlərinin dəqiq aydınlaşdırılması üçün neftli torpaqların bütün sahəsi sınaq qazma ilə əhatə edilməlidir və, bundan başqa, həmin sahədə bir-birindən müəyyən məsafədə buruqlar quraşdırılmalıdır”.³ Müraciətdə belə tədqiqatın aparılması xeyli xərc tələb etdiyi və bu işin fərdi şəxsin imkanları xaricində olduğu göstərilirdi, belə ki, “pul məsrəflərindən başqa fərdi şəxs üçün digər çətinlik də mövcuddur – belə tədqiqatlar üçün torpaq ayrılması Hökumətin xüsusi icazəsi olmadan mümkün deyil”.⁴

L.Nobel Dövlət Əmlak nazirindən Bakı neft sənayesinin inkişafına dəstək məqsədi ilə dövlətə məxsus neftverən torpaqların kəşfiyyat işlərinin aparılması üçün ayrılmasını xahiş etmiş

¹ “Bakinskiye İzvestiya”, 1886, №1, s.6

² I-ci gildiya S.-Peterburq taciri Lyudviq Emmanuiloviç Nobelin xahişnaməsi. “Bakinskiye İzvestiya”, 1886, №12, s.2.

³ Yenə orada, s.3.

⁴ Yenə orada, s.2.

di. Məhşur neft sənayeçisi xüsusi qeyd edirdi ki, onun təklif etdiyi tədqiqatlar sənaye deyil, sırf elmi məqsədlər daşıyır. Neft sənayeçilərindən və zavod sahiblərindən ibarət yaradılacaq xüsusi komissiyanın üzvləri komissiya yaranan andan Abşeron yarımadasında hasil etdikləri hər min puddan “müəyyən miqdar pud onun (komissiyanın – L.H.) xeyrinə ayrılacaq”.¹ Müraciətdə həmçinin göstərilirdi ki, tədqiqatların başlanması üçün büdcə formalaşdıqdan sonra həmin dövrün müasir texnologiyaları əsasında qazma işləri görülməlidir. Neftverən torpaqların müştərək istifadəsi və neft buruqlarının hasilatı üçün birgə quraşdırılmasının bütün detallarını əvvəlcədən müəyyənləşdirən Nobel əməli iş zamanı tədqiqatlara vəsait ayırmış şəxslərə üstünlük verirdi. O, hər kəsin payını həmin şəxsin ayırdığı məbləğə uyğun hesablayırdı. Hökumətin payına gəldikdə dövlətə həmin ərazilərdə hasil edilən neftə görə ödəmə nəzərdə tutulurdu. Nobelin müraciəti faktiki olaraq Abşeron yarımadasında və Xəzərdə neft kəşfiyyatı və hasilatı üzrə konsorsiumun layihəsi idi.

Adlarına “Bakinski İzvestiya”nın səhifələrində tez-tez rast gəlinən İ.D.Mendeleyev, K.İ.Lisenko kimi tanınmış neft-kimyə alimlərlə, A.V.Bari, V.Q.Şuxov, O.K.Lens kimi mühəndislərlə məsləhətləşən və birgə işləyən L.Nobel XIX əsrin sonunda neft işinin bütün sahələrində çox böyük nailiyyətlər əldə etmiş maqnatlardan biri oldu. 1878-ci ildə məhz onun təşəbbüsü ilə Bakıya ABŞ-dan neft ustaları dəvət olunmuşdu və mütərəqqi qazma metodu – kanat metodunun tətbiqi üçün zəruri bir neçə komplekt qazma alətləri gətirilmişdi. Kanat metodu ilə qazmanı Bakıda “Amerika metodu” adlandırırdılar. “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti bununla əlaqədar yazırdı ki, “Nobel qardaşlarının böyük xərcləri hesabına başa gələn təcrübələr onları və bakılıları mövcud geoloji şəraitdə qazmanın genişləndirici vasitəsi ilə aparılmasının zəruri olduğunu inandırmışdı”.² Bundan başqa,

¹ I-ci gildiya S.-Peterburq taciri Lyudviq Emmanuiloviç Nobelin xahişnaməsi. “Bakinskiye İzvestiya”, 1886, №12, s.2.

² Sokolovski. Neft qazması. “Bakinskiye İzvestiya”, 1886, №19, s.4-5.

Nobelin təklifiylə tanınmış mühəndis A.V.Bari müasir neft işini mükəmməl öyrənmək üçün ABŞ-a ezam olunmuşdu. Səfərdən qayıtdıqdan az sonra, 1878-ci ildə Bari Şuxovla birlikdə “Nobel qardaşlarının neft istehsalı yoldaşlığı”nın sifarişilə Bakı ətrafında ilk Balaxanı-Qara şəhər neft kəmərini çəkdi. İkinci neft kəməri onlar 1879-cu ildə Q.M.Lianozov üçün çəkdilər.¹ Ümumiyyətlə neft işində bütün yeniliklər Bakıda ilk dəfə olaraq Nobel qardaşlarının zavodlarında tətbiq edilirdi. Belə yeniliklərdən biri tanınmış rus alimi D.İ.Mendeleyevin təklif etdiyi neftin kəsilməz distillə prosesi idi.² Bu metod Bakı neftindən həm Rusiya daxilində, həm xaricdə yaxşı satılan yüksək keyfiyyətli sürtkü yağları almaq imkanı verirdi. M.Mir-Babayevin məlumatlarına görə, neftin sənaye üsulu ilə kəsilməz distillə edilməsi sayəsində Nobel qardaşlarının müəssisələrində 106 min ton neft məhsulu – işıqlandırıcı ağ neft, solyar, ox (mil), maşın, silindr yağları istehsal edilmişdi. Müxtəlif zavodların Bakı neftindən aldıkları sürtkü yağları sonralar “Fransa, İngiltərə və Avropanın digər ölkələrin Amerika yağlarını uğurla sıxışdırıb çıxarırdı”.³

D.İ.Mendeleyev Rusiyanın neft sənayesinin inkişafı məsələləri ilə dərindən və hərtərəfli məşğul olmuşdu, bir neçə dəfə Bakıya səfər edərək Bakı neft rayonunu əsaslı sürətdə öyrənmişdi, onun 1884-cü və 1886-cı illər son səfərlərinin nəticəsi kimi texniki nəşrlərdə “Neft işlərinə dair” ümumi başlıq altında dərc etdiyi məqalələr olmuşdu. Həmin məqalələri qiymətləndirən “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti yazırdı ki, “şanlı alim yazdığı hər səhifəyə öz güclü, çox gözəl ağıllıq mirvarilərini düzür, qiğılıcılarını səpir”.⁴ Tanınmış alimin Bakı neft sənayesinin inkişafındakı rolunu gözdən salmayaraq onu da bildirməli ki, D.İ.Mendeleyev Bakıya xammal mərkəzi kimi baxırdı. Bu,

¹ Mir-Babayev M. Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı: 2008, s.94.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s.204.

⁴ A.B. Qara nöqtələr. “Bakinskiye İzvestiya”, 1886, №13, s.2.

“Bakinskiye İzvestiya”nın dərc etdiyi materiallardan açıq-aşkar görünür. Bakıda benzin istehsalı ətrafında gedən mübahisələrdə mövcud vəziyyəti əsas gətirən alim bunun mümkün olmadığını iddia edirdi. O, öz mövqeyini onunla izah edirdi ki, benzinin sıxlaşması və əsl ağ neftdən ayrılması üçün müvafiq iqlim şəraiti və işçilərin bacarığı tələb olunur: “... Bakıda yalnız yayda, Volqa çayının buzu açıldıqdan sonra işləyirlər. Yayda Bakıda dəniz suyunun temperaturu xeyli yüksəkdir və buna görə benzin soyutmaq, sıxlaşdırmaq və ayırmaq bizim üçün çətindir, belə ki, benzinin bir hissəsi buxarlanır və itir, digər hissəsi isə ağ neftlə qarışır”.¹ Bundan başqa, nüfuzlu alimin fikrincə, benzinin daşınması üçün xüsusi şərait olmalıdır – hermetik bağlı anbarlar, aşağı temperatur: “Bütün bunları tanınmış alim Bakını xammal hasilatçısı saxlamaqdan, istehsalı isə bazara yaxınlaşdırmaqdan, yəni “Bakıdan aralı” tikilən zavodlara köçürməkdən ötrü səbəb kimi göstərir”.²

Məhz buna görə Mendeleyev Bakı-Batım ağ neft kəməri tikintisini ısrarla müdafiə edirdi. Bu, onun fikrincə, neft sərvətlərinin səmərəli istifadəsi və ağ neftin satışı ilə bağlı problemlərin həllinə kömək edəcəkdə. Qeyd olunan məsələləri mətbuat səhifəsində qaldıran müəllif alimin Bakıda benzin istehsalının mümkünsüzlüyü fikriylə razılaşmır və bildirir ki, iş ağıllı təşkil edilərsə yaxın gələcəkdə benzin istehsalı Bakıda inkişaf edə bilər: “Fevralın ortalarından noyabrın əvvəlində bütünlükdə Bakı zavodları tam gücüylə işləyir, həqiqi qızmar isti isə üç ay müşahidə olunur”.³

“Bakinskiye İzvestiya” qəzeti boru kəmərinin tikintisi ilə bağlı müxtəlif mövqələrdə duran müəlliflərin məqalələrini dərc edirdi. Qəzetin yazdığına görə, Bakıdan Qara dəniz sahillərinə neft kəmərinin çəkilməsi məsələsini ilk dəfə gündəmə Herbert Tvedl gətirmişdi və “Volqa-Xəzər sahilboyu gəmiçiliyin bərpad

vəziyyətini, Bakı ilə Qara dəniz limanları arasında ticarətin olmadığını nəzərə almayan hökumət həmin təklifi rədd etmişdi”.

¹ Lakin 1883-cü ildə Bakıda bir neçə neft quyusu güclü fontan vurdudan onların öhdəsindən gəlmək çox çətin oldu. Bununla bağlı “Bakinskiye İzvestiya” yazırdı ki, quyuların verdiyi 8 milyon pud neftin demək olar hamısını toplamaq mümkün olsa da, bununla belə Peterburqun inzibati orqanlarında neftlə bol yataqlar haqqında təsəvvürlər yarandı və “Bakı neft sənayeçilərinin təbiətin bəxşindən istifadə edə bilmədikləri barədə söhbətlərə rəvac verdi”.² Bundan sonra neft məhsullarının Avropaya çatdırılmasını asanlaşdırmaqla bəzək boru kəməri tikintisinin zəruriliyi etiraf edildi. Dağ-mədən mühəndisi Sokolovski yazırdı ki, Bakıdan Batıma boru xəttinin çəkilməsi ilə bütün xətt boyu neft axarınının başlanacağı və neft işinin bütün Zaqafqazda inkişaf edəcəyi ümidləri də transqafqaz neft kəməriylə bağlı idi: “Məsələn üçün, texniki cəmiyyətin iclaslarının birində professor Mendeleyev neft kəmərinin danışıqdan bildirmişdi ki, o, neft kəmərinə neftin kəşfiyyatı, hasilatı və emalının gücləndirilməsi vasitəsi kimi baxır. Digər şəxslər də bu ruhda danışaraq ısrar edirdilər ki, neft kəməri arteriya rolunu oynayacaq, bu gün neft olmayan yerlərdən kapilyarlarla kəməre neft axacaq və ya Bakıda neft tükəndiyi halda həmin hələ məlumd olmayan yataqlardan neft Bakıya gətiriləcək və s., və i.a.”³ Lakin bu mülahizələr heç cür əsaslandırılmırdı, ən başlıcası isə Bakıdan kənarda böyük vasitələr tələb edən hansısa kəşfiyyat işləri aparılmırdı. Sokolovskinin qənaətinə görə, heç bir neft sənayeçisi Bakı-Batım xətti boyunca neftin olmasına inanmadığından neft kəməri Bakı neftinə hesablanmalıdır.

¹ Transkavkaz neft kəmərinin layihəsinə dair. (K.İ.Lisenkonun İmperator Rus Texniki Cəmiyyətdə məruzəsi). “Bakinskiye İzvestiya”, 1885, №9, s.2.

² Yəni orada.

³ Sokolovski N. Neft kəməri neft kəşfiyyatının gücləndirilməsi vasitəsi kimi. “Bakinskiye İzvestiya”, №89, 1886, s.2.

¹ A.B. Qara nöqtələr. “Bakinskiye İzvestiya”, 1886, №13, s.2.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

Dövlət boru kəmərinin tikintisini məqsədəuyğun sayan müəllif, onun maliyyələşdirilməsi öhdəliyini neft sənayeçilərinin üzərinə qoyurdu. Sonuncular isə, “Bakinskiye İzvestiya”nın yazdığına görə, bu məsələdə ortaq fikrə gələ bilmirdilər. Neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının sədri S.İ.Şçastlivsevin 26 oktyabr 1886-cı il tarixdə çağırdığı yığıncaqda neft aksizi ilə yanaşı neft kəməri məsələsi də qaldırılmışdı. Qeyd olunmuşdu ki, neft dəyərdən düşüb, onu emal edən Bakı zavodları ağ nefti çətinliklə satırlar, satılmayan çox miqdarda ağ neft mövcuddur ki, “onu ¼ qəpiyə satmağa, hətta pulsuz verməyə razıyıq, yoxsa onu ya yandırılmalı, ya da dənizə tökməli olacayıq”.¹ Qəzet məlumat verirdi ki, neft kəmərinin əleyhinə Qukasov, Karasyev və Xanlarov çıxış edirlər. Onların fikrincə, “boru kəməri ilə 15 milyon pud neft axılırsa belə bu ağ neftin qiymətinə təsir göstərməyəcək”.² Neft kəməri tikintisinin maliyyələşdirilməsinin məqsədəuyğunluğuna dair mübahisələrə Hacı Zeynalabdin Tağıyev son qoydu: “Mən hər zaman neft kəmərinin əleyhinə olmuşam, amma indi səhv etdiyimi görürəm və buna görə özümü günahkar hesab edirəm. Bizim xilasımız ancaq neft kəmərinədir və çalışmalıyıq ki, onların sayı bir yox, beş olsun. Biz indi neft sərvətlərinin yarısından istifadə edirik – qoy bu yarımhissoni başqaları götürsün və öz faydalarına işlətsin. Qara dəniz zavodlarından qorxmaq lazım deyil, onlar bizimlə rəqabət apara bilməyəcəklər”.³ Görkəmli azərbaycanlı neft sənayeçisi H.Z.Tağıyev Bakı neft sənayesinin inkişafını neft kəmərlərinin tikintisində görürdü. O, Bakını, ümumiyyətlə bütün Azərbaycanı yüksək inkişaf etmiş sənayesi, neft məhsulları istehsal edən zavodları olan dünyanın neft mərkəzi kimi təsəvvür edirdi. Heç də təsadüf deyil ki, Tağıyev neft sənayeçilərinin yığıncağında Qara dəniz zavodlarının Bakı neft sənayesi ilə rəqabət apara

¹ Neft sənayeçilərinin 26 oktyabr yığıncağı.

“Bakinskiye İzvesiya”, 1886, №87, s.5.

² Yəne orada, s.6.

³ Yəne orada.

bilməyəcəyini söyləmişdi və bu səbəbdən onlardan çəkinməməyə çağırmışdı. O, Bakının çar Rusiyasının neft mərkəzi olacağını bilirdi və buna inanırdı. H.Z.Tağıyev uğur əldə etmiş bir neft sənayeçisi kimi Abşeronun neftlə nə qədər zəngin olduğunu öz mədənlərinin işindən görürdü.

1887-ci ildə “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti tanınmış ingilis səyyahı, yazıçısı və jurnalisti, eyni zamanda neft mütəxəssisi Çarlz Marvinin (1854-1890) Britaniyanın “Pall Mall Gazette” qəzetində çap olunmuş “Rus neft quyularının dəhşətli məhsuldarlığı” adlı məqaləsini yenidən dərc etmişdi. Məqalə H.Z.Tağıyevin mədəninə neft vurmuş fontana həsr edilib. Yeni quyunun gücünü qiymətləndirən müəllif “Tağıyevin fontanı yerin hər iki yarımkrəsinin neft sahəsində misli görünməyən hadisədir”¹ yazırdı. O vaxta qədər ən güclü nefti 200-300 fut hündürlüyə vuran və sutkada 3300 tona kimi neft verən “Friendship” fontanı hesab olunurdu. Ç.Marvinin məlumatlarına görə, həmin fontan Şimali Amerikanın bütün digər 25 min quyusunun birgə verdiklərindən çox neft verirdi. Tağıyevin mədəninə fontanın hündürlüyü 224 fut idi və sutkada 30 000 pud neft vururdu. Müəllif inandırıcı şəkildə, bədiiliklə quyunun fontan vurmasını təsvir edir: “Fəaliyyəti zamanı Bakı fontanları daşları çox yüksəkliyə atır və xırda qum dənəciklərini bir neçə mil ətrafa səpir. Yerin təkindən çıxan qazın səsi dəhşətlidir və ətraf hava ilə nəfəs almaq olmur”.²

Peşəkar jurnalist kimi öncə də neft quyularını müşahidə edən müəllif fontan gur vurduğu zaman baş verənlərə adi insanın gözü ilə baxır: “Qaz çıxdıqdan, daş-kəsək atıldıqdan sonra fontan dinc şəkil alır, özü ilə qum gətirən neft 13 və 14 dyum dəliklərdən göllərə axır. Bu göllərdə yaxta sürmək olar”.³ Müəllifin fikrincə, belə fontan Amerikada vursaydı onun sahibi

¹ Marvin Ç. Rus neft quyularının dəhşətli məhsuldarlığı.

“Bakinskiye İzvesiya”, №5, 1887, s.4.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

multimilyonçu olardı. O, hesab edir ki, Bakıda bu cür fontan xeyirdən çox zərər gətirir: “Üzərinə fontan qumu hopmuş binaların təmizlənməsi üçün böyük miqdarda pul ödənilməlidir. Eyni vaxtda fontan neftinin cüzi hissəsini yığmağı çətdirməlisən, belə ki, neftin çox hissəsi qonşu mədənlərə axır və onların sahibləri həmin nefti özünkü kimi çənlərinə vururlar”.¹ Azərbaycan tarixinin amerikalı tədqiqatçısı T.Svetoxovski zənn edir ki, Tağıyevin fontanının güclü vurmasının səbəbi “kiçik ərazidə nefti səthə qaldıran”² zəlzələ olub. Lakin hörmətli müəllifin həmin dövrə zəlzələ baş verməsi fikri elmi məlumatlarla təsdiqlənmir.

Tağıyevin, daha sonra Nobel qardaşlarının mədənlərində vuran güclü fontanlar neft sənayeçilərini Qara dənizə qədər neft kəmərinin çəkilməsinin zəruriliyini bir daha anladı – Bakı neftinin Avropaya ixracının vaxtı çatmışdı. “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti xəbər verirdi ki, 1886-cı ildə Amerikanın Rusiyadakı konsulu Bakı neft yataqlarının tükəndiyi haqda məlumat verdiyi zaman Tağıyevin fontanı vurdu və “bu fontan o qədər neft vermişdi ki, onun bir tonunun (250 qalon) qiyməti Londonun Amerikaya 1 qalon ağ neft üçün ödədiyinə bərabərdir”.³ Qara dənizə aparən neft kəmərinin olmaması ucbatından neftin böyük hissəsi torpağa hopurdu, göllər yaranırdı, bir qismi isə Xəzərə axırdı. Bakının bütün neft quyularının gücünü və Bakı neft sənayesinin inkişaf perspektivlərini araşdıran Ç.Marvin belə qənaətə gəlir: “Nobel qardaşları Yoldaşlığının yalnız 18-ci quyusu 721 fut dərinlikdən 30 000 000 qalon neft verib və i.a. Beləliklə Bakıda azsayda insan və bir il ərzində aparılan qazma Şotlandiyanın daş kömürdən ağ neft alan bütün qazmaçıların və ağ neft zavodçularının verdikləri qədər neft verir. Şotlandiyada təmizlənməmiş yağın məhsuldarlığı 70 000 000 qalondan

¹ Marvin Ç. Rus neft quyularının dəhşətli məhsuldarlığı.

“Bakinskiye İzvestiya”, №5, 1887, s.4.

² Svetoxovski T.Rus Azərbaycana, “Xəzər”, 1990, №1, s.92.

³ Marvin Ç. Rus neft quyularının dəhşətli məhsuldarlığı.

“Bakinskiye İzvestiya”, №5, 1887, s.4.

artıq deyil. Nobel Yoldaşlığının 9 saylı quyusu beş həftə ərzində 40 000 000 qalon vermişdi. Əgər Bakıdan Qara dənizə neft kəməri çəkilərsə və bu kəmərlə ildə 160 000 000 qalon neft ixrac edilərsə Şotlandiya ağ neft sənayesi rus yağı ilə rəqabətdən ciddi zərər çəkər. Amerika neft sənayesinin vəziyyəti yaxşı olmayacaq”.

M.Mir-Babayevin yazdığına görə, 1890-cı ilin əvvəlində Bakı neft rayonunda ümumi uzunluğu 286 km olan 25 neft boru kəməri çəkilmişdi, bunların vasitəsilə mədənlərdən zavodlara gündə 1,5 milyon puda qədər neft daşınırdı. Lakin haqqında “Bakinskiye İzvestiya” qəzetinin də səhifələrində qızgın debatlar gedən Bakı-Batum maqistralı ağ neft kəmərinin tikintisi on ilə başa çatdı – 1897-ci ildə başlanan tikinti 1907-ci ildə bitdi.²

Paraqrafa yekun vuraraq qeyd etmək istərdik ki, 40 ilə yaxın bir zamanda işıq üzü görün “Bakinskiye İzvestiya” qəzetinin iki dəfə adı dəyişilib, bir neçə dəfə redaktorları əvəzlənib. Dəyişikliyə məruz qalmayan onun stili, formatı, mövzusu və oxucu dairəsi olmuşdu. Bəzi mənbələrdə “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti “Bakinski Listok”la yanaşı “sənaye və ticarətin müxtəlif məsələlərinə dair məlumat və elanlar çap edən”³ rəsmi orqan kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan mətbuat tarixi araşdırıcısı S.Mövlayevanın fikrincə, “onlar ədəbi üfqü tərk edib diyarın mədəni inkişafında iz qoymayıblar”.⁴ Həqiqətən əvvəldən proqramında ədəbi-bədii istiqamətdə qarşısında hansısa məqsədlər qoymayan “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti ədəbi sahədə nəzərə çarpacaq dərəcədə özünü göstərməyib. Lakin öz sahəsində - neft işi sahəsində qəzet heç də bülleten və ya məlumat vərəqəsi olmayıb. Onun səhifələrində sadəcə neft işinə aid məlumat və

¹ Marvin Ç. Rus neft quyularının dəhşətli məhsuldarlığı.

“Bakinskiye İzvestiya”, №5, 1887, s.5.

² Mir-Babayev M. Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı: 2008, s.58-59.

³ Mövlayeva S. “Kaspi” qəzetinin səhifələrində Azərbaycan və rus mədəniyyətinin təbliği (1881-1917-ci illər). Bakı: “Elm”. 1983, s.7.

⁴ Yəni orada.

elanlar dərc edilmirdi. Qəzet alim və mütəxəssislərin Bakının, Rusiyanın və eləcə də dünya neft sənayesinin aktual problemlərinə həsr edilmiş məqalələrini çap edirdi. Nəşrin alim, texniki işçilər, neft sənayeçiləri, ümumiyyətlə, neft peşəsi ilə bağlı insanlardan ibarət auditoriyası var idi. “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti təkcə statusuna görə deyil – qəzet Azərbaycanın ilk rəsmi mətbu orqanı idi, – həmçinin öz sahəsində çox peşəkar bir nəşr olmuşdu.

Bakıda mətbuat işləri üzrə inspektor Y.Boqoslovskinin məlumatına görə, 1888-ci ildə “Bakinskiye İzvestiya”nın adı dəyişdirilərək “Bakinski Torqovo-Promişlenny Listok” adlanıb. Lakin bu fikirlə razılaşmamaq da olar. Belə ki, 1 yanvar 1888-ci il tarixdə işıq üzü görən yeni qəzetin proqramı “Bakinskiye İzvestiya”nın proqramından xeyli fərqlənirdi. “Bakinskiye İzvestiya” tam və bütövlüklə neft məsələlərinə həsr edilmişdisə, yeni qəzetin proqramı fərqli istiqamətdə və adına uyğun idi. Belə ki, Mətbuat işləri üzrə İdarəyə təqdim edilən proqramda göstəriləndiyi kimi, qəzet yerli ticarət və sənayeyə aid hökumət sərəncamlarını, inzibati və şəhər idarələrinin sərəncamlarını, şəhər həyatına dair Şəhər idarəsinin hesabatlarını, Bakı Birja Komitəsinin fəaliyyəti haqqında hesabatları dərc etməyi, ticarət və sənayeyə dair məhkəmə proseslərini işıqlandırmağı, yerli və xarici bazarların ticarət-sənaye icmalını verməyi, mədənlərin, fabriklərin və zavodların, dəmir yolunun işi, əmtəə malların diyara gətirilməsi və diyardan çıxarılması haqqında və s. məlumatları dərc etməyi nəzərdə tuturdu. Hər il mayın 1-dən iyunun 15-dək Bakıda keçirilən Nikolayevski yarmarkası zamanı “Bakinski Torqovo-Promişlenny Listok” özünün “Yarmarochny Listok” əlavəsi ilə çıxırdı. Əlavədə yarmarkanın fəaliyyətinə aid materiallar – gələn tacirlər, gətirilən mallar, dövriyyə haqqında, müxtəlif sərəncamlar və s. yerləşdirilirdi. “Bakinski Torqovo-Promişlenny Listok” 15 oktyabr 1888-ci ilədək çıxmışdı.¹

Redaktor V.Neruçevin vəfatından sonra qəzet fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmışdı və yalnız 1889-cu ildə Sokolovskinin rəhbərliyi altında yenidən çıxmağa başlamışdı. Hər iki nəşrin – “Bakinskiye İzvestiya”nın və “Bakinski Torqovo-Promişlenny Listok”un nəşir və redaktortları eyni şəxslər idi – St. Qulişambarov, V.Neruçev və N. Sokolovski. 1888-ci ildə qəzet hər gün çıxırdı, nəşrə icazə Əli Mərdan bəy Topçubaşovun adına verilmişdi. Həmin ilin iyun ayında Ə.M.Topçubaşov Bakının başqa rusdilli qəzeti – “Kaspi” qəzetinin redaktoru oldu. Bu haqda növbəti paragrafda danışacağıq.

1.6. Azərbaycanlıların ümid və arzularının ifadəçisi - “Kaspi” qəzeti

XIX əsrin 80-ci illərində Bakıda nəşr olunan çoxsaylı rusdilli qəzetlər sırasında şəhərin və Zaqafqaziyanın, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində isə bütün Rusiya müsəlmanlarının ictimai həyatında “Kaspi” qəzeti mühüm rol oynamışdı. Özündən əvvəl işıq üzü görmüş hər iki rusdilli qəzet – “Bakinski Listok” və “Bakinskiye İzvestiya” – kimi bu qəzet də Bakıya böyük sayda miqrant axınına səbəb olan neft bəhərəsiydi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, vaxtıyla əyləclənən şəhəri kimi tanınan Bakının əhalisi XIX əsrin 70-80-ci illərində bir neçə dəfə artmışdı. Digərləri ilə yanaşı bu faktor şəhərin təcridcən nəinki Zaqafqaziyanın, bütün Rusiyanın neft və sənaye mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Lakin Tiflis Zaqafqaziyanın mədəni mərkəzi olaraq qalırdı – burada əlli il öncə milli mətbuat yaranmış, gürcü və rusdilli mətbuat müvəffəqiyyətlə inkişaf edirdi.

1832-ci ildə Qafqazın ilk rusdilli “Tifliskiye Vedomosti” qəzetinin nəşrinə son qoyulduqdan sonra canişin general-leytenant Neyqardtın təşəbbüsü ilə 1838-ci ilin yanvarın 1-dən “Zakavkazski Vestnik” qəzeti nəşr olunmağa başladı. “Tifliskiye Vedomosti” kimi “Zakavkazski Vestnik” də diyarda faydalı

¹ Rusiya Dövlət Tarix Arxiv (RDTA): F.776, siy.12, iş 48, v.6.

məlumatlar yayılmasına xidmət edən rəsmi orqan idi. Bölgədə ilk özəl qəzet isə 1846-cı ildə yaranan “Kavkaz” qəzeti oldu. Qəzet qarşısına faydalı məlumatlar və yeni xəbərlər yaymaqqla yanaşı “Rusiyamı Qafqaz diyarı ilə tanış etmək”¹ məqsədi qoymuşdu. Qəzet həftədə bir dəfə O.Konstantinovun redaktorluğu ilə çıxırdı. 1850-ci ildə qəzet Qazqaz canişini idarəsi dəftərxanasının mülkiyyətinə keçdi. 1851-1853-cü illərdə “Kavkaz” İ.Slavitskinin redaktorluğu nəşr olunurdu, həftədə iki dəfə – çərşənbə axşamı və cümə günləri çıxırdı. Dövrülüyün artması redaksiyanın strukturunda baş verən bir sıra dəyişikliklərə səbəb oldu. Bəzi şöbələr genişləndi, yeni şöbələr yaradılaraq onların sayı doqquza çatdırıldı, nəşrin formatında da dəyişikliklər edildi. Bu illər qəzetin müəllif tərkibinə tanınmış şərşünas-qafqazşünas Ad.Berje, knyaz Eristov, qraf V.Solloqub, A.Pletnyov, Devel, Oqaryov və başqaları daxil idilər. Mirzə Fətəli Axundov da qəzetlə əməkdaşlıq əlaqələri qurmuşdu.

Qafqazda rusdilli mətbuatın təşəkkülü dövründə canişin M.S.Voronsovun (1844-1854) azərbaycanlı əhaliyə göstərdiyi xoş münasibət nəticəsində ilk dəfə olaraq bəy oğulları dövlət işinə cəlb olundu. Həmin zaman zadəgan əsilli azərbaycanlı məmur təbəqəsi formalaşdı ki, onların ən tanınmışı Bakı xanlarının nəslinə mənsub Abas Qulu Ağə Bakıxanov idi. M.S.Voronsovun istefasından sonra əks proses – müsəlmanların dövlət qulluğundan uzaqlaşdırılması başlandı. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya və Avropa ölkələrinin ali məktəblərində, Qori müəllimlər seminariyasında təhsil almış azərbaycanlıların sırasından miskin Azərbaycan həqiqətləriylə bərişmayan və bərişmaq istəməyən, geniş dünyagörüşə və mütərəqqi baxışlara malik ziyalı zümərəsi yarandı. Lakin din xadimləri və çar hakimiyyəti ilə əməkdaşlıq edən bəzi təhsilli bəylərdən ibarət Azərbaycan ziyalılarının digər hissəsini dövrün mövcud vəziyyəti tamamilə qane edirdi. Azərbaycan tarixinin tədqiqatçısı T.Svetoxovskinin bir fikri ilə

razılaşmamaq mümkün deyil. O, hesab edir ki, həmin dövrdə “parlaq və nadir zəka” sahibi, gələcəkdə Azərbaycan ziyalılarının yol göstərəni olan Mirzə Fətəli Axundovun yenicə formalaşan “ziyalıların sırasına daxil olması” Azərbaycan xalqı üçün nadir uğur olmuşdu.¹ 1850-ci illərdə M.F.Axundov ilk dəfə “Kavkaz” qəzetində dərc edilən bir neçə komediya yazmışdı. Axundovun Tiflis teatrının direktoru V.Solloqubla tanışlığı onların teatr sahəsində əməkdaşlığına, həmçinin onun dram əsərlərinin “Kavkaz” qəzetinin səhifələrində çapı ilə nəticələndi. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, Axundovun pyesləri milli səhnədən xeyli əvvəl rus teatrında səhnəyə qoyulmuşdu və bu heç də təsadüfi deyildi. “Voronsovun həyata keçirdiyi “mədəni dəyişikliklər prosesi” azərbaycanlıları İrandan, bütün növ fars təsirindən uzaqlaşdırmaq və, bunun əksinə, rus dili, ədəbiyyatı və rus dilində mətbuat vasitəsilə bütün istiqamətlərdə rus təsirini gücləndirmək məqsədi güdüdü”.² T.Svetoxovskinin yazdığı kimi, “Axunzadəyə dəstək olan Voronsov azərbaycanlı müəlliflərə Azərbaycan tarixinə dair əsərlər yazmaq tapşırığı verirdi: 1840-1850-ci illərdə “Kavkaz” rus jurnalında azərbaycanlı şairlərin şeirləri dərc olunurdu; çar hökuməti Azərbaycan dilinə, folkloruna və ədəbiyyatına maraq göstərən qafqazşünasların tədqiqatlarını maliyyələşdirirdi”.³ Xatırladaq ki, belə tədqiqatçılardan biri Azərbaycan ədəbiyyatı və folkloru haqqında məqalələr, həmçinin “Azərbaycan poeziyası məcmuəsi”ni Almaniyada nəşr etdirən qafqazşünas Adolf Berje olmuşdu.

Lakin Voronsov Qafqazı tərk etdikdən sonra bütün bu təşəbbüslərə son qoyuldu. Üstəlik islahatçı fəaliyyəti ilə seçilən çar II Aleksandrın ölümündən sonra Rusiyada başqa dövr başlandı. Hesab edilirdi ki, İngəltərə və ya Fransadan fərqli olaraq ikibaşlı qartalın imperiyasında ictimai münasibətlərin bərişməsi vaxtı hələ yetişməyib. III Aleksandrın daxili siyasətinin

¹ Svetoxovcki T. Rus Azərbaycanı. “Xəzər”. 1990, №1, s.93.

² Yəne orada, s.94.

³ Yəne orada.

¹ Qafqazda dövrü mətbuat. Tiflis: 1901, s.4.

əsas məqsədi mütləqiyyətin möhkəmləndirilməsi, Rusiyanın ucqar ərazilərində pravoslavlığın və ruslaşmanın yayılması idi. Açıq-aşkar ruslaşma ilk növbədə milli nəşrləriylə zəngin olmayan, Azərbaycana gəldikdə isə milli qəzet-jurnalı olmayan mətbuat sahəsində özünü göstərdi.

İrəli gedərək milli mətbuatımızın kədərli tarixindən iki nümunə göstərmək istərdik. 1893-cü ildə Parisdən qayıdan Əhməd bəy Ağayev bir müddət Tiflisdə işləyərək "Kavkaz" qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdi. Qəzetdə onun bir neçə məqaləsi dərc edilmişdi. Lakin Azərbaycanın, həmçinin Zaqafqaziyanın qeyri-xristian əhalisinin problemlərinə biganəliyi üzündən qəzetin Azərbaycanda nüfuzu olmadığı üçün Ə.b.Ağayev həmin nəşri tərk etmişdi. Onun AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan tərcümeyi-halında bundan az vaxt sonra Bakıda ana dilində qəzet nəşr etməkdən ötrü müvafiq xahişlə Tiflis Sensura Komitəsinə müraciət etdiyini, amma dərhal rədd cavabı aldığını göstərir. Digər publisist və nəşir M.A.Şaxtaxtinski eyni münasibətlə üzləşmişdi – onun 1895-ci ildə nəşr işləri üzrə baş idarəyə etdiyi müraciətə də məhəl qoyulmamışdı. O, on il sonra, birinci rus inqilabi illərində "Vozrojdeniye" qəzetində dərc olunan xatirələrində yazırdı ki, idarənin başında duran Solovyov soyadlı şəxs onunla söhbətdə geniş xalq kütlələrini ictimai inkişafa cəlb etməməyi məsləhət görmüşdü. "Qəzet onların nəyinə lazımdır, qəzet imtiyazlılar üçündür, onlar isə qoy öz qoyunlarını otarsınlar", - deyərək Solovyov bildirmişdi.¹

Həmin vaxt, yəni XIX əsrin 70-80-ci illərində rus dilində ən çox qəzet Tiflisdə nəşr olunurdu. Qonşu Erməni vilayətində çap və mətbəə işinin sürətli inkişafı gədirdi və burada erməni dilində 7 adda qəzet və jurnal, rus dilində isə bir qəzet çıxırdı. "Kars" adlı qəzet Rusiyanın Osmanlı imperiyası ilə apardığı 1877-1878-ci illər müharibəsi nəticəsində əldə etdiyi və Erməni

vilayətinin tərkibinə daxil edilmiş Qars şəhərində çap edilirdi. Qəzet qubernator dəftərxanasının rəsmi orqanı idi. Qəzetin tirajı (350 nüsxə) onun nüfuzu olmadığından xəbər verir. Lakin həm İrəvanda, həm Tiflisdə erməni dilində çıxan qəzetlər öz auditoriyasına malik idilər. Onların oxucu kütləsi XIX əsrin sonlarında İran və Osmanlı imperiyasından gələn miqratların hesabına daha da genişlənmişdi. "Kavkazskya starina" jurnalının yazdığına görə, "ermənilərin koloniya təşkil etdikləri hər bir yerdə onlar, Amerika pionerləri kimi, ilk növbədə kilsə, məktəb, bank açmaqla və jurnal buraxmaqla məşğul olurlar".¹

"Kavkaz" qəzetiylə eyni zamanda Tiflisdə rus dilində daha bir neçə qəzet nəşr olunurdu. Belə ki, 1878-ci ildə N.Nikoladzenin redaktorluğu ilə gündəlik "Obzor" ədəbi-siyasi qəzet çıxmağa başladı. İlk əvvəl qəzetin tirajı 2000 nüsxəyə çatırdı, bu isə böyük oxucu marağına dəlalət edir. Lakin əməkdaşlar sırasında paytaxt yazıçıları Q.Uspenski, M.Antonoviç, gənc şair N.Simborski olmasına baxmayaraq tezliklə oxucuların qəzetə marağı zəiflədi və qəzet fəaliyyətinə son qoydu. Fransız yazıçısı Anri Roşforun qəzetdə bir neçə məqaləsi dərc olunmuşdu.²

XIX əsrin 80-ci illərinin ən çox oxunan qəzetlərindən biri 1884-cü ildə Tiflisdə prisayjını poverenni (vəkil – L.H.) A.V.Stepanovun təsis etdiyi "Novoye obozreniye" gündəlik ədəbi-siyasi qəzet idi. Bundan əvvəl Stepanov Tiflis məhkəmə palatasının üzvü və adı dəyişdirildikdən sonra "Kazkazskoye obozreniye" adlanan "Yuridiçeskoye obozreniye"nin redaktor-nəşiri olmuşdu.³ A.Feyzullayevanın məlumatlarına görə, "Novoye obozreniye"nin redaktoru Həsən bəy Zərdabının yaxın dostu Niko Nikoladze idi. Onların əməkdaşlığı hələ "Obzor" qəzetindən başlamışdı, Həsən bəy qəzetə Zərdabdan kəndlilərin ağır həyatından, çar rejiminin ucqar ərazilərin əhalisinə ədalətsiz münasibətindən bəhs edən materiallar göndərirdi. Həmin məqa-

¹ Qurbanov Ş. Ədəbi dostluq (Zaqafqaziyanın rus dilli mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri). Bakı: "Yazıçı" nəşr., 1980, s.24.

¹ "Kavkazskya starina". №№4-5. Tiflis: 1873, s.127.

² Qafqazda dövrü mətbuat. Tiflis, 1901, s.9.

³ "1887-ci il üçün Kavkazski Kalendar". 1886, s.214.

lələrə görə həm Zərdabi, həm N.Nikoladze cəzaya məruz qaldılar, bu isə onların dostluğunu daha da möhkəmləndirdi, öz həmvətənlilərinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq istəyini artırdı.¹ Lakin 1901-ci ildə Tiflisdə buraxılmış və Qafqazda dövrü mətbuatın tarixinə həsr edilən broşürdə qeyd olunur ki, “1887-ci ildən 1891-ci ilədək, yəni dörd il müddətində, qəzet O.A.Nikoladze tərəfindən nəşr edilirdi, redaktoru M.A.Uspenski, faktiki rəhbəri isə N.Y.Nikoladze olmuşdu”.² Həmin illər qəzet 1500-2000 titajla yayılırdı, bu, qəzetin oxunaqlı olmasının göstəricisidir. Qəzetin populyarlığının zirvəsi onun knyaz Tumanovlar qardaşlarının nəşr etdikləri dövrə təsadüf edir. Ailə biznesi uğurlu oldu – qəzetin tirajı 2700 yüksəldi.

“Novoye obozreniye” qəzetin daimi müəlliflərindən biri azərbaycanlı jurnalist, Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqatçısı Eynəli Sultanov olmuşdu. Əslən Naxçıvandan olan E.Sultanovun yazıçı və jurnalist kimi püxtələşməsi Zaqafqaziyanın əsas mədəni mərkəzlərinin yerləşdiyi və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün münbit mühit yaradıldığı Tiflisdə baş vermişdi. A.Feyzullayevanın fikrincə, E.Sultanov nəşrin ən məhsuldar müəlliflərindən biri olub. Burada onun ən müxtəlif mövzularda çoxsaylı məqalələri dərc edilmişdi: “ictimai-siyasi, sosial-dini, məişət və s. Nəhayət məhz burada onun bədii əsərləri – povest və hekayələri, folklor etüdləri çap olunmuşdu”.³ Tədqiqatçıların fikrincə, “Novoye obozreniye” qəzeti “nəşr edildiyi bütün müddət ərzində yerli özünüidarəetmə məsələlərini tədqiq edərək əsasən yerli ictimai təşkilatlar – zadəgan, şəhər, bank və digər təşkilatların fəaliyyəti ilə məşğul olurdu”.⁴

S.Mövlayevanın məlumatlarına görə, “20 illik dövr ərzində (1870-1890-cı illər) Qafqaz diyarında rəsmi və müxtəlif elmi cəmiyyətlərin nəşrlərini nəzərə almadan cəmi 53 (rus dilində -

20, gürcü dilində -15, erməni dilində - 15, tatar (Azərbaycan) dilində -3) dövrü nəşr yaranmışdı”.¹ Lakin maliyyə problemləri ucbatından və əhalinin oxuculuq qabiliyyətinin aşağı olması səbəbindən onların əksəriyyəti qısa ömür yaşamışdır. Beş ildən artıq fəaliyyət göstərən 23 qəzetin “8-i: “Kavkaz”, “Tiflisski Vestnik”, “Tiflisskiye obyavleniya”, sonradan “Tiflisski Listok” adlandırıldı, “Kaspi”, “Novoye obozreniye”, “Bakinskiye İzvestiya” və “Severno Kavkaz” rusdilli nəşrlər idi”.²

Ən “uzunömürlü” qəzetlərdən biri “Kaspi” oldu. 1881-ci ildə təsis edilən qəzet 1919-cu ilədək işiq üzü gördü. Fəaliyyət göstərdiyi qırx ilə yaxın müddətdə qəzet dəfələrlə istiqamətini dəyişmiş, lakin nəşr olunduğu ilk illər formatı o qədər də sanballı olmadığına (qəzet yarım çap vərəqi həcmində çıxırdı) və yerli xarakterli məsələlərlə məşğul olan “kiçik” mətbuat çərçivəsinə sınılmasına baxmayaraq o, yaranan gündən qəbul etdiyi nüfuzlu və ləyaqətli qəzet simasını hər zaman qoruya bilmişdi.

S.Mövlayevanın topladığı arxiv materialları göstərir ki, “Kaspi” qəzetinin yaradılması ideyası “Bakinskiye İzvestiya” yerli rəsmi qəzetin redaktoru kollejistratoru Viktor Vasil-yeviç Kuzminə məxsusdur”.³ Qəzet 1897-ci ilə kimi, yəni tanınmış neft sənayeçisi və mesenat H.Z.Tağıyev onu alanadək, “senzurada yeni meyllər nəticəsində ciddi siyasi mətbuatın bərqərar olduğu”⁴ ənənəvi rus mətbuatının tipik nümayəndəsi idi. “Kaspi” qəzetində ilk gündən siyasi şəbəkə mövcud idi, bu isə nəşrin siyasi “etibarlılığından” və hakimiyyətin ona etimadından xəbər verir. Fəaliyyətinin ilk iyirmi ili ərzində qəzet varlı təbə-qəyə loyal mövqə nümayiş etdirir, mötədil tənqidi ilə seçilirdi. Lakin həmin dövrdə və sonrakı illərdə “Kaspi” Zaqafqaziya

¹ Feyzullayeva A. Maarif çarçılıarı. Bakı: «Maarif», 1988, s.8.

² Qafqazda dövrü mətbuat. Tiflis: 1901, s.14.

³ Feyzullayeva A. Maarif çarçılıarı. Bakı: «Maarif», 1988, s.9.

⁴ Qafqazda dövrü mətbuat. Tiflis: 1901, s.15.

¹ Mövlayeva S. “Kaspi” qəzetinin səhifələrində Azərbaycan və rus mədəniyyətinin təbliği (1881-1917-ci illər). Bakı: “Elm”. 1983, s.5.

² Mövlayeva S, s.5.

³ GMA: F.480, siy.1, iş 94, v.8.

⁴ Xalq Maarif nazirliyinin fəaliyyətinin tarixi icmalı. 1802-1902., s.389.

müsəlmanlarının ünvanına arabir qərəzlə fikir söyləyən rus mühafizəkar mətbuat orqanlarını tənqid edirdi.

On yeddi ilə yaxın bir vaxtda qəzetin redaktorları qeyri-azərbaycanlı olmuşlar. Bu zaman qəzetdə Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti haqqında çox nadir hallarda materillər dərc olunur, azərbaycanlılar isə “tuzemsı” - yerli əhali və ya “tatar” adlandırıldı. Etinasız “tuzemsı” ifadəsi və bizim etnosa uyğun olmayan “tatar” sözü Azərbaycan ziyalılarının nümayəndələrinin milli hisslərinə toxunmaya bilməzdi. 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetini müvəqqəti buraxan M.A.Şahtaxtinski öz məqaləsini azərbaycanlılar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən sual başlığı altında dərc etmişdi – “Zaqafqaziya müsəlmanları necə adlandırılmalı?”. Qoyduğu suala cavab verən müəllif ruslara yerli əhalinin düzgün çağırmağı başa salmağa çalışmışdı: “Zaqafqaziya müsəlmanlarına ad vermək istəyərkən son zamanlar Qafqazda onları rus dilində “tatar” adlandırmağa başladılar. Bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz, belə ki, dil, görkəm, adət, xasiyyət baxımından Zaqafqaziya türkləri ilə içəri quberniya tatarları arasında böyük fərq var. Zaqafqaziya müsəlmanlarının danışdığı dil osmanlı, səljuk, Azərbaycan dialektlərlə bölünən türk qrupuna aiddir. Zaqafqaziya türkləri, əlbəttə, heç fars da deyillər. Bu xalqlar dillərinə görə bir-birindən seçilir, türk və fars dilləri ciddi sürətdə fərqlidirlər. Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, onların danışdığı dilini isə Azərbaycan dili çağırmaq daha düzgün olardı”.¹

Təəssüflər olsun ki, azərbaycanlıları öz adı ilə çağırılması üçün qəzetə on il vaxt tələb olundu. Yalnız 1905-ci ildə Rusiyada başlanan inqilabi dəyişikliklər nəticəsində Bakı mətbuatında “Azərbaycan dili” söz birləşməsi yarandı. Onu da qeyd etməliyik ki, bəzi ziyalılar əvvəllər də “tatar” sözü əvəzinə “Azərbaycan” və ya “Adərbaycan” sözlərini işlədirdilər.

¹ Şahtaxtinski M.A. Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırılmalı? “Kaspi”, 1891, №93, s.2.

XIX əsrin 90-cı illərində Rusiyada ümumdemokratik tendensiyaların fəallaşdığı zaman Bakıda demokratik ruhlu azərbaycanlı yazıçı-publisistlərin böyük qismi ana dilində mətbuat olmadığından “Kaspi” qəzeti ətrafında birləşmişdilər. Qəzetin redaksiya kolleqiyasına A.Mahmudbəyov, N.Nərimanov, S.Sidqi, M.Şahtaxtinski daxil idilər.¹ H.b.Zərdabi qəzetlə sıx əlaqələr qurmuşdu. N.Nərimanov milli mətbuatda çalışan ziyalıların məsələlərini arabir qəzetdə qaldırırdı², milli folklor toplayıcısı Teymur bəy Bayraməlibəyov qəzet səhifələrində xalq yaradıcılığı nümunələrini dərc edirdi.³ O, şah Abbas və digər padişahlar haqqında yazdığı esselərdə Şərq hökmdarlarının səxavət və nöqsanlarından söz açır, oxucuların diqqətini onların qalibiyyət yürüşləri ilə yanaşı, vaxtı ilə varlı dövlətlərin viran olmasına və xarabalıqlara çevrilməsinə səbəb olmuş səhvlərdən söz açmışdır: “Böyük çar, sənin ulu dövlətin ağır vergilər və rüşvət üzündən tamamilə viran olub, qarət edilib, dağılmaq üzrədir; buna baxmayaraq sən vaxtını kef məclislərində keçirirsən, saxlanmasına bütöv şəhər və əyalətlərin gəliri sərf edilən hərəmxana sahibsən, bu, səni məhv edəcək; bir tikə çörəyə möhtac, aclıq və soyuqa məruz qalan, öz taleyini və sənin adını lənətləyən kasıbları düşünürsən”.⁴

¹ Şahtaxtinski M.A. İngilislər Hindistanda. “Kaspi”, 1891, №148; İran xəbərləri. “Kaspi”, 1891, №105; Camaləddin. “Kaspi”, 1891, №102; Rus-İran münasibətləri. “Kaspi”, 1891, №63; “Rıqqətli əhvalat” (“Həqiqi hadisə”). “Kaspi”, 1891, №111; Türk ruspərəstləri. “Kaspi”, 1891, №126 və s.

² Nərimanov N. Yazan müsəlman ziyalıları haqqında bir neçə kəlmə. “Kaspi”, 1896, №25

³ Bayraməlibəyov T.b. Ərkivan suları. “Kaspi”, 1892, №11; Korrespondensiya. “Kaspi”, 1891, №183; Müsəlman əfsanələri. “Kaspi”, 1892, №№61, 62; Müsəlman xurafatları. “Kaspi”, 1892, №93; Böyük Şah-Abbas haqqında xalq əfsanələri. “Kaspi”, 1893, №271; Makedoniyalı İskəndər haqqında İran əfsanəsi. “Kaspi”, 1893, №78; Şiyə bayramı “Novruz”. “Kaspi”, 1892, №63.

⁴ Bayraməlibəyov T.b. Yeni İran tarixi əfsanəsi və çar Yezid Çürdə haqqında. “Kaspi”, 2 dekabr 1893, №265, s.2.

T.b. Bayraməlibəyov habelə adları yuxarıda qeyd edilən müəlliflər də “Kaspi”nin səhifələrində mütəmadi çıxış etmirdilər. Onları narahət edən və oxucularla bölüşmək istədikləri məsələlər çox zaman qəzeti maraqlandırmırdı. Yarandığı gündən 1898-ci ilədək qəzetin fərqli oxucu dairəsi formalaşmışdı. Bu oxucu kütləsinin Bakı, Azərbaycan həqiqətlərindən, yerli əhalinin milli mədəniyyətindən və məişətindən uzaq öz maraq dairəsi var idi. Reklam elanlarından götürülmüş kiçik parçalar deyilənləri təsdiq edir: “Bu yaxınlarda fotoqraf Mişon Bakıda qiraət-xana açmaq xahişi ilə hakimiyyətə müraciət etmişdi. Güman olunur ki, bu xahişə müsbət cavab verıləcək və şəhərdə daha bir arzu edilən müəssisə yaranacaq” və ya “Bazar günü, dekabrın 26-da Nobel qardaşlarının baş kontorunda, Qara şəhərdə, “dumanlı şəkillərlə” müşayiət edilən xalq qiraəti keçiriləcək. N.V.Qoqolun “Milad bayramı gecəsi” əsəri oxunacaq, qiraətçi L.M.Bondidir”.¹

Yalnız 1898-ci ildə qəzet rus dilində çıxmasına və müəllif heyətində çoxsaylı qeyri-azərbaycanlıların olmasına baxmayaraq milli sima aldı. 1898-ci ilin iyunun 24-də “Kaspi” tanınmış ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun redaktorluğu ilə çıxdı. Bu, maarifpərvər iş adamı H.Z.Tağıyev tərəfindən qəzeti alması və onu milli maraqlara xidmət istiqamətinə yönəldilməsi sahəsində mümkün oldu. S.Mövlayevanın yazdığına görə, həmin vaxtda “Kaspi” qəzeti “daha da nüfuzlu olmuşdu və cəmiyyətə xidmət göstərdiyi 16 il ərzində həyatı, həssas və məzmunca müxtəlif olan qəzet kimi ad çıxarmışdı. 1897-ci ilə onun tirajı 1800-dən 2400-ə qalxmışdı. Peterburq, Moskva və Tiflis nəşrlərinin Bakı qəzetinə marağı artmışdı – ən maraqlı materialları onlar öz səhifələrində yenidən dərc edirdilər”.²

“Kaspi”nin nəşiri və sahibi H.Z.Tağıyev Bakıda ən hörmətli və sayılıb-seçilən şəxs idi. Ən imkanlı azərbaycanlı neft

sənayeçisi olan Tağıyevin var-dövləti, “Russkoye boqatstvo” jurnalının 1908-ci ildə yazdığı kimi, “Amerika ölçülərinə gəlirdi”.¹ Tağıyev nəinki neft, həmçinin sənayenin digər sahələrində, nəqliyyatda, ticarətdə də mühüm mövqelər tuturdu. D.Seyidzadə yazır: “O, 1897-ci ilin sonunda öz neft mədənlərini, ağ neft-yağ zavodunu və Xəzərdə neft məhsulları daşıyan gəmilərini 5 milyon rubla İngiltərə bankının direktorlarından biri E.Qubbard başda olmaqla iri ingilis kapitalistlərinə satdı. Puldan savayı, Tağıyev təsis edilən ingilis şirkətinin 100 min funt sterlinq dəyərində səhmlərinə sahib oldu və həmin şirkətin direktorlar şurasına seçildi”.² Təhsil almadığına baxmayaraq Tağıyev işlərini çox uğurla aparırdı, savadlı və mötəbər şəxslərin fikrinə diqqətlə yanaşırdı. O, təhsilə çox böyük əhəmiyyət verirdi – ixtisaslı işçi əməyinin daha məhsuldar olduğunu gözəl bilirdi. O, öz övladlarına yaxşı təhsil vermişdi, qızları Leyla və Sara ilk azərbaycanlı qızlar sırasında Peterburqda təhsil almışdılar. Tağıyevin şəxsi hesabına yüzlərlə oğlan və qız təhsil ala bilmişdir, o, kitab və qəzet nəşrlərini maliyyələşdirib, məktəblər, o cümlədən Bakıda və Yaxın Şərqdə ilk dəfə müsəlman ailələrindən qızlar üçün məktəb açmışdı. Birinci rus inqilabı illərində Tağıyev milli qəzet və jurnalları maliyyələşdirib, milli dövrü mətbuatın inkişafına səy göstərmişdir. Ə.b.Topçubaşovun “Kaspi” qəzetinin redaktoru təyin edilməsi təsadüfi deyil. Həmin vaxta qədər Topçubaşov ədalətli və işgüzar prisiyanı poverennı kimi nüfuz qazanmışdı. O, “Kavkaz” qəzetiylə əməkdaşlıq edirdi, savadlı jurnalist və qərəzsiz hüquqşunas kimi tanınırdı. 1906-cı ildə Ə.b.Topçubaşovun Rusiyanın birinci Dövlət Dumasına üzv seçilməsi və burada deputat fəaliyyəti onu Rusiya müsəlmanları arasında ən tanınmış ictimai xadimlərdən biri etdi. Həmin illərdə Qafqazdan tutmuş Volqaboyunadək bütün Rusiya müsəlmanları onu “bizim Topçubaşov” çağırırdılar. Dövlət Dumasının üzvü səlahiyyətləri

¹ Yerli xronika. “Kaspi”, 1893, №284, s.3.

² Mövlayeva S.M. “Kaspi” qəzetinin səhifələrində azərbaycan və rus mədəniyyətinin təbliği (1881-1917-ci illər). Bakı: “Elm”, 1983, s. 19.

¹ Tan. Oçerklər. Dəyişmiş qəblələr. “Russkoye boqatstvo”, 1908, №11, s. 160.

² Seyidzadə D. XX əsrin əvvəli Azərbaycan burjuaziya tarixindən. Bakı: «Elm», 1978, s.27.

üzərindən götürüldükdən sonra belə o, səkkiz müsəlman-deputatlardan (sonrakı çağırışlar – L.H.) ibarət xüsusi büronun rəhbəri kimi bilavasitə Dumanın müsəlman fraksiyasının işində, qanun layihələrinin hazırlanmasında və s. iştirak edirdi.¹

Qəzetin 24 iyun 1898-ci il tarixli sayında “Redaksiyadan” sərəlvhəsi altında dərc edilən proqram məqalədə Topçubaşov mətbuatın cəmiyyətdə məqsəd və vəzifələrini qeyd edir: “Cəmiyyət mədəni baxımdan inkişaf etdikcə mətbuatın təsiri də artır. Çox haqlı olaraq mətbuatı cəmiyyətin qəlbinin aynası adlandırırlar. Bu aynada ictimai həyat gerçəkliyi ilə, həmin cəmiyyətin bütün siniflərinin burjua həyatının sevinc və kədəriylə, bütün təzahürləriylə əks olunur. Eyni zamanda, mətbuat ictimai fikrin ifadəçisi, hər bir cəmiyyətin tərəqqisi üçün əhəmiyyətli olan, cəmiyyəti ruhlandırın və onun gələcək inkişafına, təkmilləşməsinə xidmət edən ideya və idealların daşıyıcısıdır”.²

Ə.b.Topçubaşov “Kaspi” qəzetinin üzərinə böyük məsuliyyət qoymuşdu. Onun fikrincə, qəzetin ən başlıca vəzifəsi maariflənmə məsələlərinin işıqlandırılmasıdır. Topçubaşov qeyd edirdi ki, “bax bu səbəbdən “Kaspi” diyar əhalisinin maariflənməsini, hər iki cinsdən uşaqlar üçün həm ümumi, həm xüsusi-texniki məktəblərin açılmasını, bu işə mənəvi və maddi dəstəyi müdafiə etməyi, təkzibedilməz həqiqəti – zülmət, nadanlıq və yoxsulluqdan azad olmaq imkanını yalnız məktəbin verdiyini, insanları maddi və mənəvi zənginliyinə yalnız məktəb yol açdığını hər vasitə ilə onlara inandırmağı özünün müqəddəs vəzifəsi hesab edir”.³ Ə.b. Topçubaşov 1907-ci ilin oktyabrın 20-ə kimi “Kaspi” qəzetinin redaktoru olmuşdu. O, redaktor vəzifəsindən Vıborq bəyannaməsini imzaladığına görə mərkəzi hakimiyyətin tələbi ilə getmişdi.

¹ Seyidzadə D. Azərbaycanlı deputatlar Rusiya Dövlət Dumasında.

Bakı: Azərnaşr, 1991, s.75.

² Topçubaşov Ə.b. Redaksiyadan. “Kaspi”, 1898, №133, s.1.

³ Yəni orada, s.2.

Ə.b.Topçubaşovun “Kaspi” qəzetinə redaktorluq etdiyi illərdə qəzetin ən parlaq və məhsuldar yazarı tanınmış publisist Əhməd bəy Ağayev olmuşdu (1869-1939). Sorbonna universitetinin məzunu, qaynar enerjili və teologiya, filologiya, hüquqşünaslıq sahələrində dərin biliklərə malik olan Ə.b.Ağayev vətəna qayıdanadək Paris mətbuatında tez-tez çıxış edir, kübar dairələrdə tanınır və qəbul olunurdu. Parisdə o, tanınmış alim və ictimai xadimlərlə dostlaşmışdı. Ernest Renan (1823-1892) Ə.b.Ağayevə istedadlı alim kimi yanaşırdı və əməkdaşlıq təklif etmişdi. XIX əsrin 80-ci illərinin sonunda və 90-cı illərinin əvvəlində Parisdə Ə.b.Ağayevin Qərbin elmi dairələrində böyük maraq doğuran islam tarixinə dair məqalələri işıq üzü gördü. O, 1892-ci London-da keçirilən dini məsələlərə həsr olunmuş konfrasa dəvət olundu və burada İslamda şüəliyin yaranması və inkişafı tarixi haqqında məruzə etdi. Tezliklə məruzə avropa dillərinə tərcümə olundu və Kembridj universitetinin maliyyə dəstəyilə broşür şəklində çap edildi. 1894-cü ildə atasının qəfil vəfatından sonra Ə.b.Ağayev doğma yurda dönmək məcburiyyətində qaldı. Mənəvi miskinlik və ümitsiz gələcəyin kədərləndirici mənzərəsi Vətəndə ona daha ağır təsir bağışladı və o, Parisdə parlaq elmi karyera perspektivindən imtina etdi. Ə.b.Ağayev özünü xalqına xidmətə, maarifçilik fəaliyyətinə həsr etmək qərarına gəldi, Şuşada qiraətxana açdı, qeyri-xristian üçün nadir uğur qazandı - məktəb müəllimi işinə düzəldi, “Kavkaz” və “Kaspi” qəzətlərinin redaksiyalarına məqalələr göndərməyə başladı. “Kaspi”nin redaktoru təyin olunan Ə.b. Topçubaşov dərhal Ə.b.Ağayevi işə dəvət etdi. Qəzetin Ə.b. Topçubaşovun redaktorluğu ilə çıxan ilk nömrəsində Ə.b.Ağayev kəskin məqalə ilə çıxış edərək Rusiya İmperiyasına qarşı öz əyalətlərini unutmada, orada yaşayan xalqların problemləri ilə maraqlanmamaqda ittihamlar irəli sürdü. Müəllifin fikrincə, əyalət əhalisinin “qayğısına qalmaq dövlət adamlarının və bizim rus mətbuatının ümdə vəzifəsidir”.¹

¹ Ağayev Ə.b. Şərqi öyrənmək zərurəti haqqında.”Kaspi”, 1898, №133, s.2.

Məhz həmin dövrdə Ə.b.Ağayevin inam və ümitsizliklə, xalqının xoş gələcəyi, haqq-adalet, eşidilmək hüququ uğrunda mübarizə ilə dolu gərgin jurnalist fəaliyyəti başlayır. O, "Kaspi" qəzetinin redaksiyasında ədəbiyyat şöbəsinə məsul olsa da, faktiki nəşrin aparıcı müəllifi idi, müxtəlif mövzularda – ictimai-siyasi (ictimai-siyasi məsələlərə dair icmalları əksər hallarda o hazırlayırdı), ədəbi-bədii (fransız, rus, Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında yüzlərlə məqalə işıq üzü görmüşdü), beynəlxalq həyat (İran, İngiltərə, Osmanlı imperiyasına həsr edilmiş məqalələri qeyd etmək kifayətdir) – çıxış edirdi.

Ə.b.Ağayev mütəmadi din, İslam və onun Şərq ölkələrində yeri mövzusunə müraciət edirdi. O, bir sıra məqalələrində İslamdan kifayət qədər xəbəri olmayan, lakin, Ə.b.Ağayevin fikrincə, Məhəmməd peyğəmbər təliminin qatı düşmənləri Dinqelşted və Seqal kimi İslam haqqında qəti mühakimə yürüdən paytaxt qəzetlərinin müəlliflərinə layiqli cavab verməli olmuşdu. Ə.b.Ağayev yazırdı: "Budur, bir yerli dil bilmədiyini, yerli dildə bir kitab oxumadığını etiraf edən mərhum Dinqelşted vəfatından az əvvəl "Jur. (Jurnal) Min. (Ministerstva) Yust. (Yustisii)"-də dərc olunmuş məqaləsində "öz ürəyini açır". O, məqalədə belə fikir yürüdür ki, güya quldurluqdan tutmuş yalan danışmaq və rüsvətخورluğa qədər bizim bütün fəlakət və bədbaxtlılığımız, iztirab və pozğunluğumuz Məhəmməddən və Qurandan irəli gəlir, guya müsəlmanları, o cümlədən Zaqafqaziya tatarlarını quldurluğa, oğurluğa, insan öldürməyə, məhkəmədə yalan ifadə verməyə, məmurları ələ almağa və s. pis əməllərə Quran təhrik edir".¹ İslam haqqında neqativ fikir söyləməkdə Seqal Dinqelşteddən də irəli getmişdi. "Moskovskiye Vedomosti" qəzetinin müəllifi kimi, o, Zaqafqaziyada quldurluq və yalan danışmağın səbəblərinə həsr etdiyi "mükəmməl oçerklərdə" oxucuları inandırmağa çalışırdı ki, bütün bu əməllərin kökündə müsəlmanların dini durur. Ə.b.Ağayev yazır: "Fərq yalnız ondadır ki, Dinqelş-

tedə aramla yazmaq yad deyil, cənab Seqal isə çox güclü və şiddətli meyl göstərir. Bu isə onun sevimli "irq nəzəriyyəsi" ilə izah olunur".¹

Ə.b.Ağayev insanların qüsurlarını onların dinində görəndən əlavə publisistləri vicdanlı olmağa çağırır. Müəllifin zənnincə, qarət və yalan danışmaq dini əqidədən deyil, insanların cahillik və savadsızlığından irəli gəlir. Bu isə özünün bütün təbəələrin savadlanması üçün eyni şərait yaratmayan dövlətin qüsurudur: "hələ yüz il öncə hər min nəfərə bir xalq məktəbin düşməsi normal hal kimi qəbul edilmişdi!... Müsəlmanların çoxluq təşkil etdikləri quberniyalarda təhsil müəssisələrinin və bunlarda təhsil alanların sayı digər quberniyalarla müqayisədə son dərəcə cüzdür".² Müəllif bildirir ki, diyarda hakimiyyət nümayəndələri arasında qanun və qaydaları pozanlar kifayət qədərdir, "diyar əhalisinin, o cümlədən müsəlmanların gözündə qanunlar və idarələr şəxsiyyətlərlə eyniləşir və onların hərəkətlərinə görə birincilər (hakimiyyət nümayəndələri – L.H.) haqqında fikir yürüdülür".³

Dini məsələlərə həsr olunmuş məqalələrində Ə.b.Ağayev xristian şüurunda müsəlmanların dini, o cümlədən İslamda qadına münasibət haqqında yanlış təsəvvürləri dəyişməyə çalışırdı. O, bu mövzuya aid silsilə məqalələrdə qadının cəmiyyətdə yerinin Quranda təsbiti barədə danışır, müasir cəmiyyətdə qadının rolu haqqında fikir yürüdür, Məhəmməd peyğəmbərin qadınlara verdiyi hüquqlardan fəxrlə söz açır, avam müsəlmanların bu haqları tapdalamaqlarını ürək ağrısıyla bildirir.

Qeyd edək ki, müsəlman qadınının azadlığı, onun hüquqlarına ehtiramsız yanaşmaya etiraz tədqiq edilən dövrün Azərbaycan publisistikasının ən aktual mövzusu idi. Həmin illər bu mövzuya müraciət etməyən nəşr və ya müxbir tapmaq çətinidir. İlk olaraq məsələni gündəmə gətirənlərdən biri Ə.b.Ağayev

¹ Ağayev Ə.b. Qafqaz və onun "yozucuları". "Kaspi", 1899, №227, s.3.

¹ Ağayev Ə.b. Qafqaz və onun "yozucuları". "Kaspi", 1899, №227, s.3.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

olmuşdu. O, müasirlərindən müsəlman dünyasında qadının acı taleyindən daha çox yazırdı və bildirdirdi ki, “bir vaxtlar Şərq qadını insan idi, təbiətin yaratdığı, düşünüldüyü kimi idi, indiki-tək şikəst, eybəcər və alçaldılmış deyildi”.¹ Publisistin fikrincə, Abbasilər xilafəti dövründə (750-1258) qadın ailədə və cəmiyyətdə azad və sərbəst olmuşdu. Ərəblər İrani istila etdikdən sonra Xilafətin siyasi və mənəvi həyatında fars elementi güclənməyə başladı, belə ki, bu ölkədə “qadın qədimdən tamamilə simasızlaşmışdı; həm də bu yuxarı təbəqədən başlanmış, yavaş-yavaş dəb forması alaraq əhalinin digər təbəqələri arasında yayılmışdı...”² Ə.b.Ağayevin fikrincə, bu proseslər Xilafət paytaxtının əvvəlcə Dəməşqə, sonra isə Bağdada köçürülməsindən sonra daha da güclənmişdi. Əsasən qadınlara aid və kişilərin ürəyincə olan “yeni qaydalar” ərəb dünyasına inadla nüfuz edilirdi. Publisist hesab edirdi ki, məhz bu zaman ərəb qadınının tənəzzülü başlandı, qadın cəmiyyətini kişi cəmiyyətindən ayıran pərdə “cinslər arasında zülmətli çin səddinə çevrildi”.³ Bununla belə araşdırılan dövrdə, yəni IX və X əsrlərdə qadın cəmiyyətinin təcrid olunduğu bir vaxtda Xilafətdə qadınlara hörmətlə yanaşılırdı. Həmin zaman kübar ailələrdə qızların tərbiyəsini elm və ədəbiyyat bilicilərinin yanında təhsil almış qadın ədəbiyyatçılara həvalə edirdilər. Məhəmməd Peyğəmbərin həyatının tədqiqatçıları V.Panova və Y.Vaxtinin yazdıqlarına görə, “əsildə qızlar yazı-pozmağı, musiqini və davranış qaydalarını öyrənilirdilər, sonra isə şeir yazmağın sirlərinə yiyələnirdilər. Axı, ərəb şeir və poemaları qədim zamanlardan gözəl olub – şeir yazmaq bacarığı insanın ən şəərəfli keyfiyyətlərindən biri hesab edilirdi, şairlə qohumluqla fəxr edirdilər, şair hər bir evdə arzuolunan qonaq idi”.⁴ Xilafətdə adlı-sanlı nəslə mənsub olan Zübeydə adlı məşhur xanım haqqında danışan Ə.b.Ağayev

¹ Ağayev Ə.b. Zübeydə və Abbasə. “Kaspi”, 1900, №16, s.3.

² Yəno orada.

³ Yəno orada.

⁴ Panova V.F., Vaxtin Y.B. Məhəmmədin həyatı. M.: Politizdat, 1990, s.22.

Abbasilər dövründə cəmiyyətdə qadının rolunu önə çəkir, xanımın ədəbiyyat sahəsində savadlı və məlumatlı olmasına diqqət cəlb edir. Müəllif yazır ki, “onlar tez-tez arif hakimlərin qarşısında bədahətən qafiyə qoşma yarışmalarında və ya mücərrəd mövzularda duspularda iştirak edərkdilər. Ailə qurub müstəqil olduqdan sonra öz qonaq otaqlarını açar və bura ədəbiyyat, poeziya və elm sahələrində ad çıxarmış müasirlərini cəlb etməyə çalışırdılar”.¹ Müəllif qeyd edir ki, belə vəziyyət “müsəlmanların öz dinini və onun ruhunu yaxşı başa düşdükləri İslamın ilk dövründə mövcud idi, müsəlman qadınlarının elm, ədəbiyyat, musiqi ilə məşğul olmaqlarına, hətta elmi idarə etmələrinə tez-tez rast gəlinirdi”.² Müəllifin fikrincə, “Mahmud (Şekspir Məhəmmədi belə adlandırır) insan nəslinin “bəlasıdır” (bunu Volter deyib) və o, Şərqdə qadının dirçəlməsinin yolunu həmişəlik kəsib” deyən qərb yazıçıları ədalətsizdirlər.³ Qərb yazıçılarından iradlarına cavab olaraq Ə.b.Ağayev Şərqin İslamöncəsi dövrünü araşdırır və Məhəmməd Peyğəmbərin öz təlimiylə gətirdiyi müsbət və tərəqqini göstərir. Ə.b.Ağayev israr edir ki, Peyğəmbər Ərəbistanda mövcud olan çoxarvadlılıq məsələsini həll etdi. Varlı ərəblərin 15-20, bəzən isə 100 arvadı olurdu. Bütpərəstlik dövründə nəinki kişilər, həmçinin qadınlar da sevgi-məhəbbətdə sərbəst idilər. Publisist qeyd edir ki, müqəddəs kitabın qadınlara həsr olunmuş 4-cü ən-Nisa surəsində Məhəmməd Peyğəmbər qanuni həyat yoldaşların sayını 4 kifayətləndirib. Lakin bu ilk baxışdan belədir, çünki sonrakı şərt onların sayını birlə məhdudlaşdırır: “... xoşunuza gələn qadınlardan ikisi, üçü və dördü ilə evlənin. Əgər ədalətlə dolanmayacağımızdan qorxursunuzsa, onda biri ilə kifayətlənin”.⁴ Ayənin mənasını izah edən Ə.b.Ağayev bildirir ki, kişinin həyat yoldaşlarına ədalətli münasibətindən danışan Peyğəmbər onun

¹ Ağayev Ə.b. Zübeydə və Abbasə. “Kaspi”, 1900, №16, s.3.

² Ağayev Ə.b. Qadın və İslam. “Kaspi”, 1898, 11 dekabr, s.3.

³ Yəno orada.

⁴ Qurani-Kərim. Sürə 4, ayə 3. “Çıraq” nəşriyyatı, 2004, s.174.

bütün arvadlarına eyni münasibət bəsləməsini nəzərdə tuturdu, yəni nəinki eyni rəftar etməyi, həmçinin “onlara eyni hisslərlə yanaşmağı, eyni dərəcədə sevməyi vacib sayırdı. Bu, mümkündürmü?”. Qoyulan sualın cavabını müəllif Quranda axtarmağı təklif edir: “Quran bu suala cavab verir. Lakin siz nə qədər istəsəniz də, arvadlarınıza eyni gözlə baxa bilmək iqtidarında deyilsiniz. Bu, insan qüvvəsi xaricindədir: çoxarvadlılar hər vaxt günaha batacaqlar: bəs nə etməli? Quran deyir ki, əgər arvadlarınıza qarşı ədalətli olacağınıza əmin deyilsinizsə, onda bir arvad alın - bu, ədalətsiz olmamağın və günaha batmamağın ən yaxşı yoludur”.¹

Qeyd olunan məqalədə müqəddəs təlimin daha bir tələbinə yer ayrılıb: “kişilər arvadları, hətta sevmədikləri arvadları ilə mülayim, iltifatla rəftar etməli, onlarla sülh və razılıq şəraitində yaşamaladırlar”.² XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli bu tələb bütün Şərqdə olmasa da, Azərbaycanda çox aktual idi – qadının ailədə və cəmiyyətdə ağır vəziyyəti ən mühüm mövzulardan biri idi. “Özünəməxsus, yoxsul yer olan, hər bir sakini özünü göyün altında qul hesab edən, lakin arvadının, ailə üzvlərinin, tabeliyindəkilərin Allahı sayan” Nehrəm kəndində 7 il müəllimlik etmiş Cəlil Məmmədquluzadə bu insanların psixologiyasını yaxşı bilirdi, onlara xas keyfiyyətləri, yazılmamış qaydaları gülünc hədəfinə tuturdu.³ 1910-cu ildən başlayaraq uzun illər boyunca “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci səhifəsində qadını döyən kişinin şəkli yerləşdirilirdi. Bu, buabırçı faktı C.Məmmədquluzadə dəfələrlə öz hekayələrində də təsvir edib: “Arvadının hörükələrini əlinə sarıyan Xudayar bəy onu otağın bir küncündən o birinə sürüyürdü”.⁴

¹ Ağayev Ə.b. Qadın və İslam. “Kaspi”, 1898, 11 dekabr, s.3.

² Yəni orada.

³ Məmmədquluzadə C. “Dəlilə yığıncağı”. M: “Xud. Literatura” nəşr., 1989, s.344.

⁴ Yəni orada, s.43.

N.Nərimanov, Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyli, H.Minasazov və araşdırılan dövrün digər qabaqcıl insanları Azərbaycan qadınının köləlik və cəhəltədən azad olunması mövzusunda dəfələrlə müraciət etmişlər. Onlar yorulmadan təhsilin, maariflənmənin təbliğatını aparırdılar və inanırdılar ki, savadlı insan qadına qarşı zor işlətməyəcək. “Kaspi”nin yazarlarından biri, publisist və ədəbiyyatçı Hüseyn Minasazov müsəlman qadınına təhsil verilməsini döənə-döənə söyləyirdi. O, cəmiyyətdə sivil və dünyəvi olan hər şeyə qarşı xürafatı başa düşə bilmirdi və “Avropa həyatının qırıqlarında əxlaqsızlıq və cismi çılpaqlıq” görünələri tənqid edirdi.¹ Publisistin zənnincə, azərbaycanlı qadını həlim və utancaq onun aldığı tərbiyə və yaşadığı mühit etmişdi. Təhsil aldıqdan sonra o, cəmiyyətdə kişilərlə bərabər hüquqlar uğrunda mübarizə aparan Avropa feminist qadınına çevrilməyəcək, əksinə, “əvvəldən malik olduğu gözəl xüsusiyyətləri məktəb, məzmunlu tərbiyə, Avropa mədəniyyətinə yiyələnmək sayəsində əldə etdiyi keyfiyyətlərlə birləşdirdikdə, tatar (azərbaycanlı –L.H.) xanımı yüz dəfə gözəl və yaxşı olacaq”.² “Siz bir zinətə baxın – Avropa çərçivəsində Şərq”, – publisist təhsilli azərbaycanlı qadınını belə təsəvvür edirdi.³

Həmin dövrün bütün qabaqcıl insanları Azərbaycan qadınının xilasını yolunun təhsil və maariflənmədən keçdiyini bir səsə deyirdilər. “Bizim ibtidai məktəblər”, “Müsəlman qadınının azadlığına dair”, “Məktəbin birləşdirici əhəmiyyəti”, “Müsəlman qızları üçün yeni məktəb”, “Müsəlman dünyasında qadın təhsili” – bunlar Ə.b.Ağayevin həmin mövzuya həsr edilmiş və “Kaspi” qəzetində çıxmış məqalələrinin az bir qismidir. Burada tanınmış xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin Bakıda ilk müsəlman qızlar məktəbinin təsis edilməsinə nə qədər qüvvə, əmək və əsəb sərf etdiyini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Məktəb açıldıqdan sonra köhnə adət-ənənələrə sadiq imkanlı bəkililər qızlarını təhsil

¹ Minasazov H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1982, “Yazıçı”, s.165.

² Yəni orada, s.166.

³ Yəni orada, s.165.

almağa qoyurdular və başqalarını da bundan çəkindirirdilər. Onlar öz hərəkətlərini şəriət qanunları ilə izah edərək bildirdilər ki, İslam dinində qadınların təhsil alması yasaqdır. Bununla bağlı H.Z.Tağıyev müsəlmanların əsas dini idarələrinin yerləşdiyi İraqın Nəcəf şəhərinə məktub göndərərək şəriətə görə qadının təhsil almaq hüququna malik olub-olmamasını izah etməyi xahiş etmişdi.¹ Bu haqda Ə.b.Ağayev “Müsəlman qadınının azadlığına dair” məqaləsində məlumat verib.²

Beləliklə, Ə.b.Ağayev hesab edirdi ki, İslamda qadın və İslama görə qadın fərqli anlayışlardır. İslamda qadın – öz əri və cəmiyyət tərəfindən “üzgün, eybəcər hala salınmış, şikəst və alçaldılmış” məxluqdur. İslama görə isə qadın Allah tərəfindən yaradılmış iki məxluqdan biridir, müsəlman dini tərəfindən kişilərə verilən eyni hüquqlara malikdir. O, taleyini özü həll edir, heç kəsin ondan istədiyi kimi istifadə etməyə haqqı yoxdur. Bax buna görə müqəddəs Quranı və Məhəmməd Peyğəmbəri qadınlara qarşı amansızlıqda ittiham edən tanınmış Qərbi yazıçıların iradlarını publisist əsassız sayır: “onlar İslam ardıcıllarının nöqsanlarını və əskikliklərini dinlə izah edəndə ədalətsizdirlər, əksinə, bu nöqsan və əskikliklər dinə ziddir və ona xələl gətirir”.³

Mətbuat səhifələrində İslamın “qızıl əsri” haqqında polemika aparan və müsəlman dünyasını bürümüş problemlərin həllini “həqiqi İslam”a, sonuncu Peyğəmbərin dövrünə qayıdılda görün digər azərbaycanlı ziyalıları kimi Ə.b.Ağayev də birinci rus inqilabı illərində Rusiya müsəlmanlarının milli dirçəliş və siyasi fəallıq proseslərini həyacanla izləyirdi.⁴

Həmin illər “Kaspi” qəzeti də siyasi istiqamətdə xeyli fəallaşmışdı və 1905-ci ilin mart-aprel aylarının hər sayında müsəlmanların Peterburqa ünvanladığıları ərizələrini dərc edirdi, onların əsas mahiyyətini oxucularına başa salmağa çalışırdı:

¹ Qılman İlkin. Bakı və bakiylilər. Bakı. 1999, s.242.

² Ağayev Ə.b. Müsəlman qadınının azadlığına dair. “Kaspi”, 1903, 20 fevral.

³ Ağayev Ə.b. Qadın və islam. “Kaspi”, 1898, 11 dekabr, s.3.

⁴ Quliyev V. Əhməd Ağaoğlu – “sonuncu mogikan”. “Zerkalo”, 2007, №164.

“Budur, bu vaxta qədər görünməyən səhnənin şahidiyik – Rusiyanın müsəlman əhalisinin yaşadığı bütün yerlərdə nümayəndəliklər təşkil olunur, ona görə yox ki, hansısa nahiyə və ya başqa pristava mədhnamə təqdim edilsin, bu ya digər qəza rəisində onun müdrik rəhbərliyi altında və atalıq qayığı nəticəsində firavan həyat üçün minnətdarlıq bildirilsin! Əsla yox! Onlar Peterburqda imzalanan Ümidverici Ali Reskriptdən ruhlanıb müvafiq idarə və dairələrdə öz ehtiyac və tələbatları haqqında danışmaq, özlərinə Rusiya vətəndaşı hüququ əldə etmək, rus cəmiyyətinə qoşulmaq, onunla bütün qəm-qüssə və sevinclə, hüquq və vəzifələrlə bölüşmək hüququ əldə etmək üçün paytaxta üz tutublar”.¹ Müsəlmanların, xüsusi ilə azərbaycanlıların ana dilində qəzet açmaq, xeyriyyə cəmiyyəti təsis etmək və s. xahişlərə hökumət rədd cavabı verirdi. Onlara xristian dininə mənsub xalqların çoxdan malik olduqları təşkilatlar yaratmaq da olmazdı. Bu haqda müsəlmanların ürəkağrısı ilə yazılmış ərizələrində deyilirdi: “Bakının, yəni 75 min müsəlman əhalisi olan şəhərin müsəlman nümayəndələri Xeyriyyə Cəmiyyətinin yaradılmasına icazə istəmişlər; onlardan bir ay sonra əhalisinin sayı müsəlmanlarla müqayisədə cüzi olan Gürcü Cəmiyyəti də eyni xahişlə müraciət etmişdi. Gürcülərə icazə verildi, müsəlmanlara isə yox. Gürcülərə icazə verilməsi, əlbətdə, yaxşı haldır, lakin niyə onlara olar, müsəlmanlara olmaz”.² Həmin dövrdə “Kaspi” səhifələrində Əlimərdan bəy Topçubaşov daha fəal çıxış edir, müsəlmanları narahat edən problemlərdən danışır,³ uzun illər boyunca Qafqazda islahatların başlanmasını gözləmələrini vurğulayır, Rusiyaya birləşəndən sonra Qafqaz Cənibini öz müraciətində ilk dəfə “dini və millətindən asılı olmayaraq

¹ Ağayev Ə.b. Müsəlmanların ərizələrinə dair zəruri izahatlar. “Kaspi”, 1905, №57, s.3.

² Yəni orada.

³ Topçubaşov Ə.b. Bakıda müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin təsis edilməsinə dair. “Kaspi”, 1904, №235; Millətlərin sakitləşdirilməsinə dair. “Kaspi”, 1905, №222; Müsəlmanların dirçəliş dövrü. “Kaspi”, 1905, №221.

diyarın bütün ictimai qüvvələrini ümumi vətən namınə” birgə əməkdaşlığa çağırmasını xatırladırdı.¹ Bütün dövlət təsisatlarında hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına adət etmiş Azərbaycan ziyalılarının nümayəndələri qanunda təsbit edilməyən, hələlik yalnız dilə gətirilən yeniliyi sevinclə qarşıladılar. Əməli işdə vəziyyət başqa cür idi: qanunverici yerli ictimai qüvvələri fəaliyyətə çağırən islahatlardan xəbər verirdi və eyni zamanda qanunla şəhər idarəsində onların təmsilçiliyini məhdudlaşdırırdı. Belə ki, 11 iyun 1892-ci il Şəhər Əsasnaməsinə görə şəhər özünüidarəsində qeyri-xristian qlasnıların (deputatların – L.H.) sayı qlasnıların ümumi sayının beşdə birindən artıq ola bilməzdi. Bu qayda əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət ərazilərdə, misal üçün Krımda, bəzi Qafqaz və Volqaboyu şəhərlərdə daha mənasız idi. Təcrübə həm də göstərmişdi ki, qeyri-xristianlara qoyulmuş məhdudiyətlər yalnız müsəlmanlara şamil edilirdi. Ə.b.Topçubaşovun yazdığına görə, Şəhər Əsasnaməsinin Qafqazda tətbiqinin ilk addımları göstərdi ki, yerli müsəlman əhalisinin şəhərlərin özünüidarəsinə tamhüquqlu iştiraka buraxılması nəticəsində şəhərlərin təsərrüfatı “şəhərlərin taleyi ilə arabilir, deməli, təsadüfən maraqlanan gəlmə adamların əlinə keçdi. Başqa cür ola da bilməzdi, əgər qlasnıların ümumi sayı 60 nəfərdisə, onlardan yalnız 12-si müsəlman ola bilərdi”.² Müəllifin fikrincə, bu məhdudiyətin ləğvi, həmçinin ana dilində təhsilin tətbiqi və mühacir ermənilər üçün alınmış torpaqların azərbaycanlı kəndlilərə qaytarılması “müsəlmanlara ədalətli münasibətin olduğuna inam yaradardı və müsəlman kütlələrinin mənəvi-mədəni və iqtisadi inkişafına güclü təkan verərdi”.³ Qüvvədə olan məhdudiyətlər Rusiyanın milyonlarla müsəlman kütləsinin acınacaqlı həyat sürməsinə gətirib çıxardı, onların hər biri öz torpağında özünü başqa millətdən olan şəxs hiss edirdi.

¹ Topçubaşov Ə.b. Qafqazda islahatlara başlanılması. “Kaspi”, 1905, №140, s.3.

² Topçubaşov Ə.b. Şəhər idarəetməsində müsəlmanların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının ləğvinə dair. «Kaspi», 1905, №156, s.3.

³ Yənə orada.

Nəinki hiss edirdi, əslində belə vəziyyətə salınmışdı. Abşeron yarımadasının təbii sərvətlərindən yazan Peterburq mətbuatı rusların neft sənayəsində ləngliyindən narazılığını bildirirdi və yerli neft sənayeçilərinə nifrətlə yanaşırdı, onları rus dövlətinin sərvətindən istifadə edən özgə xalqdan olanlar adlandırırdı: “Yalnız təəssüf etmək olar ki, neft sənayesinin verdiyi saysız-hesabsız milyonlar qeyri-rus ciblərə axır; əcnəbilər və özgə xalqdan olanların istismarı nəticəsində öz təbii sərvətlərindən məhrum olan Rusiya və rus xalqı nəinki bundan əməli bir fayda əldə etmir; əksinə, buna görə tamahkar neft “krez”ləri tərəfindən saymazlıq və istədikləri kimi boşaldılan ciblərimizdən ödəmələr etməliyə”.¹ Bakını Rusiyanın mülkü sayan müəllif idarələrin rəsmi adlarının iki, bəzi hallarda üç – rus, Azərbaycan və erməni dillərində yazılmasını anlama bilmir: “Finlyandiya bənzər, yeni üçdillə “dövlət, dövlətin tərkibində dövlət” yaranıb!”² Azərbaycanlıların şəhərin mərkəzində məscid tikmək və ana dilində qəzet buraxmaq istəyi onda görünməmiş qəzəb oyatmışdı: “Məscid Bakının rus şəhəri olmadığını daim xatırlatmalıdır. Maraqlıdır ki, quberniya administrasiyası dumanın bu qərarını təsdiqləyib, yalnız Ali Baş rəisin müdaxiləsindən sonra qərar ləğv edilib. İndi Bakıda fars (Azərbaycan – L.H.) dilində qəzet buraxılması üçün güclü təbliğat gedir. Yəqinə rus dilində olan *Kaspi* qəzeti artıq yerli güruhun əlinə keçib və erməni-fars orqanına çevrilib. Sən demə bu da azmış, həmin *Kaspi* “tatar-azərbaycan dilində qəzetin zəruriliyindən” danışır. Cox güman, bir azdan xalq kütlələrini də “ziyalı” fronda cəlb etmək haqqında düşünəcəklər”.³

Bu məqalənin dərc olunduğu vaxt, yəni 1901-ci ildə “Kaspi” qəzetindən savayı Bakıda rus dilində həftəlik “Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti” və “Trudı Bakinskoqo Otdeleniya İmperatorskoqo Texniçeskoqo Obşestva” çıxırdı. Hər iki nəşr,

¹ Liprandi A. Neft Kaliforniyasında // “Nablyudatel”, 1901, №8, s.55.

² Yənə orada, s.53.

³ Yənə orada, s.55.

xüsusi ilə ikincisi, daha çox ixtisaslaşmış mətbuat orqanı idi. Milli dildə isə heç bir dövrü mətbuat mövcud deyildi. Məhz bu səbəbdən “Kaspi” 1900-cü ildə “Tatar-azərbaycan dilində qəzetin zəruriliyi haqqında” məqaləsində diyar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən milli qəzet, milli dövrü mətbuat məsələsini qaldırır. Həmin məqalə bir növ 1899-cu ilin sonunda Ə.b.Ağayevin “Kaspi” qəzetinin səhifələrində apardığı Azərbaycanda, ümumiyyətlə Şərqdə mətbuatın inkişafının təhlilinin nəticəsiydi. “Şərqdə jurnalistikanın icmalı” ümumi ad altında çıxan silsilə məqalələrdə müəllif Şərq ölkələrində dövrü mətbuatın sürətli inkişafından danışır. Müəllifin fikrincə, adətən Avropa sivilizasiyasına yabançı olan və öz inkişaf yolu ilə irəli getməyə üstünlük verən Misir, Osmanlı imperiyası, İran kimi aparıcı Şərq dövlətləri dövrü mətbuatın əhəmiyyətini dərk etməyi başlayıblar. Son 20-30 ildə həmin ölkələr bu sahədə müəyyən uğur qazanıblar, bu isə Qərb ölkələrinin həyatına xas vurnuxma və tələskənlikdən uzaq olan müsəlman cəmiyyəti üçün fərəhli haldır. Publisist yazırdı: “Məlum olduğu kimi, dövrü mətbuat, xüsusi ilə gündəlik jurnalistika icrada çeviklik və cəldlik, işdə dəqiqlik və səliqəlik tələb edir. Bu keyfiyyətlər isə Şərqin süst təbiəti ilə bir araya sığmır. Burada *times is money* ingilis deyimini başa düşməzlər; Şərq adamı üçün sanki “vaxt həmişə var”, o, Qərb adamının qızgın fəaliyyətini hələ ki anlaya bilmir...”¹ Publisistin fikrincə, Şərqdə mətbuatın ləng inkişafının səbəbi yalnız insanların süst təbiətində deyil. Uzun illər ərzində xalqın taleyini hökmdarın iradəsi müəyyən etdiyi, istibdad və qanunsuzluğun hökm sürdüüyü dövlətlərdə dövrü mətbuat haqqında danışmaq mümkün deyildi. Publisist hesab edirdi ki, burada mətbuat ya irtica, ya primitiv ola bilərdi. Lakin geriliyin daha bir səbəbi var idi. Bu, çap işinə yaramayan əlifba idi. Bununla bağlı Ə.b.Ağayev yazırdı: “Məlum olduğu kimi, Qərb əlifbalarında bütün hərflər ümumi şəkildə – silindr və ya konus şəklindədir, onlar ki, onlar yan-yanı düzüləndə bir-birinə qarışmırlar, bundan başqa, bütün bu əlifbalarda səs silindr və ya konus şəkilində olan xüsusi saitlərlə ifadə olunur. Müsəlman və ya ərəb əlifbasında buna bənzər heç bir şey yoxdur. Orada hərflər ya çökükdür, ya qabarıq, yan-yanı düzülmlər, bir-birinə qarışaraq qəribə, bəzi hallarda isə əsl bədii forma alırlar. Beləliklə, yazan şəxs sadə fikir ifadəçisindən daha çox rəssam olmalıdır. Məhz bu səbəbdən müsəlman Şərqudə xəttatlıq hər vaxt yüksək dəyərləndirilib və dəyərləndirilməkdədir”.¹

Nəfislik baxımından gözəl olan əlifba saitlər olmadığından oxucuya çətinlik yaradır, onların əvəzinə samitlərin altında və ya üstündə nöqtə və ya tire qoyulur, bu isə öz növbəsində çap dəzgahının işini ağırlaşdırır. Ərəb qrafikasının çətinliklərindən danışan Ə.b.Ağayev onu hər kəsin mənimsiyə bilmədiyini qeyd edir, belə ki, öyrənənlər təhsilin əvvəlində sözlərin düzgün oxuması problemi ilə üzləşirlər: “Rahat olması üçün çapda və yazıda işarələri, yəni saitləri, göstərilir, ancaq samitlər yazılır; bunlardan oxucu özü baş çıxarmalıdır; o, yazılanı oxumur, intuisiyaya, instiktə, daha çox isə öz biliklərinə əsaslanaraq nə yazıldığını tapır; çətinlik çəkmədən və səhsiz iki cümlə oxumaq üçün gərək ərəb, fars və tatar türkcəsində çox savadlı olasan”.² Bununla belə, bilik əldə edənlərin və yaşadıkları cəmiyyətin yeniləşməsini istəyənlərin sayəsində müsəlman mühitində mətbuat təcridən inkişaf edərək öz yerini və əhəmiyyətini tapdı.

Ə.b.Ağayevin fikrincə, Şərq mətbuatının banisi və yaradıcısı Şərqi Əfqanıstandan olan tanınmış ictimai xadim Cəmaləddin Əfqani hesab edilməlidir. O, ənənəvi müsəlman təhsilini Kabildə, dünyəvi təhsilini isə Hindistanda alıb. Cəmaləddin Əfqani fars, ərəb və fransız dillərini mükəmməl bilirmiş, hər üç dildə sərbəst yazırmış. Onun siyasi və dini fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü XIX əsr sonuncu çərçivəsinə təsadüf edir. Bu zaman

¹ Ağayev Ə.b. “Şərqdə jurnalistikanın icmalı”. “Kaspi”, 1899, 26 noyabr, s.3.

¹ Ağayev Ə.b., göstərilən əsər.

² Yəni orada.

bir çox Şərq ölkələrində maariflənmə sürətlə inkişaf edirdi, bu isə yeni, XX əsr öncəsi onların siyasi “oyanışına” öz təsirini göstərmişdi. Əfqaninin təbliğ etdiyi müsəlmanların birləşməsi, maariflənmənin inkişafı, müsəlmanların ənənəvi dinində islahatların aparılması ideyaları Rusiyada və xaricdə təhsil almış azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən rəğbətə qarşılanmışdı. Belə ziyalılardan biri Ə.b.Ağayev idi. Əfqani ilə o, Fransada, Sorbon universitetinin tələbəsi olarkən tanış olmuşdu. Bu, çox ehtimal ki, 1892-1893-cü illərdə baş vermişdi. Əfqaninin təbliğ etdiyi panislamizm Ə.b.Ağayevin sonralar “Kaspi” qəzetində dərc olunan bir neçə məqaləsinin mövzusu olmuşdu. Ə.b.Ağayevin nöqteyi-nəzərində panislamizm “Avropa elmləri və ideyaları vasitəsi ilə sağlamlaşdırılan İslamın yeniləşməsinə” can atan “yeni müsəlmanlar”ın hərəkatıdır.¹ Bu, mühafizəkar islamçıların və avropalaşmış müsəlmanların baxışları arasında orta bir mövqedir. Birincilər Avropadan gələn tərəqqini rədd edirlər və şəriət çərçivəsinə salınmış İslamı tanıyırlar. İkicilər isə o qədər avropalaşmışlar ki, milli və dini təməllərdən uzaq düşüblər. Ə.b.Ağayev bildirirdi ki, İslamın ən yaxşı ənənələrini və Avropanın müasir meylərini birləşdirən panislamizmdə hər iki cərəyanın müsbət cəhətləri öz əksini tapıb. Cəmiyyətin xidmətində duran və onun aynası olan dövrü mətbuat panislamizmin təbliğ etdiyi ideyalardan biri idi. Hərəkat hesab edirdi ki, istər Avropada, istər Şərqdə mətbuat müasir cəmiyyətin zəruri elementidir. Sözsüz ki, C.Əfqaniyə qədər Şərq ölkələrində qəzet buraxılırdı, lakin, publisistin yazdığına görə, “çox zaman bu cəhdlər iflasa uğrayırdı və ya heç bir mənə kəsb etməyən, jurnalistikanı yaxşılaşdırmaq əvəzinə onu pisləşdirən müvəqqəti nümunələrin yaranmasına gətirib çıxarırdı”.²

Şərqdə dövrü mətbuatın problemlərini M.F.Axundov hələ 1866-cı ildə “Böyük İrannın “Millət” qəzetinin redaktoruna”

¹ Ağayev Ə.b. Müsəlman xalqlarının vəziyyəti. “Kaspi”, 1903, №251, s.3.

² Ağayev Ə.b. “Şərqdə jurnalistikanın icmalı”. “Kaspi”, 1899, 4 dekabr, s.3.

ünvanlandığı məktubda qaldırılmışdı.¹ O, “Millət” qəzetinin vəziyyəti və məqsədləri haqqında danışıarkən redaktora qəzetin daşdığı adı nəzərə almağı tövsiyə etmişdi. Axundovun təbirincə, bu adda qəzet böyük məsuliyyət daşıyır və, hansısa bir zümrəyə mənsub insanların mətbuat orqanı ola bilməz: “Qəzeti oxuyub gördüm ki, onun iki səhifədən ziyadəsi “Sürüş” təxəllüslü, “Şəmsüş-şüəri” ləğəbli bir şairin əsl-nəcəbinə və tərcümeyi-halına dair məlumatdan və Sürüşün bir qəsidəsi ilə bir qəzaləndən ibarətdi”.² Bundan başqa, M.F.Axundov hesab edirdi ki, qəzetin birinci səhifəsi həmin orqanın missiyasını əks etdirməlidir. Bu və ya digər simvolu seçərkən onu nəşrin ad və məzmununa uyğunluğuna diqqət yetirilməlidir. Məscid şəklinin yerləşdirilməsi, Axundovun fikrincə, bu adda qəzetə münasibətsizdir, belə ki, məscid yalnız farsların deyil, İslam dinini etiqad edən bütün müsəlmanların rəmzidir: “İrən millətini tanımaq üçün sən qırımızı mahiddən olan on iki güşəli qızılbaş tacının şəklini kimi elə bir əlamət tapasan ki, bir tərəfdən qədim fars padşahlarına aid olsun, digər tərəfdən isə Səfəviyyə padşahlarını xatırlatsın”.³ Qəzetin formatı və məramına gəldikdə Axundov məlumatlandırılan və maarifləndirən, cəmiyyəti narahat edən məsələləri qaldıran gündəlik qəzet buraxmağı təklif edirdi. O, hesab edirdi ki, qəzet ilk növbədə xarici və daxili siyasət məsələlərini, İrən dövlət xadimlərinin “ölkəni intizamı, millət və məmləkətin faydaları xüsusində gördükləri tədbirlər” haqqında, həmçinin “daxili xəbərləri və hadisələri” işıqlandırmalıdır.⁴ Yerli əhəmiyyətli məsələlər deyərək Axundov əhalinin savadsızlığı ucbatından ölkədə baş qaldıran vəba və digər xəstəliklər kimi mühüm sosial problemləri nəzərdə tuturdu. Onun fikrincə, bunlar haqqında məlumat almaq əhali üçün faydalı olardı. Axundov

¹ Axundov M.F. Əsərləri. III cildə, II cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşr., 1961, s.210.

² Yenə orada, s. 211.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, s.229.

redaktoru tənqidi məqalələrə və problemlı materiallara yer ayırmağa çağırırdı: "... sən qəzetində mümkün qədər hökumət adamlarının və əmirlərinin və hakimlərinin və sərkərdələrinin və cəmi mənəb sahiblərinin və üləmaların işi və rəftarı haqqında da yazmalısən; ... ta bu şəxslər bilsinlər ki, onların heç bir hərəkəti gizli qalmayacaqdır, ayılsınlar, bədnamlıqdan qorxsunlar və vəzifələrinin icrasında padşahın və öz vəliyyənnemələrinin razılığuna, millət və vətənpərvərlik fikirlərinə müvafiq hümmət göstərsinlər. Ədalət və insafın döğru yolundan çıxmasınlar".¹

Ə.b.Ağayevin sözlərinə görə, Şərqdə hakimiyyət sahiblərini birinci tənqidə tutan, "türk sultanına və İran şahına və başqa əmir və hakimlərə açıq və eyhamsız hücum edən, onları təbəllələrinin maraqları ilə hesablaşmaqda ittiham edən, müsəlman xalqlarını ilkin İslama qayıdaraq ləyaqətsiz hökmdarlarla açıq mübarizəyə çağıran" C.Əfqani olmuşdu.² C.Əfqani Fransada nəşr etdiyi "Urvatül vüska" qəzeti ərəb dilində çıxırdı və nəşirin bir çox Şərq ölkərində geniş əlaqələri və böyük nüfuzu sayəsində "müsəlman dünyasının bütün yerlərində yayılırdı və böyük səs-küy yaratmışdı".³ O, həmçinin ilk dəfə bütün Şərq üçün mühüm olan müsəlmanların həyat və məişəti məsələlərini qaldırılmışdı, Qurandan ayələr, müsəlman tarixi və əfsanələrindən nümunələr gətirməklə amansızcasına ruhaniləri tənqid edirdi, bu isə inanclı müsəlmanların ürəyincə idi: "onun gücü "xalqa uyğunlaşmaq" bacarığında idi; bütün ölkələrin müsəlmanları onun sözünü eşidirdilər, bu söz onlar üçün həm tanış, həm də yeni idi".⁴

Bu zaman isə tənqid olunanlar, xüsusi ilə ruhanilər onu dindən dönmədə və Allahsızlıqda ittiham edirdilər, lakin həmin tənqiddən onun sözünün nüfuzuna xələl gəlmirdi. Əksinə, getdikcə müsəlman dünyasının müxtəlif ölkələrində Əfqaninin tə-

¹ Axundov M.F. Əsərləri. III cildə, II cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşr., 1961, s.231.

² Ağayev Ə.b. "Şərqdə jurnalistikanın icmalı". "Kaspi", 1899, 4 dekabr, s.3.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

rəfdarlarının sayı artırdı və həmin ölkələrin hökmdarları onunla "kompromisə getməyə" məcbur olurdular, məsləhətlər alırdılar, ümumiyyətlə, ona yaltaqlanırdılar".¹ Azərbaycanda belə güclü və mötəbər çap sözü 1905-ci ilin yanvar hadisələrindən sonra yarandı.

Azərbaycan türkləri digər xalqlardan, o cümlədən rus, yəhudi və ermənilərdən sonra siyasi mübarizə meydanına daxil olublar. Ermənilər artıq 1880-ci illərdə inqilabi hərəkətə başlamışlar, öncə "Hıncıq" və "Droşak"çıılardan kiçik qrup yaratdılar, sonradan həmin qruplar "sayına və intizamına görə güclü, əla silahlanmış xalq qoşununa, mübarizəyə hazır "Daşnaksutyun" partiyasına çevrildi".² 1890-cı il "Daşnaksutyun" partiyasının yaranması və ermənilərin etiraf etdiyi kimi, "Rusiya ermənilərinin inqilabi yola qədəm basmaqlarının faktiki başlanğıcı" tarixi hesab olunur.³ Daşnakların dediklərinə görə, inqilabi yol Osmanlı imperiyası ilə mübarizə və Türkiyə ermənilərinə dəstək üçün seçilmişdi: "Rusiya ermənilərinin özünüdərkətmə səviyyəsi o qədər inkişaf etmişdi ki, Türkiyədə məhv olan erməni xalqının harayı onların Rusiyadakı qardaşlarını xəyalı ürəkyağısından silah və pulla real dəstəyə keçməyə məcbur etdi. Həmin vaxt erməni cəmiyyətinin ən həssas və əqidəli adamlarının daxil olduqları "Daşnaksutyun" partiyası yarandı".⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə silah və pul ilə yardım etməyi bacaran varlı ermənilər yalnız Bakıda, neft sənayesində və digər sahələrdə sahibkarlıqla məşğul olanlar idilər (Konstantin Xatisov, Pavel Qukasov, Aleksandr Mantaşev, Mkrtuç Kalantarov, Ambarsum Melikov, Lazar Mailov, Moses Mirzoyans və b.). 1900-cü ildə Bakı quberniyasında erməni əhalisi yalnız 8,8% olduğu halda I-ci və II-ci gildiyə 196 tacirin 97-i, yəni yarısı erməni idi.⁵ Bundan,

¹ Ağayev Ə.b. "Şərqdə jurnalistikanın icmalı". "Kaspi", 1899, 4 dekabr, s.3.

² Staroselski V.A. Qafqaz faciəsi. Ermənilər. "Baku", 1906, №54, s.3.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

⁵ Bakı Ticarət-Sənaye Məcmuəsi, 1901, s.106.

belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Daşnaksutyun” partiyası Bakı ermənilərinin kapitalı ilə yaradılıb. Görünür, sonunculara tez bir zamanda varlanma kifayət etməyib – onlar qarşılıqlarına azad Ermənistan yaratmaq məqsədi qoyaraq “nəinki bütöv Qafqazı, hətta Rostov-na-Donu ilə birlikdə Rusiyanın cənubunun bir hissəsini də Rusiyadan ayırıb tərkibinə daxil etməklə müstəqil dövlət qurmaq istəyirdilər”.¹ XIX əsrin son iyirmi ilində ermənilərdə baş vermiş metamorfoz Rusiyada təəcüb doğurmaya bilməzdi – məhz Rusiyanın sayəsində onlar Qafqazda sakitlik və firavan həyat əldə etmişdilər. 1830-cu ildə Erməni vilayəti yaradıldıqdan sonra Osmanlı imperiyasından və İrandan köçürülmüş ermənilər azərbaycanlılara məxsus torpaqlarda əsaslı məskunlaşdılar. Bu, təsadüfi deyildi. Belə ki, Rusiya hakimiyyəti “Türkiyə və İran sərhədləri boyu ərazilərdə həmin ölkələrdən köçürülmüş ermənilərin yerləşdirilməsini faydalı sayır və onlardan müsəlmanlara qarşı etibarlı sipər kimi istifadə etməyi nəzərdə tuturdu”.² 1880-ci illərə qədər diyarda yalnız ermənilərə mədəni və sosial inkişaf üçün əlverişli şərait yaradılmışdı. Bunu onlar özləri də etiraf edirlər. Belə ki, Konstantin Xatisov (1864-1913) rus dilində nəşr etdiyi “Baku” qəzetində yazmışdı: “Hakimiyyət tərəfindən nəinki maneçilik törədilməyən, bəzi hallarda isə hətta rəğbətlə qarşılanan xalq mədəni, maarifçilik təsisatlarının valehedici sürətli artımı erməni xalqının gələcəkdə Rusiyada yaşayan xalqlar sırasında şəərəfli yerlərdən birini tutmasına şərait yaradırdı və sanki irəlicədən onun tarixi missiyasını – rus mədəniyyətinin və dövlətçiliyinin Yaxın Şərqdə yayıcısı olmağını müəyyən edirdi”.³ Bundan əvvəl də ermənilər Azərbaycanda yaşamışlar, lakin onların sayı çox az olmuşdu. “Nablyudatel” rus jurnalının müxbiri göstərirdi ki, ermənilər “öz gündəlik yaşayışlarının qayğısına qalan və öz əmin-amanlıqlarını Rusiya ilə sıx münasibətlərdə və birləşmədə görə

¹ Liprandi A.P. Neft Kaliforniyasında // “Nablyudatel”, 1901, №8, s.56.

² Staroselski V.A. Qafqaz faciəsi. Ermənilər. “Baku”, 1906, №54, s.3.

³ Xatisov K. Senator Kuzminskinin təftişi və erməni komitələri.

“Baku” 1906, №38, s.3.

əhalidir”.¹ Orta əsrlərdə bölgədə yaşayan ermənilərin şəxsi və mülkiyyət hüquqları məhdudlaşdırılmışdı, onlar müsəlmanların torpaqlarını becərməklə və şəhərlərdə peşəçiliklə məşğul olurdular. “Kaspi” qəzeti yazırdı: “Xanlıqların süqutu və rus hökumranlığı bərqərar olduqdan sonra onların vəziyyəti dərhal dəyişdi: onlar elə bil rus hakimiyyəti və istala edilmiş xalq arasında vasitəçi oldular, özlərinə inam qazandıra bildilər və, nəinki müxtəlif növ podryat və təchizat işlərinə, hətta dövlət qulluğuna qəbul edildilər”.² Beləliklə, bir nəsil keçməmiş erməni qaçqını ağaya çevrildi, dünənki xan və bəylər “onu – həm məmur, həm də kapitalist kimi qəbul edib tabe oldular”.³

XIX əsrin 70-ci illərindən sonra Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı böyük həcmdə erməni kapitalının toplanmasına gətirdi. Kapitalın xeyli hissəsi “öz ərazisi olmayan ermənilərin milli birlik rəmzi saydıqları” qriqorian kilsəsinə verildi.⁴ Ermənilərin Rusiyada inqilabi mübarizəyə qoşulmasının əsas təşəbbüskarı məhz kilsə olmuşdu. Erməni kilsəsinin əmlakı və təhsil müəssisələrini xalq maarif nazirliyinin sərəncamına verən knyaz Q.S.Qolisinin siyasətindən narazı qalan ermənilər bu qərarı kafirlik, kilsənin təhqiri hesab etmişdilər. Bu haqda K.Xatisov qəzəblə yazmışdı: “Onlar (ermənilər – L.H.) kilsəni əmlakından məhrum edilməsini hökumətin erməni xalqını yer üzündən silinməsinə hesablanmış ciddi qərar kimi qiymətləndirdilər və özünümüdafiyəyə əl atmağa qərara aldılar. Və yalnız bu, və yalnız həmin vaxt, 1903-cü ildə, bu zamana kimi rus ermənilərinin işlərinə tamamilə qarışmayan “Daşnaksutyun” erməni inqilabi partiya erməni xalqına şah və mat elan etməyə hazırlaşan rus hakimiyyətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinə müharibə elan etdi”.⁵

¹ Liprandi A.P. Neft Kaliforniyasında // “Nablyudatel”, 1901, №8, s.55.

² Senator Kuzminskinin 1905-ci ildə Bakı şəhərinin təftişi haqqında hesabatdan əsas nəticələr. “Kaspi”, 1906, №21, s.3.

³ Staroselski V.A. Qafqaz faciəsi. Ermənilər. “Baku”, 1906, №54, s.3.

⁴ Yənə orada.

⁵ Xatisov K. Senator Kuzminskinin təftişi və erməni komitələri.

“Baku” 1906, №38, s.3.

1903-cü ildə “Daşnaksutyun” partiyasının hərbi təşkilatı yaradıldı, bir neçə ay sonra, 1904-cü ilin əvvəllərində inqilabi ittifaqın Vyanada gizli keçirilmiş üçüncü qurultayında onun nizamnaməsi qəbul olundu. Sənədin tam mətni “Kaspi” qəzetində dərc edilmişdi.¹ Rusiyada sülh və əminəmanlıq şəraitində yaşayan ermənilər ərazi əldə etdiklərinə görə bu dövlətə minnətdar olmaları halda erməni ruhanilərinin kilsə əmlakının müsadirəsinə görə Rusiya ilə mübarizəyə başladılar. “Kaspi” qəzetində dərc edilmiş senator A.M. Kuzminskinin hesabatında qeyd olunur ki, məhz bu hadisə erməni inqilabi komitənin fəaliyyətinin güclənməsinə səbəb oldu, sonradan bu fəaliyyət “açıq-aşkar terror xarakteri aldı, özünü həmin qanunun (əmlakın müsadirəsi haqqında – L.H.) həyata keçirilməsində iştirak etmiş bütün səviyyələrdən olan vəzifəli şəxslərin, o cümlədən bu qanunun təşəbbüskarı Qafqazın Ali Baş rəisi general-adyutant knyaz Qolisinin həyatına qəsd və öldürülməsində göstərdi. Knyaz Qolisinin həyatına sui-qəsd həmin ilin payızında edildi”.²

Bu vaxt Rusiyada 1905-ci il qanlı bazara gətirib çıxaran inqilabi çaxnaşmalar, ayrı-ayrı müəssisələrdə fəhlə tətilləri başlandı. Ölkəni mövcud dövlət quruluşunun köklü dəyişikliklərinə ümid ifadə edən mitinq və yürüşlər bürümüşdü. 9 yanvar Peterburq hadisələrindən sonra “gəlmə” inqilabçıların (Vladimir Volski, Saveli Rayeski və d.) siyasi təsiri altında olan güclü fəhlə potensialına malik neft Bakısında nəhəng etiraz nümayişi gözləndirdi. Belə bir fikir dolaşır ki, qarşıdan gələn siyasi nümayişin qarşısını öz gücüylə almaqda aciz olan hakimiyyət əvvəl Kişinyovda sınaqdan çıxmış metoda – bir xalqı digərinin üzərinə qaldırmaq qərarına gəlmişdi. Bu fikri qismən arxiv sənədləri də təsdiq edir: “polis tatarları ermənilərin üzərinə qaldırmağa baş-

¹ Hərbi nizamnamə. Erməni inqilabi ittifaqın Voskanat komitəsinin nəşri. (Erməni dilindən tərcümə). “Kaspi”, 1906, 12 mart, s.3.

² Senator Kuzminskinin 1905-ci ildə Bakı şəhərinin təftişi haqqında hesabatdan əsas nəticələr. 1905-ci il 6-9 fevral hadisələri və onun səbəbləri. “Kaspi”, 1906, №21, s.3.

ladı... Montin tatarlara paylanan vəərəqləri şəxsən görmüşdü... vəərəqlərdə, yeri gəlmişkən, Qafqazda ermənilərin digər xalqlara, o cümlədən tatarlara əziyyət verən və zülm edən xalq olduğu, onların çar hakimiyyətini məhv etmək istədikləri və bu səbəbdən onlar döyülməlidir yazılmışdı”.¹ Bakıda savadsız kütlənin iğtişaşla mübarizədə əvvələr də istifadə edilməsi cəhdləri haqqında məlumatı biz 1905-ci ilin qanlı fevral hadisələrinin şahidi Bakı şəhər upravasının Təhsil komissiyasının sədri Stepan Kardeşevin ifadələrindən əldə edirik: “Hələ iki il əvvəl, müsəlman fəhlələrin də iştirak etdikləri böyük tətil zamanı polis sayıya yaymışdı ki, ermənilər müsəlman dükənlərini qarət etmək fikrindədirlər; bəzilərində, deyərsən, ling və digər dəmir alətlər paylanmışdı, və, həqiqətən, nümayişdən qayıdan dinc fəhlələrə dükən sahibləri və satıcıları tərəfindən hücum edildi, bir çox fəhlə döyüldü. 6-9 fevral ərəfəsi hadisələr öncəsi tətil zamanı təhrik daha ciddiyyətlə aparılırdı. Bu baxımdan Balaxanıda polis-meyster Xominski xüsusi fəallıq göstərirdi”.² Polis-meyster Xominskinin fitnəkarlıq hərəkətlərinin qızışdırılmasında fəal iştirakını onun qanlı hadisələrdən dərhal sonra işdən azad edilməsi və istefaya göndərilməsi faktı da sübut edir.³

Svetoxovskinin fikrincə, 1905-ci il hadisələrinə görə çar hakimiyyəti orqanlarının məsuliyyəti tam müəyyən edilməyə də, bəllidir ki, Bakı qubernatoru knyaz Nakaşidze “müsəlmanlarla inqilab əhval-ruhiyyəli ermənilər arasında düşmənçiliyi qızışdırmaqla hakimiyyət əleyhdarlarının qüvvələrini zəiflətməyə çalışmışdı”, və buna görə də “Daşnaksutyun” partiyasının hərbi təşkilatının hökmü və droşakçıların razılığı ilə öldürülmüşdü”.⁴ Bunu “Daşnaksutyun” erməni inqilabi partiyasının Bakı Mərkəzi Komitəsinin 12 may 1905-ci il tarixli arxiv sənədindən çıxarış da təsdiq edir: “11 may çərşənbə günü, günorta saat 3-də,

¹ AR Dövlət Tarix Arxiv: F. 342/42-c, siy.1, iş 43, v.84.

² Yəni orada, v. 85.

³ “Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti” qəz., 1905, 26 fevral.

⁴ Svetoxovski T. Rus Azərbaycanı // Xəzər, 1990, №1, s.100.

şəhərin mərkəzində, Parapetdə Bakı qubernatoru kn. Nakaşidze öldürülmüşdür. “Daşnaksutyun” Erməni İnkilabi Partiyası onu 6-9 fevral hadisələrinin gizli ilhamçısı və məxfi təşkilatçısı kimi ölümə məhkum etmişdi; hökm vaxtında məhkuma çatdırılmışdı. Belə hökm Bakıda fəaliyyət göstərən partiya və dinindən asılı olmayaraq digər İnkilabi təşkilatlar tərəfindən də səsə qoyulmuşdu. Hökmü bu halda qisas almağa daha çox hüququ olan “Daşnaksutyun” icra etdi”.¹ Qubernatorun faytonuna qumbara atılmışdı. Fikrimizcə, qətlin əsil səbəbi senator Kuzminskinin hesabatında qeyd edilib: Nakaşidzenin “İrəvan vitse-qubernatoru vəzifəsində çalışdığı zaman kilsə əmlakının qəbulunda iştirakə görə ermənilərin qisasına tuş gəlmişdi”.²

Hakimiyyət öz hərəkətləri ilə, daha doğrusu hərəkətsizliyi ilə onu qanlı hadisələrdə təqsirli bilməyə xeyli əsas vermişdi. “Kaspi” qəzetinin şahadətində müraciət edək: “Aydın 7-si səhərdən ərazi üzrə 20 kazakdan ibarət iki mühafizə dəstəsi təyin edilmişdi. Onlar cənab pristavın müraciətinə məhəl qoymurdular, sayları çox az olduğdan ona kömək etməkdən imtina edirdilər. Həmin gün saat 11-də Salyan alayından 12-15 nəfərlik taqım gəldi, lakin onlar da iğtişaşları yatıra bilmədilər. Saat 2 radələrində başda podpolkovnik Kuzminski olmaqla gələn, deyəsən, Salyan alayının 2 bölük təbii vuraraq Bazarnı küçəsindən keçdi. Onlar yaxınlaşdıqda insanlar dağılışırdı, lakin sonra yenə çox sayda küçələrə toplaşdı. Cənab pristav şəxsən podpolkovnik Kuzminskiyə müraciət edərək adamları dağıtmaq üçün havaya bir neçə yaylın atəşi etmək xahiş etmişdi. “Sizə dəxli yoxdur, nə etməyi özümüz bilirik”, - Kuzminski cavab vermişdi. Hava qaralanda əsgərlər geri qayıtdılar...”³

Lakin 6-9 fevral 1905-ci il hadisələrinə dair arxiv materialları və şahid ifadələri əhalini siyasi çıxışlar və nümayişlərdən

yayıdırmaq məqsədi ilə azərbaycanlı və ermənilər arasında qanlı hadisələrdə hakim dairələrin maraq və təqsiri haqqında tarix elmində üstünlük təşkil edən bu fikrə yenidən baxmağı zəruri edir. Buna bənzər toqquşmalar imperiyanın bir sıra şəhərlərində baş vermişdi – Kişinyovda, Lvovda və s. şəhərlərində yəhudi talanlarını yada salmaq kifayətdir. Həmin hadisələrdə təqsirli olanların sırasında hakimiyyətlə yanaşı qaragüruhçuların da adı çəkilirdi. Rusiya imperiyasında yəhudi talanlarının araşdırıcısı V.V.Kojinovun fikrincə, tədqiq edilən dövrdə siyasi silkələnmələr XIX əsrin sonunda imperiyada sənayenin güclü və sürətli inkişafından irəli gəlirdi. O, hesab edir ki, belə inkişafın nəticəsi “ancaq inkilabi partlayış olmalı idi”: “Mövcud qaydaların ləğv edilməsinə nəhəng kapitalla malik sahibkarlar, insanların ürək və zəkalarına güclü təsir edən bilən ziyalılar və müştəkkil insan kütləsini küçələrə çıxarmağa qadir olan fəhlə sinfi ən fəal sürətdə çalışırdılar. Sözsüz, bu qüvvələrin məqsəd və maraqları köklü şəkildə fərqli idi, lakin onlar əmin idilər ki, daim artan istəklərinə çatmaqdan ötrü Rusiyanın əsrlər boyu formalaşmış həyat tərzini ya dağıdılmalı, ya kökündən dəyişilməlidir. Bu istək onları birləşdirirdi”.¹ Eçmişdənin fəaliyyət dairəsini daraltmış Rusiyadan narazı olan “Daşnaksutyun” partiyası rus taxt-tacının zəifləməsindən istifadə edərək Qafqazda – “Böyük Ermənistan” ideyasının həyata keçirilməsi üçün münbət ərazidə öz fəaliyyətini aktivləşdirdi. Bunun təsdiqini biz təhlil edilən dövrün arxiv sənədlərində və qəzet materiallarında, misal üçün, 6-9 fevral 1905-ci il hadisələrinə dair senator Kuzminskinin hesabatında, 1906-cı ilin fevralında Tiflisdə keçirilən erməni-müsəlman qurultayının nümayəndələrinin və təşkilatçıların mübahisələrində və s. tapırıq. Ermənipərəst “Baku” qəzeti Kuzminskinin təftişinə və bəzi paytaxt qəzetlərinin “Böyük Ermənistan” ideyası haqqında fikirlərinə öz münasibətini bildirirək yazmışdı: “Məmurular

¹ AR Prezidenti İİ SSA: F.276, siy. 7, iş 130, v.1.

² Ali hökmlə 1905-ci ildə Bakı və Bakı quberniyasının təftişi haqqında senator Kuzminskinin acizənə hesabatı. S-Pb., 1907, s.51.

³ “Kaspi” qəz., 1905, №24, s.4.

¹ Kojinov V.V. “Qaragüruhçular” və İnkilab. Moskva: 1998, <http://kozhinov.voskres.ru/cher-sot/chersot.htm>

heç bir əsası olmayan, ən cəfəngiyat “Böyük Ermənistan” uydurması yaradıblar. Onların əli ilə bu uydurma “Novoye Vremya” və “Moskovskiy Vedomosti”nin səhifələrinə ayaq açıb, sonra isə aləmi gəzərək “erməni separatizmi” əfsanəsinin yaranmasına rəvac verib”.¹ Erməni separatizmi haqqında söhbətlərə səbəb başda K.Xatısov olmaqla “Baku” qəzeti özü olmuşdu. O, oxuculara bildirmişdi ki, “qəzet yeni əllərə keçib, bundan sonra “Baku” qəzetini siyasi baxışlarına görə konstitusion demokratalara yaxın şəxslərdən ibarət dərnək buraxacaq. Bizim qəzet bu partiyanın ruhunda işini quraraq öz bayrağında “İndiki zamanda mövcud rejimdən əziyyət çəkənlərin maraqlarının keşiyində” şüarı yazır”.² Monarxiyanın devrilməsi yolu ilə siyasi azadlığın tərəfdarı olan müəllif Zaqafqaziyanın gələcək siyasi quruluşunu geniş özünüidarədə görür və bu haqda diskussiya aparır: “Biz tam əminik ki, Zaqafqaziyada yaşayan xalqlara öz müqəddəratını geniş həll etmək və özlərinin istədiyi kimi ev işlərini qurmaq imkanı verilsə, Qafqaz nəinki keçmiş rejimin ona vurduğu yaraları sağaldar, həmçinin sarsılmaz tellərlə bağlı olduğu Rusiyanın şöhrəti və əzəməti naminə mədəniyyət və tərəqqi yolunda iti, cəsarətli və mətin addımlarla irəli gedər”.³

Cəmi bir neçə onillik əvvəl yaradılan Erməni vilayəti artıq özünüidarə xülyalarıyla yaşayırdı və istəyini belə əsaslandırır: “Əgər biz Qafqazın geniş özünüidarəsini arzulayırsaq bunu kinli və dişsiz irticanın bizə zorla qəbul etdirməyə çalışdığı separatizm ideyası naminə etmirik. Biz səmimi əminik ki, heç bir ən mütərəqqi, ən xoşniyyətli дума heç vaxt qafqazlıların özləri kimi onların ən zəruri ehtiyaclarını başa düşməyəcək və təmin etməyəcək”.⁴ Əvvəlcə erməni inqilabi komitə azərbaycanlıları da hökumət əleyhinə tədbirlərdə iştiraka dəvət edirdi. Lakin

¹ Xatısov K. Senator Kuzminskinin təftişi və erməni komitələri.

“Baku” 1906, №38, s.3.

² Xatısov K. Bakı, 22 yanvar. “Baku”, 1906, №17, s.2.

³ Yəno orada.

⁴ Yəno orada.

patriarxal həyat tərzini səbəbindən öz xan və bəylərinin, həmçinin eyniyə ermənilərə etibar etməyən qabaqcıl ziyalıların nümayəndələrinin mülahizələrinə diqqətlə yanaşan azərbaycanlılar hökumətə qarşı onlarla birgə hərəkətlərdən imtina etdilər. “Siyasi həyata hələ hazır olmayan”, “ölkənin muxtar idarə edilməsi üçün kifayət qədər ziyalı olmayan” azərbaycanlılar üçün həmin vaxt Rusiyadan ayrılmaq ağılaşmaz qərar idi.¹ Eyni zamanda Azərbaycan cəmiyyətinin yüksək təbəqəsi diyarın idarə olunmasında “rusların əvəzinə həmin erməniləri” görmək istəmirdi. Belə dəyişiklik onların maraqlarına zidd və xalq kütlələri tərəfindən dəstəklənmirdi.²

1907-ci ilə kimi azərbaycanlıların böyük hissəsi istər erməni, istər rus-yəhudi inqilabçıların çağırış və çıxışlarına cavab vermirdi. Onlar hökumətə loyal qalırdılar və gündəlik qayğılarıyla yaşayırdılar. Bunu 1906-cı il siyasi hadisələrinə dair polis donoslarından da görmək mümkündür: “28 avqustda barıt anbarından oğurluq edən Xəzər heyətinin qarovul matroslarının hərbi-səhra məhkəməsinə verilməsi ilə bağlı bütün yerli inqilabi təşkilatlar birgünlük ümumi tətillər elan ediblər. Tətillər: zavodlar, fabriklər, telefon, konka, şəhərin erməni hissəsinin mağazaları; şəhərin tatar hissəsində həyat normaldır”³ və ya “Balaxanı, Bibi-Heybət, Qara və Ağ şəhərdə 1 May günü mexaniki emalatxanaların bütün fəhlələri fabrik və zavod sahibləri ilə kö-nüllü razılıq əsasında işə çıxmayıblar. Mədənlərdə isə bütün buruqlar işləyirdi (buruqlarda çalışanlar əsasən müsəlmanlardır)”.⁴

Bununla bağlı senator Kuzminskinin təftişində göstərilir ki, “ermənilərin hökumət əleyhinə hərəkətlərinə yabançı olan müsəlmanlar erməni komitəsinin çağırışlarına həmrəy olmadıqda Bakıda şaiyə yayıldı ki, güya qarşından gələn “Şaxsey-Vaxsey” matəm yürüşü zamanı ermənilər müsəlmanlara qarşı bom-

¹ AR Prezidenti II SSA: F.276, siy. 8, iş 463, v. 10,10 arxa.

² Yəno orada.

³ GTA: F.10, is №256, v.20.

⁴ Yəno orada.

balardan istifadə edəcəklər. Erməni komitəsi müsəlmanların maraqlarına toxunmayana kimi sonuncular onların hökumət əleyhinə çıxışlarına biganə qala bilirdilər. Lakin komitə müsəlmanları öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək niyyətlərini bürüzə verdikdən və bundan ötrü hətta zor tətbiq etmək hədələrinə əl atdıqdan sonra yerli müsəlman əhalisinin xasiyyətinə və onların ermənilərə münasibətinə bələd olan hər kəsə aydın idi ki, müsəlmanlar sakit və biganə qalmaqcaqlar, ermənilərin milli həsrətlərinin qurbanı olmaq fikrində deyillər və onlardan qisas almağa çalışacaqlar, ermənilərə qarşı erməni inqilabi komitəsinin geniş tətbiq etdiyi zor və terrorla cavab verəcəklər”.¹

Bakı, Gəncə və Şuşada “Daşnaksutyun” partiyasının terrorçuluq fəaliyyətini erməni inqilabi komitənin hərbi dəstələrinin xumb adlanan üzvləri – “uzunpapaqlı şübhəli şəxslər”² həyata keçirirdilər. Onlar haqqında “Kaspi” qəzeti həyacanla Yelisavetpolun (Gəncənin – L.H.) hörmətli şəxsləri A.Ziyatxanov, A.Xacməmmədov, A.Rəfibəyli və digərlərin yazdıqları məktubda xəbər verirdi. Məktub müəllifləri bildirdilər ki, şəhərin erməni əhalisi xumblarla birlikdə üzüm bağlarında sərrast atışmaqda məşq edirlər: “Müsəlman kütləsini narahat edən bu biabırçılığa son qoymağı polisdən xahiş etdikdə o, bizə ermənilərdən silah müsadirəsinin qadağan edilməsi və buna əməl etməyənlərin öldürülməsi haqqında erməni inqilabi partiyanın məlum əmrini göstərdi”.³ Məktubdan görünür ki, xumblar terror və hədə-qorxu gəlməklə hakimiyyətin onlarla hesablaşmalarına nail olublar. Onlar çox vaxt ictimai tədbirlərdə hakimiyyət nümayəndələri ilə birlikdə iştirak edirdilər: “Dekabrın 10-da katolik əsgərin dəfni zamanı mərasimin başında gedən general-qubernator c. Fleyşeri böyük dəstə erməni müşayiət edirdi. Onlardan başqa

¹ Senator Kuzminskinin 1905-ci ildə Bakı şəhərinin təftişi haqqında hesabatdan əsas nəticələr. “Kaspi”, 1906, №21, s.3.

² Redaksiyaya məktub. “Kaspi”, 1906, №19, s.4.

³ Yəni orada.

mərasimdə moruğ rəngli bayraqla 150 silahlı xumb da nizami sırası ilə gəzirdi”.¹

Bakıda çıxan bütün dövrü mətbuat erməni-müsəlman toqquşmaları (həmin dövrün mətbuatı münafiqəni belə adlandırır) haqqında ətraflı yazmışdı. Hadisələr haqqında ağır və kədərli yazan “Kaspi” baş verənləri cəhalət və vəhşilik adlandırmışdı və bu rüsvayçılığı yalnız nəcib hərəkətlərlə aradan qaldırılmasını zəruri saymışdı: “Bu mənada artıq nə isə edilib – bu, bütün faciədə yeganə işıqlı məqamdır. Söhbət, bir tərəfdən, yalnız diplomlu ziyalılardan deyil, zəka və cəmiyyətdəki yerinə görə ziyalılardan, digər tərəfdən isə xalqın davranışından gedir. Mən bu göz yaşları axıdan, məyus, xalqın fəlakətindən dərinədən təhqir və dərinədən əzəb çəkən ziyalıları gördüm; bununla belə onlar yorulmadan, həyatlarına qəsd edərək, güllə altında, acıq və susuzluğa dözərək çalışırdılar”.²

İnsan tələfatı və bəla ilə yanaşı iğtişaşlar ölkənin iqtisadiyyatına və tacirlərə böyük zərər vurdu. “Baku” qəzeti erməni-azərbaycan toqquşmalarının iqtisadi nəticələrinə həsr etdiyi məqalədə neft və sənayenin digər sahələrinin zərərlərini təhlil edərək yazmışdı ki, hadisələr özünü nəinki neftin ixracında (regionun əsas sənaye sahəsi), həmçinin pambıq-parça istehsalı, ipəkçilik, araqçəkme və araq istehsalı, mis istehsalı, heyvandarlıq, bağçılıq və s. təsərrüfat sahələrində də özünü göstərmişdi. Qəzet pambıqçılıqda böyük itkilərin olduğunu bildirdi. Çiyidli pambığın əsas tedarükçüsü İrəvan, Yelisavetpol və Tiflis quberniyaları idi ki, bunlarda 1899-cu ildə 700 000 pud pambıq istehsal edilmişdi. Pambıqçılığın Qafqazda uzun illər mövcudluğuna baxmayaraq pambığın keyfiyyətinin aşağı olduğundan və bu səbəbdən qısa və çirklili verdiyindən sahə gəlir gətirmirdi. Qəzet göstərirdi ki, “Şimali Amerika müharibəsi nəticəsində Amerika pambığının idxalı kəsildi və pambıq qitlği Rusiyanın

¹ Redaksiyaya məktub. “Kaspi”, 1906, №19, s.4.

² Ağayev Ə.b. Bizim rüsvayçılıq. “Kaspi”, 1905, №22, s.3.

çit və iplik fabriklərinin bağlanması təhlükəsi yarandıqından” sonra keyfiyyətli pambıq istehsalı başlandı.¹ Həmin zaman rus iş adamları pambıq istehsalının yeni mənbələrini axtarmağa başladılar və çoxdan bəri pambıq yetişdirən İrəvan, Yelisavetpol, Tiflis və Bakı quberniyaları onların diqqətini çəkdi. Sahənin böyük nümayəndələri Savva Morozov (1862-1905), İ.İ.Korzinkin, İ.K.Poznanski və başqaları öz işlərini əvvəlcə İrəvan quberniyasında qurdular. Onların sayəsində pambıqçılıq burada geniş inkişaf etdi. Sonra iş adamları fəaliyyətlərini digər regionlarda davam etdilər. Polşa taciri İ.K.Poznanskiin çalışmaları nəticəsində pambıqçılıq Bakı quberniyasında – Şamaxı, Göyçay və qismən Cavad qəzalarında sürətlə inkişaf etməyə başladı. İ.K.Poznanskiin firmasının ardınca quberniyaya İ.İ.Korzinkin Yaroslav I Böyük toxucu fabriki Yoldaşlığının nümayəndələri ilə gəldi. İ.K. Poznanskiin firmasının nümayəndələri kimi onlar da “kəndlilərə pulsuz paylamaq üçün Daşkənddən 600 pud toxum aldılar. Ticarət-Sənaye Məcmuəsinin yazdığına görə, 1894-cü ildə firmalar 2600 puda qədər Daşkənd və Amerika toxumu paylamışdılar.² Tacirlərin söyləri və kəndlilərin əlverişli istehsal ilə məşğul olmaq marağı nəticəsində 1899-cu ildə Bakı quberniyasında 700.0 000 pud pambıq satılmışdı.³

Lakin 1905-ci ildə pambıq becərən bütün əraziləri millətlərarası müharibə bürümüşdü. Qəzet yazırdı ki, Rusiya və Polşa pambıq istehsalçıları “sənayenin tələb etdiyi pambığı harada axtarmaq, yenə bahalı xarici pambıq almaq” haqqında fikirləşməlidirlər.⁴

Şərabçılıq, araq və konyak istehsalı məhv olmaq ərəfəsində idilər. Əsasən azərbaycanlılara məxsus olan bar-bərəkətli üzüm bağları yaxşı məhsul verirdi. Ermənilər həmin məhsulu alıb ondan “buxarla işləyən nəhəng və kiçik təkmil olmayan za-

¹ L.K. İqtisadi nəticələr. “Baku”, 1906, 1 yanvar, s.4.

² “Bakı Ticarət-Sənaye Məcmuəsi, 1900”, s.26-27.

³ Yenə orada.

⁴ L.K. İqtisadi nəticələr. “Baku”, 1906, 1 yanvar, s.4.

vodlarda”¹ spirt və çaxır istehsal edirdilər. Həm bağlar, həm zavodlar yandırılmışdı. Rusiyada ipək yalnız Yelisavetpol quberniyasında istehsal edildiyindən Qafqaz ipəkçiliyin inhisarçısı idi. Bu sahədə də vəziyyət bərhad idi, baxmayaraq ki, yaxın keçmişdə “1895-ci ildə istehsal olunan ipəyin həcminə görə Qafqaz Avropa ölkələri arasında yeddinci, 1901-ci ildə isə üçüncü yeri tuturdu”.² “Baku” qəzeti xatırladırdı ki, quberniyada ildə orta hesabla 400-450 min pud barama tədarük edilirdi. Bütün ipək xammal şəklində Rusiyaya, Moskva və onun ətrafında yerləşən ipəkəyirən fabriklərə göndərilirdi. Qəzet yazırdı: “Yelisavetpol quberniyası ərazisinə səpələnmiş ipək istehsal edən, demək olar, bütün xırda zavodlar hal-hazırda dağıdılıb, yandırılıb, odur ki, ipək istehsalı sıfıra enib”.³

Baş vermiş hadisələrdə və tələtülərdə “Baku” qəzeti Rusiyanı təqsirləndirir və toqquşmaların “uzun illər ərzində ölkənin qara qüvvələrinin” əsaslı sürətdə hazırladığını iddia edir.⁴ Əlavə etmək lazımdır ki, 1905-ci ildə Bakı qanlı hadisələrində inqilabi hərəkətlə mübarizə aparan Rusiya ilə yanaşı, Eçmiədzinin və onun havadarı olan “Daşnaksutyun” partiyasının üzərinə məsuliyyət düşür. Belə ki, kilsə əmlakının müsadirəsinin qisası adı altında ermənilər üçün geniş muxtariyyət əldə etmək üçün əlverişli şərait yaranmışdı. O zaman apardıqları mübarizə və həyata keçirdikləri siyasət ermənilər üçün uğursuz olsa da, sonrakı 100 il ərzində ardıcıl olaraq davam etdirilmişdi və bu gün də Dağlıq Qarabağ məsələsi baxımından öz əhəmiyyətini itirməyib.

“Kaspi” qəzetinin məzmununu milli maraqların ifadəsi baxımından təhlil etdikdə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar. Qırx ilə yaxın vaxt ərzində nəşr edilən qəzet əvvəldən seçdiyi mötəbər mətbu orqan imicinə həmişə sadıq qalmışdı. Nəşr edildiyi ilk

¹ L.K. İqtisadi nəticələr. “Baku”, 1906, 1 yanvar, s.4.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

illər qəzet rüsdilli olması ilə bərabər həm də rüsdüşüncəli idisə, 1897-ci ildə onu xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev aldıqdan sonra qəzet XIX əsrin sonu – XX əsrin birinci iki onilliyində Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi fikrin inkişafını özünəməxsus tərzdə işıqlandırır. “Kaspi” qəzetinin səhifələrində dövrün qabaqcıl Azərbaycan ziyalıların, demək olar, bütün nümayəndələrinin – ilk milli “Əkinçi” qəzetinin təsisçisi Həsən bəy Zərdabidən başlayaraq sonrakı nəsələ mənsub M.A.Şaxtaxtinski, T.b.Bayraməlibəyov, Ə.b.Topçubaşov, Ə.b.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, H.Minasazov, C.Hacıbəyli və digərlərinin imzalarını görürük. XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk illərində Azərbaycanda milli qəzet buraxılmadığı, bununla bağlı müraçitələrə Qafqaz senzura komitəsindən rədd cavabı gəlmiş bir zamanda “Kaspi” qəzeti redaksiyası ziyalıların pənah apardığı yer olmuşdu, çünki yalnız bu qəzetdə onları narahat edən mövzularda məqalələr dərc edə bildirilər.

Həmin dövrün ən parlaq müəlliflərindən biri Ə.b.Ağayev qəzetin səhifələrində publisistik əsərləri ilə yanaşı bədii əsərlərini də yerləşdirirdi. Belə ki, məhz “Kaspi” qəzetində onun ilk hekayələri və qələmə aldığı olmuş əhvalatlar işıq üzünə çıxdı. ¹ Məhz “Kaspi” qəzetində görkəmli ictimai xadim Ə.b.Topçubaşov müsəlmanların Rusiyada acı taleyi, dini etiqadlarına görə hüquqlarının tapdalanması, üstəlik, azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən sıxışdırılması haqqında siyasi məqalələrini çap edirdi. 1904-1905-ci illərdə “Kaspi”ylə əməkdaşlığa başlayan gənc Ü.Hacıbəyov Cəbrayıl və Şusa qəzalarında qəzetin müxbiri oldu. O, bu qəzalardan hazırladığı materiallarda Cəbrayıl qəzasında ipəkçiliyin inkişafından, Zəngəzur və Cavad qəzalarında tuğyan edən vəbadan, Qarabulaq və Cəbrayıl talan və oğur-

¹ Ağayev Ə.b. Müsəlmanın Ramazan gecəsi. “Kaspi”, 1900, 14 yanvar; Dostlar arasında. “Kaspi”, 1900, 18 fevral; Qisas. Olmuş əhvalat. (Yelisavetpol quberniyası mülkədar məişətindən), “Kaspi”, 1900, 24 may; Unqa (Şorq nağılı). “Kaspi”, 1901, 16 mart və s.

luqlardan, Şusa qəzasının Tuğ kəndində ermənilərlə azərbaycanlıların toqquşmaları və s. haqda xəbərlər vermişdi.¹

Həmin illərdə “Kaspi”nin səhifələrində Əlibəy Hüseynzadənin imzası görünməyə başladı. O, bəzi hallarda məqalələrini “Təbib” təxəllüsü ilə imzalayırdı. Təhsilinə görə həkim olan Ə.Hüseynzadə araşdırılan dövrdə əhaliyə böyük bələlər gətirən vəba haqqında bir neçə məqalə yazmışdı. O, xalqın tibbi maarifləndirilməsi məsələlərini qaldıraraq “xəstəliklərin müalicəsi üçün zəruri və vacib olan gigiyenik və tibbi məlumatların əhaliyə çatdırılmasında həkimlərin gözəl köməkçiləri ola biləcək”² müəllim kadrlarının hazırlanmasını təklif edirdi. “Kaspi” səhifələrində Ə.Hüseynzadənin ictimai-siyasi mövzularda yazıları da işıq üzünə çıxmışdı. O, oxucuları qonşu Osmanlı imperiyasında yaranan yeni siyasi meyillərlə – “elm, bilik, zəka, istedad, ideal və mənəvi gücün ölkənin daxilində yeganə nümayəndələri” gənc türklər hərəkatı ilə tanış etmişdi, hərəkat iştirakçılarının müxtəlif təqiblərə, o cümlədən “həbs, sürgün və hətta işgəncələrə” məruz qaldıqlarını yazmışdı.³ Həmin məqalədə müəllif köhnə osmanlılarla gənc türklərin ideya-siyasi baxışlarının fərqlərini izahını vermişdi. Müəllifin özünəməxsus bədii üslubunu məqalənin nəqlində müşahidə etmək mümkündür – o, Sultan Həmidin mütləqiyyət hakimiyyətini “Qərbdən gələn dalğalara getdikcə daha sərt məruz qalan” gəmiyə oxşadır.⁴ Qərbdə isə Avropanın ən yaxşı

¹ Hacıbəyov Ü. Cəbrayıl qəzasından. “Kaspi”, 1904, №214; Şusa qəzasından. “Kaspi”, 1904, №274; Talançılara qarşı tədbirlər. “Kaspi”, 1904, №284; Cəbrayıl qəzasında xalq təhsili. “Kaspi”, 1904, №263; Cəbrayıl qəzasında ipəkçilik. “Kaspi”, 1904, №198; Bir daha Cəbrayıl qəzasında quldurluq haqqında. “Kaspi”, 1905, №9; Cəbrayıl qəzasında talanlar və quldurluq. “Kaspi”, 1904, №265; Şusa qəzasının Tuğ kəndi. “Kaspi”, 1904, №240; Cəbrayıl qəzasında vəba. “Kaspi”, 1904, №259; Cəbrayıl qəzasının Qarabulaq kəndi. “Kaspi”, 1904, №235.

² Hüseynzadə Ə. Bir daha yerli əhaliyə tibbi yardım haqqında. “Kaspi”, 1904, №194, s.3.

³ Hüseynzadə Ə. Gənc türkcülər kimdir? “Kaspi”, 1905, №55, s.3.

⁴ Yəni orada.

universitetlərində təhsil almış gənc türklərin təmsalında demokratik qüvvələrin cüvətiləri böyümüşdü.

Osmanlı imperiyasında gənc türklər, Rusiyada isə “güya sivil dünyaya aypara təhlükəsi” yaradan “panislamizm” təqib edilirdi. Ə.Hüseynzadənin yazdığına görə, panislamizm adlanan birləşmə ehtiyac olmadığından onun İslam ölkələrində nə siyasi partiyası, nə bir dənə olsun mətbu orqanı yox idi. Ə.Hüseynzadənin fikrinə, İslam yarandığı zaman özünün birləşmənin qayğısına qalmışdı: “Kəbədə qara daş məhz bu birləşmənin əsas özülüdür...”¹

“Kaspi” qəzetində bir neçə məqaləsi dərc edilmiş Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin yorulmaz təbliğatçısı Firudin bəy Köçərlinin adını çəkməmək mümkün deyil. Bunların sırasında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə, azərbaycanlı şair Vaqifin yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələr və s. daha böyük önəm kəsb edir. 1866-cı ildə Almaniyada Azərbaycan poeziyası məcmuəsini (Die Sanger des XVIII und XIX Jahrhunderts in abserbeidshansischer Mundart - XVIII və XIX əsrlər Azərbaycan şairlərinin əsərləri – L.H.) dərc edən tanınmış şərqşünas və qafqazşünas Adolf Berjedən sonra F.b.Köçərli faktiki olaraq ilk dəfə Nizamidən başlayaraq Vaqif, Seyid Əzim Şirvani, Zakir və başqalarına kimi milli ədəbiyyat tarixini araşdırmışdı. O, Nizami poeziyasının fars dilində yazıldığını təəssüflə qeyd etmişdi və bunu dahi şairin yaşadığı dövrün mühiti ilə əsaslandırılmışdı: “Qafqazın digər xalqları ilə birlikdə Zaqafqaziya azərbaycanlıları İran hökumətinin güclü idarəçiliyi altına düşdükdən sonra onların nəinki adət, dəb və məişətlərinin müxtəlif əlamətlərini, həmçinin, özləri də bunu hiss etmədən, hakim xalqla mənəvi cəhətdən yaxınlaşaraq və qohumlaşaraq dinini, dilini və ədəbiyyatını qəbul etdilər... Tatar yazıçı, şair, tarixçiləri öz əsərlərini fars dilində yazırdılar. Lətif və ülvə məhəbbət dolu poemaları fars dilində yazan məşhur

¹ Hüseynzadə Ə. Türkiyə qəzetləri “panislamizm” haqqında. “Kaspi”, 1904, №282, s.3.

Nizami Yelışavetpolda anadan olmuş tatar idi”¹. Ad.Berje özünün Azərbaycan poeziyası məcmuəsində həmin dövr şairlərinin birincisi saydığı, elmi və istedadlı şəxs hesab etdiyi Molla Pənah Vaqifi, F.Köçərli elmin müxtəlif sahələrində biliklərə, fəsa-hətə və şair istedadına malik Azərbaycan ədəbiyyatının korifeyi kimi qiymətləndirir. O, yazır ki, xüsusi ilə “Mollanın zəka, istedad və şairliyinə Qarabağ xanı İbrahim xan ehtiram göstərirdi. Sonradan xan Molla Pənahı öz vəziri və müşaviri etdi, onunla məsləhətləşmədən heç bir ciddi addım atmırdı”². Tədqiqatçının fikrinə, nəzm əsərləriylə zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı müəyyən səbəblər üzündən öz görkəmli nəsr nümunələri ilə fəxr edə bilmirdi. Birincisi, qədim zamanlardan bəri Şərqdə poeziyaya pərəstiş edilirdi və bu baxımdan Azərbaycan istisna deyildi; ikincisi, rus ədəbiyyatının təsiri altında gənc yazıçıların (Nəriman Nərimanov, Nəcəf bəy Vəzirov, Həşim bəy Vəzirov, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Əsgər Ağə Adıgözəlov) qələmindən çıxan əsərlər oxucu rəğbətini qazanmamışdı, “onun qəlbinə nəcibləşdirici və ucaldıçı şəfqətli” təsirini göstərə bilməmişdi.³

On il sonra bu fikirləri gənc jurnalist, məqalələrini daha çox “Dje” və “Daqestani” təxəllüsü ilə imzalayan Ceyhun Hacıbəyli (1891-1962), “Kaspi” qəzetində təkrar etmişdi: “İki-üç dram, komediya və vədəvili çıxmaqla – budur Qafqaz müsəlmanlarının ədəbi fəaliyyətinin nəticəsi. Doğrudanmı hələ budur? – oxucu soruşa bilər. Bəli, budur. Hər halda, M.F.Axundovun, N.b.Vəzirovun, Ə.b.Haqverdiyevin, Ü.b.Hacıbəyovun və digər bir neçə nəfərin dram və komediyasından başqa Qafqaz müsəlmanlarının ədəbiyyatı sahəsində hələlik maraqlı heç nə görmü-

¹ Köçərli F.b. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. “Ves Kavkaz”. Tiflis: 1903, №1, h.VIII, s.7.

² Köçərli F.b. Azərbaycan şairi Vaqifin həyatından. “Kaspi”, 1903, №262, s.3.

³ Yəni orada.

rük".¹ Roman, povest, belletristika kimi yeni ədəbi formaların tərəfdarı olan Hacıbəyli belə bir fikirlə razılışmış ki, milli nəsrin inkişafının qarşısını Azərbaycan xalqının "öz təyinatına cavab verməyən ərəb qrammatikası"ndan² istifadə etməsidir. Əgər bu dil ali duyğular və amalların ifadəsi üçün yaramırsa "bəs niyə digər ədəbi formalar həmin dildə gözəl ifadə olunur", - deyər müəllif təəcüblə soruşur. Onunla razılışmamaq çətindir – Füzuli, Vaqif, Zakir və bir çox başqaları ölməz əsərlərini Azərbaycan dilində və ərəb əlifbasıyla yaratmışdılar.

Milli dil və ədəbiyyat məsələlərini, həmçinin azərbaycanlıların milli mənafehləri baxımından ictimai-siyasi problemləri qaldıran "Kaspi" qəzeti eyni zamanda Puşkin, Qorki, Tolstoy və başqa rus klassiklərinin əsərlərinin təbliğinə çox diqqət yetirirdi, Rusiyanın mədəni həyatında baş verən hadisələrlə maraqlanırdı, paytaxt nəşrləri ilə polemika aparırdı. Rus mədəniyyəti ruhu qəzetdə lap əvvəldən mövcud idi və nəsrin sonuna kimi saxlanılmışdı. Qəzetdə qeyri-Azərbaycan millətindən olan xeyli müəllif (A.Amfiteyrov, S.Qusev, L.Akkerştok, İ.Svedencev, D.Soslani, İ.Xoneli, Q.Mayaşvili, A.Olendcki, A.Matyuyeşenski – Fantom və s.) çalışırdı. Onlar milli nümayəndələrlə əl-ələ verərək "iki mədəniyyətin" vahid kollektivini yaratmışdılar. Azərbaycan mətbuat tarixində "Kaspi" qəzetinin dəyəri və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, rusdilli olmasına, Qafqaz senzura komitəsinin ciddi nəzarətinə baxmayaraq o, azərbaycançılığın təbliğatçısı kimi fəaliyyət göstərmişdi və azərbaycanlıların milli maraqlarının keşiyində durmuşdu.

Fəsilə yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, 1871-ci ildə Azərbaycanda ilk dövrü mətbuat orqanı "Bakinski Listok" yarana kimi yerli azərbaycanlı ziyalıları iki düşərgəyə ayrılmışdılar: bir tərəfdə, islam ruhaniləri və çar hakimiyyəti dəftərxanasıyla əməkdaşlıq edən təhsil almış bəzi bəylər, digər tərəfdən –

¹ Dağıstani. Mütaliə dairəmiz. "Kaspi", 1912, №264, s.5.

² Köçərlinski F.b. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. "Ves Kavkaz". Tiflis: 1903, №1, h.VIII, s.14.

miskin Azərbaycan həqiqətləri ilə barışmaq istəməyən geniş dünyagörüşə malik və mütərəqqi fikirli insanlar.

Azərbaycanda dünyəvi təhsilin inkişafına və diyarda savadlı və ziyalı insanların artmasına kömək edən çar Rusiyası eyni zamanda cəmiyyətin qabaqcıl təbəqəsinin milli özünüdərk etməsindən çəkinirdi. Belə ki, XIX əsrin 40-50-ci illərində milli dövrü mətbuatın yaranması və ya Azərbaycan dilində kitab çapı üçün mətbəə açılması cəhdlərin qarşısı müxtəlif bəhanələrlə alınmışdı. 1841-ci ildə M.F.Axundov və M.Ş.Vazeh Tifisdə mətbəə açmaq istəmişlər. Lakin çar hakimiyyətinin etirazı nəticəsində bu iş baş tutmamışdı.¹ Bütün səylərə baxmayaraq XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan milli mətbəəsini və dövrü mətbuatını yaratmaq mümkün olmamışdı.

Azərbaycanda XIX əsrin sonuncu qərinasında yaranan dövrü mətbuat mütləqiyyətin müstəmləkəçilik siyasətinin yayıcısı olaraq hakimiyyətin faydalı hesab etdiyi məlumatları cəmiyyətə çatdırmağa xidmət edirdi. "Bakinski Listok" (1871-1872), "Əkinçi" (1875-1877) və "Bakinskiyə İvestiya" (1876-1887) qəzetlərinin yaranması mətbuatın, teatrın və digər ictimai faydalı təsisatların yaranması yoluyla cəmiyyətin yeniləşməsinə ümid verən II Aleksandrın (1855-1881) hakimiyyətinin sonuna təsadüf etdi. "Kaspi" isə islahatların əleyhinə və milli ucqar ərazilərin sürətli ruslaşmasına yönələn III Aleksandr (1881-1894) dövrünün yeni mühafizəkar və gizli polis siyasəti öncəsi işıq üzü görmüşdü. Məhz bu səbəbdən qəzet 1898-ci ilə kimi yerli əhaliyə yabançı idi, M.A.Şaxtinskini qısamüddətli qeyri-rəsmi redaktorluğu istisna olmaqla onun maraq və tələblərinə cavab vermirdi. Yalnız 24 iyun 1898-ci ildə qəzetin rus dilində çıxmasına baxmayaraq onun rus düşüncəli nəşr orqanından azərbaycanlıların milli qəzetinə transformasiyası prosesi başladı. "Kaspi"nin yeni sahibi H.Z.Tağıyev və redaktoru Ə.b.Topçubaşov qəzetin istiqamətini əsaslı sürətdə dəyişərək ona milli ruh verdilər.

¹ Seyidzadə A. Mirzə Fətəli ilə Mirzə Şəfinin mətbəə üçün çalışmaları. "Ədəbiyyat qəzeti", 1940, №31.

II FƏSİL

XX ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ AZƏRBAYCANDA RUSDİLLİ MƏTBUATIN İNKİŞAFI

2.1. Azərbaycanın rusdilli mətbuatı birinci rus inqilabı ərəfəsində

Mətbuat sahəsində XX əsrin ilk illəri və birinci rus inqilabı ərəfəsi erməni mətbuatının və erməni çap işinin Bakıda və, ümumiyyətlə Qafqazda sürətli inkişafı ilə yadda qalmışdı. Yalnız Bakıda ətrafına sözükeçən varlı erməniləri birləşdirmiş “Daşnaksutyun” partiyasının bəyan etdiyi erməni maraqlarının ifadəçisi olan bir neçə qəzet rus dilində çıxırdı. Belə vəziyyət Tiflisdə də müşahidə edilirdi. Burada, Qafqaz Sensura Komitəsinin üzvləri “Kişmişev və Karaxanovun köməyiylə daşnak partiyasının “Araç” nəşri yüzlərlə sayda dövrüəyə buraxılırdı”.¹ Qafqazda daşnak nəşrlərinin çoxluğu hətta Dövlət Dumasının daşnak-kadet üzvü Moisey Acemovun (1878-1950) da diqqətini cəkməmişdi. Millətə erməni olan Acemov Rostovda anadan olmuşdu və neft maqnatı Mantaşovun səlahiyyətli nümayəndəsi idi. Çap işləri üzrə Baş İdarənin rəisi qofmeystr Belqardla söhbət zamanı o, yarızarafat-yarırəsmi “Tiflis Sensura Komitəsi daşnak partiyasının mətbuat şəbəsidir”² bildirmişdi və əlavə etmişdi: “Bu, bizim partiya üçün əlverişli hal olsa da, mən bunu deməliyəm”.³ Hələ birinci rus inqilabından əvvəl yaranmış N.A.Qrinyovun “Bakinskiye İzvestiya”, K.İ.Xatisovun “Baku”, S.T.Şaxbaqovun “Bakinskiye Obyavleniya”, “Aror” mətbəəsinin “Bakinski Spravoçny Kalendar”, D.X.Tutayevin “Bakinski Tor-

¹ Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatı tarixi üçün materiallar.

Bakı: «Çənlibel» NPM, 2009, c. 56.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s.194.

qovo-Promişlenny Sbornik”, P.Qukasovun “Neftyanoye Delo” və başqa qəzet və jurnallar daşnakların Bakıda qeyri-rəsmi nəşrləri idi. Rəsmən onlar X.P.Sarkisovun “Bakı Nəşr Yoldaşlığı”, K.İ.Xatisovun “Bakı Erməni Mədəni İttifaqı” və s. mədəni-maarif cəmiyyətlərini təmsil edirdilər. Tiflisdə “Araçın kitabxanası” və “Kənkın kitabxanası” ümumi adlar altında qəzet və broşür nəşr edilirdi. Azərbaycan mətbuat tarixi tədqiqatçısı M.Ş.Mirzəyevin fikrincə, bu nəşrlərin məqsədi “erməni xalqını özünəməxsus şəkildə inqilabiləşdirmək idi”.¹ Onun yazdığına görə, “Kənkın kitabxanası”nı sosial-demokratlar idarə edirdi, “Araçın kitabxanası”nı isə “Daşnaksutyun”un.² Əsrin əvvəlində işıq üzü görməsinin 20 illiyini qeyd edən “Kaspi” qəzeti və 1894-cü ildən buraxılan “Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti” qəzetini qeyd etməsək təhlil edilən dövrdə Bakıda çıxan rusdilli mətbuatın siyahısı tam olmazdı. Əvvəlki fəsildə “Kaspi” qəzetinin yaranma və inkişaf tarixi haqqında danışdıığımızdan, “Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti” qəzetinin fəaliyyəti üzərində daha ətraflı dayanacağıq. Qəzet 1894-cü ilin yanvarın 1-dən 1917-ci ilə kimi teleqram və elanlar əlavəsi ilə hər həftə çıxırdı. Teleqram və elanlar qismən Azərbaycan dilində də dərc edilirdi, şəhər əhalisi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən qərar və fərmanlar üç dildə – rus, Azərbaycan və erməni dillərində verilmirdi. Belə ki, 6-9 fevral 1905-ci il hadisələri ilə bağlı Bakı və onun ətraf ərazilərində hərbi vəziyyətin tətbiq edilməsi haqqında çarın fərmanı hər üç dildə dərc edilmişdi.³ Öyrənilən dövrdə qəzetin redaktoru Bakı quberniyası idarəsi administrasiyasının əməkdaşı A.Antonov idi. Qəzet rəsmi və qeyri-rəsmi hissədən ibarət olaraq şənbə günləri çıxırdı. Rəsmi hissədə “Hökumətin qanun və sərəncamları”, Bakı quberniyası üzrə əmr və elanlar, qeyri-rəsmi hissədə isə Rusiya teleqraf agentliyinin Uzaq Şərqdən, Rus-Ya-

¹ Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatı tarixi üçün materiallar.

Bakı: «Çənlibel» NPM, 2009, s.195.

² Yenə orada.

³ “Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti”, 1905, №9, s.1.

pon cəbhəsində vəziyyət haqqında teleqramları dərc olunurdu. Qeyri-rəsmi hissədə həmçinin qısa xəbərlər, bəzi hallarda isə məqalələr yerləşdirilirdi. Rusiyada quberniya xəbərləri çap təcrübəsi 1831-ci ilə təsadüf edir. Həmin il ölkənin 6 quberniyasında quberniya məlumatlarının çapı haqqında Senat sərəncam vermişdi. Kütləvi çap isə 1838-ci ildən başlandı. Məlumatlar 1917-ci ilə qədər çıxırdı. Qanunvericilərin düşündüyünə görə, quberniya məlumatları quberniya rəhbərliyinin sərəncamlarının daha tez elan edilməsinə xidmət etməliydi. Quberniya məlumatlarının proqramı istinasız yerli administrasiya tərəfindən tərtib edilirdi və müxtəlif bürokratik əngəllərlə müşayiət olunurdu.¹ Bu səbəbdən həmin nəşrlər tutarlı mətbuat orqanına çevrilə bilmədilər. Bundan gileylənən Bakı şəhər dumasının sədri Aleksandr Novikov şəhər özünüidarə məsələlərinə dair "Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti" qəzetində dərc etdiyi silsilə məqalələrində göstərirdi ki, "rəsmi hissədən və дума iclaslarının, bəzi hallarda isə komissiyaların sönük protokollarında (quberniya nəşrləri nəzərdə tutulur – L.H.) sırası oxucu, mənim bildiyimə görə, heç nə tapmayacaq; oxucuda hətta şəhər təsərrüfatının vəziyyəti haqqında belə təsəvvür yaranmayacaq".² Şəhər başçısının fikrincə, belə nəşrlər müxtəlif quberniyalar arasında iş təcrübəsinin bölüşdürülməsi sahəsində faydalı məlumat mənbəyi ola bilirdi, çünki, upravalanın gündəlik fəaliyyətində "bu və digər məsələlərin başqa şəhərlərdə və ya zemstvolarda necə həll edildiyini bilmək zərurəti yaranır".³ Qəzetdə analitik və problem xarakterli məqalələr tamamilə dərc edilmirdi. Sonuncu səhifədə bu və ya digər tarixi və ya etnoqrafik mövzuya dair oçerke rast gəlmək olardı. Bəzən oçerkin ardı aylarla davam edirdi. Belə oçerklərdən biri 1905-ci ilin birinci yarımilində dərc olunmuş protoirey A.Yuniski tərəfindən hazırlanmış Bakı quberniyası

¹ <http://dic.academic.ru>

² Novikov A. Şəhər özünüidarəsinə dair qeydlər. "Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti", 1903, 25 noyabr (8 dekabr), s.3.

³ Yəno orada.

pravoslav kilsələrin və prixdoların tarixinə həsr olunmuşdu. Materialda Bakıda Aleksandr Nevski kilsəsinin tikintisi tarixinə xüsusi diqqət ayrılmışdı. Müəllif yazırdı ki, XIX əsrin 70-ci illərində Bakıda neft hasilatı artdığı zaman "neft çarlığının paytaxtına" xeyli sayda "rus çəllək düzəldən və digər fəhlələr gəldi, rus pravoslav xalqının nəhəng axını baş verdi".¹ Bayram günlərində şəhərdə mövcud olan Nikolayev kilsəsinə dindarlar sığmırdı, və həmin vaxt yeni, daha geniş məbədin tikilməsi barədə fikir yaranırdı. Qəzet xəbər verirdi ki, 1879-cu ildə kilsənin tikintisi üçün vəsait toplanması başlandı. 1888-ci ildə akademik R.R.Marfeld "Moskvadakı "Vasili Blajenni" kilsəsinə oxşar"² məbədin layihəsini təqdim etdi. Pravoslav kilsəsinin tikintisi üçün şəhərin mərkəzində, qala divarlarının yaxınlığında ümumi sahəsi 9000 kv. sajen ərazi ayrıldı. Qəzet yazırdı: "1806-cı ildə burada kn. Sisianovun öz müşayiətçiləri ilə birlikdə farslar tərəfindən qəddarcasına qanı axıdıldığından bu yer xristianlar üçün əzizdir".³ Qeyd edək ki, həmin yer yerli müsəlman əhalisi üçün də əziz idi – 1806-cı ilə kimi burada müsəlman qəbiristanlığı yerləşirdi və, şəhər Dumasının qərarlarının birinin fikrincə, oranı təhqir etmək olmazdı.⁴ Qəzet xatırladırdı ki, 1806-cı ildə Bakı qalasının alınması zamanı həlak olan rus əsgərləri həmin yerdə dəfn edilib. 1888-ci ildə özülü qoyulan kilsənin inşası on ildən sonra başa çatdı. Tikintiyə məsul tanınmış arxitektora, millətçə polyak və dini mənsəbinə görə katolik Yuzef Qoslavski (1865-1904) təyin edilmişdi. O, sonradan şəhərin baş arxitektoru, Bakıda ucaldılmış çoxsaylı yaraşlıq və əzəmətli binaların müəllifi oldu.

Kiçik tirajla çıxan "Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti" qəzeti Bakı quberniyasının inzibati idarələrində yayıldığı və oxucu kütləsi üçün maraq kəsb etmədiyi ehtimal olunur. Bununla belə, qəzet müxtəlif dövlət sərəncam və elanlarının tarixi

¹ "Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti", 1905, №9, s.1.

² Yəno orada.

³ Yəno orada.

⁴ Yəno orada.

mənbəyi baxımından dəyərlidir, quberniya və qəza idarələrinin fəaliyyəti tarixini müşahidə etmək imkanı yaradır.

Araşdırılan dövrdə şəhərin ən oxunaqlı rusdilli nəşrləri sırasında “Kaspi” qəzeti ilə yanaşı, Bakıda ermənilər tərəfindən nəşr olunan ictimai-siyasi qəzetlər də var idi. Bu nəşrlər Rusiyada, Osmanlı imperiyasında və İranda yaşayan ermənilərin maraqlarına xidmət edirdi. Belə nəşrlərin bariz nümunəsi “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti idi. 1902-ci ildə nəşir və redaktor N.A.Qrinyovun yaratdığı “gündəlik ictimai-qəzet” Osmanlı imperiyasında ermənilərin hüquqlarının müdafiəsinə böyük diqqət yetirirdi, və, demək olar ki, hər gün onların bu ölkədə vəziyyətinə dair materiallar dərc edirdi. Ermənilərin digər rusdilli “Baku” qəzeti həmin ruh və formatda çıxırdı. Qəzetin redaktoru V.A.Arutçev, nəşiri A.N.Lavrov idi. Lakin qəzetin sahibi neft maqnatı K.Xatisov idi. Məhz K.Xatisov qəzetə rəhbərlik edir, onun ideologiyası və xarakterini müəyyənləşdirirdi. Buna bənzər vəziyyət “Bakinskiye İzvestiya” qəzetində də bərqərar olmuşdu – nəşir və redaktor Qrinyov hesab edilsə də, o, qəzetin istiqamətinə heç cür təsir edə bilmirdi.¹

Təsis edilərkən “Baku” qəzeti şəhərin rusdilli əhalisi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Baş senzura idarəsinə təqdim edilən müraciətdə qəzetin “bir tərəfdən Tağıyevin əlində olan və Mərdənbəy Topçubaşovun redaktorluğu ilə çıxan yeganə rusdilli “Kaspi” qəzetinə müqabil olacağı, digər tərəfdən isə diyarın və şəhərin həqiqi rus maraqlarını ifadə edəcəyi”² göstərilmişdi. Sənəddə qeyd olunmuşdu ki, hətta Tiflisdə rus dilində çıxan qəzetlər “Bakıdan uzaq və fərqli xarakterə malik şəhərdə yerləşdiklərindən, və, “Kavkaz” qəzeti istisna olmaqla, ermənilərin əllərində olduğundan”³ çox vaxt diyarın rus əhalisinin maraqlarına cavab vermirlər.

¹ Bakı general-qubernatorunun qərarı. “Baku”, 1905, №33, s.2.

² Rusiya Dövlət Tarix Arxivi (RDTA): F.776, siy.14, iş.1, v.12.

³ Yənə orada, v.1.

Arxiv sənədlərindən “Baku” qəzetinin nəşri üçün müraciətli Mətbuat işləri üzrə Baş idarəyə Kaluqa vilayətindən olan dvoryan, Bakı realni məktəbinin tarix və coğrafiya müəllimi Aleksandr Lavrovun etdiyi görünür. Lavrovun həmçinin şəhərdə özəl progimnaziya (gimnaziya öncəsi təhsil müəssisəsi – L.H.) saxlayırdı. Müraciətə əlavə edilən formulyarda (xidmət kitabçasında) progimnaziya “yoxsul uşaqlar pulsuz təhsil aldığından yerli əhali müəssisəyə böyük məhəbbətlə”¹ yanaşması göstərilmişdi. Qəzetin cəmiyyəti “icazə alındıqdan sonra yaradılacaq özünün mətbəəsində”² nəzərdə tutulurdu. 28 yanvar 1902-ci il tarixdə qəzetin 1 fevral 1902 – 1 yanvar 1903 müddətində çapına izn verildi. Qəzetin senzurası Bakı vitse-qubernatoru, həqiqi dövlət müşaviri Lileyevə həvalə edilmişdi.³ Mətbuat işləri üzrə Baş idarəyə təqdim edilən proqramda göstərilirdi ki, siyasi, iqtisadi və ədəbi “Baku” qəzeti “əsasən Qafqaza aid mühüm hökumət qanun və sərəncamları”, öz və agentlik müxbirlərinin məktublarını, həmçinin “Bakının və diyarın ehtiyaclarına həsr edilən baş məqalələr” və s. dərc edəcək.⁴

Lakin 1902-ci ilin 18 oktyabrında çıxan qəzetin birinci sayında “Kavkaz” qəzetinin sabiq redaktoru V.Veliçkonu tənqid atəşinə tutan yazı dərc etməklə bu mətbuat orqanı özünün əsl məqsəd və məramının nədən ibarət olduğunu bürüzə verdi. “Biz cəsarətlə və açıq şəkildə bildirik ki, cənab Veliçkonun yaydığı formada millətçiliyə biz nifrət edirik”, - deyər qəzet yazmışdı.⁵ Ermənilərin Veliçkoya münasibəti, yumşaq desək, birmənalı deyildi, çünki onun ermənilərin Qafqazda məskunlaşması tarixinə dair “Kavkaz” qəzetinin sabiq redaktorunun öz mülahizələri var idi. O, “Qafqaz: rus hökumətinin və tayfalar arası məsələlər” kitabında (1904) erməniləri diyarın gəlmə xalqı hesab etmişdi və

¹ Rusiya Dövlət Tarix Arxivi (RDTA): F.776, siy.14, iş.1, v.12.

² Yənə orada, v. 1-2.

³ Yənə orada, v.21.

⁴ Yənə orada, v.2.

⁵ Yənə orada, v.22.

“onlar yerli deyillər, bura XIX əsrin birinci yarısında Türkiyədən çox sayda qaçqın kimi gəlmişlər” yazmışdı.¹

“Baku” və “Bakinskiye İzvestiya” qəzetləri erməni kilsəsinin əmlakını dövlət nəzarətinə verən knyaz Qolisinin ünvanına da düşmənçilik xarakterli yazılar dərc etmişdilər. Bu haqda bir az sonra, 1903 və sonrakı üç ildə bütün erməni mətbuatının əsas mövzuna çevrilmiş erməni kilsəsinin əmlakınının müsadirəsi məsələsi haqqında danışırkən ətraflı söhbət açacayıq.

Hələlik isə hər iki qəzet Osmanlı imperiyasına və türklərin nümayiş etdirir, ermənilərin yaşadıkları ərazini qeyd-şərhəziz Türkiyə Ermənistanı adlandırır, onların zənnincə qaçılmaz olan qırğın mövzusunı şişirdirdilər. Bu yazılar bir məqsəd – qarşıdurmanın hər an baş verməsi labüdlüyünü təkrar-təkrar səsləndirməklə Avropa dövlətlərinin diqqətini qondarma “erməni məsələsi”nə cəlb etməyi güdüdü. “Bakinskiye İzvestiya” yazırdı: “Yeni erməni qırğınına çoxdan hazırlıq gedir, erməni əhalisi çoxdan həyacan təbili çalır, amma Avropa bunu eşitmir. Bununla belə, ermənilər Avropaya bağladıkları ümidlərini itirməyiblər. Onlar köməyə, xüsusi ilə də Fransa hökumətinin köməyinə belə bağlayırlar. Məlum olduğu kimi, iki il öncə Fransa xarici işlər naziri Delkassenin əlicənab müdaxiləsi nəticəsində Muş və Səsun əhalisi gözlənilən qırğından xilas edildi. Lakin indi Avropa müdaxiləsi haqqında heç nə eşidilmir. Qorxmaq lazımdır ki, bu müdaxilə gecikmiş ola...”² Fransa hökuməti bu gün də qondarma “soyqırım” məsələsində ermənilərə havadarlıq edənlərdən biridir. Bu, təsadüf deyil. Fransada əvvəldən erməni diasporası çoxsaylı olub, hal-hazırda isə diaspora kifayət qədər nüfuzə malikdir və 1915-ci il Osmanlı İmperiyasında “soyqırım məsələsini” gündəmdə saxlamağa çalışır.

¹ Veliçko V.V. “Qafqaz: rus hökumətlərinin və tayfalar arası məsələlər”. Bakı: “Elm”, 1990, 176 s., s.71.

² Türkiyə Ermənistanında. “Bakinskiye İzvestiya”. 1903, 24 iyul (6 avqust), s.2.

XIX əsrdə Fransada məskunlaşan ermənilər tezliklə burada öz mətbu orqanlarını yaratmağa müvəffəq oldular. Bu haqda yazan “Bakinskiye İzvestiya” məlumat verirdi ki, “1855-1859-cu illərdə Parisdə “Masyans Aqavni” (“Masis Göyərçini”) jurnalı çıxırdı ... Həmin 1855-ci ildə daha bir erməni orqanı – “Aravelk” (“Şərç”) yarandı. Baş redaktoru Stepan Voskan olan bu nəşr öz işini qabaqcıl Avropa ruhunda qurmağa çalışırdı...”¹ XX əsrin əvvəlində Parisdə eyni vaxtda bir neçə qəzet çıxırdı, onlar, “Bakinskiye İzvestiya”nın yazdığına görə, elmi, ədəbi və əkinçilər üçün idi. Bununla bağlı qəzet bildirirdi: “Çap sözlünə ehtiyac erməni dairələrinə, ən azı ziyalı təbəqəsinə xasdır; bu səbəbdən iflasa uğrayan qəzetin əvəzinə dərhal digəri yaradılırdı, və məskunlaşdığı yerdən asılı olmayaraq, istər Mançester, istər Marsel, Nyu-York, Qahirə, Madras və ya Sinqapur olsun, ermənilərin birinci işləri sırasında özlərinin mətbu orqanını təsis etmək olub!”² Müəllifin fikrincə, bunlar erməni emiqratlarına öz dil, ədəbiyyat, mədəniyyətlərini qorumağa kömək edir, “Avropa nemətlərinə, o cümlədən Fransa mədəniyyətinə qovuşmaqda” yardımçı olurdular.³ Paris erməni nəşrləri arasında qəzet ətrafında gənc ədəbiyyatçılar dərnəyi formalaşmış “Anahit” jurnalına xüsusi önəm verir və qeyd edir ki, həmin gənclər “müəyyən dərəcədə fransız bədii ədəbiyyatında yeni meyillərin tərəfdarlarıdır; jurnalda ara-sıra müasir fransız yazıçılarının tərcümələri də dərc edilir”⁴ Lakin jurnalın təsisçisi və baş redaktoru Arşak Çobanyans ədəbi məsələlər adı altında siyasi məqsədlər güdüdü. Qəzetin yazdığına görə, o, “Fransa cəmiyyətini Türkiyə ermənilərinin vəziyyəti, erməni məsələsinin yeni mərhələsi ilə tanış etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə o, Fransa jurnallarında

¹ Veselovski Y. Erməni ədəbiyyatının Fransada yayıcısı. “Bakinskiye İzvestiya”, 1903, 9(22) oktyabr, s.2.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

məqalələr yerləşdirir, görkəmli fransız yazıçılarının hansı birisinin fəxri sədrliyi ilə ədəbi-musiqili gecələr təşkil edir".¹

Başqa bir erməni rusdilli "Baku" qəzeti Osmanlı İmperiyasında ermənilərin vəziyyətinə və bu məsələnin həllində Avropa dövlətlərinin iştirakına dair açıq-aşkar fikir söyləyirdi. Məsələn, senator Kuzminskinin hesabatına həsr olunmuş icmalda 1877-ci il Rusiya-Osmanlı imperiya müharibəsində ermənilərin rolunu qeyd edən qəzet Rusiyanın tərəfində türklərə qarşı vuruşan ermənilərdən fəxrə yazırdı: "Öz qəhrəmanlıqlarıyla rus hərbi tarixinin ən gözəl səhifələrini yazmış şanlı erməni generallar dəstəsi rus ordusunu Türkiyə Ermənistanına apardı. Türkiyə erməniləri ordunu sevincə qəbul etdilər. Canlarından keçən ermənilər bacardıqları qədər xidmət göstərmişlər. Təntənəli libaslı ruhanilər hər yerdə xilaskar saydıqlarının qarşısına çıxır, Allaha minnətdarlıq ibadətləri edirdilər. Həmin zaman Rusiyanın özündə rus rublu artmış, qəpiyə satıldığı halda Türkiyə Ermənistanında rus rublunu yüz qəpiyə alırdılar. Ermənilər əmin idilər ki, onların azadlıq müqəmmi çatıb və ... avamcasına səhv etdilər, səhv etdilər və bunun cəzasını çəkdiilər..."² Məqalədən göründüyü kimi, ermənilərin səhv etdiyini deyən qəzet müharibə nəticəsində onların istəklərinin – vaxtı ilə Osmanlı İmperiyasının tərkibində olan Serbiya, Bolqariya və Rumıniya azadlıq əldə etdikləri halda ermənilərin müstəqil dövlət yaratmaq arzularının həyata keçmədiyini nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar qəzet yazırdı: "Serbiya müstəqil krallıq olduqda, Bolqariya azad xalqlar sırasında yer aldığı halda bədbəxt türk erməniləri əbəs yerə Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsinin icrasını gözləyirdilər. Bu maddə onlara yalnız öldürülməmək, arvad və qızlarına isə zorlanmamaq hüququ verirdi. Göründüyü kimi, hüquqlar çox cüzdür. Amma hətta bu hüquqları həyata keçirməkdə nə Avropa, nə Rusiya tələsmirdilər".³

¹ Veselovski Y. Erməni ədəbiyyatının Fransada yayıcısı.

"Bakinskiye İzvestiya", 1903, 9(22) oktyabr, s.2.

² Senator Kuzminskinin təftişi və erməni komitələri. "Baku", 1906, № 38, s.3.

³ Yenə orada.

1878-ci il San-Stefano müqaviləsinə yenidən baxılması məqsədiylə Avstro-Macaristanın və İngəltərənin təşəbbüsü ilə çağırılmış Berlin konqresi Berlin müqaviləsinin imzalanmasıyla bitdi. Müqaviləyə əsasən, Bolqarıstanın müstəqilliyi elan edildi, inzibati özünüidarə hüquqlu Qərbi Rumeliya vilayəti yaradıldı, Çernoqoriya, Serbiya və Rumıniyanın müstəqilliyi tanındı, Qars, Ərdoğan və Batum Rusiyaya birləşdirildi. Osmanlı imperiyası ermənilərin yaşadığı ərazilərdə islahatlar aparmağı, ölkədə yaşayan bütün xalqların vicdan azadlığını və bərabər vətəndaş hüquqlarını təmin etmək öhdəliyini üzərinə götürdü. İlk növbədə Türkiyə ermənilərinə təhsil almaq hüququ verildi. "Kaspi" qəzetinin Osmanlı imperiyasında Erməni Patriarxına istinadən verdiyi məlumatlarına görə, 1902-ci ildə ermənilərin 858 orta və ibtidai məktəbi mövcud idi, bunların da 40 İstanbulda, qalanları isə 61 əyalətdə yerləşirdi: "1902-ci ildə Konstantinopol məktəblərində 4163 oğlan və 2994 qız təhsil alırdı, əyalət məktəblərində 65 977 oğlan və 26 934 qız oxuyurdu, cəmi təhsil alanların sayı 100 068 nəfərdir. Məktəblərdə 1597 kişi və 566 qadın müəllim çalışır. Məktəblərin saxlanılmasına hər ay 362 967 piastr və ya 3500 türk qızıl pulu xərclənir..."¹ Bütün məktəblərdə erməni, türk, fransız və ingilis dilləri, tarix, coğrafiya, riyaziyyat, təbiyyət elmləri, siyasi iqtisadiyyat, hüquq və s. fənnlər tədris edilirdi. Məqalənin müəllifi D.Ter-Danilyans qeyd edirdi ki, Osmanlı hökuməti "erməni məktəblərinin daxili işlərinə qarışmır".² Onun fikrincə, ədəbi inkişaf və ana dilinin öyrənilməsi nəticəsində Türkiyə ermənilərinin tələffüzü "Rusiya ermənilərinin ağır, yöndəmsiz danışığından daha mülayim, zəngin, elastikdir. Türkiyədə erməni ziyalıları və xalqı ədəbi ana dilinin bütün valehedici gözəlliklərinə dərinləndirən yiyələniblər".³

Dediklərinin əyani sübutu üçün müəllif Avropa erməni tələbələrinin 1900-cü il hesabatından məlumatlar verir: "Bu il

¹ Ter-Danilyans D. Türkiyədə erməni məktəbləri. "Kaspi", 1904, №16, s.3.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

cəmi tələbələrin sayı 271 olub, onlardan ana dilini 161 nəfəri bilirdi, qalan 110 tələbə üçün ana dili yabançı idi. Sonuncular-dan 22 tələbə Qalisiyadan (Avstriya) və yalnız 4 Türkiyədəndir, digərləri, əksərriyyəti Rusiyadan olanlardır”.¹ Osmanlı imperi-yasında erməni məktəblərinin uğurlarından danışan D.Ter-Danilyans “Türkiyə siyasi rejimi pozucu ruhuyla canlı hər şeyi məhv edir” fikri ilə razılaşmır və bu ölkədə “yeni ədəbi hərəka-tın olduğundan və Zardaryan, Zöhrab və s. kimi güclü yazıçı-ların fəaliyyətindən çoxlarının xəbərsiz” olduğunu bildirir”.² O, məlumat verir ki, 1903-cü ildə Peterburqda nəşr olunan «Ədə-biyyat və incəsənət xəbərləri»ndə Tütkiyədə yaşayan üç erməni yazıçısının oxucuların böyük marağına səbəb olmuş povesti dərc edilmişdi. D.Ter-Danilyans belə qənaətə gəlir ki, «bu, erməni oxucuları üçün gözlənilməz oldu, bu hadisə erməni məktəblə-rinin zəhmətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir».³

Həmin vaxt Osmanlı İmperiyasında gənc türklər burju-a-inqilabi hərəkatı güclənməkdə idi. XIX əsrin sonunda gizli komitə kimi yaradılan gənc türklər hərəkatları “İttihad və Tərəq-qi” partiyası sıralarında birləşmişdilər. Partiya ən yaxın vəzifə kimi sultan II Əbdül Həmidin rejimini konstitusion quruluşla əvəz etməyi qarşısına qoymuşdu. 1908-ci ilin iyununda partiya rəhbərliyi altında silahlı üsyan qaldırıldı. “Bakinskiye İzvesti-ya”nın yazdığına görə, 1903-cü ildə gənc türklər partiyasının iki əsas lideri arasında fikir ayrılığı müşahidə olunurdu. Bu isə, qəzetin zəmincə, mütləq azad fikirli türklərin sıralarında parça-lanmaya gətirməli idi: “Partiya bir-biri ilə rəqabət aparən qrupa bölündü: bir tərəfdən, liberal istiqamət təmsilçiləri olan Mah-mud Paşanın oğulları; digər tərəfdən, sırf türkcü mövqeyində duran və digər etiqad və millətlərə nifrətlə yanaşan Əhməd Riza Paşa. Liberalların öz mətbu orqanı – “Osmanlı” qəzeti, millətçi-lərin isə öz «Chonray Ummet» qəzeti var idi. Müxtəlif səbəblər,

¹ Ter-Danilyans D. Türkiyədə erməni məktəbləri. “Kaspi”, 1904, №16, s.3.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

o cümlədən özlərinin ehtiyatsızlığı və israfçılığı üzündən şahza-dələr qəzetin buraxılışını dayandırmalı oldular. İndi biz qarşısına dövlət maraqları naminə fanatizmə sipər olmaq məqsədi qoymuş tarixi pariyanın təcridən ölümünün şahidiyik. Çətin ki, o, dirçələ. Onun üzvlərinin dözümlüyü və digər siyasi cəmədləri çox azdır, sultan isə ələ almaq üçün pulu sola-sağa xərcləyir”.¹

Partiya sıralarında ziddiyətlər həqiqətən mövcud idi. Nə-zərə almaq lazımdır ki, partiya üzvləri müxtəlif ölkələri, o cüm-lədən ərəb dünyasını təmsil edirlər. Digər tərəfdən, Qərbin, xüsusən ingilislərin partiyanın yaradılmasına “təhfə”si olmuşdu. Bu haqda tükümlüyün tanınmış ideoloqu Əlibəy Hüseynzadə açıq şəkildə bildirmişdi. O, misirli gənc türklərin məramnaməsi-ni təhlil edərək göstərmişdi ki, “məramnamə, şübhəsiz, ingilislər tərəfindən hazırlanıb... belə ki, “ərəblər üçün Ərəbistan”a hətta Məkkə və Mədinə kimi əsl ərəb şəhərləri daxil edilməyib, onlar katolik Vatikan və ya lamay Tibeti kimi ayrıca dini dövlət təşkil etməlidirlər və bu dövlət o dərəcədə zəif olmalıdır ki, ehtiyac yarananda leytenant Yunhesband kimisi bir ovuc ingilis əsgəriylə ora girə bilsin!”.² Daha bir gənc türklər partiyası İsveçrədə yaradılmışdı. Ə.Hüseynzadənin sözlərinə görə, bu partiya doğ-ma üfqləri “ıldırımla” işıqlandırmağa üstünlük verirdi: “Bütün digər gənc türklər partiyaları özlərinin Şuraiümmət, Məşvərət və s. xüsusi mətbu orqanları ilə birlikdə ifrat Misir və İsveçrə istiqamətlərin arasında dururlar. Sonuncunun təmsilçisi məhz “İctihad”dır. Jurnalın istiqaməti adından bəlli olur: “ictihad” sözünün mənası səy göstərmək deməkdir, yəni maarifləndirmə, ağıllı təşəbbüs və azad zəka ilə mövcud qanunları günün tələblə-rinə uyğun yaxşılaşdırmağa cəhd etməkdir. Müsəlman dünyasında islahat və dirçəlişə məhz bu yol aparır”.³

Qeyd edək ki, “Bakinskiye İzvestiya” gənc türklər hərəka-tının əhəmiyyətini kifayət qədər qiymətləndirməmişdi və onun

¹ “Bakinskiye İzvestiya”. Gənc türklər. 1903, 28 avqust (10 sentyabr), s.3.

² Hüseynzadə Ə. Gənc türçülük nədir. “Kaspi”, 1905, №55, s.3.

³ Yenə orada.

rəhbərlərinin siyasi cəhətdən zəif saymaqda ciddi səhv etmişdi. Adıçəkilən Əhməd Riza Paşa gənc türklərin görkəmli nümayəndəsiydi. O, ingilispərəst olduğuna görə “ingilisi” ləğəbi almış tanınmış Əli-Paşanın oğlu idi.¹ Özünü Əhməd Rizanın dostu sayan və gənclik illərini onunla birlikdə Parisdə keçirən tanınmış Azərbaycan publisisti və ictimai xadimi Əhməd bəy Ağayev 1908-ci ildə “Vestnik Baku” qəzetində onun haqqında geniş məqalə dərc etmişdi. Ə.b.Ağayevin yazdığına görə, Əhməd Rizanın dünyagörüşünün formalaşmasına anasının – yüksək təhsilə və hərtərəfli biliklərə malik ingilis xanımının – böyük təsiri olmuşdu. “Əhməd Riza bəy özü mənə söyləmişdi ki, anası XVIII əsr Fransanın dərin bilicisi və J.J.Russonun hərarətli pərəstişkarı idi, övladlarına da onun ideyaları ruhunda tərbiyə vermişdi. Konstantinopolda təhsilini bitirib az müddət nazirlikdə çalışdıqdan sonra Əhməd Riza bəy Makedoniyaya məktəblər inspektoru təyin olunmuşdu. Türkiyə üçün dəhşətli olan Rusiya ilə müharibə yenidən bitmiş, ölkə bərpad vəziyyətə düşmüş, ayrı-ayrı hissələrə parçalanırdı; alovlu vətənpərvər “azadlıq şəhidi” Midhətin (1822-1884, Osmanlı dövlət xadimi, islahatların fəal müdafiəçisi, onun vaxtında Türkiyənin birinci konstitusiyası qəbul olunmuşdu) ölkənin Avropa dəyərləri əsasında dirçəlməsi arzuları onunla birlikdə Ərəbistan səhralarında dəfn edilmişdi. Bu cür düşüncələr Russo tərbiyyəsi almış gənc vətənpərvərdə hansı acı fikirlər, hansı qisas hissələri oyatmalı idi?!” - deyər Ə.b. Ağayev yazırdı.² Gənc, coşğun Əhməd Riza bəy, onun fikrincə, “vətəni məhv etmiş və Midhəti onun konstitusiya, vətənin dirçəlməsi arzuları ilə birlikdə basdırmış” Sultan Əbdül Həmidə məktub yazmaq qərarına gəlir.³ Həmin məktubdan sonra o, hakimiyyət tərəfindən təqiblərə məruz qalaraq Parisə qaçmalı olur və burada inqilabi fəaliyyətə başlayır. O, Parisdə anarxistlərlə tanış olur, mitinqlərdə çıxış edir, hərarətlə imperiyada vətəndaş haqlarının

¹ Ağayev Ə.b. Türkiyə parlamenti və Əhməd Riza bəy. “Baku”, 1908, №24, s.3.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

tapdanması, müsəlman cəmiyyətində qadınların vəziyyəti haqqında danışıq: “Yüz milyonlarla insan, sizin bacılarınız, xanımlar, bu gün zəncirlənib, işıq üzü görmür, kölə vəziyyətə salınıb, heyvanlar təmiz hava aldıkları halda onlar bundan da məhrumdur, hərəmxanaların qızılı divarları arasında iztirab çəkirlər, bəkarçılıqdan, süstlükdən, yalnız şəhvət, ehtiras obyektini kimi xidmət göstərmək heyvani roldan əziyyət çəkirlər! Onlar səbirsizliklə sizin Şərqə xaç yürüşünüzü gözləyirlər, amma artıq Qüdsi deyil, şeytanın alcatdığı və təhqir etdiyi Allahın xilasını üçün gəlişinizi istəyirlər!”¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.b.Ağayev öz məqaləsində dostunun Şərq qadınının avropalılar tərəfindən azad edilməsi fikri ilə razılaşmadığını açıq bildirir və, etiraf edir ki, Əhməd Riza bəyin bu cür çıxışları onu məyus edir. Əhməd Riza bəy isə, əksinə, öz mövqeyini daha ehtirasla müdafiə edir və sübut etməyə çalışırdı ki, “Şərqin oyanışı və azadlığı Qərbdən gələcək və bu istiqamətdə çalışan şərqililər nəyin bahasına olursa olsun Qərbi bu işə sövq etməlidirlər”.² Tezliklə Əhməd Riza bəyin çıxışları Fransa cəmiyyətinin diqqətini cəlb etdi və, yüksək vəzifəli ictimai xadimlərin dəstəyi nəticəsində, onun Parisdə populyarlığı artmağa başladı. Bu isə, publisistin yazdığına görə, türk sultanı Əbdül Həmidə narahat etməyə bilməzdi: “Mən dəqiq bilirəm, təbliğatına son qoymaq üçün bir vaxt o, Əhməd Riza bəyə yarım milyon frank və istədiyi ölkədə səfir vəzifəsi təklif etmişdi. Lakin möhkəm etiqada, dərin səmimiyyətə malik, öz vəzifəsinə peyğəmbər inamı bəsləyən bu şəxsi heç bir şümkəlmə yoldan çıxara bilmədi. Ətrafdakılar satılırdılar, xainlik edirdilər, uzaqlaşırıdılar, çörəklə yerlərə sahib olurdular, lakin o, mərdcəsinə, əyilmədən, bəzən isə təkbaşına öz işini görürdü”.³ Onun fəaliyyəti nəticəsiz qalmadı – 11 iyul 1908-ci il tarixdə Türkiyədə baş verən çevriliş gənc türklərin zəfəriylə bitdi.

¹ Ağayev Ə.b. Türkiyə parlamenti və Əhməd Riza bəy.

“Baku”, 1908, №24, s.3.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

Dövlət çevrilişindən az sonra Osmanlı imperiyasının birinci parlamenti formalaşdı və onun sədri Əhməd Rıza bəy seçildi.

Ə.b.Ağayevin məqaləsində Osmanlı imperiyasının o zamanlı milli tərkibinə dair təqdim edilən statistik məlumatlar birinci dünya müharibəsi illərində həlak olmuş ermənilərin sayının şişirdirilməsi haqda fikir söyməyə əsas verir. Məqalədə deyilir: "Türkiyə qəzetlərinin verdiyi statistik məlumatlardan görünür ki, imperiyanın əhalisinin sayı otuz milyona yaxındır: qəzetlərin hesablamalarına görə, bunlardan iki milyonu yunan, bir milyonu erməni, bir milyon yarımı slavyan xalqları, qalanları isə - türklər, ərəblər, kürdlər, arnavutlar və s. müsəlman xalqlarıdır".¹ Xatırladaq ki, erməni tərəfi 1,5 milyon adamın ölməsini iddia edir. Bu isə bir neçə il öncə ölkədə yaşayan ermənilərin sayından yarım milyon artıqdır. Ermənilərin sayı haqqında məlumatları biz "Baku" qəzetindən də əldə edə bilərik. Qəzetin nəşiri X.Vermişev Tiflisdə çıxan "Mşak"² erməni qəzetinə istinadən yazır ki, 1915-ci ildə "Türkiyənin erməni vilayətlərində yaşayan ermənilərin sayı bir milyon iki yüz mindən artıq deyildi".³

Hələ 1915-ci il hadisələrindən xeyli əvvəl ermənilər xristian türklərin köməyi ilə Türkiyənin erməni əhalisinin sayını saxtalaşdırmağa, qeyri-müsəlman türkləri öz kilsələrinə cəlb etməyə çalışmışdılar. Bu haqda Ə.Hüseynzadə "Türkiyə erməniləri barədə bir neçə söz" məqaləsində yazmışdı: "Bütöv kəndlər, hətta vilayətlər var ki, onların "erməni" əhalisi erməni dilində bir kəlmə belə bilmir, yalnız türk dilində danışır. Belələri Konstantinopolun özündə lap çoxdur. Belə vəziyyət "rumlar" – Anadolu yunanları arasında müşahidə olunur, onlar da türkcə danışılar. Türkiyə erməni və yunanları nəinki türk dilindən savayı

¹ Ağayev Ə.b. Türkiyə parlamenti və Əhməd Rıza bəy. "Baku", 1908, №24, s.3.
² "Mşak" ("Zəhmətkeş") – erməni ədəbi-siyasi qəzet, 1872—1920-ci illərdə Tiflisdə nəşr olunurdu. Liberal publisist və tənqidçi Q.Arsruni tərəfindən təsis edilib. Onun ölümündən sonra (1892) qəzetin redaktorları A.Kalantar, A.Arakelyan və b. olmuşlar.

³ Vermişev X.. "Mşak"ın təklifi haqqında iki söz. "Baku", 1915, №219, s.5.

dil bilmirlər, onlar hətta Bibliyanı türk tərcüməsində oxuyurlar, çox yerlərdə kilsə ibadətlərini türk dilində edirlər, onların duaları da türk dilində yazılıb".¹

Müəllif yazır ki, türk hökuməti bu hala uzun müddət fikir vermirdi və yalnız müsəlman təbəələrinin qayğısına qalırdı, müxtəlif dinlərdən olan missionerlərə təbliğat üçün geniş imkanlar yaradırdı: "Lakin son zamanlar osmanların bu məsələyə baxışları bir qədər dəyişib. Türk ensiklopedisti, tarixçi Nəcib Asim, doktor Rıza və b. alimlər meydana çıxıblar və iddia etməyə başlayıblar ki, ermənilər – erməni dilini bilməyən ermənilər deyil, "rumlar" – yunan dilini bilməyən yunanlar deyil, hər ikisi sadəcə türk xristianlarıdır. Onlar İslama qədər Turan qolunun digər nümayəndələri – madyarlar – macarlar kimi xristianlığı qəbul etmiş bütpərəst türklərin (ciqatayların, səlcukların, tükmanların) nəslindəndirlər".² Müəllifin fikrincə, bəzi anadolu türklərinin Şərqi (yunan) xristianlığı qəbul etməsi Şərqi uzun müddət Qərbi türklərini də yunanlar kimi "rum" adlandırmağa səbəb oldu: "Hətta məşhur müsəlman sufi şairi Cəlaləddin də bundan yaxa qurtara bilmədi: onu indiyə kimi "Molla Rumi", yəni qərbi türk mollası adlandırırlar".³ "Rumi" sözü "rimli", sonralar "vizantiyalı" (şərqi-rim) və "yunan" mənası kəsb edən ərəb "rum" sözündən əmələ gəlib. Yunanların türkdilli qruplarını "urum" və ya "rum" adlandırırlar. "R" hərfi ilə başlayan sözlər türk dili üçün səciyyəvi olmadığından sözləri rahat tələffüz etməkdən ötrü onların əvvəlinə "U" sait əlavə olunurdu. Belə tələffüz forması ancaq şifahi, məişət səciyyəsinə danışıklara xasdır. Ədəbi dildə sözün "rum" forması qəbul olunub.

Bir çox mənbələrdə Cəlaləddin Rumi fars şairi və filosofu kimi təqdim edilir. Bu məsələyə toxunan Ə.Hüseynzadə onun türk əsilli olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki, "özünün "Məş-

¹ Hüseynzadə Ə.b. Türkiyə erməniləri haqqında bir neçə söz. "Kaspi", 1904, 24 yanvar, s.3.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

nəvi” şah əsərini farsca yazmasına baxmayaraq, məhz bu səbəbdən tarixçi Şerr və başqaları onu fars şairi adlandırırlar, bununla belə o, türkdür: türk dilində yazırdı, valideynləri Orta Asiya türkləri idi, özü səlcuk türklərinin paytaxtı Konyada yaşamışdı, burada dəfn olunub, məğbərəsi daha çox Osmanlı türkləri tərəfindən ziyarət edilir”.¹ Dahi Nizami kimi farsca yazan Cəlaləddin Rumi də, şübhəsiz, türk idi. Bununla belə insanları mənşəsindən və cəmiyyətdəki yerindən asılı olmayaraq dəyərləndirən hər iki şair bütün müsəlmanların şairidir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə hər bir müsəlman xalqı onları özünkü sayır. Nizaminin türk əsilli olmasına şübhə ilə yanaşanları dahi şairin yaradıcılığının tanınmış tədqiqatçıları B.Nəbiyev və T.Kərimli onun poeziyasına nəzər salmağı məsləhət görürlər: “Xosrov və Şirin” poemasının finalında Şirinin ölümünü təsvir edən Nizami bu itkini sevimli həyat yoldaşı, gözəl türk xanımı Afaqın vəfatı ilə müqayisə edir və göz yaşları ilə Allaha özünün türk oğlunu (türkzadəni) qorumağı yalvarır:

*Əgər torkəm şod əz xərgəh nehani,
Xodaya, torkzadəmra to dani.
(Əgər türkün çadırdan köçüb getdisə,
Xodaya, türkzadəmi sən özün saxla.)*

Ortaya sual çıxır: Nizami türk olmasaydı oğlunu “türkzadə”, yəni türk oğlu çağırardımı?”² Görkəmli alimlərin fikri ilə razılaşmamaq çətindir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli rusdilli mətbuat istinadlar göstərməklə elmi xarakterli məqalələrin dərc ilə səciyyələnin. Bu qəbildən məqalələrə daha çox “Kaspi” qəzetində Ə.b.Ağayevin imzasıyla rast gəlinir. Həmin illər Şərqdə tarix elminin dir-

¹ Hüseyinzadə Ə.b. Türkiyə erməniləri haqqında bir neçə söz.

“Kaspi”, 1904, 24 yanvar, s.3.

² Nəbiyev B., Kərimli T. Poxişeniye Nizami. “Obşepisatelskaya Literaturmaya qəzeta”, 2012, №2(27).

çəlişi və sürətli inkişafı dövrü idi. Ə.b.Ağayev “Müsəlman alimləri və onların elm sahəsində xidmətləri. Tarixi tənqid. İbn-Xəldun” məqaləsində Şərqdə və Qərbdə tarix elminin inkişafını araşdırır. Müəllif qeyd edir ki, qədim tarix sənəmlər, nağıllar, əfsanələr, dastanlarda əks olunub. Məqsəd isə çarların, padşahların və kralların özgə ölkələrə şanlı yürüşləri, böyük əraziləri istila etmələri, bir sözlə, hakimiyyət sahiblərini əyləndirə və maraqlandıra biləcək hər şey barəsində yazmaqla onlara yaramaq idi. Bu əsərlərdə, bir qayda olaraq, uğur əldə etmiş qəhrəmanlar və ya məğlubiyyətə uğramışlar haqqında danışılır. Onlar ya göylərə qaldırılaraq təriflənir və ya müvafiq epitetlərdən çəkinməyərək məsxərəyə qoyulur. Sadə insanlar yada salınmırdı. Tarixə münasibət yalnız XVIII əsrdən başlayaraq dəyişdi. O, tədqiqat istiqaməti aldı. Ə.b.Ağayevin yazdığına görə, bu dəyişikliyin baş verməsində fransız yazıçı və mütəfəkkirləri Şarl Monteskyenin (1689-1755) və Mari Fransua Volterin (1694-1778) böyük əməyi olmuşdu: “Amansız tənqidçi kimi onlar qəhrəmanları ifşa edib adi insanlar səviyyəsinə endirmişlər. Eyni zamanda tarixdə xalqa daha layiqli yer ayırmışlar. Bununla paralel onlar hər bir xalqın həyat tərzinə ətraf mühitin, iqlimin, flora və faunanın labüd və qaçılmaz təsirini qeyd etmişlər”.¹ Lakin, müəllifin fikrincə, tarix elmi özünün əsl mənasını XIX əsrdə, Mişel Jülinin (1798- 1874) Fransa tarixi və Fransa inqilabı, Adolf Teranın (1797-1877) konsulluq və imperiya tarixi, Fransua Pyer Qiyom Qizonun (1787-1874) Avropada və Fransada sivilizasiya tarixi, Jozef Ernest Renanın (1823-1892) yəhudi xalqının tarixi, Henri Tomas Boklin (1821-1862) İngiltərədə sivilizasiya tarixi və digərlərinin fundamental əsərləri yaranandan sonra tapdı. Tədqiqatlarla yanaşı tənqid, dərc olunan əsərlərin elmi təhlili yarandı. Məqsəd “haqiqəti uydurmada, doğrunu yaldandan ayırmaq, həyatın hər hadisəsinin xəyalı deyil, əsl səbə-

¹ Ağayev Ə.b. Müsəlman alimləri və onların elm sahəsində xidmətləri. Tarixi tənqid. İbn-Xəldun. “Kaspi”, 1900, 31 mart, s.4.

bini tapmaq, müxtəlif hadisələr arasında əlaqəni müəyyən etmək və hər bir fakta onun həqiqi yerini ayırmaq idi".¹

Ə.b.Ağayevin fikrincə, tarixi tənqidin yaradıcısı ərəb müsəlman filosofu, tarixçisi və mütəfəkkiri İbn Xəldun (1333-1406) olmuşdu. "Tarixçi, müsəlman mədəniyyətinin ən çiçəklənən dövründə İspaniyada yaşamışdı. Əslən Tunisdən olan İbn Xəldun Qurani, hədisləri, hüququ, tənqidi öyrəndikdən sonra 1362-ci ildə İspaniyaya gəlib, burada özünün məşhur məntiqini tərtib edib və 1382-ci ilə kimi İspaniyada ali məhkəmə hakimi çalışmış, həmin il Qahirəyə yollanmış, burada da uzun müddət ali qazi vəzifəsini tutmuşdu. 1400-cü ildə Qahirə sultanını Teymurlənglə görüş üçün Suriyaya səfərdə müşayiət etmişdi, qanışan istilaçını məftun etmişdi və onun mərhəmətinə layiq olmuşdu".² İbn Xəldunu tarixçi kimi şöhrətləndirən onun məşhur "Kitabul-İber" (Ərəblərlə ərəb olmayanların, bərbərlərin və eyni dövrdəki böyük qüdrət sahiblərinin müharibələrinə aid mənbə, xəbərləri toplayan və rəy bildiren kitab) əsəri olmuşdu. Kitab dörd hissədən ibarətdir: "1) tarixə giriş; 2) dünyanın yaranmasından Məhəmmədə qədər tarix; 3) ərəblər Afrikada və İspaniyada və bərbərlər və 4) Misir və Asiyada kiçik müsəlman dövlətləri... Başlıqların sadəcə sadalanması İbn Xəldunun nə qədər müxtəlif məsələləri əhatə etdiyindən, tarixçinin vəzifəsinə nə qədər dərinlən yanaşdığından və bu mənada Qərbi Avropa tarixçilərini nə qədər qabaqladığından xəbər verir. Əbəs yerə Renan "əl-Müqəddimə"ni XVIII əsrə qədər yazılan yeganə ən dahi əsər adlandırdı".³

Lakin Qərbdə tarix elminin sürətli inkişafına baxmayaraq bir çox Şərq ölkələrində düşünən beyinlər üçün mühüm sahə kimi hələ də nəzm qalırdı. XIX əsrin sonunda Ə.b.Ağayev ürək ağrısıyla yazırdı ki, doğma diyarın tarixi nəinki tədqiq olunma-

yıb, hətta araşdırmalar üçün dənə-dənə müvafiq material toplamağa yarayan ədəbiyyat belə yoxdur: "Bizim diyarın keçmişinə aid az-çox əhəmiyyət kəsb edəcək mənbələr tapmaqdan çətin heç nə yoxdur".¹ Publisistin zənnincə, xalq kütləsini maarifləndirmək, ona keçmiş haqqında biliklər vermək üçün tarixi həqiqətlərin yayılması zəruri və faydalıdır: "Belə olan halda o, bu gününü yaxşı başa düşər, əzab çəkdiyi və əzab çəkə biləcəyi səhvlərə gələcəkdə yol verməməkdən ötrü nə etməli olacağını qayğısına qalar".²

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxta kimi tanınmış qafqazşünas və şərqşünas Ad.Berje tərəfindən hazırlanmış məşhur "Qafqaz arxeoqrafik komissiyasının topladığı aktlar" işıq üzü görmüşdü. Lakin az sayda çap edilən və yüksək qiymətlə satılan "Aktlar" çoxları üçün əlçatımlı deyildi və, əsasən, şəxsi kolleksiyalarda saxlanılırdı. Ə.b.Ağayev hesab edirdi ki, elmin maraqları naminə həmin əsər "daha böyük tirajla, kiçik formatda və daha münasib qiymətlə"³ təkrar çap edilməlidir. Hələlik isə, onun yazdığı kimi, tarixi araşdırmaq istəyənlər "polkovnik Abas Qulu Ağə Bakıxanovun "İran ilə bağlı Qafqazın tarixi" əlyazma əsəri kimi natamam, işlənilməmiş mənbələrdən istifadə etməyə məcburdurlar".⁴ Məlumdur ki, Abas Qulu Ağə Bakıxanov (1794-1847) Bakı xanları nəslinin nümayəndəsidir. Bakı qəzasının Əmircan kəndində anadan olan Bakıxanov dövrünün ən elmi adamlarından olub. On il təbiət elmləri öyrənib, rus, fars və ərəb dillərinə mükəmməl yiyələnib. Bunun nəticəsində, "Gülüstani-İrəm" əsərində özü haqqında yazdığı kimi, "yənə bir qədər təhsil almağa müvəffəq" olub. Daha sonra A.A.Bakıxanov özü haqqında yazır: "Bu zaman, Qafqaz ordusu və vilayət-

¹ Ağayev Ə.b. Müsəlman alimləri və onların elm sahəsində xidmətləri.

Tarixi tənqid. İbn-Xəldun. "Kaspi", 1900, 31 mart, s.4.

² Yənə orada.

³ Yənə orada.

¹ Ağayev Ə.b. Bakı xanlığı (Abas Qulu Ağə Bakıxanovun əlyazma xronikası). "Kaspi", 1898, 4 dekabr, s.4.

² Yənə orada.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada.

⁵ Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı: "Xatun Plus", 2010, s. 253.

lərinin fərmanfərməsi (baş komandanı) general Yermolov hicri 1235-ci (=1820) ildə, məni dəvət edib, dövləti vəzifələrdə işə təyin etdi. Tiflisdə rus dili və yazısını öyrəndim, bu dildə tərcümə edilmiş kitablar vasitəsilə cürbəcür elmlər və müxtəlif tayfaların əhvalı ilə tanış oldum. Vəzifə işlərilə əlaqədar olaraq və bu dövlət böyüklərinin hüsurunda olmaq münasibətilə Şirvan, Ermənistan, Dağıstan, Çərkəzistan və Gürcüstan vilayətlərinin bir çox yerlərini dolandım. Anadolu və Azərbaycan şəhərlərinə də gedib böyük şəxslər və əhalinin müxtəlif təbəqələrinə mənsub adamlarla görüşdüm. İran və Rum (Osmanlı) dövlətlərilə olan müharibə və barışıq işlərində rus əsgərlərinin fərmanfərməsi (baş komandanı) böyük əmir Paskeviçin yaxın adamlarından biri oldum. Hicri 1248-ci (=1833) ildə, səyahət qəsdilə səfərə çıxıb, iki il Don ölkəsini, Malorossiyanı, Velikorossiyanı, Lifliyandiyanı, Litvanı və Lehistanı (Polşanı) gəzdim. Avropa ölkələrinin təcrübəli dövlət adamları, məşhur alimləri və bilici sənətkarları ilə görüşdüm. Bir çox qəribə işlər və saysız təəcüblü əsərlər gördüm. Hər bir ölkədə, hər bir işdə təcrübəmi artırdım”.

¹ Bakı xanlarının nəslinin nümayəndəsi əmindir ki, yer üzərində heç nə daimi deyil, “mal və dövlət hər halda puç olacaq, ixtiyar və iqtidar əldən gedəcəkdir. Sənaye cürbəcür alətlərə və bədən qüvvəsinə möhtacdır. Şəxsi ləyaqət olmadan, nəsəb və sülalə şərəfəti qürbətdə naməlum, vətəndə isə məzəmmətə məruzdur. Bunlara təkyə etmək mənasızdır, etibar ediləcək və arxalanacaq bir dövlət varsa, o da hər bir halda elm və adabdan ibarətdir... Bu elm və adab da zahirpərəst adamların boşboğazlıq edib, özləri üçün fəzilət sandıqları mənzum kəlmələrdən və mövhumi (xəyali) qaydalardan ibarət deyildir”².

A.A.Bakıxanov diyarın tarixinə dair bir neçə əsər yazmışdı, lakin bürokratik əngəllər üzündən onları, o cümlədən A.b.Ağayevin istinad etdiyi əsəri dərc edə bilməmişdi: “o, öz əsərinə çox

ciddi və vicdanla yanaşmışdı, faktları qərəzsiz təqdim etmişdi, yeri gələndə tərifləyirdi, lazım olanda qamçılıyırdı”¹.

Ə.b.Ağayev bildirir ki, Nadir şahın ölümündən sonra sərkərdənin dəmir iradəsi hesabına mövcud olan imperiya xanlıqlara və vilayətlərə parçalandı, “İran və onunla bağlı ölkələrin tarixində Şərq yazıçılarının “Miluki Tavaif” (çarlıqarası) adlandırdıqları dəhşətli dövr başladı”². Mərhum şahın vaxtında müəyyən hakimiyyətə və ya ictimai əhəmiyyətli vəzifəyə sahib hər kəs özünü müstəqil hökmdar hesab etdi və tabeliyində olan əyaləti özbaşına idarə etməyə başladı. Müstəqil və bir-biriyə daim müharibə aparan xanlıqlar dövrü başladı: “Quba və Salyanda Əhməd Xanın oğlu Hüseyn Əli Xan, Dərbənddə - İsmayıl Qulu Xanın oğlu Məmməd Hüseyn Korçi, Bakı və onun ətraflarında Dərgan Xanın oğlu Mirzə Məmməd Xan, Qarabağda - İbrahim Xəlil Ağa Cavanşirin oğlu Pənah Xan öz hakimiyyətlərini bərqərar etdilər”³.

Lakin Rusiya hakimiyyətinin Qafqaza gəlişiyə Azərbaycan xanlıqlarının müstəqilliyinə son qoyuldu. Ruslar hesab edirdilər ki, “yerli xalq dəmir hökmdar əsası ilə” idarə edilməyə yaranıb. Həmin əsa funksiyalarını Rusiya imperatorunun Qafqazdakı canişinləri yerinə yetirirdilər. Yermolov xatirələrində yazır: “Biz o vaxt istəyimizə nail olacağıq ki, xanlıqlarda rus hakimiyyəti tətbiq edilsin və xanların kökü kəsilsin. Özündən razı heyvan qraf Qudoviç knyaz Sisianovdan zəhləsi getdiyindən hər işi onun tövsiyyələrinin əksinə etməyi özünə borc bilirdi. O, İrandan gəlmiş qaçqını Şəki xanı təyin etdi. Xəstə və sonsuz Qarabağ xanı varis qoymadı; bacarıqsız Rtişev ona İrana qaçıb üstümüzə silahla və İran ordusu ilə gələn və bir batalyonumuzu məhv edən Cəfər Qulu Ağanı varis təyin etdi”⁴. Lakin tezliklə

¹ Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı: “Xatun Plus”, 2010, s. 253.

² Yəno orada.

¹ Ağayev Ə.b. “Bakı xanlığı” (A.A.Bakıxanovun əlyazma xronikası). “Kaspi”, 1898, 4 dekabr, s.4.

² Yəno orada.

³ Yəno orada.

⁴ Aleksey Petroviç Yermolov (onun kn. M.S.Voronsova məktubları əsasında).

1816-1852 cənab Ad.Berjenin məlumatları/Russkaya starina. 1885, dekabr, s.252

bu xanlıqlar da Naxçıvan, İrəvan və s. xanlıqlar kimi Rusiyaya tabe oldular. İstila edilmiş xanlıqlarda müsəlman məscidləri xristian kilsələrinə çevrilirdi, xan sarayları isə, İrəvanda Sərdar sarayı kimi, xarabalıqlara döndürülürdü. İrəvan qalasının alınması haqqında mənbə belə yazırdı: “İrəvanın ələ keçirilməsi Rusiya üçün Təbrizin istilasından daha əhəmiyyətli idi. Peterburqdan Paskeviçə nəyin bahasına olursa olsun İrəvanın alınması tapşırılmışdı. Paskeviç üçün əlvərişli şərait yaranmışdı: rusların Təbrizə hərəkət edəcəyini güman edən Abbas Mirzə öz torpaqlarına çəkilməmişdi, İrəvan özbaşına qalmışdı. Bundan istifadə edən ali baş komandan sentyabrın 12-də Sərdar-Abadı mühasirəyə aldı... İrəvan sərdarı Həsən Xan özü qalaya gəlmişdi. O, həmin an başa düşdü ki, iki gün ərzində qalanı atəşə tutan topların qarşısında acizdir və rus səngərlərinin birində barıt ambarının partlamasından istifadə edib qarnizonu qaladan çıxara bildi”.¹

Xan nəsilinin sonrakı taleyindən söz açan Ə.b.Ağayev qeyd edir ki, onların çoxu yoxsulluqda, üzücü ehtiyac içində dünyalarını dəyişiblər: “Onlar bir tikə çörəyə həsrət, borc içində, bir sözlə, əzəb-əziyyətdə yaşayırdılar, bu qürurlu insanlar irsən aldıkları vərdişlərdən, adət-ənənələrdən, yaxşı həyat tərzindən imtina etmək istəmirdilər. Kreditorlar isə onların cəsədi soyumamış çalağan tək evlərinin üzərinə qonurlar, hər şeyi, evdən tutmuş altında həddindən artıq qürurlu və utancaq kasıblığın gizləndiyi nəsilə nəslə keçən parıldayan cavarihata kimi siyahıya alırlar”.² Yalnız Qarabağ xan nəslinin nümayəndəsi, sonuncu Qarabağ xanı general-mayor Mehdiqulu Xan Qarabağının qızı şairə Xurşidbanu Natavana gözəl poeziyasına, milli ədəbiyyat və mədəniyyətə himayədarlıq etdiyinə görə son şərəf və ehtiram göstərildi. Onun vaxtında Şuşada saray, məscid, ticarət evləri, teatr, yay və qış klub binaları, realni məktəb və s. tikilmişdi. Bu

¹ Kaspari A.A. “İstila edilmiş Qafqaz”. Qafqazın tarixi keçmişinə və indiki vəziyyətinə dair очерklər. SPb.: “Rodina” kitab ambarı, 1904, s.411.

² Ağayev Ə.b. “Bakı xanlığı” (A.A.Bakıxanovun əlyazma xronikası). “Kaspi”, 1898, 4 dekabr, s.4.

səbəbdən o, xalqın məhəbbətini və hörmətini qazanmışdı: “Bax beləcə, ulu Qafqazın keçmiş nümayəndələri bir birinin ardınca gedir; bir də görəcəyik on ya on beş ildən sonra onların heç biri yoxdur. Gedərkən onlar özləriylə əbədi unutulmuşluq və sükunət, bütöv bir dünya, bütöv bir dövr, bütöv bir dünyabaxış aparırlar. Onların taleyində insanı qəmli hisslər və kədərli düşüncələr oyadan hansısa ülvilik, nə isə rıqqətləndirici var”.¹

Elm, təhsil, maarif – bunlar təhlil olunan dövrün rusdillilik mətbuatının daimi mövzuları idi. Rusiyada çoxları üçün əlcatmaz olan ali təhsilin problemləri qəzet səhifələrindən düşmürdü. Bu məsələni Bakıda yaşayan və biliklərini imperiyanın ali təhsil müəssisələrində artırmaq arzusunda olan yəhudilər daha tez-tez gündəmə gətirirdilər. “Bakinskiye İzvestiya” yəhudilər üçün ali təhsil almağın nə qədər çətin olduğu haqqında Bakı sakini S.Bernşteynin məktubunu dərc etmişdi. Müəllif bildirirdi: “Mən öz məktubumla şəhərimizin başçısı A.İ.Novikovun diqqətini ildən-ilə universitet qapılarını mənasız döyən Bakının yəhudi gənclərinə yönəltmək istəyirəm. Rusiyada gimnaziyanı medalsız bitirən yəhudi üçün universitetə qəbul olunmaq bu qədər mürəkkəbdirsə, qafqazlı üçün bu iş heç cür mümkün deyil! Hər yerdə “özgə dairənin abituriyenti” olaraq o, ən yaxşı halda, yalnız yerli namizədlərin qəbulundan sonra boş yer qaldıqda ali məktəbə qəbul olunur!”²

Həmin illər Müqəddəs Sinodun ober-prokuroru K.P.Pobedonostevin (1827-1907) siyasətinin hökmranlığı dövrü idi. III Aleksandrın ən yaxın müşaviri olan Pobedonostev mütləqiyyətinin sarsılmazlığını bəyan edən 29 aprel 1881-ci il tarixli manifestinin müəllifi olmuşdu. O, xalq maarifi sahəsində və milli məsələdə dövlət siyasətinin formalaşmasında aparıcı rol oynayırdı. Rusların milli-dini maraqlarının qızğın müdafiəçisi K.P.Pobedonostev qeyri-rusların və qeyri-xristianların yadda

¹ Ağayev Ə.b. “Bakı xanlığı” (A.A.Bakıxanovun əlyazma xronikası).

“Kaspi”, 1898, 4 dekabr, s.4.

² A.İ.Novikova açıq məktub. “Bakinskiye İzvestiya”, 1903, 17(30) oktyabr, s.3.

şında “dördəbir əsr Rusiyada hər nə canlı varsa onu boğan ruh-suz qoca”¹ kimi qalmışdı. Birinci rus inqilabı illərində Ə.Hüseynzadə yazmışdı: “Əbəs yerə onu “O! Bedonostsev (Pobedonostsev “qələbə gətirən” deməkdir; “P” hərfini attıqda və sözü fərqli tələffüz etdikdə soyad “bədbəxtlik gətirən” mənasını verir – L.H.) çağırırdılar. Əzəbkeş vətənimizə, bütün özgə xalqdan olanlara, ən çox isə müsəlmanlara nə qədər bədbəxtlik və fəlakət gətirib bu adam!”² K.P.Pobedonostsevin təsiri altında maarif naziri İ.D.Delyanov təhsil hüquqlarını milli və sosial əlamətlərə görə məhdudlaşdıran bir neçə sənəd imzalamışdı. Ə.M.b.Topçubaşovun yazdığına görə, İ.D.Delyanovun rəhbərlik etdiyi inzibati mexanizm əbəs yerə adi insanların dilində polis departamentinin “Savadlanmanın zərəri və mücərrəd elmlərin faydası haqqında” sənəddə əks olunan bütün tövsiyyə və təlimatlara əməl edən xalq zülmət nazirliyi adlandırıldı”³.

Belə ki, yəhudilərə münasibətdə İ.D.Delyanov 10 iyul 1887-ci il tarixdə “Məskunlaşdıqları ərazilərdə universitetlərə yəhudilərin qəbulunu 10%-lə, məskunlaşmadıqları ərazilərdə 5%-lə, S.-Peterburq və Moskvada isə 3%-lə məhdudlaşdırılması haqqında”⁴ təminatnamə imzalamışdı. Rusiyada yəhudilərin tarixini araşdıran tədqiqatçıların fikrincə, yəhudi uşaqlarının təhsil ocaqlarına qəbuluna qoyulan məhdudiyət belə izah edilirdi ki, güya yəhudilər varlı olduğundan övladlarına yaxşı təhsil verirdilər və, nəticədə zəif təhsil görmüş rus balaları onlarla rəqabət apara bilmirdilər, universitetlərdən kənar düşürdülər. Tədqiqatçılar yazırdılar: “İndi yəhudilər gələcək təhlükəni onların kosmopolit olmalarında, mədəni tərəqqilərində, müxtəlif sahələrdə rəqabətə davamlı olmalarında görürdülər. Bu, əhalinin beş faizini təşkil edən yəhudilərin qabiliyyətinin hiberbolik şişirdirilməsi

¹ Hüseynzadə Ə. Vətənpərvər missionerlər. “Kaspi”, 1905, №218, s.3.

² Yenə orada.

³ Topçubaşov A.M. Azadlıq və məktəb. “Kaspi”, 1905, №219, s.3.

⁴ Xalq Maarif Nazirliyinin fəaliyyətinin tarixi icmalı. 1802-1902.S-Pb.: 1902, s. 640.

və qalan 95% rus təbələlərinin mənliliyinin alçaldırılması üzərində qurulmuş antisemitizm idi”¹. Lakin rəsmi orqanlar məhdudiyətlərin ölkənin çoxsaylı köklü xalqının - rusların ehtiyaclarını ödəməkdən ötrü tətbiq edildiyini bildirdilər. Belə ki, həmin zaman ölkədə cəmi altı universitet var idi və onlar əhalinin ödədiyi vergi hesabına fəaliyyət göstərirdilər. Hökumət, imperiya əhalisinin beş faizini təşkil edən yəhudilərin universitetlərdə rus gənclərinin payına düşən 95% yerlərin tutmasını ədalətsiz hesab edirdi.

Həmin il tələbə və şagirdlərin sosial statusu məsələsi də həll edildi. Belə ki, 1871-ci il nizamnaməsinə görə, bütün təbəqə və dinlərə mənsub şagirdlər təhsil ala bilərdilər. Nəticədə, Delyanovun dediyi kimi, gimnaziyalara “valideynlərinin məişət şəraitinə görə orta gimnaziya, sonra isə ali universitet təhsilinə yiyələnmələri vacib olmayan” və öz yoldaşlarına “mənfə təsir” edən tələbələr qəbul olundular.² Bununla bağlı Delyanov innən belə “orta təhsil müəssisələrinə bəzi namünasib peşə sahiblərinin”³ övladlarının buraxılmaması haqqında sərəncam vermişdi. Delyanovun düşündüyünə görə, “həmin qaydaya qəti sürətdə əməl olunduqda gimnaziya və progimnaziyalara faytonçu, nökr, aşpaz, paltaryuyan qadın, xırda dükançı və bunlara bənzər adamların uşaqları qəbul edilməyəcəklər. Əlbəttə, nadir istedadla malik uşaqlar üçün istisnalar edilmək şərti ilə”⁴.

Bu sərəncamlar həmin vaxt böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Onlara əməl edən təhsil müəssisələrinin rəhbərləri qəbul zamanı “xoşagəlməz elementləri”⁵ gimnaziyalardan uzaqlaşdırmağa müvəffəq olurdular. Məhdudiyətlər daha çox müsəlmanlara aid idi

¹ Rusiyada yəhudilərin tarixi. Cild 1. Moskva: İ.N.Kuşnerev və K. Yoldaşlığının mətbəəsi. 1914, s.17.

² Xalq Maarif Nazirliyinin fəaliyyətinin tarixi icmalı. 1802-1902. S-Pb.: 1902, s. 640.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

⁵ Yenə orada.

– yalnız imkanlı şəxslərin övladlarına təhsil almaq hüququ verildi. Ali məktəblərə qəbul olunmaq hətta zadəgan ailələrdən olan gənclər üçün müşkül məsələ idi. Bu haqda 1888-ci ildə Peterburq Texnologiya İnstitutuna qəbul olunmaq istəyən Ə.b.Ağayev Peterburq haqqında oçerkdə söz açmışdı. Publisist xatırlayırdı: “Triqonometriyadan məni gənc bir professor imtahan edirdi. O, mundirdə idi və bununla da yoldaşlarımdan kəskin sürətdə seçilirdi. Bu hal, üstəgəl soyuq baxışları məni, təbiətən cəsarətsiz gənci yaman pərt etmişdi. Verilən məsələni dərhal həll etdim, lakin məsələnin həllini asanlaşdırmaq üçün tapşırığa aid olmayan düsturdan istifadə etdim. Professor həmin düsturun alınmasını izah etməyi tələb etdi. “Bilmirəm”, - dedim. - Belə, bilmirsiniz! Düsturdan istifadə edirsiniz, amma alınmasını bilmirsiniz. Üç. Kifayətdir, gedə bilərsiniz. Mənin gözlərim qaraldı, başım gicəlləndi, sanki kimsə mənim başıma ağır zərbə vurmuşdu. Bir an içimdə gözümün qarşısında qəbul olunmadığımdan valideynlərimin qəm-qüssəsi, yoldaşlarımla qarşısında xəcalət çəkməyim, “fantastik ələminin” dağılması durdu. Abır-həyanı, mənliyi, ləyaqəti unudub ağlamağa başladım, bütün auditoriya qarşısında hönkür-hönkür ağlayırdım, imtahan edənə əlavə suallar verməyi yalvarırdım. O, isə rəhmsiz və daşürəkli idi, ağzının ucu ilə “Olmaz, gedə bilərsiniz”, - dedi”.¹ Pedant müəllim üzündən Peterburqda imtahandan “kəsilən” Ə.b.Ağayev bir il sonra Paris universitetinə qəbul olundu və buranın iki fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirərək tanınmış fransız alimi Ernest Renanın şagirdi oldu.

III Aleksandrın mütləqiyyətin möhkəmləndirilməsinə, pravoslavlığın yayılmasına və ölkənin ucqar ərazilərinin ruslaşdırılmasına yönəlmiş irticaçı daxili siyasəti nəticəsində “məzhəbə görə şagirdlərin sayı yarıdan çox azalmışdı”.² Bu siyasət Rusiya müsəlmanlarından yan keçməmişdi. Həmin dövr haqqında yazan Ə.M.Topçubaşov qeyd edirdi ki, “canlı, həyatı nə var idisə mək-

¹ Ağayev Ə.b. Peterburq haqqında xatirələr. “Kaspi” 1903, 14 may.

² Xalq Maarif Nazirliyinin fəaliyyətinin tarixi icmalı. 1802-1902. S-Pb.: 1902, s. 643.

təbdən qovulmuşdu, müəllim və rəhbərləri rəis və əaltilər, jandarmilər əvəzləmişdi, öyrədənlər, tərbiyəçilər polisə çevrilmişdilər, öyrənənlər, şagirdlər isə daha çox şübhəli şəxsləri, istintaq altında olanları, üzərində təcrübə aparılanları xatırladırdı”.¹

“Bakinskiye İzvestiya” qəzetinin məlumatlarına görə, 1904-cü ildə Bakıda “müsəlmanlar arasında 20 ali təhsilli, 50-yə yaxın orta təhsilli müəllim, 100-ə yaxın müxtəlif xidmətlərdə və sair işlərdə çalışan orta və aşağı pillə təhsilli şəxs var idi. Qadınlar arasında 10-a yaxın ailəli və bir o qədər qız təhsil almışdı”.² Azərbaycan ziyalılarının həsr edilmiş məqaləsində qəzet yazırdı ki, azərbaycanlılar arasında savadlı və təhsilli insanların sayının artması başda pedaqoq Sultan Məcid Qəniyev olmaqla gənc ziyalıların maarifçilik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onlar “Bakıda müsəlmanların rus-tatar savadı alması işini” tətbiq etməklə əzmlə yerli əhalini təhsil prosesinə cəlb ediblər: “Onun sayəsində (Qəniyev nəzərdə tutulur – L.H.) bu iş az-çox geniş miqyas almışdı, və bu gün biz Bakıda mindən çox müsəlman şagirdin təhsil aldığı 12 rus-tatar məktəbi görürük”.³ Bundan başqa, qəzetin yazdığına görə, S.M.Qəniyevin, H.b.Mahmudbəyovun, N.Nərimanovun, M.Q.Əfəndiyev və digərlərinin söyləriylə oxu zalı-kitabxana təşkil olunub, Azərbaycan dilində tamaşalar göstərilir. Bu baxımdan Şuşadan olan gənc ziyalılar daha fəal olublar – onlar yay aylarında yerli əhali üçün tamaşalar təşkil edirlər. Bir qayda olaraq, teatr tamaşalarının təşəbbüskarları və təşkilatçıları gənc yazıçılar Nəcəf bəy Vəzirov və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev olurdular. Səhnəyə daha çox Azərbaycan dramaturqu Mirzə Fətəli Axundovun pyesləri və komediyaları qoyulur. Xalq onun əsərlərini dilinin sadəliyinə, mövzuların yaxın və aktuallığına görə sevirdi. Şuşa səhnəsində həmçinin Həşim bəy Vəzirovun tərcüməsində Şekspirin “Otello” faciəsi də səhnələşdirilmişdi.

¹ Topçubaşov A.M. Azadlıq və məktəb. “Kaspi”, 1905, №219, s.3.

² Müşahidəçi müsəlman. Müsəlman ziyalıları haqqında bəzi fikirlər.

³ “Bakinskiye İzvestiya”, 1904, 2 (15) fevral, s.4.

⁴ Yəni orada.

“Kaspi”nin verdiyi məlumata görə, “tamaşa maraqla qarşılanmışdı”.¹ Peşəkar teatr tamaşalarına adət etməyən Şuşa camaatı səhnədə baş verənlərdən heyran olmuşdular və “gecə saat 1-ə kimi çəkən üç pərdəli faciənin yorucu olmasına baxmayaraq gecə vaxtına qalmaqı vərdis etməyən tatar (azərbaycanlı – L.H.) tamaşaçıları özlərini təmkinli aparmışdılar, yalnız arabilir, antrakt zamanı, teatrın zalı alqışlara qərq olunurdu”.²

Şekspirin “Otello” və Şillerin “Qaçaqar”ının Azərbaycan dilinə tərcüməsi və dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulması haqqında rus və xarici ədəbiyyatının dərin bilicisi Ə.b.Ağayev yazmışdı. O, “Kaspi” səhifələrində rus və fransız ədəbiyyatına dair yüzdən artıq ədəbi-tənqidi məqalə dərc etmişdi. O, Karamzin, Turgenev, Dostoyevski, Tolstoy, Qorki və digər yazıçıların təmsalında rus ədəbiyyatını dünya ədəbiyyatının zirvəsi sayırdı, və onu fransız ədəbiyyatı ilə müqayisə edərək göstərirdi ki, fransız yazıçıları rus yazıçıları kimi realist olmağa qadir deyillər: “Rus yazıçısı kimi heç bir yazıçı ətraf həyatı başa düşmək, baş verənləri qavramaq bacarığını nümayiş etdirməyib. Turgenev kimi heç bir yazıçı oxucuya insanın qəlbinə daxil olmaq, onu hiss etmək, ürəyinin sirlərini öyrənmək imkanı yaratmır. Həmin sözləri Dostoyevski, Tolstoy və hətta Lermontov haqqında söyləmək olar. Rus yazıçılarının bu xüsusiyyətini onların insana sonsuz məhəbbəti, onu anlamaq, qəlbini başa düşmək, ətraf şəraitin ona verdiyi əzəblərin səbəbini öyrənmək istəyindən gəlir”.³ Azərbaycan ədəblərinin dünya klassiklərindən etdikləri tərcümələr haqqında danışan Ə.b.Ağayev bu fəaliyyəti müsbət dəyərləndirirdi və hesab edirdi ki, Avropa klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi milli ədəbiyyatın inkişafına təkan vərə bilər və yazmağa yeni başlayan yazıçı və dramaturqlar üçün yaxşı məktəb olardı. Bununla belə, o,

¹ Müslüm. Şekspirin əsərləri tatar səhnəsində. “Kaspi”, 1904, №197.

² Yəni orada.

³ Ağayev Ə.b. M.Qorkinin “Həyatın dibində” pyesində Asan adlı tatar. “Kaspi”, 1903, 21 fevral, s.2.

azərbaycanlı müəlliflərin yazdıqları əsərləri amansız tənqiddə tutur və zəif əsərlər yazmaqdan saxtalarını tərcümələrə sərf etməyi məsləhət görürdü: “Kaş, bu gənc insanlar millət üçün əziz olan qüvvə və istedadlarını yüksək səviyyəli Avropa və rus yazıçıları ilə tərcümələrinə sərf edərdilər”.¹

Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin tədqiqatçıları K.Talıbzadənin, Ə.Mirəhmədovun və digərlərinin fikrincə, Azərbaycan yazıçı və dramaturqlarının yaradıcılığını nihilist dəyərləndirən Ə.b.Ağayev yanlışdı. Onlar hesab edirdilər ki, gənc Azərbaycan nəsrini rus nəsrinə ilə, gənc Azərbaycan dramaturgiyasını ingilis dramaturgiyası ilə müqayisə etməkdə Ə.b.Ağayev səhvə yol verirdi. Axı əsrlər boyu bütün Şərqdə olduğu kimi Azərbaycan da nəzm incəsənəti tərəqqi etmişdi, şairlik qabiliyyəti insanın ən ali cəhətlərindən biri sayılırdı. Şairlər mərd, xeyirxah və cəsur gəncləri təəzənüm edir, qadın gözəlliyini tərifləyir, sonu hamı üçün eyni olan həyat haqqında öz düşüncələri ilə bölüşürdülər. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi bu nəzmin ən parlaq təmsilçiləridirlər.

Artıq birinci fəsilə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanda nəsr XIX əsr rus ədəbiyyatı və rus ictimai fikrin təsiri altında inkişaf etməyə başlamışdı. Həmin vaxtda ilk nəsr əsərləri - M.F.Axundovun, N.b.Vəzirovun, S.M.Qənizadənin, N.Nərimanovun, Ə.Haqverdiyevin və başqalarının komediya, dram, povest və romanları işıq üzü görmüşdü və azərbaycanlı oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı. Ədəbi tənqidçi Firudin bəy Köçərli bu hadisəni yuxarıda qeyd olunan “ədəbi əsərlərin növləri vasitəsi ilə cəmiyyətdə mövcud olan qüsurlar və çatışmazlıqları daha dərinləndirən və daha hərtərəfli əks etdirmək və onları tamaşaya qoymaqla həmin nöqsanlara camaatın diqqətini çəkmək”² imkanıyla izah edirdi.

¹ Ağayev Ə.b. Şekspirin “Otello” və Şillerin “Qaçaqar” əsərləri tatar dilində. “Kaspi”, 1903, 23 dekabr.

² Köçərli F.b. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. «Ves Kavkaz», 1903, №1, h. VIII, s.7.

Azərbaycan ziyalılarının nümayəndələri müsəlman həyatının qüsurlarından yalnız rusdilli qəzetlərdə deyil, həmçinin 1903-cü ildə işıq üzü görən “Şərqi-Rus” qəzetində də yazırdılar. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir çox qabaqcıl azərbaycanlı ziyalı, o cümlədən Məhəmmədəğa Şahtaxtlı ana dilində qəzet buraxmağa cəhd göstərmişdi, müxtəlif instansiyalara müraciətlər etmişdi, lakin nəticə hasil olmamışdı. Fəlsəfə və qəzet işi sahəsində Parisdə təhsil almış, tanınmış “Moskovskiy Vedomosti” qəzetində çalışdığı 10 il ərzində Peterburqun işgüzar dairələri ilə sıx əlaqələr qurmuş M.Şahtaxtlı Azərbaycan dilində “Şərqi-Rus” qəzeti nəşr etməyə müvəffəq oldu. Bu, birinci rus inqilabı ərəfəsində baş verdi. Həmin vaxta kimi Qafqazda gürcü dilində yeddi və erməni dilində altı gündəlik qəzet çıxırdı. Azərbaycanlılara qəzet buraxmağa 1891-ci ildə “Kəşkül” qəzeti bağlandıqdan 12 il sonra icazə verildi. Aydındır ki, bütün yerli ziyalılar və qəzetlər Qafqazda türk mətbuatının bərpasını müsbət qarşıladılar. Maraqlısı odur ki, qəzet Bakıda, azərbaycanlı ziyalılarının böyük hissəsinin cəmləşdiyi şəhərdə deyil, Tiflisdə çap olunurdu. Ehtimal etmək olar ki, bu, senzura komitəsinə yaxın olmaqdan ötrü edilmişdi. Milli mətbuat tarixini ilk tədqiq edənlərdən biri M.Ş.Mirzəyev yazır ki, “bütün müsəlman ziyalıları – köhnə türklərdən, hələ də sağ olan şair Mirzə Əli Əsgər Novrəsdən tutmuş fars şair və yazıçıları Laəli və Xan Qaradağiya kimi – böyük şövqlə və bitəmənnə “Şərqi-Rus”la əməkdaşlıq etməyə başladılar. Yeni yaranmış qəzetin işinə gənclər, publisistlik fəaliyyətə yeni qədəm qoyan, sonradan “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru olmuş Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, və Üzeyir Hacıbəyov da cəlb olunmuşdular”.¹

Qəzetin ən fəal müəlliflərindən biri Ömər Faiq Nemanzadə olmuşdu. O, qəzet səhifələrində təhlil edilən dövrün mühüm mövzuları – müsəlman cəmiyyətində qadın hüquqları, əlifba

¹ Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar. Bakı: 2009, s.40.

islahatı, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının problemlərinə dair yadda qalan məqalələrlə çıxış etmişdi.

Qabaqcıl ziyalıların yeganə milli qəzətdən gözləntiləri böyük idi – onlar cəmiyyətin aktual problemlərinin işıqlandırılmasını istəyirdilər. Lakin, müasirlərin fikrincə, bunun əvəzinə qəzet başda M.Şahtaxtlı olmaqla özünü tərifi məşğul olurdu. Bu haqda M.Ş.Mirzəyev belə yazırdı: “Qəzetin ilk saylarının birində redaktor özündənrazı tərzdə və yersiz tələbbürlə “fəlsəfə və qəzet işini Parisdə öyrəndiyini” bildirmişdi, və kobud şəkildə özünü tərifiyləyərək demişdi: “çox müsəlman türk qəzeti açmaq istəyib, lakin hökumət onlardan heç birini sivilizasiya ilə müsəlman dünyası arasında vasitəçi olmağa layiq saymayıb. Mənə gəldikdə deməliyəm ki, mən qəzeti yox, qəzet məni tapmışdı”.¹

Qəzetin belə tərzdə davranması araşdırılan dövrün bir çox savadlı insanlarını məyus etmişdi. Onlardan bəziləri, o cümlədən Ə.b.Ağayev, qəzetin belə istiqaməti, xarakteri və üslubunun həm etik, həm praktik cəhətdən yolverilməzliyi haqqında öz “səmi-mi” sözlərini demək məcburiyyətində qalmışdır: “Başlayaq tərzdən. Bu baxımdan qəzet, yəqin, sensasiya və effekt yaratmaq məqsədi güdür... Bu vaxta qədər “Şərqi-Rus”da oxuduqlarımdan mən belə nəticəyə gəlmişəm ki, qəzetin əsas istiqaməti özünü tərifiyləməkdən və özünü reklam etməkdən ibarətdir. İndiyə kimi bir dənə olsun az-çox tarixi, elmi, belletristik və məişətə aid məqalə dərc edilməyib. Baş məqalələr redaktora həsr edilib və “Məhəmmədəğanın əlifbası” kimi gurultulu adlar daşıyır, adi məqalələr də əsasən redaktorun şərfinə yazılmış oda və ya məhdnamələrdir. Qəzet deyil, əsl Tehran vərəqəsidir – sonunculara xas bütün əlamətləri özündə əks etdirən Tehran vərəqəsi”.² “Tehran vərəqəsi”nin nə olduğuna biz əvvəlki fəsildə M.F.Axundovun İranın “Millət” qəzetinə verdiyi qiyməti araşdı-

¹ Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar. Bakı: 2009, s.40.

² Ağayev Ə.b. “Şərqi-Rus”un ünvanına bir neçə səmimi söz. “Kaspi”, 1903, 22 aprel, s.4.

ran zaman aydınlıq gətirmişik. “Kaspi”çilərdən fərqli olaraq erməni və ermənipərəst mətbuat “Şərqi-Rus” qəzetinin fəaliyyətinə iltifatlı yanaşdı. “Bakinskiye İzvestiya” qəzetinin fikrinə, “Şərqi-Rus” ictimai işlərə və ədəbiyyata həsr edilmiş qəzetdir: “O, birinci olaraq özünü tatarlar arasında ictimai işlərin öyrənilməsinə və tənqidinə həsr etdi və ictimai məsələləri tənqidi nöqtədən qaldırmağı qarşısına məqsəd qoydu. Bu, tatar publisistləri üçün yeni haldır”.¹ Qəzetin fikrinə, “ölü, hərəkətsiz bataqlıq”² olan milli mühitin “Şərqi-Rus” qəzetini başa düşməsi çətindir: “Maraqlısı odur ki, müsəlmanların bu “ölü və hərəkətsiz” elementinin orqanı bu yaxınlarda 25 illik yubileyi müsəlmanlar tərəfindən təntənə ilə qeyd edilən başda redaktoru Kasirinski (İsmayıl bəy Qaspralı nəzərdə tutulur – L.H.) duran “Tərcüman” qəzetidir. Və bu “bataqlıq” elementləri cəsarət göstərərək “Şərqi-Rus”a iradlarını bildirirlər: onlar qəzeti xalq dilində nəşr olunmaqda, təmtəraqlı və başa düşülməyən ərəb və fars söz və ifadələrindən imtina etməkdə günahlandırırlar. Şahtaxtlının qəzetinə daha bir irad ondan ibarətdir ki, ortodoks yazı qaydalarından əl çəkib oxunu asanlaşdıran yeniliklər tətbiq edib”.³

Ərəb yazısına əsaslanan ənənəvi əlifbaya edilən yeniliklər oxucunu daha da çətinləşdiriyindən cəmiyyətdə həqiqətən mənfi münasibət doğurmuşdu. Ərəb əlifbasının nöqsanlarından biri kimi bu əlifbada saitlərin olmaması hesab edilir. Bundan başqa, sözlərin müxtəlif hissələrində hərflərin altında və üstündə nöqtələrin qoyulması, və, nəhayət, hərflərin forması əlifbanı oxu və yazı üçün mürəkkəb edir. M.Şahtaxtlı mövcud olmayan saitlər əvəzinə çevrilmiş formada ərəb rəqəmlərindən istifadə etməyi təklif etmişdi. Lakin Şahtaxtlının yeni əlifbası ilə əlaqədar “Kaspi”də çıxış edən Ə.b.Ağayevin fikrinə, o, əlifbanı nəinki asanlaşdırmadı, əksinə, “yazı üçün ərəb işarələrindən daha qəliz

¹ Erməni jurnalları “Şərqi-Rus” haqqında. “Bakinskiye İzvestiya”.

1903, 19 noyabr (2 dekabr), s.3.

² Yənə orada.

³ Yənə orada

olan”¹ heroqliflərə bənzər hərflər daxil etməklə onu daha çətinləşdirirdi. Publisist qeyd edirdi ki, yeni işarələr təklif etmək asandır, amma mövcud işarələri təkmilləşdirmək lazımdır ki, “onlar asan oxu tələblərinə cavab versinlər, xarici görkəmləri itirməsinlər və bununla müsəlman dünyasını özlərindən uzaqlaşdırmasınlar”.²

Nəticədə Şahtaxtlının əlifbası onun ənənəvi istifadəçiləri – müsəlmanlar tərəfindən rədd edildi və “Şərqi-Rus” ilə Baxçasarayda İsmayıl bəy Qaspralının nəşr etdiyi “Tərcüman” qəzeti arasında kəskin və xoşagəlməz polemikaya səbəb oldu.³

İ.b.Qaspralı əslən Krım tatarlarından idi və bütün Rusiya müsəlmanlarının dərin hörmətini qazanmışdı. Əlifba məsələsində onun fikrinə hamı diqqətlə yanaşırdı. Yuxarıda artıq qeyd etmişdik ki, o, 1884-cü ildə tatar dili dərsliyi hazırlamışdı. Dərslilik yeni Avropa səs sistemində əsaslanırdı və şagirdlərin ərəb yazısını mənimsəməsinə asanlaşdırırdı. Azərbaycan ziyalılarının böyük hissəsini öz ətrafında birləşdirən “Kaspi” qəzeti ərəb əlifbasının təcridən türk əlifbası ilə əvəzlənməsinin tərəfdarıydı. Bununla bağlı Ə.b.Ağayev yazırdı: “Təkamül qanunları sarsılmazdır; hər hansı bir sıçrayış, hər hansı bir zorakılıq yalnız irticaya səbəb olacaq, mənfii nəticələr verəcək; təkamül qanunlarının mənası sonsuz transformasiyadan, mövcud olanları sonsuz yaxşılaşdırma və təkmilləşdirmədən ibarətdir. Dil sahəsində, onu ifadə edən işarələr sahəsində olduğu kimi insan həyatının heç bir digər sahəsində bu qanunlar daimi, islahə çətin məruz qalan deyil”.⁴

Ə.b.Ağayevin fikrinə, Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın inkişafına nail olmaqdan ötrü iki məsələ həllini tapmalıydı – əlifbanın kökündən dəyişdirilməsi və müsəlman qadınının çox-

¹ Ağayev Ə.b. Fonetik şərq əlifbası (Məhəmməd Sultanovici Şahtaxtlının). “Kaspi”, 1902, 9 may, s.2.

² Yənə orada.

³ Qurbanov Ş. Ö.F.Nemanzadə. Bakı: “Gənclik” nəşr., 1992, s.29.

⁴ Ağayev Ə.b. Fonetik şərq əlifbası (Məhəmməd Sultanovici Şahtaxtlının). “Kaspi”, 1902, 9 may, s.2.

əsrlik köləlikdən azad edilməsi. Bu məsələlərin həlli məsuliyyəti cəmiyyətin savadlı insanları Rusiya və Avropa ali məktəblərində təhsil almış gənc ziyayılıların üzərinə düşürdü. Lakin sələflərindən fərqli olaraq onlar özlərini xalqın maarifləməsi işinə həsr etməyə tələsmirdilər, daha çox karyera və şəxsi rifah haqqında düşündülər. Bu diplomlu ziyalılar sələfləri kimi “öz əməklərini, öz biliklərini ictimaiyyətə xidmət sahəsində canlarını fəda etməyə, cəmiyyət üçün faydalı insanlar yetişdirməyə, onları məktəb, kitabxana, teatr və s. mədəni ocaqlar açmaqla maarifləndirməyə hazırlamırdılar. O vaxtın insanların savadı az olsa da, qəlbləri böyük, ürəkləri məhəbbətlə dolu idi, onlar yaxalarında universitet nişanı gəzdirmirdilər, adı müəllim adı daşıyırdılar, pulun, sərvətin arxasınca qaçmırdılar”.¹

Yaranmış vəziyyət Bakını imperiyanın “milyonların toplandığı” və “gözqamaşdıran” ucqar şəhərinə çevirən neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə izah edilirdi: “Həqiqətən, mühitin şirnikdirici və cəlbədicə təsirinə tab gətirməkdən ötrü güclü iradəyə, möhkəm mənəvi dayaqlara malik olmaq lazımdır. Bu mənada Bakı gəncləri üçün bir tələdir. Burada hər şey pula bağlıdır, hər şey qızıl arşınla ölçülür; hamı onun dalınca qaçır, gecə-gündüz ona dua edir. Bizim diyarın heç bir yerində var-dövlət, sərvət belə nüfuzlu olmayıb. Bütün bunların qarşısında durmaq asandır mı? Milyonların göz qamaşdıran parıltısı, qazanc əldə etməyin asan yolu, tez varlanma haqqında rəvayətlər – bu kimi təhlükəli tələlər, keçilməz torlar bərkədən-boşdan çıxmayan, kübar həyat görməyən və bu səbəbdən onu qiymətləndirə bilməyən gəncləri gözləyir. Bəli, bu mənada bizim Bakı həm yaşlılara, həm cavanlara valehedici təsir edir. Hansısa bir yerə düşüb və bakılı olduğunuzu deməyiniz kifayətdir ki, o saat insaların iştahası oyansın, rəqəmlər haqqında anlayışlar alt-üst olsun. Üstəlik məktəblərimizdə də müəllimlər şagirdləri real adlanan

¹ Müşahidəçi müsəlman. Müsəlman ziyalıları haqqında bəzi fikirlər. “Bakinskiye İzvestiya”, 1904, 2 (15) fevral.

istiqamətdə tərbiyə edirlər, yəni onları güc-qüvvətin ən bariz təzahürlərindən biri olan pula sitayiş etməyi aşırırlar. 5-6-cı siniflərdə oxuyan uşaqlardan soruşsanız ki, böyüyəndə onlar həyatlarını nəyə həsr edəcəklər, “Ayda 10 min rubl alan mühəndis, rəis”, - deyər çoxlarını cavab verəcəklər”.¹ Yüz ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq bu sözlər öz aktuallığını bu gün də itirməyib. Yaxşı təhsil görmüş “qızıl gənclər” həyatdan mümkün qədər çox şey götürmək istəyirlər. Bakı nefti təkcə fərdlərin deyil, bütün respublikanın rifahın artmasına xidmət edir.

Təhlil olunan dövrdə çoxlarının bəxt ulduzu və firavan həyat mənbəyi olan neft azərbaycanlılara və ermənilərə məxsus aparıcı neft şirkətləri, hər iki millətin sadə insanları arasında əngəl törədən amil olmuşdu.

“Senator Kuzminskinin acizənə hesabatına” görə, 1 yanvar 1905-ci il tarixinə Bakı quberniyasında 1.057.500 adam yaşayırdı, bunların böyük əksəriyyətini – 800 mindən bir az artığını azərbaycanlılar təşkil edirdi. Hesabatda oxuyuruq: “Digər xalqlar sayə görə azərbaycanlılardan xeyli azdır: rusların payına 12%, ermənilərin -9%, qalanlarının payına isə 3% düşür, sonuncuların, demək olar, yarısı yahudilərdir”.² Quberniyanın, eyni zamanda Qafqazın, ən çox əhalisi olan şəhəri Bakı idi – burada 266 min nəfər yaşayırdı. Paytaxtda da əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi: “müsəlmanlar şəhər əhalisinin 43%-ni, ruslar – 29½%, ermənilər – 21%, digərləri – 6½% təşkil edirdi”.³

Quberniya torpaqlarının böyük hissəsi də azərbaycanlılara məxsus idi. Cəmi 54.279 desyatın, yəni 5,6% torpaq sahəsi qalan millətlərin nümayəndələrinin mülkiyyətində idi. Lakin alqı-satqı yolu ilə əldə edilən bu kiçik torpaq sahəsi ən bahalı hesab edilirdi. Bununla bağlı Kuzminskinin hesabatında bildirilir: “Müsəlmanlardan başqa bütün sahibkarların mülkiyyətində

¹ Ağayev Ə.b. Bizim ziyalıların vəzifələri. “Kaspi”, 1903, 22 yanvar.

² Ali hökmlə 1905-ci ildə senator Kuzminskinin Bakı şəhəri və Bakı quberniyasının təftişi haqqında acizənə hesabat. 1907, s.77.

³ Yəni orada, s.79.

olan torpaqların sahələri iki desyatindən az olsa da altı dəfə artıq gəlir gətirir. Deməli keyfiyyət və mədəxil baxımından müsəlmanların torpaq əmlakları digər mülkiyyətçilərin ərazilərinə uduzur. Həqiqətən müsəlmanlara məxsus bir desyatın torpağa qoyulan vergi başqalarının torpaqlarına qoyulan vergidən 12 dəfə azdır. Bakı qəzasında ermənilərə məxsus torpaqlara gəldikdə yerli vergi orqanları bunları müsəlmanların torpaqlarından 8 dəfə artıq qiymətləndirirlər”.¹

Azərbaycanlıların və ermənilərin ticarət və sənaye fəaliyyətlərini təhlil edən Kuzminski, belə bir fərqləri qeyd edir. Ermənilərin kommertiya maraqları əsasən mərkəzdə və neft mədənlərində cəmləşmişdi. Onlar “dövlət nəzarətində olan balıq vətəgələrinə” böyük kapital yatırırdılar. Bu, onlara “90% qədər gəlir gətirdiyi halda “müsəlmanların müəssisələri ticarət və sənaye mərkəzlərindən kənar yerləşir; bunlar, əsasən, cüzi gəlir gətirən kiçik müəssisələrdir”.² Bu müəssisələrin vergi dövrüyyəsi və gəliri ermənikilərdən 15-20% azdır. Azərbaycanlıların və ermənilərin kommertiya fəaliyyətində fərq özünü ticarət və sənayenin ayrı-ayrı sahələrində də göstərirdi. Bakı mədənlərində hasil edilən neftin böyük hissəsi (40%) ermənilərin əlində cəmləşmişdi, azərbaycanlıların payına isə hasilatın 5% düşürdü. Dindar olduqlarından müsəlmanlar çaxır, tütün satışına vəsait qoymurdular, dəlləllik etmədilər. Dəlləlliklə ancaq erməni və yahudilər məşğul olurdular. Bundan savayı, ermənilər parça, xırdavat və dəmir məmulatı satışında, həmçinin hazır paltar, qızıl və gümüş alverində irəli getmişdilər. Mexaniki, gəmiçilik və elektrik ləvazimatların, tikəş maşınlarının satışı kimi sahələrdə onlar aparıcı mövqeləri tutmuşdular, azərbaycanlıları isə, əksinə, bu sahələrdə görmək olmazdı. Azərbaycanlılar gəmiçilikdə üstünlük əldə etmişdilər, belə ki, “bu sahədə hesablanmış

¹ Ali hökmlə 1905-ci ildə senator Kuzminskinin Bakı şəhəri və Bakı quberniyasının təftişi haqqında acizənə hesabat. 1907, s.91.

² Yəna orada, s.93.

bütün vergi rüsum və gəlirlərin $\frac{3}{4}$ hissəsindən artığı”¹ onların payına düşürdü. Ərzaq məhsulları, meyvə, ət və çörək, həmçinin xammal (dəri, yun və s.) satışı bütövlüklə azərbaycanlıların əlində idi. Nəhayət, quberniyanın kifayət qədər yüksək qəlir qətirən (82%) kiçik dükənləri da azərbaycanlıların sahibliyində idi. Həmin dükənlərin payına Bakı quberniyasının milli müəssisələrinin 62% düşürdü. Bu isə, ermənilərin əlində cəmləşən neft hasilatı və bank işi biznesilə müqayisədə, hesabatda qeyd edildiyi kimi, “ticarətin cüzi, az əhəmiyyətli” göstəricisiydi.²

Göründüyü kimi, faktiki olaraq neft sahəsindən uzaqlaşdırılan azərbaycanlılar öz vəsaitlərini onlar üçün ənənəvi meyvə və ərzaq topdansaşığıyla məşğul olmaq məcburiyyətində idilər. Belə vəziyyət bəzi işgüzar azərbaycanlıları qane etməirdi. Senator Kuzminskinin fikrincə, kommertiya və neft sahələrində vəziyyətin belə cərəyan etməsində - neft işinin əcnəbi və erməni kapitalistlərinin əllərinə keçməsində - azərbaycanlılar özləri günahkar idilər. O, yazırdı: “Bu halı müsəlmanların riskli fəaliyyətdən çəkinmələri ilə izah etmək lazımdır. Sözsüz, ilk zamanlar neft sahəsi belə fəaliyyətə aid idi”.³

İstənilən kommertiya fəaliyyəti təşəkkül dövründə risk və itkilərlə bağlıdır. Lakin, bir qayda olaraq, itkilərdən qorxmayan kəs risk edir. Əksəriyyəti Lazarev institutunun məzunları olan Rusiyanın müxtəlif yerlərindən Bakıya gələn ermənilər sürətlə inkişaf edən neft işini öz əllərinə aldılar. Daha tədbirli və savadlıları xeyriyyə cəmiyyətləri yaratdılar və bu təşkilatların himayəsi altında “Bakinskiye İzvestiya”, “Baku”, “Bakinskiye obyavleniya”, “Bakinski Torqovo-Promışlenniy Sbornik” və s. mətbu orqanlar təsis etdilər. Onların təşəbbüsü ilə Bakı şəhəri neft sənayeçiləri qurultayı Şurası “Neftyanoye Delo”, “Neft sənayeçiləri üçün məlumat kitabçası”, “Bakı neft sənayesinin icmalı”

¹ Ali hökmlə 1905-ci ildə senator Kuzminskinin Bakı şəhəri və Bakı quberniyasının təftişi haqqında acizənə hesabat. 1907, s.93.

² Yəna orada, s.94.

³ Yəna orada.

və “Bakı şəhəri neft sənayeçiləri qurultayının xəbərləri” nəşrlərini buraxırdı. Bunların sırasında ən oxunaqlı və nüfuzlusu “Neftyanoye Delo” jurnalı idi. Onu neft sənayeçiləri P.Qukasov və A.Paronian redaktorluq edirdilər. Jurnal A.Yuzbaşevin mətbəəsində çap olunurdu. Nəşr iki həftədə bir dəfə çıxırdı və yalnız neft məsələlərini işıqlandırır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəli Bakı neft sənayesi özünün şöhrət və uğur zirvəsində idi. Neftdən əldə edilən milyonlar kommertiya və maarif fəaliyyətinin yeni növlərinə sərf olunurdu, eyni zamanda Bakı neft sənayesini kölə vəziyyətə salan iqtisadi böhran yaradan xaricə böyük pul axını baş verirdi. Bununla bağlı “Neftyanoye Delo”nın səhifələrində çıxış edən neft sahəsinə uğur qazanmış sənayeçi və nəşir K.Xatisov Bakıda qazanılan pulların əhali üçün faydalı işlərə diyarda xərclənməsinin düzgün olduğunu qeyd edirdi: “Zubalovun pulu evimizdə qalır, həmin pula Zubalov Tiflisdə xalq Evi tikir, həmin pula, mənim eşitdiyimə görə, o, bizim Texniki Cəmiyyətin Bölməsinin binasının tikintisini başa vurmaq istəyir. Məgər 19-cu sahədən əldə edilən pula Tağıyev minlərlə yerli insanın iş tapdığı fabriki, bu yaxınlarda açılan müsəlman qızlar məktəbinin binasını tikməyib? Məgər, həmin 19-cu sahəni indi istismar edən ingilislər Tağıyevdən az faydalı müəssisələr yaratmayacaqlar? Xeyr, yaradacaqlar, lakin Bakıda deyil, öz evlərində, Londonda, İngəltərədə...”¹

Bir neçə il sonra, birinci rus inqilabi illərində M.Qolisinə qədər ermənilər diyara rəhbərlik etdikləri və müsəlmanları hər yolla sıxışdırmaları haqqında Ə.b. Ağayevin iradlarına cavab verən K.Xatisov tam fərqli fikirlər söyləmişdi. K.Xatisov ona və onun həmtayfalarına varlanmaq və təsis etdikləri dövrü mətbuat səhifələrində öz fikirlərini bildirmək üçün şərait yaradan xalq haqqında təkəbbürlə demişdi: “Müsəlmanlar sıxışdırıldı? Bəli, sıxışdırılırdı. Biz, ermənilər, buna sevinirdik? Bizim günahımız

nədir? Sizi qəzet açmağa qoymurdular? Bizə qoyurdular? Sizə hüquqlar verilmirdi? Bizə verildi? Biz sizin üçün hüquq əldə etməyi bacarsaydıq, bunu hələ özümüz üçün edərdik?... Cənab müsəlmanlar, siz fikirləşirsiniz ki, biz sizin geriliyinizə sevinirik? Başa düşün, işin ideya tərəfini kənara atsaq belə, sizin geridə qalmağınız bizə əlverişli deyil. Tale elə gətirib ki, biz yan-yanaya yaşamalıyıq! Qonşularımız mədəni olmasa biz ermənilər qurucu, yaradıcı, mədəni işlərlə məşğul ola bilərikmi?”¹

Azərbaycanlıların ünvanına bu tərzdə çıxışlar ermənilər üçün adi hal almışdı. “Kaspi” qəzetinin qeyd etdiyi kimi, Qolisinə qədər Qazqaza başçılıq edən bütün canişinlərin dövründə ermənilər “çox vaxt ağına-bozuna baxmadan müxtəlif vasitələrə əl ataraq öz maddi rifahlarını yüksəldə bilmişlər və, bunun nəticəsində, əlbətdə hakimiyyətin köməyi ilə və himayəsi altında, çətinlik çəkmədən maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmaqla mədəni inkişafa nail olmuşlar. Ən əsası odur ki, ermənilər müsəlmanları vəhşi, fanat, etibarsız xalq kimi təqdim etməklə onları hakimiyyətin gözündən sala bilmişlər”.² Azərbaycanlıların xalqın mənəvi inkişafına yönələn bütün söyləri rədd edirdi, onlar mənəvi və sosial-iqtisadi maraqlar sahəsində ermənilərin əldə etdiklərindən məhrum idilər. Sonuncular isə, fürsət düşdükdə müsəlmanlara əldə etdikləri nailiyyətləri və onları hər yerdən sıxışdırdıqlarını göstərməkdən çəkinmirdilər.³ Senator Kuzminski yazırdı: “Müsəlmanlar açıq şəkildə bildirirlər ki, fevral hadisələrinin səbəbini ermənilərlə mövcud münasibətlərində axtarmaq gərəkdir. Onlar deyirlər: “Biz ermənilərə paxıllıq etmərik və onların inkişafına mane olmaq istəmirik; qoy bütün istiqamətlərdə güclənsinlər, amma bu işdə müsəlmanların qarşısını kəsməsinlər və diyarın varidatuna tam sahiblik etməyə, həmçinin müsəlmanların mənəvi və maddi inkişafının qarşısını almağa

¹ Erməni-müsəlman qurultayının Tiflisdə iclası. “Baku”, 1906, №45.

² Senator Kuzminskinin 1905-ci ildə Bakı şəhərini təftişi haqqında hesabatının əsas nəticələri. “Kaspi”, 1906, №21, s.4.

³ Yəni orada.

¹Xatisov K. Rəqəmlər nədən danışır? “Neftyanoye Delo”, 1901, №20, s.1155.

can atmasınlar. Onlar hakimiyyətin müsəlmanlara olan laqeyd və hətta mənfəi münasibətinin dəyişməsinə arzulayırlar və, İmperiyada yaşayan digər xalqlarla bərabər onlara da siyasi, vətəndaş və dini hüquqların verilməsini istəyirlər”.¹

Müsəlmanların uzun illər ürəklərində gəzdirdikləri bu arzu və istəklər birinci rus inqilabı illərində rusdillli mətbuatın səhifələrində səsləndirilməyə başlandı. Bu məsələdə son yüz il ərzində yığılanları söyləmək hüququ əldə etmiş “Kaspi” qəzeti öndə gedirdi. Siyasi, vətəndaş və dini hüquqların hakim dairələr tərəfindən tapdaq altına salınması adi hal aldığı deyən Ə.b. Ağayev yazırdı ki, “istənilən an istənilən kəndin əhalisinə deyə bilərdilər ki, “kənd köçkünlər üçün nəzərdə tutulduğundan”² təcili müxələfatını yığışdırıb başqa yerə, bəzən çox uzaqda yerləşən sahəyə köçməlisiz. Son zamanlar belə hallar çox olub və, budur, qorxu, təşviş içində ata-baba yurdunu tərk edən, hər şeyini atan insanların Türkiyə və İrana sel kimi axımını görürük...”³

Erməni nəşrləri əsasən öz problemləri – erməni kilsəsinin əmlakının müsadirəsi və ermənilərin Osmanlı imperiyasında vəziyyəti haqqında yazırdılar. Mətbuat ermənilərin Osmanlı imperiyasında vəziyyətinə dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etməyə çalışırdı, amma qriqorian kilsəsinin əmlakının müsadirəsi məsələsində onların iddiaları Rusiyaya ünvanlanmışdı. Məhz bu iki məsələ ermənilərin inqilabi hərəkata qoşulmasına səbəb oldu – onlar ümid edirdilər ki, “Böyük Ermənistan” haqqında xülyaları reallığa çevriləcək.

Bax beləcə iki xalq – biri adi hüquqlar əldə etmək istəyi ilə, digəri isə özgələrin torpaqlarında öz dövlətini qurmaq arzusuyla birinci rus inqilabını qarşıladılar.

¹ Ali hökmlə 1905-ci ildə senator Kuzminskinin Bakı şəhəri və Bakı quberniyasının təftişi haqqında acizənə hesabat, s.22.

² Ağayev Ə.b. Müsəlmanların ərizələrinə zəruri izahatlar. “Kaspi”, 1905, №59, s.3.

³ Yəne orada.

2.2. 17 oktyabr 1905-ci il Manifesti və Azərbaycanca rusdillli mətbuatın inkişafı

Liberal türk burjuaziyasının çarizmin azərbaycanlılara münasibətdə yeritdiyi siyasətdən ümumi narazılığını açıq şəkildə bildirməsinə müqəddimə olan Bakı fevral hadisələrindən dərhal sonra Peterburqa azərbaycanlılar adından petisiyalar göndərilməsi və nümayəndə heyətlərinin yollanması kampaniyası başladı. Bu, 18 fevral 1905-ci il tarixli “Ali reskript” nəticəsində mümkün oldu. Həmin sənədlə hökumət “qanunverici təşəbbüslərin ilkin hazırlığına və müzakirəsinə xalqın seçdiyi və etibarını qazanmış layiqli insanların cəlb etmək”¹ niyyətini elan etmişdi. O günlər “Kaspi” qəzeti yazırdı: “Budur, bu vaxta qədər görünməyən səhnənin şahidiyik – Rusiyanın müsəlman əhalisinin yaşadığı bütün yerlərdə nümayəndəliklər təşkil olunur, ona görə yox ki, hansısa nahiyə və ya başqa pristava mədhnamə təqdim edilsin, bu ya digər qəza rəisində onun müdrik rəhbərliyi altında və atalığı qayğısı nəticəsində fırvan həyat üçün minnətdarlıq bildirilsin! Əsla yox! Onlar Peterburqda imzalanan ümidverici Ali reskriptdən ruhlanıb müvafiq idarə və dairələrdə öz ehtiyac və tələbatları haqqında danışmaq, özlərinə Rusiya vətəndaşı hüququ əldə etmək, rus cəmiyyətinə qoşulmaq, onunla bütün qəm-qüssə və sevinclə, hüquq və vəzifələrlə bölüşmək hüququ əldə etmək üçün paytaxta üz tutublar”.² Azərbaycanlıların tapdanmış hüquqları sırasında mətbuat sözü, milli mətbuat yaratmaq azadlığı da qeyd edilirdi. Hökumətin dini mənsubiyyətə görə ayrıseçkiliyi azərbaycanlıların dövrü mətbuatından yan keçmədiyinin şahidi olmaq üçün Qafqaz Sensura Komitəsinin Şərq dilləri senzoru (1906-1918-ci illər) Mirza Şərif Mirzəyevin

¹ Ali reskript. “Kaspi”. 1905, 19, 20 fevral, s.3.

² Ağayev Ə.b. Müsəlmanların petisiyalarına dair zəruri izahatlar. “Kaspi”, 1905, №57, s.3.

Qafqazda dövrü mətbuatın vəziyyətinə dair hazırladığı cədvələ ötəri nəzər salmaq kifayətdir.¹

Cədvəldən görünür ki, gürcü və ermənilərin milli mətbuatı mötədil inkişaf etdiyi zaman azərbaycanlıların milli mətbuatı xeyli geridə qalırdı. Ermənilərin yalnız Bakıda rus dilində buraxdıqları qəzetlərin sayı Azərbaycan dilində çıxan qəzetlərin sayından olduqca artıq idi. Erməni və gürcülərin problemsiz həll etdikləri məsələlər azərbaycanlılar, həmçinin Rusiya müsəlmanları üçün alınmaz bir qalaya çevrilirdi. İctimai həyatın digər sahələrində, o cümlədən xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılması sahəsində də vəziyyət eyni idi. Ə.b.Ağayevin inqilab ərəfəsində Rusiyanın ümummüsəlman problemləri kontekstində azərbaycanlıları narahat edən məsələlərin qaldırması təsadüfi deyil: “Bizim iyirmi milyonluq əhalimizi gözünüzün önünə gətirin. O, hansı vəziyyətdədir? Heç hansı. Aydınır ki, söhbət cəmiyyətdən yox, keyfiyyətdən gedir. Keyfiyyət baxımından nəyimiz var? Dilimiz yox, ədəbiyyatımız yox, bir neşə aciz qəzetimiz var, mətbuatımız isə ümumiyyətlə yoxdur, haradasa Peterburqda iclasları keçən zəif xeyriyyə cəmiyyəti, daha heç nəyimiz yoxdur”.²

Xalq kütlələrinin oyanışı, ilk növbədə 1905-ci ilin oktyabrında Peterburqda başlayan və qısa zamanda bütün ölkəni bürüyən və Ümumrusiya oktyabr siyasi tətilə keçən etiraz çıxışları II Nikolayı güzəştlərə getməyə məcbur etdi. 1905-ci ilin oktyabrın 17-də çar nazir S.Vittenin hazırladığı “Dövlət quruluşunun təkmilləşdirilməsi haqqında Ali Manifest” imzaladı. Manifestdə parlamentin təsis və onun razılığı olmadan heç bir qanunun qüvvəyə minməsinin mümkün olmadığı vəd edilmişdi, həmçinin hökumətin üzərinə “şəxsiyyətin toxunulmazlığı, vicdan, söz, toplaşmaq və təşkilatlanmaq azadlığı əsasında əhaliyə vətəndaş azadlıqlarını vermək”³ öhdəliyi qoyulmuşdu.

¹ Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatının tarixi üçün materiallar. Bakı: 2009, s.31.

² Ağayev Ə.b. Sözlər, sözlər. “Kaspi”, 1905, 18 yanvar, s.3.

³ “Dövlət quruluşunun təkmilləşdirilməsi haqqında Ali Manifest”.

<https://ru.wikisource.org/wiki>

Rusiyanın hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da liberal burjuaziya Manifestə böyük ümid və arzular bəslədikdən onu ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı. Bununla bağlı Ə.b.Topçubaşov “Kaspi” qəzetində yazmışdı: “17 oktyabrda bəyan edilən azadlıqlar uzun illər tam hüquqsuzluq şəraitində olan müsəlmanlar üçün çox əzizdir, və bu səbəbdən mədəni bəşəriyyət tərəfindən işlənmiş əsaslarda ağılabatan azad həyat təmin edən zəmanətlərin alınmasında digər xalqlar kimi onlar da maraqlıdır. Bundan belə nəticəyə gəlməli ki, müsəlmanlar da rus cəmiyyətinin mütərəqqi elementlərinə qoşulmalı və onlarla birlikdə vətəndaş və siyasi azadlıqları qorumalıdır...”¹

Məlumdur ki, Azərbaycan burjuaziyasının və liberal rus burjuaziyasının siyasi baxışları üst-üstə düşürdü. Azərbaycanlıların inqilabi fəaliyyətinin tədqiqatçısı Ə.Əhmədov hesab edir ki, 1905-ci ilin oktyabrına qədər Azərbaycan burjuaziyası son dərəcə mülayimlik nümayiş etdirirdisə, oktyabrdan sonra o, kəskin sürətdə sola meyli aldı: “Moskvada konstitusion-demokratlar (kadetlər) partiyası yarandıqda türk burjuaziyasının başında duran rəhbərlər yubanmadan onlara qoşuldular”.² Konstitusion-demokratlar partiyası 1905-ci ilin oktyabrında inqilabi hadisələr zamanı, müəyyən dərəcədə mütəliyyətin devrilməsini tələb edən fəhlələrin inqilabi çıxışlarına müqabil olaraq yarandı. Partiyaya burjuaziya ziyalılarınun nümayəndələri – vəkillər, professorlar, ədəbiyyatçılar, liberal mülkədarlar daxil idilər. Əksəriyyəti gözəl təhsil almış və zəngin həyat təcrübəsinə malik kadetlər monarxiyanı saxlamaqla dövlət qurumlarının tədricən dəyişdirilməsi, ölkədə konstitusionun tətbiqi, parlament yaradılması, yeni qanunların qəbulu ideyasının tərəfdarı idilər. I Dövlət Dumasına seçkilərlə bağlı xalqa müraciətində kadetlər öz mövqelərini belə izah etmişdilər: “Demokratik prinsiplərə sadıq siyasi partiya müasir Rusiyada respublikaçılar partiyası ola

¹ Topçubaşov Ə.b. Müsəlmanların dirçəliş dövrü. “Kaspi”, 1905, №221, s.4.

² Əhmədov Ə. Azərbaycan türkləri 1905-ci il inqilabında. Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası”, 2002, s.165.

bilməz, belə ki, monarxizmə sədaqət ruhunda tərbiyə almış rus xalqının böyük əksəriyyəti, rus kəndlisi respublikanın nə olduğunu bilmir və başa düşmür, dövləti çarsız təsəvvür etmir. Lakin azad Rusiyada monarxiya konstitusion və parlamentar olmalıdır. Xalq təmsilçilərinin razılığı olmadan heç bir qanun qəbul edilə bilməz. Qanunverici orqan üzvləri qanunverici təşəbbüs hüququna malik olmalıdırlar”.¹

Təhlil edilən dövrdə Bakıda rusdilli mətbuat arasında konstitusion-demokratlar partiyasının ideyalarının tərəfdarları Azərbaycan burjuaziyasının nəşri “Kaspi” və erməni tacir və daşnakların orqanı “Baku” qəzetləri idi. Həmin illər “Kaspi”nin baş redaktoru Ə.b.Topçubaşov Rusiya ümummüsəlman hərəkatının fəal iştirakçısı olaraq ideya baxımından kadetlərə yaxın və sıralarında bütün Rusiya müsəlmanlarını birləşdirən “İttifaqi-Müslimin” partiyasının təşkilatçısı və ideya ilhamçısı oldu. 1906-cı ilin baharında I Dövlət Dumasına keçirilən seçkilərdə partiya tərəfdarları uğur qazandı və onların liderləri Dumanın müsəlman deputatlarının özəyini təşkil etdi, Topçubaşov isə müsəlman fraksiyasının sədri seçildi. Kadet lərlə həmrəy olduğunu nümayiş etdirən “Baku” qəzeti onların bütün bəyanatlarını öz səhifələrində dərc edirdi. 1906-cı ildə qəzet erməni tacirləri S.Amirov, Şkiyans və Ter-Zaxaryanın əlinə keçdikdə qəzet bildirdi ki, “tacirlər liberal burjuva konstitusion-demokratlar partiyasına qoşulmağa razıdırlar”.² Qəzet həmçinin məlumat verirdi ki, tacirlər təşkilatlanaraq öz maraqlarını müdafiə etməyi lazım bilirlər, kadetlərin proqramı isə onların maraqlarına cavab verir: “Tacirlər özlərinin orqanı olmağı vacib sayırlar və bu səbəbdən “Baku” və “Bak.İzv. (“Bakinskiye İzvestiya” – L.H.) qəzetlərini almaq qərarına gəlmişlər. Onlar qəzeti k.-d. (konstitusion demokratlar – L.H.) ruhunda buraxmaq üçün yeni redaksiya heyəti dəvət ediblər. Yeni tərkibə c. Xatısov da daxildir”.³

¹ Konstitusion-demokratlar partiyasından. “Baku”, 1906, 19 fevral, s.2.

² Yerli xəbərlər. “Baku”, 1906, 1 yanvar, s.4.

³ Yəni orada.

Araşdırılan dövrdə K.Xatısov həqiqətən “Baku” qəzetinin aparıcı müəllifi idi və, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qəzetin simasını və istiqamətini müəyyən edirdi. Məhz o, Tiflisdə keçirilən Azərbaycan-erməni qurultayından materialları qəzetə göndərir, bu mövzuda analitik məqalələr yazır, çox vaxt ermənilərin ictimai-siyasi maraqları baxımından Qafqazda, Rusiyada, Osmanlı İmperiyasında baş verən hadisələr haqqında siyasi icmalar hazırlayırdı. Dövrün ümumi inqilabi əbu-havası hüquqlar və azadlıq tələbi haqqında danışmağa imkan verirdi. Bununla belə qəzet öz sahibləri – tacirlərin maraqlarının keşiyində sayıq dururdu. Məsələn, fəhlə hərəkatının əsas tələblərindən biri – səkkizsaatlıq iş günü məsələsində qəzet fəhlələrin deyil, tacirlərin xeyrinə yazırdı. Bu mövzuda çıxış edən K.Xatısovun fikrincə, səkkizsaatlıq iş gününə bütün Rusiya və Avropa eyni vaxtda keçməlidirlər. O, yazırdı: “Belə olmasa Rusiya və Qərbi Avropa sənayeləri fərqli rəqabət şəraitinə düşəcəklər, bu hal malın mayə dəyərinin artımına səbəb olduğundan ölkəyə gətirilən gündəlik tələbat mallarına qoyulan idxal rüsum artacaq. Nəticədə rus istehlakçısı aldığı mallara görə artıq pul ödəyəcək”.¹ Fikrini davam etdirən müəllif daha sonra göstərir ki, beynəlxalq bazarda rəqabətli olmaqdan ötrü fəhlələrin ümumi mədəni və texniki səviyyələri qaldırılmalıdır. Əks təqdirdə, müəllifin yazdığına görə, “eyni iş saati zamanı və idxal rüsumu olmadıqda rus müəssisəsi heç vaxt xarici müəssisə ilə rəqabət apara bilməyəcək. Birinci şərtə əməl etmək asandır – bunun üçün müvafiq beynəlxalq saziş bağlanmalıdır. Lakin rus fəhləsinin məhsuldarlığı Qərbi Avropa səviyyəsinə qaldırmaq üçün ağılasızdır”² böyük səylər göstərilməlidir”.²

Bu zaman manifestin imzalanmasından sonra çar Rusiyasının ucqar əraziləri tarixində ilk dəfə olaraq dövrü nəşrlərin ilkin senzurası ləğv olundu. Bakıda bu ölçü Qafqaz canişinin 26

¹Xatısov K.. Bakı, 18 fevral. “Baku”, 1906, 18 fevral, s.4.

² Yəni orada

oktyabr 1905-ci il qərarı ilə həyata keçirildi.¹ II Aleksandrın çarlığı zamanı qəbul edilən “Milli nəşrlərə bəzi münasiblik və rahatlığın bəxş edilməsi haqqında” Qanunun “Müvəqqəti qaydaları”na (6 aprel 1865-ci il) görə, Peterburq və Moskva nəşrləri qismən ilkin senzurdan azad olunduqlarına baxmayaraq həmin vaxta kimi Qafqazda bütün nəşrlər ilkin senzurdan keçirdi. “Münasiblik və rahatlıq” on və daha artıq çap vərəqi həcmində olan kitab və nəşrlərə aid edilmişdi. Bu nəşrlər, bir qayda olaraq, oxucular arasında o qədər də populyar deyildilər. Dövri mətbuatda gəldikdə yalnız Peterburq və Moskvada çıxan və 2,5 – 5 min rubl civarında xəzinəyə girov qoyanlar ilkin senzura baxışından azad idilər. Əyalət nəşrləri isə mütləq qaydada ilkin senzura məruz qalırdılar. Qanundakı çoxsaylı məhdudiyətlərə baxmayaraq 1865-ci ilin 6 aprel “Müvəqqəti qaydalar”ı senzura qanunvericiliyi tarixində, Y.Boqoslovskinin fikrincə, əhəmiyyətli dərəcədə irəli atılan addım oldu və ilkin senzura kimi köhnə sistemdən məhkəmə məsuliyyətinə əsaslanan mətbuat haqqında qanuna keçid rolunu oynadı”.² Birinci rus inqilabı ərəfəsində XIX əsrin 60-cı illərində mətbuat sahəsində aparılan islahatlar həsr edilmiş məqalədə “Bakinskiye İzvestiya” etiraf edirdi ki, həmin güzəştlər cüzi olsalar da “rus mətbuat tarixində müsbət addım”³ olacaq gələcək islahatların əsasını qoydu. Həmin məqalə tanınmış hüquqşünas və publisist K.K.Afanasyevin 1903-cü ildə nəşr olunan “Mətbuat haqqında qanunvericilik” kitabına rəy şəklində yazılmışdı. Kitabın müəllifi bildirirdi ki, “bu vaxta kimi biz onun (mətbuat azadlığının – L.H.) yalnız təsadüf, öləri, natamam əlamətlərini görmüşük; inanmaq istəyirik ki, onun tam çiçəklənmə dövrü yaxınlaşır”.⁴

¹Boqoslovski Y.A. Bakı mətbuatı 17 oktyabr 1905-ci ildən sonra (1 iyul 1907-ci ilədək). Bakı: Tarayev və Mirzoyansın mətbəəsi, 1907, s.1.

²Yenə orada.

³Portuqalov V. Böyük islahatlar dövrünün mirası. “Bakinskiye İzvestiya”, 1903, 13(26) noyabr, s.3.

⁴Yenə orada.

“Senzura və mətbuat haqqında 1890-cı il və onun 1895-ci il davamı Nizamnamə”nin daxili senzura hissəsində göstərilirdi ki, “Qafqaz Senzura komitəsi Daxili İşlər nazirliyinin mətbuat işləri üzrə baş idarəsinə tabedir və sədr və böyük və kiçik senzorlardan ibarətdir ki, onların da üzərinə bu vəzifələr qoyulur: 1) Qafqaz diyarı hüdudlarında nəşr edilən jurnalların, qəzetlərin və müxtəlif əsərlərin senzurası; 2) bu diyara xaricdən gətirilən rus və digər Avropa dillərində əsərlərin təhlili; 3) xaricdən İmperiyaya gətirilən gürcü, erməni və digər Şərqi dillərində nəşrlərin təhlili, həmçinin mətbəələrə, litoqrafiya və buna bənzər basmanaxış istehsal və satan müəssisələrə nəzarət”.¹

Yalnız birinci rus inqilabı illərində mətbuat xadimləri yeni “Müvəqqəti qaydalar”ın qəbuluna nail oldular. İnnən belə ilkin senzura ləğv edilirdi, mətbuata dair bütün pozuntular məhkəmənin icraatına verilirdi, dövri mətbuat üçün girov yığışdırılırdı, dövri nəşrlərin, mətbəələrin və kitab mağazalarının təsis edilməsi və yaradılmasına icazə deyil, müvafiq dövlət orqanını məlumatlandırma qaydası həyata keçirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni müvəqqəti qaydaların qəbulu və tətbiq edilməsi 1860-cı illərin böyük islahatların mirası ilə müqayisədə senzura qanunvericiliyi tarixində irəli atılan mühüm addım idi.

24 noyabr 1905-ci il tarixdə qəbul edilən “Dövrəşəri nəşrlər haqqında müvəqqəti qaydalar” üzərində bir az ətraflı dayanaq. Sənədin qəbulu ərəfəsi, oktyabrın 19-dan noyabrın 24-ə kimi mərkəzi şəhərlərdə senzurasızlıq hökmü sürürdü, nəşrlər heç bir icazə almadan çıxırdı.² Müvəqqəti qaydalara görə, ilkin senzura ləğv edilirdi, lakin qanunu pozan nəşrlərə qarşı müxtəlif növ tənbeh tədbirləri (cərimə, nəşrin dayandırılması, xəbərdarlıq və s.) tətbiq edilirdi. 1890-cı il senzura və mətbuat haqqında nizamnamənin daxili işlər nazirinə dövlət əhəmiyyətli məsələ-

¹Senzura və mətbuat haqqında nizamnamə. Tərtib edən V.P.Şirkov. SPb.: N.K.Martınovun hüquq kitab mağazasının nəşri. 1900, s.78.

²Zaqvozkın A.V. XIX–XX əsrin əvvəli Rusiya İmperiyası senzura qanunvericiliyi tarixinə dair. www.jurnal.org/articles/2008/hist7.html

lərin mətbuatda müzakirəsini qadağan etmək hüququ verən 140-cı maddəsi ləğv edilirdi. Bu, həmin maddə əsasında qəbul edilən bütün göstərişləri ləğv etməyə şərait yaradan real güzəşt idi.¹ Yeni qaydalar mətbuat orqanının açılmasını xeyli sadələşdirirdi – bundan ötrü qubernatora ərizə ilə müraciət etmək kifayət edirdi və 2 həftədən sonra fəaliyyətə başlamaq olardı. Bununla da redaktorlar buraxılışı dayandırılmış nəşri qısa zamanda yenisi ilə əvəz etmək imkanı əldə edirdilər. Belə ki, “Bakinskiye İzvestiya” qəzeti bağlandıqdan sonra “Bakinskoye Exo” qəzeti (1907-1908) işıq üzünə çıxdı. Redaksiyalar razılığa gəlmişdilər ki, yeni qəzet şəhər rəisinin sərəncamı ilə bağlanan qəzetin istiqamətini davam etdirəcək. Daha bir nümunəni tanınmış publisist Ə.b.Ağayevin təcrübəsindən götürmək olar. O, bu və ya digər səbəbdən bağlanan “Həyat”, “İrşad”, “Proqres”, “Tərəqqi” və s. qəzetlərin əvəzinə qısa zamanda 10 yaxın adda Azərbaycan və rus dillərində qəzet açmışdı. “Russkoye Boqatstvo” jurnalının yazdığına görə, Ə.b.Ağayevin yaratdığı 144 payçıdan ibarət, üzvlük haqqı 75 manat olan qəzet yoldaşlığı cərimə və zərərlərə baxmayaraq qəzet nəşrini davam edirdi.²

Cərimələr məhkəmə qaydasında tətbiq edilirdi. Məhkəmənin qərarıyla nəşr qadağan, dayandırılı və həbs oluna bilərdi. Qanunu pozanlar 500 rubla qədər cərimələnirdilər, təyin edilən məbləği ödəmədikdə üç aya qədər həbs edilirdilər və ya iki aydan on altı aya qədər müddətə azadlıqdan məhrum olunurdular və ya sürgün edilirdilər.³ 28 mart 1906-cı il tarixdə qəbul edilən «Dövri mətbuat haqqında müvəqqəti qaydalara dəyişikliklər və əlavələr haqqında» Fərman pozuntulara görə cəzaları sərtləşdirdi. İlk senzuranın ləğv edildiyi bir il ərzində Bakıda bir neçə qəzet bağlanmışdı, redaktorlar həbs edilmişdi. Bu haqda Bakının

mətbuat işləri üzrə inspektoru, dövlət müşaviri Y.Boqoslovskinin şəhər general-qubernatoruna ünvanladığı çoxsaylı raportların birində oxuyuruq: “Yerli qəzetlərdə kifayət qədər əsaslandırılmayan və eyni zamanda həyacanlı sayıya yer aldıqda mənim məruzələrimdən sonra bu işdə təqsirli bilinən qəzet əməkdaşları və ya redaktorları tənbeh edilirdilər: cənab Rojen (“Baku”nun əməkdaşı), cənab Kondraşev (“Kaspi”nin əməkdaşı) hərbi hauptvaxtda saxlanılmaqla üçgünlük həbs edilmişlər, redaktorun xahişi ilə həmin cəza cənab Cinoridze (“Kaspi”nin əməkdaşı) üçün töhmətlə əvəz edilmişdi, bir həftəlik həbs “Bakinskaya Jizn”nin redaktoru cənab Rezsova tətbiq edilmişdi”.¹

Varlı azərbaycanlılardan dəstək alan milli qəzetlərə qarşı da məhkəmələrdə iddialar qaldırılır, onlar da cərimə olunurdular. Rusiya müsəlmanlarının mətbuat tarixinin fransız araşdırıcıları A.Benniçsen və Ş.Lemersye-Kelkeje bununla bağlı yazmışdılar: “Mətbuatın ictimai fikrə təsir gücünə bələd olan varlı müsəlman tatarları tərəddüdsiz dövrü mətbuata səxavətlə yardım edirdilər və, tutaq ki, hökumət əleyhinə hansısa məqaləyə görə hakimiyyət baş redaktoru cərimələyirdisə bu halda mütləq həmin cəriməni ödəməyə hazır bir imkanlı tatar tapılırdı. Və ya varlı abunəçilər tələb olunan məbləği toplayırdılar ki, qəzet fəaliyyətini davam etsin. Bir qayda olaraq, mesenatlardan daxil olan vəsaitlər anonim qalır, amma bəzi hallarda qəzetlər bu haqda öz səhifələrində rəsmi elan edirdilər”.²

Bakıda ilkin senzura keçmədən “dövri mətbuatın birinci nömrələri 1905-ci ilin oktyabrın 28-də, cümə günü çıxdı. Həm rus dilində, həm yerli dillərdə yeni yaranan qəzetlərin hesabına yerli mətbuatın sayının artması müşahidə olunurdu”.³ Bakıda ilk gündəlik milli qəzet Manifestin imzalanması ərəfəsində işıq üzünə

¹ Zaqvozkın A.V. XIX–XX əsrin əvvəli Rusiya İmperiyası senzura qanunveriliyi tarixinə dair. www.jurnal.org/articles/2008/hist7.html

² Tan. Oçerklər.Dəyişmiş qəlblər. “Russkoye boqatstvo”, 1908, №11, s. 158.

³ Zaqvozkın A.V. XIX–XX əsrin əvvəli Rusiya İmperiyası senzura qanunveriliyi tarixinə dair. www.jurnal.org/articles/2008/hist7.html

¹ GMA: F.480, siy.2, iş.111a, v.8-11.

² Benningsen A., Lemercier-Quellejay Ch. La presse et le mouvement national chez les musulmans de russie avant 1920. Mouton & Co/ Paris. 1964. s.49.

³ Boqoslovski Y.A. Bakı mətbuatı 17 oktyabr 1905-ci ildən sonra (1 iyul 1907-ci ilədək). Bakı: Tarayev və Mirzoyansın mətbəəsi, 1907, s.1.

gördü. Bu, Ə.b.Topçubaşovun nəşiri, Ə.b.Ağayevin və Ə.Hüseynzadənin redaktorları olduqları "Həyat" qəzeti idi. Qəzetin birinci sayı 1905-ci ilin iyunun 7-də çıxdı. Qəzet "Kaspi" qəzetinin mətbəəsində çap olunmuşdu. O, həm Bakı, həm Tiflis ictimaiyyətində böyük əks-səda doğurmuşdu. Qəzet Bakıda, xüsusi ilə yerli burjuaziya və ziyalılar tərəfindən ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı.¹ Tiflisdən qəzet haqqında ilk rəy erməni dili senzoru Karaxanovdan gəlmişdi. O, ara-sıra Tiflisin rusdilli qəzetlərində "Xanzadə" təxəllüsü ilə çıxış edirdi. Karaxanov məqaləsində Tiflis ictimaiyyətinin gözündə gündəlik "Həyat" qəzeti haqqında mənfi təəssürat yaratmağa və onun yaradıcılarının əməyini alçaltmağa cəhd etmişdi: "Yeni yaradılan "Həyat" qəzeti baxışlarının geriliyi səbəbindən bizim müsəlmanların sönük və zülmət həyatına rus mədəniyyətindən və vətəndaşlığından heç nə gətirə bilməyəcək. Bu barədə söhbət ola bilməz. Çünki, utanmadan, oxucularının avamlığından istifadə edən qəzet Rusiyanın başı içki məclislərinə və əyləncələrə qarışdığı, əhalisinin mənaviyyətinin pozulduğunu bildirir. Məgər bu fikirlər qəzetin oxucularında rus həyatı haqqında yanlış təsəvvür yaratdığından xəbər vermir? Halbuki, həmin rus həyatı Rusiya müsəlman kütləsinə çox işıqlı və ülvi şey verə bilirdi".² Karaxanovun fikrincə, qəzetin yaradıcıları bir məqsəd nəminə bunu etmişlər – müsəlmanlarda imperiya əleyhinə əhval-ruhiyyə yaratmaq, "Rusiyaya qarşı şübhələr oyatmaq" və "yer kürəsinin bütün müsəlmanlarını peyğəmbərin yaşıl bayrağı altında sıx birləşdirmək" üçün.³

Panislamizm kabusunu ermənilər təsadüfən şişirtmişdilər. Onların bu fəaliyyəti yalnız azərbaycanlılara və bütövlükdə Rusiya müsəlmanlarına deyil, həmçinin həmin vaxt Rusiya ilə münasibətləri mürəkkəb, bəlkə düşmənçəsinə olan Osmanlı

¹ Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: "Oka ofset", 2004, s.77-79.

² Yenə orada, s.73.

³ Yenə orada.

imperiyasına qarşı yönəlmişdi. Bu səpkidən olan çıxışlar, sonradan Qafqaz Sensura Komitəsinin dirçəlməkdə olan türk mətbuatına dair yazışmaları açıq-aşkar göstərir ki, Sensura Komitəsinin erməni dili senzorları bir tərəfdən Azərbaycan mətbuatının inkişafına mane olmağa çalışırdılar, digər tərəfdən rus ictimaiyyətində türklərə və müsəlmanlara düşmən əhval-ruhiyyəni qızışdırırdılar. Bunu, Qafqaz Sensura Komitəsinin sədri P.M.Qakkel Qazqaz canişini İ.İ.Voronsov-Daşkova ünvanladığı "Həyat" qəzetinin istiqaməti haqqında məxfi məktub təsdiqləyir: "7 iyun 1905-ci il tarixdə Bakıda Əhməd bəy Ağayevin və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluqları ilə qarşına Qafqazda panislamizmi təbliğ etmək vəzifəsini qoyan "Həyat" çıxmağa başlamışdı. Qəzetin istiqamətinə qiymət verməzdən öncə siyasi təlim olan panislamizm haqqında bir neçə söz demək lazımdır. Bu təlimin əsas ideyasına görə, Türkiyə dövləti bütün müsəlman dünyasının təməli daşdır. Ondan imtina dövləti dağıdıb məhv etmək deməkdir. Türkiyə sultanı Allah tərəfindən göndərilmiş xəlifə və Məhəmmədin və onun davamçılarının varisi hesab olunur. O, həmçinin islamın rəhbəridir, və yaşadıkları yerdən asılı olmayaraq bütün müsəlmanlar onun uzun ömrü və qüdrəti nəminə dua etməlidirlər".¹ Daha sonra məktubda göstərilir ki, Şərq nəşrlərindən savayı azərbaycanlılar arasında panislamizmi zəvvarlar və türk emissarları da yayırlar. Hər il savadlı və imkanlı zəvvarlar Rusiyadan Məkkə və Mədinəyə yollanırlar, orada müvafiq təlimatlar alırlar, sonra həmin təlimatları ölkədə həyata keçirirlər. Türk emissarları isə Rusiyaya gəlir və müsəlmanlar arasında "bədi formada Türkiyənin başqa dövlətlərdən üstünlüyünü tərifləyirlər".² Liberal türk burjuaziyasının bir çox nümayəndəsi, o cümlədən Tatarstandan Yusif Əfəndi Akçura, Kırımdan İsmayıl bəy Qasprıralı, Azərbaycandan Ə.b.Ağayev, Ə.b.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə, sonrakı illərdə isə, bunu arxiv sənədləri

¹ Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatının tarixi üçün materiallar.

Bakı: «Çenlibel» NPM, 2009, s.89.

² Yenə orada, s. 90.

təsdiq edir, türklərin və müsəlmanların milli və dini maraqlarını müdafiə edən hər kəs Osmanlı İmperiyasının emissarlarına aid edilmişdi. Belə ki, siyasi etibarlılığını yoxlamaq məqsədi ilə qəzet redaksiyaları və nəşirlər axtarış və həbsə məruz qalmışlar, o cümlədən “Yeni Füyuzat” qəzetinin redaktoru Əli Paşa Fərcula Hüseynov; “Yeni Füyuzat” qəzetinin əməkdaşı, türk təbəəsi Əhməd Kamal Rasimoğlu; Bakı taciri, Yelisavetpol quberniyası sakini, “Yeni Həqiqət” qəzetinin redaktoru Oruc Orucov; “Yeni Həqiqət” qəzetinin əməkdaşı, Bakı meşşanı Məmməd Sadıx Molla Ruhulla oğlu; “Şəfəq” qəzetinin redaktoru, Bakı meşşanı Sahib Əli Abbas Mütəlimzadə; “Səda” qəzetinin redaktoru və nəşiri, Yelisavetpol quberniyası dvoryanı Həşim bəy Vəzirov” və bir çox başqaları.¹ Onların hamısı “türkpərəst olduqlarına görə”² panisizmin təbliğində təqsirli bilinirdilər.

Paytaxt qəzetlərinin düşmənçilik əhval-ruhunu “Kaspi” qəzeti onların işlətdikləri ifadələrdən nümunə gətirirdi: “Panislamizm Xəzərin sahillərindən Buzlu okeana kimi yayılıb. Müsəlmanlar gizli panislamçı məqsədlər güdürlər. Onlar Rusiyanı öz vətəni saymırlar”³ Azərbaycanlıları və bütün müsəlmanları “dövlətin, xristianlığın əleyhinə hərəkətdə, özlərinin islamçı (dəhşətə bax!) dövlətini yaratmaqda, qısaası panislamizmde”⁴ günahlandıraraq erməni mətbuatı vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Birinci rus inqilabınadək əsasən Ə.b.Ağayevin müzakirə etdiyi bu mövzu 17 oktyabr 1905-ci ildən sonra yaranan qəzetlərin səhifələrində aradır yer alırdı. Çünki, 1905-ci ilin oktyabrından sonra təsis edilən qəzetlər fərqli istiqamət götürmüşdülər. Təəssüf ki, hətta senzura komitəsinə, Boqoslovskinin etirafına görə, yeni nəşrlər haqqında məlumatlar vaxtında daxil olmurdu,

¹ GMA: F. 2c, iş 2320, v.118-128.

² Yenə orada.

³ Peterburq qəzetlərinin müsəlmanlara qarşı yeni ədəbsiz hərəkəti.

⁴ “Kaspi”, 1906, №14.

⁴ Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Bakı qurultayı. “Kaspi”, 1906, №178.

Mirza Kazimbay (1802-1870) – Rusiyada şərqsünaslıq elminin banilərindən

Azərbaycanın ilk alim-maarifçilərindən - Abbas Qulu Ağa Bakixanov (1797-1847)

Второй А. Шенников и в Рязанской и в Царьской губерниях. В Рязанской, как известно, в 1802 году был основан первый русский учебный лицей в империи. В Царьской губернии в 1803 году был основан первый русский учебный лицей в империи. В Рязанской губернии в 1802 году был основан первый русский учебный лицей в империи. В Царьской губернии в 1803 году был основан первый русский учебный лицей в империи.

Второй А. Шенников и в Рязанской и в Царьской губерниях. В Рязанской, как известно, в 1802 году был основан первый русский учебный лицей в империи. В Царьской губернии в 1803 году был основан первый русский учебный лицей в империи.

Второй А. Шенников и в Рязанской и в Царьской губерниях. В Рязанской, как известно, в 1802 году был основан первый русский учебный лицей в империи. В Царьской губернии в 1803 году был основан первый русский учебный лицей в империи.

ТИФЛИССКІЯ ВѢДОМОСТИ

№ 39.

Второй А. Шенников и в Рязанской и в Царьской губерниях. В Рязанской, как известно, в 1802 году был основан первый русский учебный лицей в империи. В Царьской губернии в 1803 году был основан первый русский учебный лицей в империи.

Второй А. Шенников и в Рязанской и в Царьской губерниях. В Рязанской, как известно, в 1802 году был основан первый русский учебный лицей в империи. В Царьской губернии в 1803 году был основан первый русский учебный лицей в империи.

“Tiflisskiye Vedomosti” qəzeti – Qafqazın ilk rusdilli qəzeti, Tiflisdə 1828-1832-ci illərdə nəşr olunurdu

Əlimərdan bəy Topçubaşov (1863-1934) – 24 iyun 1898-ci ildən 20 oktyabr 1907-ci ilə qədər "Kaspi" qəzetinin redaktoru

Əhməd bəy Ağaoğlu (1868-1939) – tanınmış publisist, "Kaspi" qəzetinin aparıcı mühərriri, "İrşad", "Progress" v. s. nəşrlərin redaktoru və nəşiri.

Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) - 1907-ci ildə "Kaspi" qəzetinin redaktoru, 1906-cı ildə "Fiyuzat" jurnalının təsisçisi və redaktoru

Teymur Bayraməlibəyov (1862-1937) - 1892-1893-cü illərdə "Kaspi" qəzetinin müəlliflərindən, tanınmış etnoqraf və folklor toplayıcısı

Nəriman Nəriman (1870-1925) – XIX –cu əsrin 90-cı illərində "Kaspi" qəzetində bir neçə məqaləsi dərc edilib, yazıçı, tanınmış dövlət, ictimai və siyasi xadim

Fəridun bəy Köçəri (1863-1920) – "Kaspi" qəzetinin müəlliflərindən biri, Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında ilk məqalələrin müəllifi

Ceyhun Haçibəyli (1891-1962) – "Kaspi" qəzetinin mühərriri, Birinci dünya müharibəsi illərində bu nəşrin aparıcı jurnalist və publisisti

Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948) – XX əsrin ilk illərində "Kaspi" qəzetinin xüsusi müxbiri, tanınmış jurnalist və publisist, Azərbaycan milli operasının banisi.

IV Ümumrusiya müsəlmanları qurultayı nümayəndələrinin fotosəki. Qurultay 15-25 iyun 1914-cü il tarixində Sankt-Peterburq şəhərində keçirilmişdir. Qurultayda Rusiya müsəlmanlarını cəmi 30 nümayəndə təmsil edirdi

"Bakinskiye Qubernskiy Vedomosti" (1895-1917) qəzeti

"Bakinetz" qəzeti (1907-1920), redaktoru və nəşiri Q. Cinoridze

Satira jurnalı "Çiqit" (1907-1918), redaktor və nəşiri K. Karqanov

"İzvestiya Rəboçix i Voyennix Deputatov" ("Fəhlə və Hərbiç Deputatların Məlumatları") – Bakı mənşeviklərinin nəşri

"İzvestiya Bakinskix musulmanskiç obşestvennix orqanizatsiy" – "Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinin Xəbərləri" qəzeti (1917) – "Kaspi" qəzetinin 6-cı sahifəsində Aley Aleksandroviçin (Litva tatarı, hüquqşunas, 1919-cu ilin sentyabrında Azərbaycan Məhkəmə Palatası dairəsinin vəkilləri (prisayjni poverenniy) sırasına qəbul olunub) redaktorluğu ilə çıxdır

"xüsusən 1905-ci ilin sonunda və 1906-cı ilin əvvəlində".¹ Lakin cüzi məlumatlar da fəhlə sinfinin və zəhmətkeş xalqın nümayəndələrinin yeni qəzet açmaqda daha fəal olduqlarından xəbər verir. Oktyabr Manifestindən sonra yaranan ilk qəzetlərdən biri "İzvestiya Sovetov rəboçix deputatov" qəzeti idi. O, Bakı çap bazarına "ucuz gündəlik fəhlə qəzeti" kimi daxil olmuşdu. Qəzetin birinci sayı 1905-ci ilin dekabrın 16-da çıxmışdı. Onun redaktorları İ.N.Şendrikov və F.Q.Zaysev idilər. Zaysev Nobelin zavodunda çilingər çalışırdı.² İlya Şendrikov (inqilabı ləğəbi "Kasyan" – L.H.) Bakıda tanınmış sosial-demokrat (mənsheviklər) Şendrikov qardaşlarının kiçiyi idi, sabiq tələbə, Bakı Fəhlə Deputatları Sovetinin Bürosuna rəhbərlik edirdi. Onun böyük qardaşı Lev Şendrikov Bakı Fəhlə Deputatları Sovetinin sədri idi, əvvəllər Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının məktəblərində dərs deyib, partiya ləğəbi "Zavokzalni", digər qardaşı Dmitri həmin siyasi təşkilatın katibi və qeyd olunan məktəblərdə müəllimlik edib, onun partiya ləğəbi "Balaxanski" idi. Əslində, onlar nə Zavokzalından, nə də Balaxanıdan deyildilər (Bakı və ətrafında yerlərin adları nəzərdə tutulur – L.H.). Şendrikovlar ailəsi kazak təbəqəsindən idi, Bakıya 1903-cü ildə gəlmişdilər və dərhal yerli sosial-demokrat partiyasına daxil olmuşdular.³

General-qubernatorun icazəsi ilə çıxmasına baxmayaraq qəzet polisin güclü nəzarəti altında idi. Bununla bağlı "İzvestiya Sovetov rəboçix deputatov" gileyləndirdi: "İşıq üzü görün kimi Balaxanı polisinin təqibinə məruz qaldıq. Qəzetçinin birində 214 nüsxə müsadirə olundu. Qəzetçilər maarifləndirici missiyalarına görə əziyyət çəkirlər. Polis: "Üsyançı qəzet satma!" deyir".⁴ Baş verən insident haqqında danışan və 17 oktyabr Manifestinə inamsız yanaşdıqlarına görə polisləri lağa qoyan, belə ki, "onun

¹ Boqoslovski Y.A. Bakı mətbuatı 17 oktyabr 1905-ci ildən sonra (1 iyul 1907-ci ilədək). Bakı: Tarayev və Mirzoyansın mətbəəsi, 1907, s.1.

² GMA : F.1.c, iş.211, v..24.

³ Nekroloq. L.N.Şendrikovun xatirəsinə. "Progress", 1907, 22 fevral.

⁴ Yerli azadlıqlar. Söz azadlığı. "Kaspi", 1906, 6 yanvar.

(Manifestin – L.H.) aşağısında Trepovun imzası yoxdur” (Trepov - Sankt-Peterburq şəhərinin rəisi – L.H.), “Kaspi” yaranmış vəziyyəti: – “qubernatorlar manifesti ləğv edirlər, məhəllə polis nəzarətçiləri isə qubernatorların sərəncamlarını ləğv edirlər”¹ – aydınlaşdırmağa çalışır. Qəzet belə qənaətə gəlir ki, xalq “həm yuxarıdan, həm aşağıdan gələn”² hər şeyi ləğv edən hakimiyyət təmsilçilərindən nümunə götürür.

Heç bir hazırlıq görülmədən nəşr olunan qəzet tezliklə “zərərli” istiqamətinə görə bağlandı. Digər tərəfdən, qəzeti maliyyələşdirən fəhlələr də onun məzmunundan narazı qalmışdılar. Onların fikrincə, qəzet fəhlələrin ehtiyaclarını yaxşı işıqlandırmırdı, redaktorlar isə “müqəddəs iş” üçün toplanan vəsaiti israf etmişdilər. Agentura məlumatlarına görə, fəhlələr arasında müəyyən nüfuza malik Şendrikovlar 1905-ci ilin noyabr etiraz çıxışları zamanı özlərini gözdən salmışdılar – qardaşlar fəallıq göstərmir, mitinqlər və yığıncaqlarda nitq söyləmir, yalnız “tətil zamanı fəhlələrə müavinət paylamaqla”³ vəzifələrini bitmiş hesab etmişdilər. Fəhlələrin zənnincə, qəzetin buraxılması qardaşların Bakı general-qubernatoru ilə hansısa razılaşmanın nəticəsiydi.

Həmin dövrdə daha bir fəhlə qəzeti yaradılmışdı. Bu, ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi “Kavkazskoye Slovo” qəzeti idi. Onun birinci nömrəsi 25 dekabr 1905-ci il tarixdə çıxmışdı. “Kavkazskoye Slovo” Bakı ermənilərinin rusdilli nəşriydi. Qəzetin nəşiri və redaktoru M.A. və N.M.Sundukyanslardı. Qəzet Qülbasarovun mətbəəsində çap edilirdi. Tirajı 3500 nüsxəni keçmirdi. Qəzet çox çıxmadı – 15-ci sayından sonra Bakı general-qubernatoru S.A.Fadeyevin qərarı ilə qəzetin nəşri dayandırıldı. Abunə elanında göstərilirdi ki, “Kavkazskoye Slovo” qarşısına “zəhmətkeş xalqın siyasi və iqtisadi maraqlarının qorunmasını, bu maraqların xalq-sosialist dünyabaxışını nöqtəsindən işıqlandırmağı qoyur. Yerli qəzet kimi “Kavkaz-

skoye Slovo” diyar və milli həyatın bütün təzahürlərinə xüsusi diqqət yetirəcək və yorulmadan azad federativ Rusiya tərkibində Qafqazın muxtariyyəti ideyasını təbliğ edəcək”¹.

Qafqazın muxtariyyəti məsələsində qəzetin mövqeyi Bakı ermənilərinin digər rusdilli qəzeti – artıq üç il nəşr olunan “Baku” qəzetinin proqramı ilə səsleşirdi. Qəzet yazırdı ki, Zaqafqaziyanın gələcək siyasi quruluşu məsələsində “yerli özünüidarənin qəti və inadkar müdafiəçisidir”.² Qafqaza geniş muxtariyyət verilməsi məsələsini Azərbaycan burjuaziyası da qaldırmışdı. Məlum olduğu kimi, erməni millətçiləri “Daşnak-sutyun” partiyasının təmsalında Qafqaz üçün ərazi muxtariyyəti tələb edirdilər, gürcü millətçiləri isə sosialist-federalistlərin təmsalında Gürcüstan üçün federativ əsaslarda geniş muxtariyyət istəyirdilər. Bunlardan fərqli olaraq türk burjuaziyasının yuxarı təbəqəsi geniş özünüidarə tələbi ilə kifayətlənirdi.³ Rəsmi rus mətbuatın səhifələrində ermənilərin ünvanına dəfələrlə söylənən separatizmdə ittihamlardan çəkinən Ə.b.Topçubaşov türklərin məsələyə münasibətini belə izah edirdi: “... Qafqaz diyarına gəldikdə, burada yalnız radikal qrup Qafqazın tam muxtariyyəti, bizim diyarın Rusiyanın tam siyasi təcridi tələbini irəli sürmüşdü; qalan əhali, Qafqaz xalqlarının qabaqcıl nümayəndələrinin təmsalında Qafqazın gələcəyini vahid bir siyasi orqanizmin – Rusiya imperiyasının ayrılmaz hissəsi kimi görür və görüb. Qafqaz xalqları təmsilçilərinin heç bir pətişiyasında və ya siyasi platformasında Rusiyadan ayrılmaq və ya təcrid olunmaq haqqında söz getmir. Bundan başqa, onlarda arabir işlədilən “muxtariyyət” sözü həmçinin sırf siyasi mənədə başa düşülməli deyil... Qafqaz Rusiyanın ayrılmaz hissəsidir, onun səadəti və firavanlığı Qafqazın səadəti və firavanlığı ilə bağlıdır, lakin

¹ Boqoslovski Y.A. Bakı mətbuatı 17 oktyabr 1905-ci ildən sonra (1 iyul 1907-ci ilədək). Bakı: Tarayev və Mirzoyansın mətbəəsi, 1907, s. 5.

² Yənə orada.

³ Əhmədov Ə. Azərbaycan türkləri 1905-ci il inqilabında. Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası”, 2002, s.167.

¹ Yerli azadlıqlar. Söz azadlığı. “Kaspi”, 1906, 6 yanvar.

² Yənə orada.

³ GMA: F. 1c, iş. 211, v.12,13.

diyarın daxili həyatına aid məsələlərdə Qafqaza qanunvericilik funksiyaları nəzərdə tutan geniş özünüidarə verilməlidir".¹

Yeni, 1906-cı ildə qarşılarına sənaye və kənd proletariyatının sinfi maraqlarının müdafiəsi vəzifəsi qoyan bir neçə adda rusdilli mətbuat meydana gəldi: "Yakor" (1 yanvar), "Bakinskaya Jizn" (13 yanvar), "Bakinskiye Otqoloski" (25 yanvar), "Trud" (14 aprel), "Trudovaya Jizn" (11 iyun), "Priziv" (12 iyun), "Bakinskaya Qazeta" (13 iyul), "Raboçi Qolos" (18 sentyabr) gündəlik ictimai-siyasi qəzetlər, Bakı və rayonları mexaniki zavodları fəhlələrinin həmkarlar ittifaqının "Spravoçni Listok" (29 sentyabr), "Kaspiyskaya Volna" (5 noyabr), "Bakinski Qolos" (birinci və yeganə nömrəsi 4 dekabrda çıxıb), "Bakinski Dosuq" (18 dekabr) və s. Fəhlə məsələsi və sinfi mübarizə "zəhmətkeş xalqın" mətbuatının əsas mövzusu idi. Lakin 1906-cı ilin baharında mətbuata dair müvəqqəti qaydalar sərtləşdiyindən həmin mətbuat polis tərəfindən təqib və sıxıntılara məruz qalmağa başladı. Bu dövrdə sonradan Azərbaycan partiyası mətbuatının avanqardı olan "Bakinski Raboçi" işıq üzünə çıxdı. Qəzetin birinci nömrəsi gizli şəraitdə 1906-cı ilin aprelinə Rusiya sosial-demokratlar partiyasının Bakı təşkilatının mətbəəsində çap edilmişdi. Zaqafqaziya bolşevik mətbuatı tədqiqatçısı Q.Jvaniyanın yazdığına görə, qəzetin təşəbbüsçüləri və rəhbərləri P.Caparidze, V.Noqin, İ.Sanjur ("Tixon"), V.Redus-Zenkoviç, N.Flerov və başqaları olmuşlar. Noqin və Redus-Zenkoviç Bakıya 1906-cı ilin fevralında RSDFP Mərkəzi Komitəsi tərəfindən ezam edilmişdilər.² Redaksiyanın oxuculara müraciətində deyilirdi ki, hökumətin icazəsi ilə çıxan mətbuat burjuaziyanın əlində cəmləşib, fəhlə sosial-demokrat qəzetləri isə bir-bir bağlanır. Bu səbəbdən onlar gizli fəaliyyət göstərmək, məxfi mətbəədə "hökumət xəfiyələrinin gözündən uzaq"³ özlərinin

qəzetini çap etmək məcburiyyətindədirlər. Dövlət Dumasında kadetlərin simasında dayaq tapan mütləqiyyətlə mübarizəyə fəaliyyətini həsr edən qəzet məhz kadetləri özünün tənqid hədəfi seçmişdi. Qəzetin fikrincə, kadetlər özlərini və digərlərini inandırmışdılar ki, "güya yalnız onlar xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparırlar".¹ Sosial-demokratların qənaətinə görə, 17 oktyabr Manifestində əks olunan siyasi azadlıqların əldə edilməsində yalnız "proletariatın qanı və iztirabları" əsas rol oynamışdı.² Qəzet yazırdı: "Bundan sonra bizi yeni qəti mübarizə gözləyir. Mütləqiyyətin kağız gücəştləri artıq tükənib və iş ölkə üzərində faktiki hakimiyyətin xalqın əlinə keçməsi istiqamətində gedir. Döyüşsüz və özü də qəti döyüşsüz bu mövqeləri almaq mümkün deyil. Sosial-demokratiya hal-hazırda özünün başlıca vəzifəsini xalqı var qüvvə ilə qarşıdakı qurbanlar və məhrumiyətlərlə dolu mübarizəyə hazırlamaqda görür".³

Senator Kuzminskinin hesabatında sosial-demokratların ilk dəfə Bakıya gəlməsi kimi 1901-ci ilin sonu göstərilir. Bakının ətraf kəndləri – Balaxanı, Sabunçu və Ramanıda neft mədənlərində işləyən Minsk quberniyasının fəhlələrinin təşkil etdikləri fəhlə dərnəkləri həmin dövrə təsadüf edir. Bu dərnəklərin "yığılmaqlarında Rusiyada müasir fəhlə hərəkəti haqqında söhbətlər aparılır, "İskra", "Yujni Raboçi" kimi nəşrlər oxunur və s. ..."⁴ Dərnək üzvlərinin ən savadlıları fəhlələrlə qısdılmış məktəb proqramı ilə məşğul olaraq onların ümumtəhsil səviyyələrini qaldırırdılar, "sonra isə, onları əqli baxımdan kifayət qədər inkişaf etdirib iqtisadi və siyasi məsələlərə keçirdilər".⁵ Yalnız 1902-ci ilin sonunda fəhlə dərnəkləri vahid təşkilatda birləşərək "özlərini "Sosial-demokrat fəhlə partiyasının Bakı Komitəsi"

¹ Duma və proletariat. "Bakinski Raboçi", 1906, №1, s.1.

² Yəno orada.

³ Yəno orada.

⁴ Ali hökmlə 1905-ci ildə Bakı və Bakı quberniyasının təftişi haqqında senator Kuzminskinin acizənə hesabatı. SPb.: 1907, s. 39.

⁵ Yəno orada.

¹ Topçubaşov Ə.b. Qazqazın özünüidarəsinə dair. "Kaspi", 1905, № 218, s.3.

² Jvaniya Q. Zaqafqaziyanın bolşevik mətbuatı birinci rus inqilabı ərəfəsində və illərində. Tbilisi: Gürcüstan KP MK nəşriyyatı, 1958, s.248.

³ Redaksiyadan. "Bakinski Raboçi", 1906, №1, s.1.

adlandırdılar”.¹ Digər mənbələr Bakıda marksist dərnəklərinin yaranmasını daha əvvəlki dövrə, doxsanıncı illərin ikinci yarısına aid edirlər. Q.Jvaniyanın fikrincə, Bakıda sosial-demokrat dərnəklərinin təşkilatçıları sırasında doxsanıncı illərdə marksist ideyalarını yaymaq üçün Qafqaza gələn İ.Vasek, N.Kozerenko və digər sosial-demokratlar olub. Rus fəhlələri ilə yanaşı həmin dərnəklərə qabaqcıl azərbaycanlı fəhlələr də daxil idilər və məhsuldar iş aparırdılar. Onların sırasında sonradan Azərbaycan bolşevik təşkilatının görkəmli xadimləri olmuş Məmməd Məmmədyarov, Balaəmi Dadaşov, Mir Bəşir Qasimov var idi.² Öz fəaliyyəti ilə bütün fəhlə rayonunu əhatə etmək üçün Komitə ərazini dörd hissəyə - Şəhər, Bibi-Heybət, Qara Şəhər və Ağ Şəhər altayonlara bölmüşdü. Həmin vaxt RSDFP Bakı Komitəsinin hektografda çap edilmiş ilk proklamasiyaları yayılmağa başlandı. Senator Kuzminskinin məlumatlarına görə, birinci gizli mətbəə Bakıda 1903-cü ildə yaranmışdı.³ Lakin Azərbaycanda bolşevik mətbuatının tədqiqatçısı A.Hüseynovun fikrincə, “hələ 1901-ci ildə V.İ.Leninin, “İskra” redaksiyasının köməyi ilə Bakıda “Nina” gizli mətbəəsi yaradılmışdı, burada V.Leninin “İskra” qəzeti yəni çap edilirdi, çox sayda vərəqə və kitabça nəşr olunurdu”.⁴ Bu fakta digər mənbələrdə də rast gəlinir: “konspirativ partiya yazışmasında “Nina” adı ilə tanınan mətbəə nəinki Bakı və Zaqafqazıyanın, bütün Rusiyanın inqilabi hərəkatı tarixində mühüm rol oynamışdı... Bu mətbəədə gürcü dilində çıxan “Brdzola” (“Mübarizə”) qəzetinin birinci nömrəsi çap edilmişdi”.⁵ Tiflis sosial-

¹ GMA: F.1c, iş.81, v.12-15.

² Jvaniya Q. Zaqafqaziyanın bolşevik mətbuatı birinci rus inqilabı ərəfəsində və illərində. Tbilisi: Gürcüstan KP MK nəşriyyatı, 1958, s. 22-23.

³ Ali hökmlə 1905-ci ildə Bakı və Bakı quberniyasının təftişi haqqında senator Kuzminskinin acizənə hesabatı. SPb.: 1907, s.40.

⁴ Hüseynov A. Oktyabrdan doğulan mətbuat (Sosialist quruluşu illərində Azərbaycan partiya-sovet mətbuatının təşəkkülü və inkişafı). Bakı: “Azərənşr”, 1981, s.5-6.

⁵ Bağırov M.C. Bakı və Azərbaycan bolşevik təşkilatlarının tarixindən. Bakı: “Azərbaycan Dövlət nəşr.”, 1952, s.24.

demokratlar təşkilatının, onun leninçi-iskra qrupunun gürcü dilində ilk gizli qəzeti 1901-ci ilin sentyabrından 1902-ci ilin dekabrınadək Bakıda çıxmışdı.¹

Siyasi mübarizədə düşər olduqları uğursuzluqlar sosial-demokratlar arasında fikir ayrılığına səbəb oldu, tədricən parçalanma və partiyanın iki qrupa – menşeviklərə və bolşeviklərə bölünməsi baş verdi. Bakıda vəziyyətin Peterburqdan idarə olunmasına və istiqamətləndirilməsinə, gəlmə inqilabçılar vasitəsi ilə nizamlanmasına baxmayaraq həmin hal yerli sosial-demokratların sıralarında da müşahidə edilirdi. Belə ki, sosial-demokratların “İctimai yığıncağ”ın binasında keçirilən iclasların birində “xaricdən gəlmiş inqilabçı Volski” Bakı sosial-demokratların fəaliyyətini qiymətləndirərkən açıq şəkildə bildirmişdir ki, “Bakıda inqilabçı yoxdur, ona görə yox ki, onlar burada olmayıb, ona görə yoxdur ki, onlar fəaliyyətsizdirlər. Mən bura onları daha sıx birləşdirmək və daha səmərəli işə cəlb etmək məqsədiylə gəlmişəm”.² Bununla belə çap və şifahi təbliğat işi davam edirdi, hər iki sosial-demokrat qrupunun öz nəşrləri mövcud idi – İ.Şendrikovun rəhbərlik etdiyi “İzvestiya Soveta raboçix deputatov” menşeviklərin, “Bakinski Raboci” isə bolşeviklərin nəzarətində idi.

Həmin vaxta kimi azərbaycanlılar sosial-demokratların diqqətindən kənar qalmışdılar və onlar öz təbliğatını əsasən rus, yahudi, erməni və başqa millətlərdən olan fəhlələr arasında aparırdılar. Lakin 1906-cı ilin baharından başlayaraq sosial-demokratların Bakı təşkilatının ümdə vəzifələrindən biri müsəlmanların fəhlə hərəkatına cəlb edilməsi oldu. Bu mənada bolşeviklər daha çox fəallıq göstərirdilər. Bunu “Bakinski Raboçi” qəzetinin gizli buraxılmış birinci nömrəsi təsdiq edir: “Qabaqcıl və savadlı rus fəhlələri çiyin-çiyinə yaşadıklarına baxmayaraq onlara (azərbaycanlılara – L.H.) fikir vermirdilər, sanki o insanlar

¹ Jvaniya Q. Zaqafqaziyanın bolşevik mətbuatı birinci rus inqilabı ərəfəsində və illərində. Tbilisi: Gürcüstan KP MK nəşr., 1958, s. 408.

² GMA: F.1c, iş 81, v.12-15.

bunların yoldaşları deyil. Bu, ancaq təəssüf və peşmançılıq doğurur... Siz deyə bilərsiniz ki, biz onlarsız da qələbə çalmışıq, tətillərimizlə onların da vəziyyətini yaxşılaşdırmışıq. Bəli, düzdür. Lakin müsəlman yoldaşlarımız bizimlə birlikdə olsaydılar qələbələrimiz daha da böyük olardı! Həqiqətən baxın, qazmaçılar kimlərdir? Dartayçılar kimlərdir? Ocaqçılar kimlərdir? Müsəlmanlar və müsəlmanlar. Onları təşkilatlandırsaq biz dəhşətli gücə çevrilərdik və kapitalistlərə zərbə ardınca zərbə endirərdik!¹ Qəzet təbliğatı və sosial-demokratların müsəlmanlarla fəal işləmələri nəticəsiz qalmadı – 1906-cı ilin mayında keçirilən tətildə ilk dəfə azərbaycanlı fəhlələrin kütləvi iştirakı müşahidə olunmuşdu. Tətil türk fəhlə hərəkatının başlanğıc nöqtəsi oldu. Həmin vaxt artıq “Hümmət” partiyası fəaliyyət göstərirdi. Təşkilat öz adını RSDFP Bakı Komitəsinin müsəlman qrupunun nəşr etdiyi hektoqrafik jurnalın adından götürmüşdü. Ə.Əhmədovun fikrincə, “təşkilati baxımdan “Hümmət” hər vaxt bu təşkilatın muxtar hissəsi olub” və 1920-ci ilə kimi “bolşeviklərə yaxın durub və heç zaman bolşevik xəttindən dönməyib”².

Tədqiq edilən dövrdə hümmətçilər zəhmətkeş xalqın problemlərinə biganə qalmayan, lakin heç zaman bolşeviklərə rəğbət bəsləməyən Ə.b.Ağayevin redaktoru və nəşiri olduğu “İrşad” qəzeti ilə fəal əməkdaşlıq edirdilər. Qəzet daha çox Rusiyada və Azərbaycanda köklü sosial, iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni islahatları müdafiə edən sosialist yönümlü nəşr idi. Agentura məlumatlarında “İrşad” qəzeti “Hümmət” qrupunun çap orqanı olduğu vurğulanır və “tatar (azərbaycanlı – L.H.) fəhlələrin maraqlarının keşiyində duran mütərəqqi qəzet”³ kimi təqdim olunurdu. İnqilabi dəyişikliklər dalğasında yaranan “İrşad” qəzeti “sol kadet partiyası istiqamətini”⁴ tuturdu və “müsəlman

¹ Müsəlman fəhlələri oyanırlar. “Bakinski Raboçi”, 1906, №1, s.2.

² Əhmədov Ə. Azərbaycan türkləri 1905-ci il inqilabında.

Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası”, 2002, s. 230.

³ GMA: F.1, siy.7, iş.1, v.17-18.

⁴ Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatının tarixi üçün materiallar, s. 222.

xalqının xoşbəxtliyi, gələcəyi, azadlığı uğrunda”¹ mətin və vicdanlı mübariz idi. Sələfləri – qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının tribunası olan “Əkinçi”, “Şərqi-Rus” və “Həyat” qəzetlərinin missiyasını davam edən “İrşad” adını doğruldaraq azadlığa, müstəqilliyə və ədalətə aparan yolu göstərməyə çalışırdı. Qəzetin redaktoru Ə.b.Ağayev və onun müavini U.Hacıbəyovla yanaşı “İrşad”ın səhifələrində Azərbaycan ictimaiyyətinin bir çox tanınmış xadimləri – N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, Ö.F.Nemanzadə, Q.Qarabəyov, F.Ağzadə, A.Talıbzadə, M.S.Axundov, S.M.Əfəndiyev, M.Hacinski, F.b.Köçərli və başqaları çıxış edirdilər.² Onlar məqalələrində xalqın təhsili və maariflənməsi, cəhalət və ətalətdən qurtulması məsələləri qaldırır, cəmiyyətin sosial-mənəvi problemlərini, Azərbaycan-erməni münaqişəsi, mövcud problemlərin həlli yollarını müzakirə edirdilər.³

Məhz bu qəzetdə bir tərəfdən azərbaycanlıları düşmənlərlə mübarizəyə, digər tərəfdən isə maariflənməyə və təhsilə yiyələnməyə çağıran “Difai” Qafqaz Ümummüsəlman Komitəsinin xalqa müraciəti dərc olunmuşdu.⁴

Qeyd edək ki, “Difai” partiyasının “ideya ilhamçısı və yaradıcısı”⁵ “İrşad”ın redaktoru Ə.b.Ağayev özü idi. Partiya 1906-cı ildə erməni millətçi “Daşnaksutyun” partiyasına və ermənilərlə birlikdə Azərbaycan kəndlərinin talanında və dinc əhalinin öldürülməsində iştirak etmiş rus məmurlarına əks-təsir göstərmək məqsədiylə yaradılmışdı. Təşkilat öz işini əsasən Yelisavetpol quberniyasının qəzalarında qurmuşdu. Kiçik azər-

¹ İqla. “Müsəlman ziyalıları haradadır?” “Bakinski Den” qəz., 1907, №22, s.2.

² Vəliyev Ş. Azərbaycan mətbuatı tarixində «İrşad». «İrşad» qəzetinin 100-illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları.

Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2006, s.4.

³ Yaqublu N. Əhməd bəy Ağaoğlu fenomeni - «İrşad». «İrşad»dan başlanan yol. «İrşad» qəzetinin 100-illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2006, s. 14.

⁴ «İrşad» qəz.. 1906, №241, s.3.

⁵ Zaqafqaziyada rus siyasətinə dair sənədlər. Bakı: “Azərbaycan” qəzetinin mətbəəsi, 1920, s.22.

baycanlı siyasi partiyalardan fərqli olaraq “Difai” tez bir zamanda Qafqazın bütün azərbaycanlı əhalisi arasında uğurla fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Partiya qarşısına aşağıdakı məqsədləri qoymuşdu: Azərbaycan xalqının maraqlarının müdafiəsi, ümumi maariflənmə və güclü silahlı dəstə yaradılması. Polis məlumatlarında bildirilirdi ki, partiya “ağıllı, ehtiyatlı, ardıcıl, təmiz və səmimi insanların”¹ əlindədir.

“İrşad” qəzeti xalqın maariflənməsi və təhsil almasının düşmənləri ilə də mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdı, o kəslərlə ki, “Avpora maarif şüalarının müsəlman mühitinə” buraxmağın və “müsəlmanların ümumbəşəri mədəniyyətinə”² qovuşmasının əleyhinə idilər. Tərəqqiyə müqavimət göstərən müsəlman ruhanilərinin geridə qalmış nümayəndələrinin həmin vaxt ictimai tribunası redaktoru Mir Həşim bəy Vəzirov olduğu “Təzə həyat” qəzeti idi. Qeyri-bərabər mübarizədə “İrşad” təslim oldu və fəaliyyətinə son qoydu. Qəzetin bağlanması qabaqcıl Azərbaycan ziyalı və tələbələrində geniş əks-səda və hiddət doğurdu. “Bakinski Den” qəzeti yazırdı: “İrşad”ın İrəvan oxucuları “zülmət içində olan müsəlman kütləsinin maariflənməsi eşqinə” Əhməd bəy Ağayevdən “İrşad”ın nəşrini davam etdirməyi inadla xahiş edirlər. Əhməd bəy Ağayevin qaranlıq müsəlman kütləsinə məhəbbət bəslədiyinə heç kəsin şübhəsi yoxdur... Həmçinin bəllidir ki, Ağayev bütün qüvvəsini, gənclik illərini, qəlbinin şirəsini və enerjisini xalqın düşməni olan cəhəlatə və avamlığa qarşı mübarizəyə həsr edib”.³ Cəmiyyətin fanatik qüvvələri, bir tərəfdən, qəzetin maliyyə problemlərini onunla bölüşmək istəməyən əməkdaşların başa düşməməsi, digər tərəfdən, həmçinin “İrşad”ı qacılmaz fəlakətdən xilas edə biləcək imkanlı şəxslərin biganəliyi Ə.b.Ağayevi qəzeti bağlamaq məcburiyyətində qoydu. O, oxuculara müraciətində bildirmişdi ki, “İrşad” qəzetinin

tutduğu istiqamətin innən belə yaşayacağında təsəlli tapır: “Onun (“İrşad”ın – L.H.) təsiri Qafqaz və Rusiya hüduqlarını aşaraq İrana, Türkiyə, hətta Hindistanda da özünü göstərib. O, müsəlmanlarda canlanma, yeni ideya və hissələr oyatdı, və bu tapıntılar o qədər qiymətlidir ki, müsəlmanlar onları heç vaxt itirməyəcəklər. Mən əminəm ki, qəzeti öz əlinə almaq istəyən bir xeyrixah müsəlman tapılacaq və mən böyük məmnuniyyətlə mətbəə ilə birlikdə həm nəşr hüququnu, həm də redaktorluq hüququnu ona verəcəyəm”.¹ 20 iyun 1907-ci il tarixdə fəaliyyətini dayandıran qəzet kommandit ortaqlığı yaratmış bir qrup müsəlman ziyalıları tərəfindən həmin ilin payızında nəşrini bərpa etdi. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təşkilatın icraçı rəhbəri Ə.b.Ağayev seçilmişdi.

Milli qəzet nəşri zamanı bir sıra problemlər ilə üzə çıxırdı, bunların da ən başlıcası milli oxucu auditoriyasının darlığı idi. Pərakəndə satışın olmaması daim kənardan maliyyə dəstəyinə ehtiyac yaradırdı. Rusiyanın ən populyar və çox yayımlanan qəzetinin pərakəndə satışı 500 nüsxədən artıq olmurdu. Tirajın azlığı reklam və elanlarda da özünü göstərirdi - onlar cüzi olurdu və 1500 rublu ötmürdü. Ə.b.Ağayevin yazdığına görə, Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet rus dilində çıxan qəzetdən baha başa gəlirdi: “Bütün bərabər şərtlərlə yanaşı müsəlman qəzetinin düzümü rusdillə nəşrdən iki dəfə çox xərc tələb edir. Müsəlman qəzetinin sətiri 1½ qəpiyədirsə, rus qəzetinin sətirini 0,75 qəpiyə yığırlar”.²

Araşdırılan dövrdə Ə.b.Ağayevin redaktorluğu ilə rus dilində “Proqress” güngölik, axşam, ictimai-ədəbi və siyasi qəzet çıxırdı. Qəzetin birinci nömrəsi 1907-ci ilin fevralın 17-də işıq üzünə görmüşdü. “Proqress” qarşısına “müsəlman xalqının əmək fəaliyyəti məsələlərinin araşdırılması”nı, cərəyan edən hərəkətlərin geniş işıqlandırılmasını, siyasət və ədəbiyyat məsə-

¹ Zaqafqaziyada rus siyasətinə dair sənədlər. Bakı: “Azərbaycan” qəzetinin mətbəəsi, 1920, s.22.

² Mirzayev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatının tarixi üçün materiallar, s. 223.

³ İqla. “Müsəlman ziyalıları haradadır?” “Bakinski Den”, 1907, №22, s.2.

¹ Ağayev Ə.b. “Könülsüz cavab”. “Bakinski den”, №20, 1907, s.4.

² Yəni orada.

lələrini, həmçinin fəhlə məsələsini və onun “dini, tayfa və zəhmətkeş qrupun digər xüsusiyyətləri ilə bağlılığını”¹ öyrənməyi qarşısına qoymuşdu. 14-cü sayından (9 mart 1907-ci il) qəzet gündəlik ictimai-ədəbi, siyasi və fəhlə qəzeti kimi çıxmağa başladı, 17-ci sayından sonra isə birinci səhifədə “qəzet şəhər və mədəni Proletariatının maraqlarının müdafiəsini özünün birinci və ümdə vəzifəsi hesab edir” şüarı yerləşdirilmişdi. Bu şüar altında qəzetin cəmi iki nömrəsi çıxmışdı. Onun nə səbəbdən yerləşdirildiyini və çıxarılmasını qəzet heç cür şərh etməmişdi.

“Qruplaşmaların sürətlə yarandığı və ictimai-siyasi yenedənqurmanın qızğın getdiyi bir vaxtda” qəzet, kitab və jurnalların üzərinə böyük məsulliyət düşdüyünü ediraf edən Ə.b.Ağayev, görünür özü də nəşr etdiyi qəzetin istiqamətinin müəyyənləşdirməkdə tələsmişdi. Əslində, qəzet Ağayevin ruhuna uyğun idi. O, qeyd edirdi ki, “qəzet, təsadüfi fakt və məlumatların toplusu, prinsipsiz yelqovan və özündən çıxmış cəhəlin aləti deyilsə, şəhər zəhmətkeşi, kənd obivateli və evsiz-eşiksiz dərəcələr onu eyni dərəcədə rəğbətə qarşılayacaq”.² İctimai-siyasi qəzet kimi “Progress” “partiyalıq və ortodoksallıq”dan qaçır, “əməkçi xalqın və mədəni həyatının” problemlərini qaldırır, müsəlmanların mədəni, əqli və hüquqi səviyyəsinin qaldırılması üçün cəhdlər göstərir, “tayfa, din və başqa hallara baxmadan” bütün məzlumların maraqlarını müdafiə edir, “ədəbiyyatın, incəsənətin bütün növlərinin” inkişafından söz açır.³

Əgər “İrşad” qəzeti sol kadet istiqamətinə meyilli idisə⁴, özünü bitərəf adlandıran “Progress” kadetlərin alovlu tənqidçisiydi. Sonuncular, monarxiyaya və onun yeritdiyi siyasətə loyal münasibət göstərdiklərindən cəmiyyətin və qabaqcıl ziyalıların gözündən düşmüşdü. Ə.b.Ağayevin fikrincə, inqilabi hadisələr zamanı formalaşan kadet partiyası yaranmış vəziyyətdən öz

maraqları üçün istifadə etdi. Həqiqətən, partiyanın məramnaməsi və nizamnaməsi onlar üçün yabancısı idi, partiya üzvlərinin əqidəsinə, əhval-ruhiyyəsinə və, hətta, həyatı maqarlarına cavab vermirdi. Publisist yazırdı: “Bu adamların əksəriyyəti burjuva adlandırdığımız, yəni iri zavod, fabrik sahibləri, vəkil, professor, iri mülkədar və digər tox və sosial baxımdan təmin olunmuş zümrəyə mənsubdurlar. Fransız burjuvası kimi onlar da hakimiyyət uğrunda vuruşub və vuruşurlar... Lakin xalqın əhvalını nəzərə alaraq onlar fransa və rus inqilabı arasında fərqlə kifayət qədər diqqət vermədilər. Fransa inqilabı XVIII əsr xəyalı spiritua-lizmin bəhrəsidir. Həmin vaxt istehsalatda maşın tətbiqi yox səviyyəsində, torpaq və fəhlə məsələləri rüseyim vəziyyətində idi. Rus inqilabı isə XIX əsrin amansız materialist pozitivizmin, onun sosial-iqtisadi meyillərinin nəticəsidir. Bu, milyonlarla proletariatin, milyonlarla torpaqsız və ya aztorpaqlı kəndlilərin inqilabıdır”.¹

Ə.b.Ağayevin hər iki inqilaba verdiyi qısa xarakteristika onun bu sahədə nə qədər səriştəli olmasından, situasiyanı nə qədər gözəl bilməsindən xəbər verir. Həmin dövr irticanın təntənəsi dövrü olsa da, o, başa düşürdü ki, bolşeviklərin uğursuzluğu müvəqqətidir, onlar yarıyolda dayanmayacaqlar, siyasi səhvlərindən və iflasa uğramalarından təcrübə toplayıb irəli gedəcəklər. Artıq Dövlət Dumasında da bolşeviklərin daha inamla çıxışı etdiklərini nəzərə çatdırmaq istəyən Ə.b.Ağayev Sankt-Peterburqda nəşr olunan “Reç” qəzetindən parça dərc etmişdi: “Bolşeviklər xalqın da olmasa Tavriçeski sarayda toplaşan deputatların şüuruna təsir etməyi bacarırlar. Əgər bir neçə qanun qəbul edə biləcəklər işgüzar Dumamız yaranarsa, biz buna görə xeyli dərəcədə bolşeviklərə borclu olacağıq. Bolşeviklər kəndlilərə aydın formada, canlı surətdə və əsaslı şəkildə onları hara apardıqlarını izah edirlər, və, kadetlərdən ayrılıb bolşeviklərin məsləhətlərinə qulaq asan kəndli-trudovikləri (Dumada

¹ “Progress” qəz., 1907, №1, s.1.

² Ağayev Ə.b. Bakı, 18 fevral. “Progress” qəz., 1908, 18 fevral, s.1.

³ Yəni orada.

⁴ Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatının tarixi üçün materiallar, s.222.

¹ Ağayev Ə.b. Bakı, 18 mart. “Progress”, 1907, 18 mart, s.2.

təmsil olunan siyasi partiya – L.H.) nə gözlədiyini başa salmağa çalışırlar”.¹

Məlum olduğu kimi, V.Leninin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən Bakı bolşevikləri hər bir tarixi mərhələnin sosial-iqtisadi və siyasi şəraitindən irəli gələn məsələləri həll edərkən ədəbi-nəşr işinə, Azərbaycan, rus və erməni dillərində vərəqələrin, qəzet və jurnal buraxılmasına böyük diqqət ayırırdılar. Birinci rus inqilabı illərində “Bakinski Raboçi” qəzetindən savayı Azərbaycan bolşevikləri xeyli sayda leqal və qeyri-leqal qəzet buraxırdılar: “Hümmət”, “Banvori Dzayn” (“Fəhlə Səsi”), “Dəvət-Qoç”, “Təkamül”, “Orer” (“Günlər”). “Dəvət-Qoç” qəzeti iki dildə çıxırdı, birinci və üçüncü səhifələr erməni, ikinci və dördüncü səhifələr isə Azərbaycan dilində idi. Qəzetin qarşısına mühüm vəzifə kimi “proletar beynəlmilətçiliyin alovlu qarçısı olmaq”², öz sıralarında erməni “Priziv” qəzetinin təmsilçilərini birləşdirmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Q.Jvaniyanın yazdığına görə, “Priziv” qəzetinin səhifələrində “Lenin, Koba (İ.Stalin – L.H.), İskander Kora, A.Lunaçarski, L.Knunyan, F.Maxaradze və başqa”³ tanınmış inqilabçıların imzasıyla məqalələrə rast gəlmək olardı. Tədqiqatçı qeyd edir ki, qəzetin redaktəsinə və nəşrinə A.Caparidze, M.Əzizbəyov, V.Redus-Zenkoviç, V.Noqin, İ.Sanjur və digərləri rəhbərlik ediblər.⁴

Öyrənilən dövrün rus dilində çıxan digər proletar qəzeti “Qudok” (1907-1909) idi. Qəzet qarşısına neft Bakısının əsas proletar kütləsini təşkil edən “neft sənayesi fəhlələrin maraqlarının öyrənilməsi və müdafiəsi” məqsədini qoymuşdu. Qəzetin redaktoru və nəşiri A.Samarsev idi. Qəzet abunədən daxil olan vəsaitlər və neft sənayesi fəhlələri həmkarlar təşkilatı üzvlərinin üzvlük haqları hesabına maliyyələşirdi. Qəzetin bütün mövzuları

¹ “Progress”, 1907, 6 mart, s.3.

² Jvaniya Q. Zaqafqaziyanın bolşevik mətbuatı birinci rus inqilabı ərsəfində və illərində. Tiflis: Gürcüstan KP MK nəşriyyatı, 1958, s.248.

³ Yənə orada, s. 251.

⁴ Yənə orada, s. 248.

neft sənayesi fəhlələrinin problemlərinə və onların həmkarlar ittifaqlarında birləşməsi yollarına həsr edilmişdi. Birinci nömrə 12 avqust 1907-ci il tarixdə işıq üzü görmüşdü. Bu, inqilabçılara qarşı cəza və fəvqəladə tədbirlərinin güclənməsi, yerli administrasiyalarda baş qaldıran muxalifəti beşiyində boğmaq üçün əlahiddə hüquqlar verilən dövr idi. İnqilabın əldə etdiklərindən yalnız Duma, siyasi partiyalar və leqal partiya orqanları, kütləvi fəhlə təşkilatları qalmışdı.

Bakıda qısa zaman kəsiyində, demək olar ki, bütün əmək sahələrini əhatə edən xeyli sayda həmkarlar təşkilatları yarandı. 1905-ci ilin sonuna kimi iqtisadi mübarizəyə rəhbərlik etmiş partiya fəhlə təşkilatlarından törənən həmkarlar ittifaqları öz sələflərindən genişmiqyaslı fəaliyyət, mübariz enerji, ideya məntiliyi kimi keyfiyyətləri irsən almışdılar. 1905-ci ildə geniş fəhlə kütlələrini istismarçılara qarşı mübarizəyə qaldıran güclü tətillə dalgası eyni zamanda onları daha sıx birləşdirirdi, yersiz münafiqsələri aradan qaldıran və iqtisadi çıxışlara rəhbərlik etməyə qadir iqtisadi təşkilatların zəruriliyini göstərirdi. “Qudok” qəzeti yazırdı: “Fəhlələrin arxasınca cənab kapitalistlər özlərinin böyük vəsaitlərə malik, fəaliyyətlərində sərbəst, dövlət mexanizmləri tərəfindən dəstəklənən sahibkar birliklərini yaratmağa başladılar və, bununla da güclü həmkarlar təşkilatların zəruriliyi fəhlələr üçün daha aydın oldu. Lokautlara, qara siyahılara, kütləvi sürgünlərə əl atan sahibkarların nizami təşkilatlarıyla mübarizə üçün fəhlələr öz ittifaqlarını yaratmaqda tələsməlidirlər. Yağışdan sonra göbələk tək hər gün bizim sənaye dünyasının ən ucqar güşələrə nüfuz edən yeni həmkarlar təşkilatları əmələ gəlir”.¹

Qeyd edək ki, neft sənayeçiləri öz birlik və ittifaqlarını hələ XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaratmağa başlamışdılar. 1887-ci ildə “Kaspi Yoldaşlığı” (Bakıda fəaliyyət göstərən neft firması – L.H.) neft cəmiyyətinə çevrilmişdi. Di-

¹ Bakı, 10 avqust. “Qudok”, 1907, №1, s.1.

rektor və İdarə heyətinin sədri P.Qukasov seçilmişdi. 1890-1906 və 1915-1917-ci illərdə o, həmçinin Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının sədri vəzifəsini tutmuşdu. Qukasovlar iri neft maqnatları Nobel və Rotşildlərlə əməkdaşlıq etsələr də digər neft sənayeçiləri ilə birlikdə çalışaraq özlərinin satış bazarlarını əldə etməyə çalışırdılar. Fəhlə tətillərinə münasibətdə qardaşlardan biri – Pyotr Qukasov sərt mövqə tuturdu. 1905-1906-cı illərdə Qukasovlar Bakı ətrafını bürümüş kütləvi tətillərin silahlı yatırılmasının təşkilində iştirak etmişlər.

Ümumdünya zəhmət qardaşlığı prinsipi əsasında Bakıda fəaliyyət göstərən həmkarlar ittifaqları, o cümlədən neft sənayesi fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı təcridən mövqeləri bərkidirdilər. İttifaq neft sənayesinin bütün sahələrinin fəhlələrini öz sıralarında birləşdirirdi. Getdikcə həmkarlar ittifaqının nüfuzu artır, təsir dairəsi genişlənirdi. Fəhlələrdə peşə həmkarlığı hissləri oyatmağa səy edən “Qudok” qəzeti proletariatin geridə qalmış təbəqələrini birgə fəaliyyət üçün birləşməyə səsləyirdi: “... əgər çap sözü ilə həmkarlar ittifaqlarının çox çətin işini asanlaşdırma bilsək, bu halda biz qarşımıza qoyduğumuz vəzifənin öhdəsindən gəlmiş olarıq. Səsimiz hər zaman ucadan gələcək!!!”¹

Neft sənayesi fəhlələri ittifaqının ildönümü ərəfəsi qəzet fəhlələrin burjuaziya ilə mübarizə üçün birləşmələri istiqamətində təşkilatın gördüyü işin uğur və səhvlərini təhlil etmişdi. Qəzet yazırdı ki, yarandığı ilk günlərdən ittifaq qarşısına geniş fəhlə kütlələrinə “həmkarlar ittifaqı onların maraqlarının müdafiəçisidir, kapital ilə məqsədyönlü mübarizə təşkilatıdır” fikrini aşılamaq məqsədi qoyub. Buna nail olmaq üçün yalnız şifahi təşviqat və mühazirə oxumaq kifayət deyil. Qəzet hesab edirdi ki, ittifaq həmçinin əməli işdə öz loyallığını nümayiş etdirməlidir. Nizamnaməsinə uyğun olaraq ittifaq ayrı-ayrı fəhlələrlə müəssisə rəhbərləri arasında yaranan bütün münaqişələrin həllində iştirak edib. İttifaqın Bürosu fəhlələrdən qəbul etdiyi

ərizə və şikayətlər əsasında yerli komitələrin nümayəndələri həmin məsələləri işəgötürənlər qarşısında qaldırırdılar. İttifaq fəhlələrin pərakəndə mübarizəsi, ayrı-ayrı tətillərin keçirilməsinə qarşı əzmlə təbliğat aparır, kollektiv, ümumi çıxışlara çağırırdı: “Fərdi mübarizəyə müdaxilə zamanı, bunun məqsədsüyükün olmadığını izah edəndə, fəhlələrin diqqətini ümumi mübarizəyə yönəldilən vaxtlarda ittifaqın üzvlərinin sayı daha çox artırdı. İttifaqın bu siyasətinin, bu fəaliyyətinin nəticəsidir ki, bizim ittifaq böyüyüb və geniş fəhlə kütlələri arasında nüfuz əldə edib”.¹

1907-ci ilin sonunda neft sənayesi fəhlələri İttifaqının 5300 üzvü var idi, onların da yalnız 1500-1600 nəfəri mütləq hər ay üzvlük haqqı ödəyirdi. Arabir qəzet oxucularına üzvlük haqqının vaxtında ödənilməsinə xatırladırdı, belə ki, “Qudok” qəzetinin taleyi də bundan asılı idi.²

1907-ci ilin sonunda Rusiyada yeni inqilabi yüksəliş başlandı. Bu, neft Bakısında da müşahidə olunurdu. İrticanın təntənəsi və əldə edilən azadlıqların qismən itirilməsi ilə nəticələnən mübarizədə ciddi iflasa baxmayaraq fəhlə hərəkatının əsas tələbləri qorunub və sona çatdırılmışdı. Bunlar haqqında danışan qəzet şövqlə yazırdı ki, “fəhlə Deputatları Sovetləri, həmkarlar ittifaqları və senzuradan azad hər cür ədəbiyyat təmtəraqlı rənglərlə çiçək açılar”.³ İş günü, məvacib, fabrik və zavodların daxili nizam qaydaları məsələlərində əhəmiyyətli uğurlar qazanılmışdı. Qəzetin yazdığına görə, Bakı proletariatinin əsas vəzifəsi birləşib bütün qüvvələrlə ümumi tətıl etməkdir. Bakı fəhlə tətıl hərəkatının zəif cəhətini qəzet onun fərdiliyində, qismən sinfi mübarizədən kənar qalmasında görürdü. “Qudok” bunu “peşkeş” xarakteri adlandırır: “Bu mübarizədə Bakı fəhlələri son zamanlar uğursuzluq dalınca uğursuzluğa məruz qalırlar. Sonrakı tətillər həmin xarakter daşıya fəhlələr, şübhəsiz, dəhşətli

¹ Bakı, 10 avqust. “Qudok”, 1907, №1, s.1.

¹ Neft sənayesi fəhlələri ittifaqının bir ili. “Qudok”, 1907, 14 oktyabr, s.2.

² Neft sənayesi fəhlələri ittifaqının üzvlərinə. “Qudok”, 1907, 9 dekabr, s.1.

³ 1907-1908. “Qudok”, 1907, 1 yanvar, s.1.

darmadağına uğrayacaqlar”.¹ Əvvəlki məğlubiyyətlərin səbəblərini fəhlələrin təşkilatlanmadıqlarında və çıxışlarının pərakəndəliyində görünən qəzet fəhlə hərəkatına peşə sahibi olan fəhlələr kimi savadlı və ixtisaslı şəxslərin rəhbərlik etməsini zəruri sayır. Qəzetin fikrincə, məhz onlar mədənlərdə çalışan ayılmış kəndli kütləsi arasında fəal təşviqat apara bilərlər, onları ideoloji baxımdan gərəklili istiqamətə yönəldərlər, sıralarına daha çox şüurluluq və nizam gətirərlər. “Bundan ötrü, - qəzet izah edirdi, - mədən kütləsi təşkilatlandırma və sıx birləşdirə biləcək əsaslar işlənilməli, bütün neft sənayesi fəhlələri üçün ümumi tələblər hazırlanmalıdır”.² Təhlil edilən dövrdə - bolşevik mətbuatına təzyiqlərin artdığı və “Bakinski Raboşi” qəzetinin bağlandığı bir vaxt - mübarizədə daha şüurlu və nizamlı olmağa çağıran “Qudok” qəzeti bütün Bakı fəhlə hərəkatının rüpuruna çevrilmişdi.

Maraqlıdır ki, fəhlələrin həmkarlar ittifaqlarında kütləvi birləşdiyi zaman Bakı qəzetlərində çalışan jurnalistlər də peşə birliklərini - Bakı Jurnalistlər Cəmiyyətini yaratdılar. Cəmiyyətin Nizamnaməsi 17 dekabr 1907-ci il tarixdə Bakı şəhər rəisi tərəfindən təsdiq edilmişdi. Cəmiyyət qarşısına, fəhlə ittifaqlarından fərqli olaraq, başqa məqsədlər qoymuşdu. Belə ki, onlar mövcud çar rejiminə və istismarçı işəgötürənlərə əleyhinə inqilabi şüarlarla çıxış etmədilər. Cəmiyyət “yazar məsləkdaşların faydası üçün”, jurnalistlərin maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün təsis edilmişdi.³ Cəmiyyətin yaradılmasının ideya ruhlandırıcısı və təşəbbüskarı “Bakines” (1907-1920) qəzetinin kollektivi olmuşdur (redaktor və naşiri mənsəsinə görə dvoryan olan Q.Cinoridze - L.H.). Qəzet yarandığı gündən - 8 sentyabr 1907-ci ildən “qələm əhlinin” çap orqanı olub, işsizlərə iş və ehtiyacı olanlara borc pul verib. Yeni yaranan cəmiyyətin özəyi-

ni qəzetin kollektivi təşkil etmişdi. Bakıda çıxan qəzetlərin əməkdaşları da cəmiyyətin üzvü idilər. Belə ki, təşkilatın sədri S.M.Mixaylov “Bakinskoye Exo” qəzetində çalışırdı, onun müavini A.Y.Olenski “Kaspi” üçün məqalələr yazırdı, xəzinədar Mehti bəy Hacinski də “Kaspi” qəzetində işləyirdi, katib A.F.Pentkovski isə “Bakines”-in müxbiri idi. Y.Boqoslovskinin yazdığına görə, çətin məqamlarda Cəmiyyətin üzvləri öz yarıdıcı ittifaqlarına belə bağlaya bilərdilər: “Qəzet işçilərindən birinə əyin-baş almaq lazımdır - Cəmiyyət köməklik edirdi; xəstə yoldaşlardan kimisə sanatoriyaya göndərmək lazımdır - bu zaman da Cəmiyyət köməyə gəlir, onun xeyrinə tamaşa təşkil edir və borc verir...”¹ Müəllif deyir ki, “... iş yavaş-yavaş qaydasına düşürdü, amma güclənməyə, möhkəm təməl üstə durmağa macal tapmadı”.² Ayrı-ayrı mətbuat nümayəndələri ilə məhkəmə çəkişmələri cəmiyyətin imkanlarını zəiflətdi və tezliklə cəmiyyət bağlandı. Bununla bağlı Boqoslovski yazmışdı: “İlk nəcib istək söndü, Bakı jurnalistləri arasında özü üçün kifayət qədər münbit zəmin tapmadığından humanist təşəbbüs canlı ictimai işə təcəssüm olunmadı. Rəsmi olaraq cəmiyyət bağlanmayıb, ümid edək ki, onun əsasını təşkil edən gözəl ideyalar bizim mətbuat zəhmətkeşləri arasında mətin icraçılar tapacaq və onlar nəinki niyyətin gözəlliyindən, gələcəyin parlaq şəfəqindən həzz alacaqlar, eyni zamanda bu günün reallığı ilə ağır mübarizəyə hazır olacaqlar...”³

“Bakines” qəzeti sonrakı illərdə də nəşr olunurdu. Qəzet bazar ertəsi və bayram günlərindən sonra çıxırdı, hərdən fəaliyyətini dayandırır, lakin sonra yenidən işıq üzü görürdü və bu minvalla, fasilələrlə qəzet Azərbaycanda 1920-ci ilin aprel çevrilişinə qədər nəşr olundu. Sonuncu fəsilə “Bakines” qəzetinin Birinci dünya müharibəsi illərində fəaliyyəti ətraflı təhlil oluna-

¹ Bizim ən yaxın vəzifələrimiz. “Qudok”, 1908, 1 iyun, s.1.

² Yəni orada.

³ Boqoslovski Y. Bakı mətbuatı 17 oktyabr 1905-ci ildən sonra.

Bakı: A.Tarayevin və L.Mirzoyansın mətbəəsi, 1907, s. 65.

¹ Boqoslovski Y. Bakı mətbuatı 17 oktyabr 1905-ci ildən sonra.

Bakı: A.Tarayevin və L.Mirzoyansın mətbəəsi, 1907, s. 66.

² Yəni orada.

³ Yəni orada, s.74.

çaq, beləki, onun ən məhsuldar dövrü məhz bu illərə təsadüf etmişdir.

Bu arada çətin mübarizələr metodlarına yaxşı bələd bolşevik mətbuatı nümayəndələrinə yaxşı bəlli idi. 1906-cı ilin aprelində gizli çıxmağa başlayan “Bakinski raboçi” qəzeti iki ildən sonra leqal çap edilməyə başlandı. 1908-ci ildə “redaksiya tərkibinə İ.V.Stalin, S.Q.Şaumyan, S.S.Spandaryan, V.Yefimov (Saratoves) və başqaları daxil idilər”.¹ Redaksiyanın müraciətində qəzetin uzun müddət susması üstüörtülü, “neft sənayeçiləri ilə mübarizənin kəskin anında çap sözünün, gündəlikdə duran məsələlərin müzakirəsinin, fikir mübadiləsinin zəruri olduğu bir vaxtda” məcburi tədbir kimi izah edilirdi.² Qəzetin məcburən susmasını Müvəqqəti qaydaların sərnləşməsi nəticəsində jurnalist və nəşrlərin həbslərinin artması ilə əlaqələndirmək olar. “Bakinski raboçi” qəzetinin qeyri-leqal çap olunduğunu nəzərə alsaq bu ehtimal daha ağılabatan görünür.

Bərpə edilən nəşr A3 formatında, həftədə bir dəfə, qoşa nömrələrlə (18-20 səhifə) çıxırdı. Qəzetin redaktoru və nəşiri S.T.Yakuşev idi. “Böyük ümidlərin və böyük gözləntilərin puça çıxdığından sonra” qəzet artıq silahlı mübarizəyə çağırışlar etmirdi, o, fəhlələrin güclü inqilabi ordusunun yaradılması üçün həmkarlar ittifaqlarında birləşməyi təklif edirdi. Qəzetin bərpə olunmuş birinci sayında S.Nyuşin sual verirdi: “Mübarizə aparmaq yoxsa geri çəkilmək?”. O, etiraf edirdi ki, “dünənki qalib fəhlələr məğlub durumdadırlar”, lakin “son vaxta kimi fəhlələrlə münasibətdə müdafiə mövqeyində duran neft sənayeçiləri indi hucuma keçiblər”.³ Əgər gizli çap olunan birinci sayında qəzet Bakı sosial-demokratlar partiyasının orqanı kimi təqdim edilmişdisə, bərpə edilən nəşrdə o, özünü Bakı fəhlələrinin

maraqlarına həsr edən ictimai-həmkarlar qəzet kimi qələmə verir. Nəşrin bu istiqaməti onun çap olunduğu şəraitdən irəli gəlirdi. Bolşeviklərin sosial-demokratlar partiyası polis tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdı, V.Lenin başda olmaqla partiya rəhbərliyi ölkəni tərk edib xaricdə gizləndirdi. Lakin birinci rus inqilabını uduzan bolşeviklər bütün leqal və qeyri-leqal vasitələrdən istifadə edərək həm bu, həm digər qəzetlərində “yeni mübarizə şəraitində partiyanın taktikasının mahiyyətini izah edirdilər, fəhlələrin sinfi şüurunu artırirdilər”. Bu mərhələdə Rusiya fəhlə sinfinin qarşısında duran əsas məsələ siyasi mübarizədə məğlubiyyəti dərk edib ələcsiz qalıb geri çəkilməmək, irtica ilə gələcək mübarizə üçün fəhlələrin sinfi özünüdərkini inkişafına yardım etmək idi. Qəzet yazırdı: “Bu, geniş fəhlə kütlələrini, kooperativləri, bütün növ digər fəhlə təşkilatlarını birləşdirən həmkarlar ittifaqlarının yaradılması istiqamətində ağır, inadlı və gərgin işdir. Digər tərəfdən, sırf sinfi şüur və sinfi həmrəyliyə nail olmaq üçün də gərgin zəhmət tələb olunur. Bu məsələlər bütün Rusiya fəhlələri, bütün dünya fəhlələri üçün ümumidir və bütün dolğunluğu ilə bizim – Bakı fəhlələrinin qarşısında durur”.¹

Maraqlısı odur ki, Rusiyanın özündə, xüsusi ilə Moskvada həmkarlar ittifaqları Bakı neft sənayesi fəhlələri İttifaqı kimi böyük və təşkilatlanmış deyildilər. Moskva həmkarlar ittifaqları əsasən ticarət və sənət sahəsində istehsalçılardan – aşpaz, çəkməçi, əlcəkçi, qənnadıçı, dəriçi və s. ibarət idi. Araşdırılan dövrdə burada həmkarlar hərəkatı acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdü. 1907-ci ildə həmkarlar ittifaqlarının 7600 üzvü olduğu halda, növbəti, 1908-ci ildə onların sayı, demək olar, iki dəfə azalmışdı.²

“Bakinski raboçi” qəzetinin leqal buraxılışı dahi rus yazıçısı Lev Nikolayeviç Tolstoyun yubileyinin keçirilməsi ilə

¹ Jvaniya Q. Zaqafqaziyanın bolşevik mətbuatı birinci rus inqilabı ərəfəsində və illərində. Gürcüstan KP MK nəşriyyatı, Tiflis, 1958, s.248.

² Redaksiyadan. “Bakinski Raboçi”, 1908, №1-2, s.1.

³ Nyuşin S. Mübarizə aparmaq yoxsa geri çəkilmək?

“Bakinski Raboçi”, 1908, №1-2, s.2.

¹ Bakı, 6 sentyabr. “Bakinski Raboçi”, 1908, 6 sentyabr, s.2.

² Rusiyada. Moskva həmkarlar ittifaqları. “Bakinski Raboçi”, 1908, №1-2, s.11.

üst-üstə düşmüşdü. Bütün paytaxt mətbuatı, bütün Rusiya mətbuatı anadan olmasının 80-illiyini təntənəli qeyd edilməsindən imtina etmiş yazıçının qarşından gələn yubileyini müzakirə edirdi. Sinodun dindar əhaliyə pravoslav dininin inadkar düşməni hesab etdiyi qraf Tolstoyu təbrik etməkdən çəkinməyə çağırışı bu hadisənin siyasi fonuna çevrildi. Müqəddəs Sinodun "Peterburq Agentliyi" tərəfindən yaydığı məlumatda deyilirdi ki, "70-ci illərin sonunadək olan dövrdə Tolstoy öz ədəbi fəaliyyətiylə rus cəmiyyətinə bir çox gözəl əsərlərini bəxş etmişdi. Bu əsərlər müəllifin dərin təfəkkürə, həyatı hadisələri nadir müşahidə etmək qabiliyyətinə, onların düzgün qiymətləndirilməsi bacarığına malik olmasını göstərdi və, onu nəinki rus, həmçinin dünya ədəbiyyatının görkəmli yazıçılarından biri kimi tanınmaq hüququna layiq olduğunu təsdiqlədi".¹ Məlumatda deyilirdi ki, sonra yazıçı "ruhun təkəbbürü təsiri altına düşərək ədəbi fəaliyyətini kəskin dəyişdi, rus cəmiyyətinə rəhbərliyə və ona nəinki mənəvi həyatını, həmçinin sosial şəraitini nizama salmağı öyrətməyə başladı, öz təlimi ilə əsl şüurlu, şəxsi və ictimai həyatın yeganə mənəvi əsasına - İsa təliminə möhkəm canlı inamı qırdı".²

Paytaxt qəzetləri yazıçının yaradıcılığının pərəstişkarlarından, o cümlədən xaricdən, dünya şöhrətli yazıçılar Bernard Şoudan (1856-1950), Qerhart Qauptmandan (1862-1946), Redyar Kiplinqdən (1865-1936) və başqalarından daxil olan məktub və teleqramları dərc edirdi. "Russkoye Slovo" qəzeti xəbər verirdi ki, Londondan Moskvaya gələn nümayəndə heyəti London ədəbi cəmiyyət adından yubilyara təbriknamə təqdim etmək üçün birbaşa Lev Nikolayeviçin yanına Yasnaya Polyanaya gedib. Qəzet yazırdı: "Ağ dəri cildli təbriknamənin üzərində qızıl hərfərlə "Qraf Lev Tolstoya onun ingilis dostlarından anadan olmasının 80-illiyinə" yazılmışdı. Təbriknamənin içində rus torpağının dahi yazıçısının ingilis pərəstişkarlarının salamu

və təbriki var. Qeyd olunur ki, səkkiz yüz imzaların əks olduğu təbriknaməyə minlərlə ingilis pərəstişkarı qoşulur".¹

L.N.Tolstoy yaradıcılığına ehtiram edən alman oxucuları Dövlət Dunasına yubiley münasibəti ilə "mətbuat işləri üzrə cinayət məsulliyətinə cəlb olunmuş şəxslərin qanunvericilik yolu ilə cəzalarının azaldılmasını və ya əfv olunması" təklifini irəli sürmüşdülər. Dumada isə dahi yazıçının yubileyinin təntənəli keçirilməsi haqqında fikir ayrılığı yaranmışdı. "Russkoye Slovo" qəzeti yazırdı ki, "qraf Lev Nikolayeviç Tolstoyun təntənəli alqışlanmasında fəal iştirak üçün Purışkeviç Dövlət Dumasında sağ mövqedə duran üzvlərdən, vəkillərdən, zemstvo nümayəndələrindən və digər şəxslərdən ibarət qrup təşkil edir. Sağqılar Tolstoyun yubileyini milli bayrama çevirmək istəyirlər və bu məqsədlə xüsusi müraciət hazırlamaq niyyətindədirlər".³ Bu məsələdə sol cənab duranlar öz fikirlərini açıq bildirmirdilər. Rusiya sosial-demokrat fəhlə partiyasının ifrat sol qanadının lideri V. Lenin 1905-1907-ci illər inqilabi hadisələrdən sonra mühacirətdə yazdığı və yazıçının yubileyinə həsr etdiyi məqalədə onu "rus inqilabının aynası" kimi dəyərləndirmişdi". Sovet ədəbiyyatşünaslığında V.Leninin məqaləsi bolşevik rəhbərinin yazıçının şəxsiyyətinə və dahi yaradıcılığına böyük hörmətin təzahürü kimi qələmə verilirdi. Bolşeviklər onu M.Qorki kimi proletar yazıçısı hesab etməsələr də, tam dəqiqliyi ilə demək olar ki, özünkü sayırdılar. Belə fikir formalaşmış ki, bolşeviklər və sovet həqiqəti üçün L.N.Tolstoy bolşeviklərin qəbul etmədikləri, əleyhinə mübarizə apardıqları hər şeyin simvolu idi. Bu, ömrünün sonuna yaxın L.Tolstoyun amansızcasına tənqid etdiyi çar Rusiyası, mütləqiyyət, rus pravoslav kilsəsi, dövlət quruluşu, məhkəmə sistemi idi. Lakin L.Tolstoyu "rus inqilabının güzgüsü" adlandıran Lenin yazıçını ədalət və xalqın rifahı uğrunda

¹ L.N.Tolstoyun yubileyinə. "Russkoye slovo", 1908, 5 sentyabr (23 avqust), s.4.

² Yəni orada.

¹ L.N.Tolstoyun yubileyinə. "Russkoye slovo", 1908, 10 sentyabr (28 avqust), s.3.

² L.N.Tolstoyun yubileyi şərəfinə. "Russkoye slovo", 1908, 15 (02) mart, s.3.

³ "Russkoye slovo", 1908, 17(04) mart, s.3.

apardığı mübarizəyə görə ucaltmış, onu sona çatdırılmayan rus inqilabı ilə müqayisə edir. O, yazırdı: “Bir tərəfdən, kapitalist istismarı amansız tənqid edilir, hökumətin zorakılıqları, məhkəmə və dövlət idarəsi oyunbazlığı ifşa edilir, sərvətin artması və mədəniyyət nailiyyətləri ilə fəhlə kütlələrinin səfalət, cəhalət və məşəqqətlərinin artması arasında ziddiyyətlərin bütün dərinliyi aşkara çıxarılır; digər tərəfdən, - zorakılıq yolu ilə “zülmə müqavimət göstərməmək” divanəsinə təbliğ edilir”.¹ Məhz Tolstoyun dini və mənəvi imperativlərinin əsas tezislərdən biri olan “zülmə müqavimət göstərmə” tezi Lenin təlimini “tolstoyçuluqdan” fərqləndirirdi. Lenin, özünün nifrət etdiyi çarizmi və mütləqiyyəti məhv etməyə, Rusiyanın mövcud dövlət quruluşunu dağıtmağa çağırırdı. Tolstoy isə “zorakılıq əleyhinə olan filosof”, kapitalizmin yürüşü ilə mübarizədə kəndli sivilizasiyası dəyərlərinin müdafiəçisi idi.² Yazıcının ünvanına kəskin ifadələr işlətməkdən çəkinməyən Lenin onu bir mülkədar, İsa divanəsi, bəşəriyyətin xilas üçün yeni çarələr kəşf etmiş üzgün, əsəbi, iradəsiz adam və gülünc peyğəmbər adlandırır. Leninin fikrincə, yazıcının təlimindən qidalanan böyük kəndli kütləsi rus inqilabı zamanı “...lap Lev Nikolayeviç Tolstoy ruhunda hərəkət edərək, ağlayır və dua edirdi, boşboğazlıq edir və xəyala qapılırdı, arizələr yazır və “xahişçilər göndərirdi!”³.

“Bakinski Raboçi” qəzetində dərc olunmuş S.Nyuşinin L.N.Tolstoyun yubileyinə həsr olunan məqaləsi həmin tərzdə yazmışdı. Müəllifin fikrincə, L.Tolstoy rus xalqının özünüdərk etməsinin inkişafında böyük rol oynamışdı, kapitalizmin yaxınlaşdığı dövrdə rus kəndlisinin istəyini ifadə etmişdi, lakin dahiliyyəyə baxmayaraq iki düşmən sinif - kapitalistlərlə fəhlələr arasındakı ziddiyyətləri başa düşməmişdi. O, yazırdı: “Birincilər

¹ Lenin V.İ. Lev Tolstoy rus inqilabının güzgüsü kimi.

Bakı: 1969, Azərənşr, s.9-10.

² Kara-Murza S. Rus inqilabının maynası. <http://www.situation.ru/>

³ Lenin V.İ. Lev Tolstoy rus inqilabının güzgüsü kimi.

Bakı: 1969, Azərənşr, s.13.

öz hakimiyətlərinin qorunması və möhkəmlənməsini, mizumlu fəhlələrin yaratdıqları həyat nemətlərindən rahat və daha çox həzz almaq üçün çalışırlar. Digərləri isə özlərinin həyatı, arvad və uşaqlarının həyatını qorumaqdan ötrü, köləliyin, sinfi hökmranlıq və cəmiyyəti siniflərə bölən şəraitin ləğvi uğrunda vuruşurlar”.¹ Müəllif bildirdi ki, sinfi hökmranlıq və bundan irəli gələn şər L.Tolstoyun həyatlarından razı varlı insanlara ünvanladığı peşmançılığı təbliğ etməklə məhv edilməyəcək. Eyni zamanda “qəlbin nəcibliyini” və mənəviyyətin təbliği ilə yoxsullar və məzlumlar arasında cinayətkarlıq, sərxoşluq, faişəlik ləğv edilməyəcək. S.Nyuşin vəziyyətdən çıxış yolunu yazıcının təbliği etdiyi qəlbin yaxşılaşdırılması və onun şəfa tapmasında deyil, “minlərlə yoxsulun əməyi, dərdi və göz yaşları hesabına başa gələn yüzlərlə varlının firavan həyat, toxluq, rahatlığını yaradan səbəb və şərtlərin”² dəyişdirilməsi və ləğvində görürdü.

Əgər yazıcının İncili şərə qarşı zor işlətməkdən imtina idisə, proletariatin İncili, müəllifin yazdığına görə, barışmaz sinfi mübarizədir. Fikrini davam etdirən Nyuşin daha sonra yazırdı: “Məhz bu səbəbdən qraf Tolstoy proletariatin gözündə öz səmimi, lakin irtica həqiqəti moizə edən apostoldur. Sözsüz ki, çox az proletar buna görə onu alqışlayacaq. Qraf Tolstoyun “həqiqəti” deyir ki, daha yaxşı həyata, azadlığa və xoşbəxtliyə gedən yol yalnız şəxsin təkmilləşməsi və qəlbin təmizlənməsindən keçir. Bu səbəbdən ətraf şəraitlə, iqtisadi və başqa köləlik və istismarla mübarizə aparmaq gərək deyil, bu səbəbdən təşkilatlanma və qardaş həmrəyliyi sinfi maraqlar uğrunda mübarizə və onların qorunması üçün deyil, “tövbə və nəfsi saxlamaq” üçün gərəkdir”.³

Müəllif qarşısına sual qoyur: insan qəlbinin incə psixologu, bədiə yaradıcılığı insanı göylərə qaldırıb apara bilən dahi

¹ Nyuşin S. Qraf Tolstoy və onun yubileyi haqqında.

“Bakinski Raboçi”, 1908, №5-6-, s.4-7.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

yazıcının yubileyini proletariat qeyd etməlidirmi? “Yox”, - o, cavab verir, çünki varlı və toxlar onun bədii sözündən və dahiyanə fikirlərindən həzz aldıkları vaxt “proletariat kapitalın zəncirləriylə torpağın dəhşətli həqiqətinə, alovlanan dəmirçi ocağına, ağır kürzə və dəmir zindana buxovlanmışdı...”¹ Müəllif belə qənaətə gəlir: “Qrafın yubileyini proletariat dərd-kədərdən və sosial problemlərdən uzaq olan varlıların və hakimiyyətlə sahiblərinin bayramı hesab edir. Məzlum xalqın bayramı hələ qabaqdadır!...”²

İnqilabi böhran illərində Bakı bolşeviklərinin daha bir nəşri – “Bakinski proletariy” qəzeti (1907-1909) işıq üzə gördü. O, gizli çap edilirdi. İki il ərzində, “20 iyun (3 iyul) 1907-dən 27 avqust (9 sentyabr) 1909-a kimi”³, qəzetin yeddi nömrəsi çıxmışdı. “Bakinski proletariy” qəzetinin birinci sayı RSDFP Bakı Komitəsi Balaxanı rayon təşkilatının, ikinci sayı isə Balaxanı və Qara Şəhər rayon təşkilatlarının orqanı kimi çıxmışdı. Sonrakı nəşrlərdə qəzet RSDFP Bakı Komitəsinin orqanı kimi təqdim olunmuşdu. Qəzet bolşevizmin ideyasını və taktiki mövqelərini müdafiə edir, nəşrin təbirincə “xırda burjua siyasi cərəyan olan menşevizmin” mahiyyətini açırdı. Həmin dövrdə bolşeviklər partiyasının daxilində sonda partiyanın geniş xalq kütlələrindən uzaqlaşmasına və təşkilatlarının bir-biriylə əlaqələrinin kəsilməsinə gətirən siyasi böhran müşahidə olunurdu. “Bakinski proletariy” yazırdı ki, partiya böhranının səbəbi “inqilabın özünün böhranıdır, əks-inqilabın müvəqqəti təntənəsidir, çıxışlardan sonrakı sükunətdir, nəhayət, partiyanın beşinci-altıncı illərdə nəfəs aldığı yarımazadlığın əldən çıxmasıdır”.⁴ Qəzetin fikrinə, 17 oktyabr 1905-ci il Manifestiylə verilən

¹ Nyuşin S. Qraf Tolstoy və onun yubileyi haqqında.

“Bakinski Raboçi”, 1908, №5-6-, s.4-7.

² Yənə orada.

³ Jvaniya Q. Zaqafqaziyanın bolşevik mətbuatı birinci rus inqilabı ərəfəsində və illərində. Tiflis: Gürcüstan KP MK nəşriyyatı, 1958, s. 407.

⁴ Partiya krizisi və bizim məqsədlərimiz. “Bakinski Proletari”, 1909, №6, s.1.

azadlıqlar nəticəsində partiya inkişaf etdi, genişləndi və möhkəmləndi. Qəzet yazırdı: “İnqilab geri çəkildi, azadlıqlar yox oldu və partiya zəifləməyə başladı, ziyalılar, daha sonra isə tərəddüd edənlər partiya sıralarından qaçdılar”.¹ Böhrandan çıxış yolunu qəzet partiya sıralarının sağlamlaşdırılmasında və yeniləşməsində, onun proletariatın sinfi kimi mütəşəkkilliyinin artmasını təmin edə biləcək fəhlə partiyasına çevrilməsində görürdü. Qəzetin baş məqaləsində deyilirdi: “Əsas məsələ bu sağlamlaşdırmanın üsullarını tapmaqdadır, xalq kütləsi ilə əlaqə yaradıb təşkilatları vahid orqanizmdə birləşdirmək yollarını açmaqdır”.²

Fəsilə yekun vurarkən qeyd etmək istərdik ki, 1905-1907-ci illərin birinci rus inqilabı dövründə, kapitalın intensiv artımı, sinfi mübarizənin və millətlərarası qırğının kəskinləşdiyi bir vaxtda ideya-siyasi mübarizədə, iqtisadi və mədəni həyatda dövrü mətbuatın rolu artmışdı. 17 oktyabr 1905-ci il Manifesti imzalandıqdan sonra müxtəlif yönümlü nəşrlər işıq üzə gördü. Bunların sırasında ictimai-siyasi mətbuat üstünlük təşkil edirdi. Həmin illərdə ideya-siyasi istiqamət baxımdan Azərbaycanın rusdilli mətbuatı müxtəlif idi. Əgər 1905-ci il inqilabi hadisələrə qədər “Bakinskiye qubernskiye vedomosti”, “Kaspi”, “Bakinskiye obyavleniya”, “Neftyanoye delo” kimi dövrü mətbuat əsasən hökumətin tutduğu yolu, çarizmin xarici və daxili siyasətini dəstəkləyirdilərsə, 1905-ci il 17 oktyabrdan sonra bir sıra nəşrlərdə (“İzvestiya soveta raboçix deputatov”, “Bakinski raboçi” və s.) mübarizə meydanına çıxmaqda olan sosial-demokratik müxalifətin ruhu və proletar ideyaları, digərlərində (“Baku”, “Bakinskiye İzvestiya”, “Bakinskoye Exo”, “Vestnik Baku” və i.a.) isə komməriya və millətçilik maraqların müdafiəsi kök saldı. Həmin dövr üçün kapitalın mətbuata nüfuz etməsi, qəzet müəssisələrinin və yoldaşlıqlarının yaranması səciyyəvidir.

¹ Partiya krizisi və bizim məqsədlərimiz. “Bakinski Proletari”, 1909, №6, s.1.

² Yənə orada.

Bankların, trestlərin burjua mətbuatına təsiri artırdı, onlar qəzet müəssisələrinin səhmlərinin sahibliyinə yiyələnir, qəzetləri öz maraqlarına tabe edirdilər. Erməni tacirlərinin kommersiya-millətçi nəşrləri olan “Baku”, “Bakinskiye İzvestiya”, “Bakinskoye Exo”, “Vestnik Baku” və s. özlərini konstitusion-demokrat istiqamətli nəşrlər adlandırsalar da, əslində erməni millətçi “Daşnaksutyun” partiyasının ideyalarının təbliğatçıları idilər. Həmin qəzetlərin nəşrləri Bakıda iki məqsəd güdürdülər – Bakı nefti və şəhərdə münbit sənaye-kommersiya mühiti hesabına varlanmaq və erməni xalqının özünün müqəddaratının həlli məsələsinin siyasi müstəvidə irəli çəkmək.

Birinci rus inqilabı şəraitində bolşeviklər ilk dəfə leqal qəzet buraxmaq imkanı əldə etdilər. İrtica illərində represiyaların tuğyan etdiyi zaman Bakıda “Bakinski Proletariy”, “Qudok”, “Bakinski Raboçiy” və s. qəzetlər işıq üzü gördülər. Bu, hakim quruluşun məhvi uğrunda mübarizənin aparıcı qüvvəsi kimi proletariyatın tarixi missiyasını sübut edən yeni tip mətbuat idi. O, nəinki Bakıda, bütün Zaqafqaziya da geniş yayılmışdı. 1904-cü ildən 1907-ci ilə kimi Tiflisdə və Bakıda “Kavkazski Raboçi Listok”, “Borba Proletariata” (gürcü, rus və erməni dillərində), “Axali Droyeba” (“Yeni Zaman”), “Kans” (“Qığılçıq”), erməni dilində, “Ryadovoy”, “Priziv” və başqa bolşevik qəzetləri nəşr edilirdi. Təmali birinci rus inqilabı illərində qoyulan bolşevik mətbuatı yeni tarixi şəraitdə - Sovet hakimiyyəti illərində inkişaf edərək kommunist partiyasının təşviqatçısı və təbliğatçısı oldu.

Həmin illərdə demokratik dəyişikliklər ruhu təsiri altında mütərəqqi milli mətbuat yarandı. Qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının rəhbərliyi ilə Azərbaycan və rus dillərində çıxan “Həyat”, “İrşad”, “Progress” və digər qəzetlər başqa xalqların mətbuatından fərqli olaraq Azərbaycan xalqının ayrı-ayrı təbəqələrinin deyil, bütün xalqın maraqlarına səmimi xidmət etmişlər. Bu, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəli milli jurnalistika tarixində yeni hadisə idi.

2.3. Birinci rus inqilabının satirik mətbuatın inkişafına təsiri

Həqiqi satiranın inkişaf dövrü, bir qayda olaraq, ictimai yüksəliş illərinə təsadüf edir. Bu fikri çar Rusiyasında islahat illəri adlanan XIX əsrin 50-60-cı illərində “Veselçak”, “Arlekin”, “Razvleçeniye” kimi satirik jurnalların işıq üzü görməsi, hətta, həmin vaxtın ən tanınmış ciddi nəşrlərindən biri sayılan “Sovremennik” jurnalında 1859-cu ildə “Svistok” satirik şöbənin açılması təsdiqləyir. Xatırladaq ki, “Sovremennik” aylıq ədəbi və ictimai-siyasi jurnalda dövrün nüfuzlu yazıçı və şairləri ilə yanaşı inqilabçı demokratların məqalələri də dərc olunurdu. Həmin il “İskra” həftəlik satirik jurnal da çıxmağa başladı.¹

Lakin satirik mətbuatın əsl bümü birinci rus inqilabı illərində müşahidə olunmuşdu – əvvəlcə Peterburq və Moskvada, sonra Tiflisdə, Bakıda, Kiyevdə və imperiyanın digər şəhərlərində bir-birinin ardınca satirik jurnalların nəşri başlandı. Hesablamalara görə, “əgər XIX əsrdə Peterburqda 47, Moskvada 12, əyalətlərdə 20 satirik jurnal çıxdırsa”, təhlil edilən dövrdə “Rusiyanın 40-a yaxın şəhərində 1500-dən artıq adda jurnal çıxmışdı, bunların da ümumi tirajı 40 milyon nüsxəyə qədər idi”.²

17 oktyabr 1905-ci il Manifestindən dərhal sonra çıxan N.Şebuyevin “Pulemyot” jurnalı oldu. Nəşr 1905-ci ilin noyabrın 13-də işıq üzü gördü.³ Həmin il paytaxtda “Jalo”, “Topor”, “Zritel” və s. jurnallar da nəşr olunmağa başladı. İlk satirik jurnallar adı gündəlik qəzetlər kimi ağ-qara çap edilirdi. Görünür,

¹ Yesin B. XIX əsr rus jurnalistikası tarixi. Moskva: “Vıssşaya şkola” nəşriyyatı, 1989, s.118.

² Lepilkina O. Rusiya əyalət mətbuatı sistemi birinci rus inqilabı ərəfəsində və illərində. http://www.nbu.gov.ua/portal/Sjc_Gum.

³ Ustyujanina P. 1905-1907-ci illər inqilabında rus mətbuatının satirik jurnalistika fenomeni. <http://sfukras.akademia.edu/Polina>
Ustyuzhanina/Papers/173353/_1905-1907_c.2.

naşir və ya redaktorlar öz məhsullarını bazara çıxarmağa tələsirdilər. Belə jurnallardan biri də 1905-ci ildə 8 səhifə həcmində, cəmi iki sayı buraxılmış “həftəlik siyasi və ictimai satira orqanı” “Klyuv” oldu (redaktor A.Qolstrem). “Klyuv” jurnalı siqnal nüsxəsinin çapından sonra hökumət tərəfindən nəşri dayandırılmış “Dyatel” adlı jurnalın əvəzinə çıxmışdı. Sonuncunun birinci səhifəsində jurnalın adının yanında qəfəsə salınmış, qəfəsdən yalnız iti dimdiyinin ucu çıxan ağacdələ (jurnalın adına uyğun – L.H.) təsvir edilmişdi. Mütləqiyyətin devrilməsinə aşıq-aşkar işarə edən “Klyuv” öz sələfinə müraciət edərək deyir:

*Möhkəm ol, yoldaş, zaman gələcək,
Azadlığ ulduzu parıldayacaq,
Dəmir zəncirlər də qırılacaq.*¹

Rəngli jurnal çapı cəhdlərinə 1906-cı ilin əvvəlində rast gəlinir. 10 fevral 1906-cı il tarixdə Peterburqda birinci səhifəsində “Biç, dəryaz, biç, // Nə qədər əlaqaranlıqdır, biç” şüarı ilə çıxan “Kosa” (Dəryaz) jurnalı ölkədə baş verən dəyişikliklərə inamsızlığını göstərir. Aşağıdakı misralarla nəşr vəziyyətin yaxşılığa doğru dəyişəcəyinə ümid bəsləmədiyini bildirir:

*“Çöldə qışdır, evimiz soyuq
Qapılmışıq xəyalə -
Bahar azadlıq gətirəcək!
Ətirli may üzümüzə güldü,
Əvvəlki köləlik yerində qaldı.”*²

Məhz 1906-cı ildə satirik mətbuatın ən yüksək inkişafı baş vermişdi. Demək olar ki, hər yerdə - mərkəzi şəhərlərdə, əyalətlərdə - açılan satirik jurnallar həftəlik idi. Nəşrdə yaranan bir həftəlik fasilə jurnallara günün aktual mövzusuna dair mətn

¹ “Klyuv”, SPb, 1905, №2, s.1.

² “Kosa”, SPb, 1906, №1, s.6.

(felyeton, pamflet, epigramma və d.) və, satiranın tərkib hissəsi olan karikatura hazırlamağa imkan verirdi. Belə mətbuat orqanı ətrafında qələmlərinə “satira zəhəri” yeridilmiş ədəbiyyat və jurnalistikanın ən parlaq nümayəndələri birləşirdilər.¹ Onların yazıları kəskinliyi və aktuallığı ilə fərqlənirdi.

Bir çox hallarda nəşrin adı bu və ya digər jurnalın bədii-əyani istiqamətini əks etdirirdi. Misal üçün, Peterburqda çıxan “Ançar” – “xalq xülyələrinin qəhrmanı” cəhalətpərəstlərinin qatı düşməni idi, mütləqiyyəti, S.Vitte hökumətini ifşa edirdi, 17 oktyabr Manifestinin verdiyi azadlıqlara inamsız yanaşırdı: “Vətəndaş hüquqlarına sanki bal yaxılıb// Senzura yığışdırılan kimi, büdcəyə pul yığılıb”.²

Jurnalın naşirləri hesab edirdilər ki, A.Puşkinin Ançarı kimi onların da “Ançar”ı ehtirasla azadlıq istəyən təbiətdən yaranıb (“Bitirəndə onu çöllər//Salıb təşnə vədəsinə” – L.H.).³ Nəşrin məqsəd və vəzifələri haqqında oxuculara məlumat verən jurnal birinci sayında öz məsləkini belə ifadə etmişdi:

“Ançar” jurnalı dünyaya gəlir, // Satira zəhəri yeridibdir qələminə; // Xalq göz yaşlarının bəhrəsi // O, bütün mürtəcelərə ölüm gətirir. // Ölüm, qəm, göz yaşları vadisi // Onu bizim aramızda yaratdı // “Ançar” – xalq xülyələrinin qəhrmanı; // O, qandalların düşmənidir, dəhşətli və güclüdür. // O, yeganədir kainatda // Durub hüquq, azad həyat keşiyində, // Özünü qurban edir // Qardaşlar və vətən üçün”.⁴

Özünün proqram məqaləsində “Ançar” qeyd edirdi ki, çoxdan gözlədiyimiz an, azadlıq şəfqəti vaxtı çatıb, və satira zəhəri “budaqlardan, köklərdən axır, bir ağacdən digərinə keçir, Ançar isə öz cəsarətli, düz yolunu gedir, və dünyada heç bir güvvə onun ecazkar gücünü, onun möcüzəli zəhərini basa bilməz”.⁵

¹ “Ançar”. SPb, 1906, №1, s.1.

² Yəne orada, s.7.

³ Puşkin A.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı-2012, “Çağdaş AS” nəşr., s.50.

⁴ “Ançar”. 1906, №1, s.1.

⁵ Yəne orada, s.4.

Bütün Rusiyanı, o cümlədən əyalətləri bürümüş inqilabi hərəkat dalğasında Tiflisdə “Kukureku”, “Krapiva”, “Komar” satirik jurnallar yarandı (redaktorlar Q.Yerisyana, A.Mamsurov, V.Davidyans – L.H.). Rusiyanın digər satirik nəşrləri kimi bu jurnallar da mövcud quruluşu tənqid edir, ölkəni qanlı toqquşmalar həddinə gətirmiş S.Vitte hökumətinə qarşı ittihamalar səsləndirirdilər. Çoxları ümidlərini Dövlət Dumasına bağlayırdılar. Lakin qanunverici orqanın nəyi isə dəyişəcəyinə istehza ilə yanaşanlar da var idi. “Krapiva” jurnalı Duma çağırılmasını N.Nekrasovun məşhur “Unudulmuş kənd” şerində ucqar kənd əhalisi öz problemlərinin həllini Peterbuqdan gələcək ağa ilə bağlamaqları ilə müqayisə edir (“Gözlə, gələcək ağa, işləri salar qaydasına” – L.N.). Jurnal yazırdı: “Həyət qapısında asırlar gür-cünü, // Anası onun itirib özünü... // Kazaklar yeyib-içirlər burada, // Gedəndə evi verdilər oda. // O vaxtdan zarıyır qarı, döyür başına: // Duma yığışar ... Duma işləri salar qaydasına”.¹

“Kukureku” jurnalı oxucular qarşısına zəncirlərini qıraraq dalışqan xoruz obrazında çıxmışdı. Nəşrin birinci sayında uşaqlar üçün nəzərdə tutulan “Hind xoruzu və quşxana” nağlı açıq-aşkar balaça deyil, nağlıda təsvir olunan obrazların altında kimlərin nəzərdə tutulduğunu başa düşəcək böyük oxucu kütləsinə hesablanmışdı: “Yer üzündə bir quşxana var idi. Burada hindtoyuqları, qazlar, xoruz və toyuqlar, xırda-para cücələr yaşayırdı. Və onların hamısına vüqarlı, özündən çox razı, qırmızı və qaşqabaqlı hind xoruzu başçılıq edirdi; o, möhkəm mahmız gəzdirdirdi, günlüklü qırmızı kartuz və tünd göy rəngli çox gözəl mundir geyirdi”.² Jurnalın kimi nəzərdə tutduğunu anlamaq çətin deyil – bu, əlbətdə, imperator II Nikolay idi. O, tədqiq edilən dövrdə rəsmi qəbullara və təntənəli görüşlərə jurnalın təsvir etdiyi libasda gəlirdi. Pyotraqədərki zamanlarda çar qızılı parçadan biçilmiş uzunətəkli kaftan geyinirdi, başına

¹“Krapiva”. Tiflis: 1906, №1, s.3.

²“Kukureku”, Tiflis: 1906, №1, s.2.

çar papağı qoyardı, əlinə əsa götürərdi. Əvvəlki hökmdarlardan fərqli olaraq II Nikolay xeyli sadə, daha doğrusu, o qədər də təmtəraqlı geyinməzdi. Bununla belə, onun qarderobu olduqca geniş idi, və, rus çarlarının həyatlarının tədqiqatçısı İ.Ziminin fikrincə, qarderobun xeyli hissəsini hərbi mundirlər təşkil edirdi: “Rus ordusundan çoxsaylı alaylarına himayədarlıq edən imperator situasiyadan asılı olaraq bu mundirləri geyirdi... Bu kolleksiyada rəsmi səfərlər zamanı geyilən Avropa dövlətləri orduları alaylarının da mundirləri var idi”.¹ Müəllif bildirir ki, mülki geyimdə II Nikolay nadir hallarda görünürdü, və çarı belə geyimdə görməyə adət etməyən ətrafı təəcübləndirirdi və bu halı başa düşə bilmirdi. Görünür bu səbəbdən təbəələrinin yaddaşında çar bahalı hərbi formada yadda qalmışdı.

Çarın təqdim edilən obrazı “Kukureku” jurnalının sonrakı saylarının birinin üz qabığında daha ötkəm formada verilmişdi. O, bu dəfə həmin libasda, amma xoruz şəklində təqdim edilmişdi. Jurnalın cəsarətindən heyrətə gələn C. Məmmədquluzadə demişdi: “Xudaya, yuxudurmu bu, ya eyni həqiqətdir?! Padşahı da mümkünmüş lağa qoymaq və onu xoruz şəklinə salıb dünyaya nəşr etmək?”.² Sən demə, olarmış. Çünki, lümpenlərin etdiyi inqilab nəticəsində ölkədə başqa dövr hökm sürürdü. “Kukureku” jurnalı inqilabçıları “ağaların ziyafətlərindən sonra qalan qırıntıları götürən”³ cahil sərçəyə bənzədir. Toyuqla söhbətləşən sərçə quş həyatında olan sakitliyi pozmağa çalışır: “Olmaya siz, suyu süzülmiş toyuq, həmişəlik bu həyətdə yaşamaq, yumurtlamaq, cücə çıxarmaq fikrindəsiniz? Xanım, siz həqiqətən azadlığa çıxıb Allahın yaratdığı dünyaya baxmaq, özünü göstərmək istəmirsiniz?...”.⁴

¹ Zimin İ. İmperator iqamətgahlarının böyük dünyası. XIX əsrin ikinci dövrddə biri - XX əsrin əvvəli. M.: Sentrpoliqrav, 2011, <http://statehistory.ru>

² Azərbaycan mətbuatı tarixi antologiyası. II cildə, I cild.

Bakı: “Elm və təhsil”, 2010, s.206.

³ “Kukureku”, 1906, №1, s.2.

⁴ Yəni orada.

Jurnal mütləqiyyətə və tədqiq edilən illərdə baş verən hadisələrə münasibətini yalnız obrazlarla bildirmir. Həmin dövrün ən mühüm hadisəsini jurnal 17 oktyabr Manifestinin imzalanmasını hesab edir və buna öz münasibətini bildirir. Jurnal "Azadlıq" şerində rus binalarının qəhrəmanı, pəhləvan və əfsanəvi əkinçi, rus kəndlisinin, rus xalqının qüdrətini təcəssüm edən Mikula Selyaninoviçin adından Manifestin verdiyi azadlığı boşboğazlıq adlandırır: "Köləlik olan yerdə "azadlıq" səsi gəlir! Mühafizəkar ölkədə azadlıq qandallandır".¹

Satirik nəşrlərə marağı nəzərə alan jurnal bütün karikaturların altındakı mətnləri üç – rus, gürcü və erməni dillərində verirdi. "Komar" jurnalı da bu yolu seçmişdi. Bu jurnalın birinci sayı bütövlüklə karikaturalardan ibarət idi, belə ki, nəşrin yazdığına görə, "Tiflis ş. müvəqqəti gen.- qubernatoru qalan materialların dərcinə icazə verməmişdi".²

Tiflisin təhlil edilən üç satirik jurnalları arasında məhz "Komar" şəhərin və onun əhalisinin problemlərini bu və digər dərəcədə işıqlandırır. Çarizm, Manifest, Dövlət Duması və ölkə üçün ümumi olan digər mövzulardan savayı jurnal Kaxetiya dəmir yolunun tikintisi, Qoridə tibb xidmətinin vəziyyəti və bu kimi yerli əhəmiyyətli mövzulara da diqqət yetirirdi. Sözün birbaşa və məcazi mənasında balaca olan "Komar" kiçik ölçüdə dərc olunsa da qarşısına gücünə münasib olmayan məqsədlər qoymuşdu. Bunu, nömrələrinin birində "Şir və ağcaqanad" şeirini dərc edən jurnal özü də etiraf edirdi. Şeirdə şiri arxasından sancıb doyunca qan içən, cəsarətlənib şirin belinə qalxan, üzündən sancan, daha sonra onun burnuna girən ağcaqanaddan bəhs edilir. Bu zaman şir asqırır və ağcaqanad məhv olur: "Ağcaqanad yerini bilməlidir. Ona arxada yer verilmişdi. Niyə özünü şirin burnuna soxurdu?", - deyər, jurnal söyləyənləri təsdiqləyir.³

¹ "Kukureku", 1906, №1, s.3.

² "Komar". Tiflis: 1906, №1, üz qabığı.

³ "Komar", №2, 1906, s.2.

İnqilabi hadisələrin ən qızgın çağında yaranan bu jurnallar cəsarəti, hətta ötkəmliyi ilə heyrətləndirir. Həmin dövrün jurnalistikasının tədqiqatçılarından biri satirik nəşrlərin meydana gəlməsini belə təsvir edirdi: "1905-ci ildə sanki al-qırmızı peyk göyə yüksəldi. Yüksəldi, partladı və gözlənilməz, qeyri-adiliyi və vahiməli cəsarətiylə qorxudan yüzlərlə al-qırmızı satirik jurnallar şəklində hər tərəfə səpələndi".¹

Lakin Tiflisdə nəşr olunan erməni əsilli şəxslərin (Yerisyan, Mamsurov, Davidyans – L.H.) satirik jurnallarının daha bir, yalnız onlara xas xüsusiyyəti var idi. Həmin jurnallar hər zaman, bu və ya digər şəkildə, erməni maraqlarına yaxın mövqələrdən çıxış edirdilər. Onlar bunu açıq-aşkar bildirmirdilər, amma düşmən münasibət bəslədikləri müsəlman dininə, azərbaycanlıya və türkə ünvanlanan, məsumanə formada təqdim olunan hansısa parodiya və ya karukaturada bu özünü büruzə verirdi. Aşağıda gətirdiyimiz nümunə bunların ən zərərsizidir: "Qəlbim qan ağlayır, // Qullar içində anadan olmuşam... // Allah həyat verib, amma xoşbəxtlik verməyib! // Ona dua etmək mənim borcumdur. // Barışmaz düşmənçilik içində, // Qardaş qardaşı qırır!... Qan axıdılır!... // İnan: bu, Onun istəklili dünyasıdır // Və "dünyaların ən yaxşısıdır!"² Belə qarəçilik Bakıda çıxan erməni satirik jurnallarına da xas idi, bunu aşağıda ətraflı təhlil edəcəyik.

1905-1907-ci illərin inqilabının yüksəliş dövründə yaranan bu jurnallar əksər hallarda mövcud vəziyyətə barışmaz olduqlarını gizlətmirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, "çox əsr günəş işığına həsrət qalıblar" və "əhatə edən zülmətə yaman adət ediblər".³ İnqilabi mübarizə ehtiraslarından doğulan bu jurnallar 2-3 buraxılışdan sonra hökumət tərəfindən qadağan olunurdu və, mətbuat tarixində ədəbi və bədii iz qoymadan yoxa çıxırdı. Bu

¹ Ustyujanina P. 1905-1907-ci illər inqilabında rus mətbuatının satirik jurnalstika fenomeni. <http://sfukras.akademia.edu/Polina> Ustyuzhanina/Papers/173353/_1905-1907_c.1.

² "Kukureku", 1906, №1, s.4.

³ "Ançar", 1906, №1, s.3.

gün həmin nəşrlərə maraq onların ədəbi-publisistik əhəmiyyətindən deyil, fəaliyyət göstərdikləri dövrə olan maraq səbəbindən bibliografik dəyər kəsb edir.

Öyrənilən dövrdə Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı ilk milli satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı işıq üzü gördü. Jurnalın birinci sayı 7 aprel 1906-cı ildə çıxdı. Tədqiq etdiyimiz jurnallardan fərqli olaraq “Molla Nəsrəddin” uzun illər ərzində nəşr olunmuşdu və milli mətbuat tarixində silinməz iz qoymuşdu. Nəşrin birinci sayında C.Məmmədquluzadə etiraf etmişdi ki, “Molla Nəsrəddin”i yenilik və inqilabi dəyişikliklərlə zəngin dövr özü yaratmışdı. O, xatirələrində yazırdı ki, əgər çar Nikolayı tənqid etmək olarsa, niyə Şərq sultan və padşahları, və, ən əsası, Azərbaycan cəmiyyətində sultanlıq və padşahlıq edən din nümayəndələrini tənqid etmək olmaz.

Molla Nəsrəddinin – lətifələr, nağıllar danışan güləyən qocanın ədəbi obrazı müsəlman Şərq tarixindən götürülmüşdü. Bu, zəngin həyat təcrübəsinə malik və eyni zamanda sadələvh bir qocanın klassik Şərq personajıdır. Lakin onun zahiri sadəliyinin və, hətta hekayələrinin primitivliyi arxasında əsrlər boyu cyhamlarla danışmağa adət etmiş Şərq oxucusunun yaxşı başa düşdüyü ciddi məna durur. Jurnalın təşəkkülü mərhələsində çarı tənqid, hətta devirmək olardı, amma xalqın əsas kütləsinin din nümayəndələrinin sözlərinin sarsızmazlığına dərindən inandığından mollaları nəinki tənqid, heç müzakirə də etmək olmazdı: “Paho, nə danışsən və kimin sözünü danışsən? Sənin sözündən qan qoxusu gəlir. Kimin sözünü danışsən? Mollaların? Axundların? Onlara bu minillərcə kimsə bata bilməyib. Hətta Nikolaylara batan olubsa da, fəzillərin sözünü danışmağa bir kimsə cürət eləməyib».¹ Hətta ən güclü imperiyalardan birinin çoxəsrlik hakimiyyətinin dayaqlarını sarsıdan 1905-ci ilin hadisələri M.F.Axundovun və onun tərəfdarlarının (Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakir) vəfa-

¹ Azərbaycan mətbuatı tarixi antologiyası. I cild. Bakı: “Elm və təhsil”, 2010, s.208.

tından sonra dərin “qış yuxusuna getmiş” geniş avam və cahil xalq kütləsinə din xadimlərinin təsiri zəifləməmişdi. Xalqın qabaqcıl hissəsi, milli ziyalıların nümayəndələri din və din xadimləri mövzusunda toxunduqda mollaların və onların əlaltılarının intiqam obyektinə çevrilirdilər. Tanınmış publisist Ə.b.Ağayev və onun “İrşad” qəzeti belə qisasdan az zərər çəkməmişlər. Təəssüf doğuran hal ondan ibarətdir ki, bəzi hallarda mollaların və onların başçılıq etdikləri cinayətkar ünsürlərin yanında mətbuat işçiləri də dururdular. Belə qarşılıq 1907-ci ildə “İrşad” və Mir Həşim bəy Vəzirovun nəşr etdiyi “Təzə həyat” qəzetləri arasında müşahidə olunmuşdu. Işıq üzü gördükdən az sonra “Molla Nəsrəddin”də yerli möhumatçıların qəzəbinə gəldi – jurnala “boykot elan edildi, məscid minbərlərindən redaktorun ünvanına lənətlər yağdırıldı, bəzi şəxslərin vəsədəti ilə onun çapı müvəqqəti dayandırıldı, Qafqazın və İrənin şəhər və kəndlərində yaşayan əməkdaşlar işlədikləri yerin adını gizlətməli olaraq xüsusi bir məxfi “mollanəsrəddinçilər” sektası yaratdılar, və bütün bunlar yalnız güdrətli din xadimləri və avam dindarlar tərəfindən törədilmirdi”.¹ H.Minasazovun qeyd etdiyinə görə, “canlı sözün azadlığına qarşı yürüşdə, təəssüf olsun, cəmiyyətin ziyalı təbəqəsinin nümayəndələri də iştirak edirdilər”.²

Öyrənilən dövrdə jurnal daha çox cəmiyyətin müxtəlif əskikliklərinə səbəb olmuş ruhaniləri, dini fanatizmi və cəhəlpərəstliyi ifşa edirdi. Onu nəinki Tiflis və Bakıda oxuyurdular – jurnal Rusiyanın müsəlman quberniyalarında, həmçinin İran və Osmanlı imperiyasında yayılırdı. “Molla Nəsrəddin”in ətrafında Azərbaycan ziyalıların ən yaxşı nümayəndələri – şair və yazıçılardan M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadı, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, rəssamlar Ə.Əzimzadə, O.Şmerlinq, İ.Rotter birləşmişdilər. Jurnalda dərc olunan felyetonlar, pamfletlər, parodiyalar adi möişət mövzularına aid olsalar da dərin məna daşıyırdılar. Felyeton və

¹ Minasazov H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1982, “Yazıçı” nəşr., s.114.

² Yəni orada,s.115.

pamfletlərin bədii, canlı dili ilə satirik sözüün gücünü nümayiş etdirən “Molla Nəsrəddin” öz səhifələrində ən önəmli ictimai problemləri qaldırırdı. Həmin illərdə Azərbaycan üçün qadın azadlığı məsələsi və milli dilə münasibət daha aktual idi. Artıq jurnalın birinci sayında öz oxucularına müraciət edən redaktor onlarla ana dilində danışdığına görə istehza ilə üzr istəyir, belə ki, bu dildə yalnız sadə insanlar danışır deyir: “Məni görə bə-gışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki türk dili danışmaq eyibdir və şəxsən elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki ananız sizi beşikdə yırğalıya-yırğalıya sizə türk dilində lay-lay deyirdi...”¹ Kəskin şəkildə duran digər məsələ - Azərbaycan qadınının zülm və cəhalətdən azad edilməsi məsələsi öyrənilən dövr mətbuatının əsas mövzularından idi. Bu məsələyə həmin dövrün bütün qabaqcıl insanları – Ə.b.Ağayev, N.Nərimanov, Ö.F.Nəmanzadə, Ü.Hacıbəyov və, əlbətdə, C.Məmmədquluzadə müraciət etmişlər. İlk baxışdan “C.Məmmədquluzadənin qəhrəmanları – Danabaş kəndinin mömin, mənən saf sakinləri əslində adi düzgünlükdən uzaqdırlar, cahillik isə onlara öz hərəkətlərini obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermir”.² Bu azmış, onlar, misal üçün “Eşşəyin itməkliyi” povestinin personajı Xudayar bəy kimi, öz bəd əməllərinə Müqəddəs kitabda bəraət və mədh tapmağa müvəffəq olurlar. Xudayar bəy dostunun dul arvadı Zeynəblə bir məqsədlə – ona və uşaqlarına miras qalan əmlakı ələ keçirmək üçün evlənmək istəyir: “Bu fikrə düşəndən, bir dəqiqə aramı yoxdu. Bir fənd qalmayıb ki, bu barədə eləməsin. Amma indiye kimi hər nə eləyib, nə qədər çalışıbsa, heç bir nəticə bağışlamayıbdı”.³ Nəhayət, istəyinə nail olduqdan sonra

¹ Azərbaycan mətbuatı tarixi antologiyası. I cild, s.163.

² Hacıyeva L. Müsəlman cəmiyyətində qadının vəziyyəti. “Dil və ədəbiyyat”, 2004, №4 (42), s.67.

³ Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV cildə. I cild. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, s.78.

Zeynəbdən əmlakı ona verməsinə razılıq almaq üçün Xudayar bəy qadına işkəncə verməyə başladı: “Axırı iş o yerə çatdı ki, Xudayar bəy Zeynəbi soyundurdu və qaranlıq bir dama qatıb onu ac və susuz saxladı ki, bəlkə yumşala. Amma daşı da bu tövr sıxsan yumşalar. Zeynəb axırı yumşaldı”.¹ Baxmayaraq ki, evlənəndə Xudayar bəy Qurana istinad etmişdi, şəriətə görə dul qadınla evlənmək və onu xoşbəxt eləmək savab iş olduğunu demişdi: “... evlənməklik çox vacibdir. Əvvəla ondan ötrü, vacibdir ki, evlənməklik səvab işlərin birisidir”.² Həqiqətən, C.Məmmədquluzadənin sözlərində istehza varsa da, bu şəriətə qarşı deyil, qəhrəmanın özünə qarşı yönəlib. Müəllif Quranı gühənləndirmir, o, Məhəmməd təlimini ləkələyənləri ifşa edir. Bu mənada, yazıçını ateist hesab edən Ə.Mirəhmədovla razılaşmaq çətinidir.³ Hörmətli akademik fikrini sovet illərində din əleyhinə təbliğat aparılan zaman demişdi və, o, sonradan XX əsrin əvvəli qabaqcıl ziyalıların tənqidi məsələlərində yanlışlığa yol verdiyini etiraf etmişdi. Ehtimal etmək olar ki, etiraf din məsələlərindəki səhvlərə də aiddir.⁴ Biz, dinin tənqidi tənqidçinin ateist olmasından xəbər vermədiyini bildirən Əziz Şərifin mövqeyi ilə razılaşıırıq. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, M.F.Axundovdan fərqli olaraq C.Məmmədquluzadə heç vaxt Məhəmməd peyğəmbəri və onun təlimini birbaşa tənqid etməyib.⁵

İlk milli satirik jurnalların qaldırdığı məsələlər 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycan dilində çıxan digər satirik jurnallarda da – “Bəhlul” (1907), “Zənbur” (1909-1910), “Mirat” (1910), “Arı” (1910-1911), “Kəlmiyyət” (1912-1913),

¹ Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV cildə. I cild. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, s.120.

² Yenə orada, s.77.

³ Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: “Yazıçı” nəşr., 1980, s.322.

⁴ Axundova E. Ə.Mirəhmədov. Günahımı yumaq istəyirəm. “Literaturmaya Qazeta”, 1992, 21 fevral.

⁵ Şərif Ə. Dördüncü düzəldilmiş. “Voprosi literaturı”. M.: 1972, №3, s.199-204.

“Lək-lək” (1914), “Tuti” (1914-1917), “Məzəli” (1914-1915), “Babayi-Əmir” (1915-1916), “Tartan-Partan” (1918), “Məşəl” (1919-1920) – öz əksini tapırdı. Bu nəşrlər M.İbrahimovun¹, C.Xəndanın², Mir Cəlalın³, Ə.Mirəhmədovun⁴, N.Axundovun⁵, Ə.Şərifin⁶, İ.Həbibbəylinin və digərlərinin elmi əsərlərində təhlil edilib.

Milli satirik nəşrlərdən fərqli olaraq tədqiq edilən dövrdə rus dilində çıxan satirik jurnallar indiyə kimi araşdırılmayıb. N.Axundovun “Azərbaycan satirik jurnalları” monoqrafiyasında həmin jurnalların adı çəkilib.⁷ Onun tərtib etdiyi “Azərbaycan dövrü mətbuatı. Bibliografiası (1832-1920-ci illər)” əsərində həmin jurnallar haqqında bibliografik məlumatlar verilib.⁸ A.S.Qriboyedovun yaradıcılığının Azərbaycan mətbuatında işıqlandırılmasını öyrənən M.A.Yaqubova “Cigit” satirik jurnalını araşdırmaya cəlb etmişdi, belə ki, həmin jurnalda anonim dərc edilən “Çatski Bakıda” komediyasının təhlili verilmişdi.⁹

Məhz adıçəkilən “Cigit” Bakıda rus dilində çıxan ilk satirik jurnal olmuşdu. Jurnalın nəşrinə icazə Bakı şəhər rəisi general-mayor Konevski tərəfindən 18 oktyabr 1907-ci il tarixdə

verilmişdi.¹ Çap hüququ Bakı taciri K.A.Karqanova məxsus idi. Bakı şəhər rəisinin Tiflis mətbuat komitəsiylə yazışmasından biz nəşrin proqramı haqqında məlumat əldə etmiş oluruq – jurnal “rus və xarici həyatın siyasi, iqtisadi və ictimai mövzularına dair yumoristik-satirik məqalələr dərc edəcəkdir”.²

Həmin arxiv sənədləri jurnalın həftəlik nəzərdə tutulduğunu, Erivansevın Bakıdakı mətbəəsində çap edildiyini bildirir. Birinci nömrə 1907-ci ilin oktyabrın 27-də iki min tirajla işıq üzü görmüşdü.³ Jurnalın birinci və sonrakı sayları həmin dövrün satirik jurnalı üçün ənənəvi olan A3 formatda 6-8 səhifə həcmində çıxmışdı. Onun səhifələrində daxili və beynəlxalq həyatın ən mühüm hadisələri öz əksini tapırdı və, çox zaman bu hadisələr kəskin satirik formada oxuculara çatdırılırdı. “Cigit” jurnalı bayağılığı, meşşanlılığı, rüşvətçorluğu, dövlət pulunun, malının oğurlanmasını, Bakının “qızıl gəncləri”nin əxlaqsızlığını ifşa edirdi. “Cigit”in iti qələminə şəhər başçısı, Bakı dumasının qlasniları, hətta Dövlət Dumasının üzvləri belə tuş gəlirdilər. Qəzetin mövqeyini yeni il qabağı nömrənin titul səhifəsində yerləşdirilmiş şəkil çox aydın əks etdirirdi – ləzginka rəqsi ifaçısı pozasında ağ at belində qoçaq cigit onu lənətləyən məmurların yanından ötərək onu sevinclə qarşılayan oxuculara tərəf çapır.⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, birinci nəşr ili jurnal, həqiqətən, oxucuların rəğbətini qazanmışdı. Bu, özünü tirajın artmasında göstərmişdi. Jurnal yazırdı: “Tirajın gözlənilməz artımı cəmiyyətin ictimai həyatın bütün mənfi təzahürlərini nümayiş etdirən orqana ehtiyacı olduğunu bildirir. Bəlkə də yerli əhalinin tayfa müxtəlifliyi səbəbindən getdiyi yolun yoxşulu və tikanlı olması “Cigit” jurnalı üzərinə götürdüyü çətin missiyanın – “ictimai bəlalaları qamçılamaq” işinin öhdəsindən tam şəkildə gəlmir, lakin bununla belə, qarşısına qoyduğu vəzifənin həyata keçirilməsi

¹ İbrahimov M. Böyük demokrat (Molla Nəsrəddin). Bakı: 1939; İkinci təkmilləşmiş nəşri. Bakı: 1957.

² Xəndan C. M.Ə.Sabir (həyat və yaradıcılığı). Bakı: 1940, Sabir yaradıcılığının bədii xüsusiyyətləri. Bakı: 1962, Müntəxəbat. XX Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: ADU nəşri, 1950.

³ Mir Cəlal. C.Məmmədşadın əsərlərinin III cildinə müqəddimə. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1947,c.5-26.

⁴ Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.

⁵ Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920). Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1968, 356 c.

⁶ Əziz Şərif. “Molla Nəsrəddin” necə yarandı”. Bakı.: 1986, Azərənşr, 394 s.

⁷ Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920). Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1968, 356 s.,s.1.

⁸ Azərbaycan dövrü mətbuatı /1832-1920/. Bibliografiya. Bakı, 1987, 221 s., s.30-48.

⁹ Yaqubova M.A. Hələ əsrin əvvəlində. “Literaturnı Azerbaydjan”, 1984, №12, s.111-112.

¹ GMA: F.480, siy.2, iş 111a, v. 85.

² Yəne orada, iş 120, v.71.

³ Yəne orada, iş 111a, v. 85.

⁴ “Ciqit”,1908, №10, s.1.

naminə jurnal Bakı vətəndaşlarını əhatə edən mühiti daim nəzarətdə saxlayır və ictimai həyatın akkordlarına diqqətlə qulaq asır”.¹ Yarandığı zaman jurnal nə partiya orqanı, nə də milli nəşr olmayacağını, o, “hamı üçün, hamı onun üçün”² şüarını rəhbər tutacağını, “Qolisin və Pleve dövrünün”³ (V.Pleve –Rusiya imperiyası daxili işlər naziri – L.H.) siyasətindən uzaq duracağını bəyan etmişdi. Bizcə, jurnalın “yoxuşlu və tikanlı” yollara rast gəlməsinə işarə etməsi haqqında yazdığı şəxslərə qarşıli yanaşmadan irəli gəlirdi.

Jurnalın daimi tənqid obyektı Bakı şəhər Dumasının sədri, şəhər başçısı N.Rayevski idi. Ona xeyli sayda karukatura həsr edilmişdi. Karukaturaların birində Rayevski süpürgə ilə millətindən və cəmiyyətdəki statusundan asılı olmayaraq şəhər dumasında qəzasılarını çölə atır. Bu zaman Dumaya Kursk şəhərindən bülbüllər uçub gəlirlər. Karukaturanın altında belə məzmununda mətn verilmişdi: “Şəhər başçısı: ”Qəfəsi boşaltmaq və mənim bülbüllərimə yer düzəltmək gərəkdir”.⁴ Aydınır ki, jurnal hər yeni rəhbərin öz ətrafındakılardan komanda formalaşdırmağa çalışdığına işarə edirdi. N.Rayevski Kursk şəhərindən idi və özü ilə Bakıya bir nəçə əməkdaş gətirmişdi. Görünür ilk zamanlar şəhərin bir sıra problemləri həll edilmədiyindən o, əhalinin nüfuzunu kifayət qədər qazanmamışdı.

Şəhərin ən aktual problemlərdən biri içməli su problemi idi. Şəhər əhalisi içməyə əsasən bakterioleji və kimyəvi tərkibinə görə içmək üçün yararlız Kür çayından gətirilən sudan istifadə edirdi. Bu səbəbdən şəhər duması suyu içməyə yararlı mənbə axtarırdı. Bu hala “Ciqit” jurnalı münasibətini belə bildirmişdi: “Biz, Kür suyunda yaşayan basillər, mikroblar, çubuqlar və vergüllər adından aşağıda imza edən səlahiyyətli nümayəndələr, şəhər başçısı cənab Rayevskiyə boykot elan edirik ondan ötrü ki:

¹ “Ciqit”, 1908, №2, s.2.

² Yəna orada.

³ Yəna orada.

⁴ “Ciqit”, 1908, №7, s.8.

// Birincisi, zamanın meyflərinə əks gedərək bizim inkişafımıza mane olur və bizi Bakı ərazisinə buraxmaq istəmir; // İkincisi, bizlərdən bəzilərinin Bakıya gəlməsinə və dumanın mütarəqqi qəzasılarının himayəsinə baxmayaraq bizə hər çür narahətçilik törədir; // Üçüncüsü, o, əsl qaraguruşçu kimi bizim Bakı vətəndaşlarının mədələrində inqilabi təbliğata, məqsədlərimizə çatmağa mane olur. Bakı vətəndaşlarından bizim boykotu dəstəkləmələrini yalvarırıq”.¹ Şəhər dumasının həyata keçirdiyi sanitariyeni tədbirlərin aşağı səviyyəsi müxtəlif xəstəliklərin, o cümlədən Bakı və onun ətrafında dəfələrlə baş qaldıran vəbanın yayılmasına geniş şərait yaradırdı. Artıq yaz gədam qoyan kimi, qarşıdan gələn yay ayların və isti havaların vəba çubuğunun antisanitariya mühitində geniş yayılmasını bildiren jurnal zəruri profilaktik tədbirlərin görülməsi haqqında həyacan təbili çalırdı: “Bakı şəhər dumasına/ Bu günlərdə sənin yanına qonaq gələcəyəm/ Bütün yayı qalacağam. Vəba. // Əzizim. Səbirsizliklə gözləyirəm. Hər şey hazırdır. Sanitar tədbirləri barədə səni qorxutmasın; hamısı boş şeydir. Küçələr hələ döşənilməyib. Şəhər ətir saçır”².

Nəşrin məqalə, felyeton, karikaturalarında araşdırılan dövrün Bakı cəmiyyətinin ən müxtəlif təbəqələrinə mənsub nümayəndələrin satirik formada qalereyası təsvir edilmişdi. Tanınmış mesenat, neft sənayeçisi, milyonçu H.Z.Tağıyev “Ciqit” jurnalının daim məzəmmət obyektı idi. Nömrələrin birinin titullarında sənəddə o, Bakıda Azərbaycan dilində çıxan “Təzə həyat” (redaktor –M.H.Vəzirov – L.H.) qəzetinin məqaləsi haqqında düşünən şəkildə verilmişdi. Karukaturanın altında “Təzə həyat”ın yeni əməkdaşı” yazılmışdı.³ Həmin qəzetin nəşri H.Z.Tağıyevin olduğu bəlli idi. Onu qəzet üçün məqalə yazan kimi təqdim etməklə jurnal Tağıyevin “Təzə həyat” qəzetində dərc olunan məqalələrin məzmununa təsirini vurğulayırdı. Həqiqət naminə

¹ “Ciqit”, 1908, №7, s.3.

² “Ciqit”, 1908, №8, s.3.

³ Yəna orada, s. 1.

demək lazımdır ki, bəzi hallarda belə də olurdu. 1907-ci ildə tanınmış publisist Ə.b.Ağayevin nəşr etdiyi "İrşad"la kəskin polemikamı və qəzetə qarşı təqibləri yada salmaq kifayətdir.

Digər karukaturada H.Z.Tağıyev ondan 40 min rubl tələb edən Bakı qoçularının yanında təsvir olunub. Əli ilə müxtəlif şəhərlərdən Bakıya gələn adamları göstərən Tağıyev deyir: "Bakıda bu qədər gəlmə olan halda "yerli obivatəldən" pul istəmək nəzakətsizlikdir!"¹ Çox güman, həmin karukaturanı dərc etməklə jurnal qoçuların fəaliyyətinə Tağıyevin aidiyyəti olmasını göstərmək istəyib. Onun özünün, ailəsinin, biznesinin mühafizəsi üçün qoçuların xidmətindən istifadə etməsi məlumdur. Lakin Bakı tarixinin araşdırıcısı yazıçı Qılman İlkinin yazdığına görə, qoçular arasında çox ləyaqətli insanlar olub, 1918-ci il mart daşnak-bolşevik terroru zamanı Bakının və onun əhalisinin müdafiəsində şücaət göstərən qoçu az deyildi.²

Növbəti felyetonların birində jurnal yazırdı: «Spirilla. Mən texniki cəmiyyətin sədri Konstantin Xatisovun qulaq seyvanında məskunlaşmışam... Öz təsərrüfatım var, bir kokkla vətəndaş nikahında yaşayıram. Onun Kür çayı bakteriyalarına məhəbbət bəslədiyini dəfələrlə eşitmişəm. Mənz bu səbəbdən o, Kür suyunun tədqiq edilməsi üçün tədbir görmür... Bundan başqa, sizə bir sirr də açmaq istəyirəm – o, teatr həyatından romanlar yazmaqda da məşguldur...»³ K.Xatisov Bakı taciri olmaqla yanaşı bir neçə qəzet və jurnalın təsisçisi və yazarıydı. O, Bakı şəhər dumasının üzvü, siyasət, iqtisadiyyat, neft işi məsələlərində kifayət qədər məlumatlı idi, biliklərini ermənilərin maraqları naminə istifadə edirdi, Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının və Rus imperator texniki cəmiyyətinin Bakı bölməsinin işində fəal iştirak edirdi. Görünür, vəzifələrin çoxluğundan o, Kür suyu problemi ilə məşğul olmağa vaxt tapmayıb.

¹ "Ciqit", 1908, №10, s. 7.

² Qılman İlkin. Bakı və bakılılar. Bakı: "Zaman" nəşr., 1999, s.327.

³ "Ciqit", 1908, №10, s.4.

Ümumiyyətlə, jurnal hər zaman Bakı şəhər dumasını və Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasını lağa qoyurdu. Onların elanları belə jurnalın gözündən yayınmır və çox vaxt növbəti parodiya və ya epigram üçün "xammal" olurdu: "Elan./ Şəhər upravası cənab qlasniların nəzərinə çatdırır ki, bazar günü dumanın iclas zalında hələ də zəbt edilməyən şəhər torpaqlarının zəbt hüququ əldə etmək müsabiqə təyin olunub./ Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurası elan edir ki, martın 18-də bir müddət əvvəl bağlanmış Bibi-Heybət hamamının işlənmiş çölləklərinin, tas və başqa əşyalarının satışı keçiriləcək".¹ Həmin elanlar bu gün üçün də aktual olan dövlət və ictimai təşkilatların fəaliyyətsizliyini, insanların pul qazanmaq hərisliyini nümayiş etdirir. "Ciqit" jurnalının Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının sosial siyasətini masqaraya qoymasına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, işdə və məişətdə adi insani şəraitdən məhrum olan neft sənayesi fəhlələrinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bu qurum müəyyən addımlar atırdı. Şura Bakıda fəaliyyət göstərən bütün iri neft müəssisələrini hasil edilən neftin hər pudundan fəhlələrə tibbi və sosial yardım üçün vəsaitin toplanmasına cəlb etmişdi. Həmin vəsait hesabına fəhlələr üçün xəstəxana tikilmiş, mədən və zavodlarda tibbi kassalar açılmışdı. Sonuncuların vəzifəsi fəhlələrin "xəstələndiyi və ya vəfatı zamanı müavinət vermək idi".² Aydınır ki, neft maqnatlarının əldə etdikləri gəlirin müqabilində görülən tədbirlər heç nə idi. Yuxarıda qeyd olunan "elan"da jurnal Şuranın uzun illər məsələ ilə məşğul olmasına baxmayaraq fəhlə qəsəbələrinin təşkili işində müsbət dəyişikliklərin olmadığına işarə edirdi.

Həmin dövrdə cərəyan edən siyasi proseslər də nəşrin səhifələrində öz əksini tapırdı. 1908-ci ildə Osmanlı imperiyasında və İranda inqilablar baş vermişdi. Qarşısına sultan II Əbdül-

¹ "Ciqit", 1908, №11, s.6.

² Trudı. Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının nəşri.

Bakı: A.Yuzbaşovun mətbəəsi, 1901, s.7.

Həmidə devirmək və ölkədə konstitusiyanı bərpa etmək məqsədi qoyan gənc türklər inqilabını jurnal özüməxsus tərzdə təsvir edirdi. Karukaturaların birində osmanlı sultanı başdan-ayağa silahlanmış kürdlərin salamını alır və onlara deyir: “Mənim əziz balalarım, sizi incidirlər. Nə etməli? Bir az səbirlə olun, mən sizi konstitusiyanı həyata keçirməyə çağıracağam”.¹ Bəzi mənbələrin məlumatlarına görə, Osmanlı imperiyasında sultan əleyhinə əhval-ruhiyyə gücləndikcə imperiyanın Avropa hissəsində yerləşdirilən hərbiçilərə gənc türklərin təsiri artırdı. 1908-ci ilin iyunun sonunda gənc türklər – zabitlər qiyam qaldırdılar. Tez bir zamanda qiyam ümumi üsyana çevrildi. Osmanlı imperiyasında yayaşan bir çox xalqların – yunan, makedoniya, alban, bolqarların nümayəndələri gənc türklər hərəkatına qoşuldu. Ermənilər də bu hərəkatı seviclə qarşıladılar. Yalnız hərbi dəstələrdə birləşən kürdlər sultanı dəstəkləməkdə davam edirdilər və “bəzi inqilabçıların (ermənilərin – L.H.) terror aktlarına cavab olaraq kürdlərin yaxından iştirak etdikləri dəhşətli talanlar başladı”.²

Digər karukatura Osmanlı imperiyasının müxtəlif xalqlarının nümayəndələri ilə birlikdə ziyafət masası arxasında “muxtariyyat” adlı xörəyi iştahla yeyən osmanlı dövlət xadimi təsvir olunub. Şəklin altındakı yazıda deyilir: “Belə də ev sahibi olar! Bizi banketə dəvət edib, xörək hazırlamış, hamısını özü üyüdür...”³ Karukatura ermənilərin muxtariyyat istəklərinin əbəs olduğuna işarə kimi başa düşülməlidir.

Osmanlı imperiyası mövzusu jurnalın nəşirinin diqqət mərkəzindən kənar qalmırdı. O, mövzuya müxtəlif aspektlərdən yanaşırdı. Növbəti karukaturaların birində Osmanlı imperiyası pipiyində ulduz və aypara qırmızı toyuq obrazında təqdim olunur. Toyuqdan qopan lələklərin üzərində bir vaxt qüdrətli imperiyanın keçmiş ərazilərinin adları – Tunis, Krit, Novi Bazar

(Serbiyada şəhər – L.H.), Bosniya və Hersoqovina və s. yazılmışdı. Bu ərazilər Berlin Traktatı əsasında imperiyadan alınmışdı. Traktat isə karukaturada ağacdan kəsilmiş köhnə budaq kimi təsvir olunub. Şəklin altındakı mətnə toyuğun sözləri yazılıb: “Belə getsə, tezliklə mənə yalnız konstitusiya qalacaq”.¹

Inqilabi hadisələr qonşu İranda da baş verirdi. 1908-ci ilin iyunun 23-də Məhəmmədəli şahın hakimiyyətə gəlməsindən sonra dövlətin bəzi şəhərlərində inqilabi hərəkat başlandı. Hərəkat Təbrizdə daha geniş vüsət almışdı. Burada, İran ordusunun kiçik zabiti Səttər xan (1867-1914) digər vətənpərvərlərlə birlikdə inqilabi ordu yaratdı, silah-sursat ələ keçirdi və konstitusiya bərpa edilməyincə şah hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparacağını elan etdi. Təhlil edilən dövrün Rusiya mətbuatı Səttər xanı “aderbeydžanski Puqaçyov” adlandırır. O, azərbaycanlı idi, Qaradağda anadan olmuş, Zaqafqaziyanın sənaye mərkəzlərində - İrəvan dəmir yolunun tikintisində fəhlə, kərpic zavodlarında usta, Bakı neft mədənlərində fəhlə işləmişdi. Osmanlı imperiyasına aid mövzularda hazırlanan karikaturalardan fərqli olaraq “Ciqit” jurnalı titullarında Səttər xanı əsl xalq qəhrmanı kimi - əlində tüfəng, sinəsində patron daraqları ilə təqdim edir.² Görünür, bununla jurnal Səttər xanın başçılıq etdiyi Konstitusion hərəkatla həmrəyliyini nümayiş etdirmək istəyib.

Böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoyun 80-illik jubileyinə də jurnal belə ciddi yanaşmışdı. Jurnal məşhur yazıçının anadan olan günü – 23 avqustda – titullarında onun şəklini vermiş, ona həsr edilmiş şeir və məqalə dərc etmişdi.³

L.N.Tolstoyun yubileyinin mətbuatda işıqlandırılması haqqında biz əvvəlki paragrafda danışdıqımızdan bu mövzunun üzərində ətraflı dayanmayacağıq. Yalnız onu qeyd etmək istədik ki, “Ciqit” jurnalı böyük rus yazıçısının yaradıcılığına və şəxsiyyətinə hörmət və ehtiram göstərənlər sırasında idi. Jurnal

¹ “Ciqit”, 1908, №34, s.1.

² Minorski V.F. Kürdlərin tarixi.

www.countries.ru/library/orient/iraq/kurds.htm

³ “Ciqit”, 1908, №36, s.1.

¹ “Ciqit”, 1908, №36, s.1.

² “Ciqit”, 1908, №35, s.1.

³ “Ciqit”, 1908, №33, s.2.

yazırdı: "...Lev Nikolayeviç nəinki dahi söz ustası və böyük müfəkkirdir. Dünyavi məsələləri həll etməyə çalışsan, lakin qarşısına çıxdığı suallara mövcud olan heç bir dini və fəlsəfi təlimlərdə cavab tapmadığından o, öz yeni saf təlimini yaratdı. Dahi insan dünyaya bir toxum atdı, onu çüçərtmək gələcək nəsillərə qismət olacaq..."¹ Bu cümlənin ardınca bir neçə sətir nöqtələr gəlir, sanki jurnal nə isə demək istəyib, lakin buna imkan verilməyib. Unutmaq lazım deyil ki, həmin illər mürtəceşovist terroru dövrü idi – mühafizəkar, monarxist, pravoslav dairələrin nümayəndələri 1905-1907-ci illərin inqilabının nailiyyətləri əleyhinə çıxış edirdilər.

Həmin ərəfədə "31 və 32-ci saylarında yerləşdirdiyi şəkil və mətnlərdə şəxslərə yolverilməz münasibət göstərilməsi, onları masqaraya qoyulması şəhər əhalisinin böyük hissəsində narahatçılıq oyatdığı üçün"² Tiflis mətbuat işləri üzrə Komitənin tələbi ilə jurnal müvəqqəti bağlanmışdı. Sonrakı illərdə də jurnal nəinki yolverilməz mətnlərin çapına, həmçinin bu və ya digər nömrənin buraxılmasına diqqətsiz yanaşdığına görə dəfələrlə inzibati cəzalara məruz qalmışdı. Bunu, Bakıda mətbuat işləri üzrə inspektor Y.Boqoslovskinin Qafqaz senzura komitəsinə ünvanlandığı hesabat təsdiq edir. Hesabatda qeyd edilir ki, "Kaspi" mətbəəsində çapdan çıxmış jurnalın senzuraya təqdim olunan nüsxələrinə (№52, 1909-cu il – L.H.) vərəq əlavə edilmişdi. Bu, inspektorun fikrincə, qanuna ziddir: "İnzibati tədbir atılmalı idi, belə ki, vaxtaşırı nəşrlərin buraxılması qaydalarına dair qanun dəqiq göstərişlər vermir, yəni redaktorun, nəşirin imzası, mətbəənin firması, nəşr şərtləri harada yerləşdirilməlidir; nəşrin adı, buraxılan gün hansı şriftlə yazılmalıdır, təqvim məlumatları harada verilməlidir; səhifələr nömrələnməlidirmi ..."³ Göründüyü kimi, Y.Boqoslovski qəzet və jurnal nəşrinin adı qaydalarına dair mühüm məsələlər qaldırırdı. O, bildirirdi ki, "administrasiya

¹ "Ciqit", 1908, №33, s. 5.

² GMA: F.480, siy.2, iş 32, v.55.

³ Yənə orada, iş 789, v.4.

üçün, mətbuata, kitabxanalara və s. nəzarət edən şəxs üçün sadalanan məlumatların zəruriliyinə şübhə ola bilməz, amma qanunda bunlar barədə dəqiq göstəriş yoxdur".¹

Səhv və xətalər K.Karqanovun digər nəşri – 1913-cü ilin aprelin 14-də işıq üzü görən "Biç" jurnalında da müşahidə olunurdu. Bu jurnal yenidən bağlanmış "Ciqit" jurnalının əvəzinə yaradılmışdı. Arxiv məlumatlarına görə, K.Karqanov "məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunaraq nəşirlik hüququndan məhrum edilmişdi".² Təhlil edilən dövrdə "Ciqit" jurnalının bağlanması işi hələ sona çatmamışdı və, bu səbəbdən, "Biç" jurnalını K.Karqanovun bacısı Yelena Karqanova, Boqoslovskinin dediyi kimi, "yalançı nəşir", imzalayırdı.³ Bu, "Biç" adıyla Bakıda nəşr edilən birinci jurnal deyildi. 1909-1910-cu illərdə V.A.Paramonov həmin ad altında jurnal buraxırdı. Jurnal oxuculara gah ədəbi-bədii jurnal və ya almanax kimi, gah da satirik və yumoristik nəşr kimi təqdim olunurdu. İstefada olan kollejski rəqistrator Vladimir Aleksandroviç Paramonov həmin vaxt özünün digər satirik və yumoristik "Bakinskoye qore" jurnalını da buraxırdı. Bu jurnalın nəşrinə icazə 9 dekabr 1908-ci il tarixdə verilmişdi.⁴ Arxiv və kitabxanalarda həmin jurnalların nüsxələri natamam olduğundan onların dövrüliyü və bağlanması haqqında nə isə demək çətinidir. Bu sözlər "Ciqit" jurnalına da aiddir – jurnal fasilələrlə 1918-ci ilin fevralına kimi çıxmışdı. Lakin N.Axundovun məlumatlarına görə, "Ciqit" jurnalının sonuncu, otuz altıncı nömrəsi 18 dekabr 1916-ci il tarixdə nəşr olunub.⁵

Həm tərtibatına, həm məzmununa görə adları çəkilən jurnallar bir-birinə çox bənzəyirdilər. Xüsusi ilə hər iki "Biç" və "Bakinskoye qore" jurnalları. Mövzular da – II Sultan Əbdül

¹ GMA: F.480, siy.2, iş 789, v.4.

² Yənə orada, iş 963, v.1.

³ Yənə orada.

⁴ GMA: F.480, siy.2, iş 22, v. 112.

⁵ Azərbaycan dövrü mətbuatı /1832-1920/. Bibliografiya / Tərtib edən N.Axundov. Bakı: EA MEK, 1987, s.38.

Həmid, gənc türklər hərəkatı, Bakı obivatelləri və s. – eyni idi. Naşir V.Paramonov türk sultanının devrilməsini şövqlə qarşılayır və yenilənmiş Türk GMA: F.480, siy.2, iyəyə böyük ümidlər bəsləyirdi.¹

Digər jurnallar kimi V.Paramonovun “Biç” jurnalı Bakı şəhər dumasının sədri N.Rayevskini tənqid etmək fürsətini əldən buraxmırdı. “Şəhər başçısıyla müsahibə” adlı felyetonda N.Rayevski oxuculara öz mənfəətini güdən və vəzifə sahibləri və varlıqların firavanlığı üçün çalışan məmur kimi təqdim edilir: “Danışmağa söz tapmadız!...Heç olmasa bu divarlardan utanın, əzizim!... Məgər bizi bura fağır obivatelin maraqlarına xidmət etməkdən ötrü dəvət ediblər?!”²

Həmin nömrənin axırıncı səhifəsində N.Rayevskini rüşvət-xorluqda suçlayan karikaturalar dərc edilib. Ona üzərində inisialları və qədri yazılmış pulla dolu çamadan təklif edirlər. Lakin o, sevinclə açanda çamadanı onun içindən vəba şəklinə kabus çıxır.³

Jurnal regionun ictimai-siyasi məsələlərindən kənar qalmırdı. Fəciəli nəticələrə gətirmiş Azərbaycan-erməni münaqişəsi həmin vaxta qədər səngimisdə, amma tərəflər bir-birini bağışlamamışdı, yaxın keçmişdə baş vermiş hadisələr unudulmamışdı və arabir jurnalistlərin məqalələrində “soyuq müharibə” formasında özünü büruzə verirdi. İndi həmin münaqişəyə münasibət eyni zamanda ermənilərin Osmanlı imperiyasında vəziyyətlərindən narazılıq kontekstindən də bildirilirdi. Osmanlı imperiyasında ermənilərin mövcud durumunu təhlil edən ermənipərəst müəlliflər onların Zaqafqaziyada, o cümlədən Bakıda vəziyyətləri ilə müqayisələr aparırdılar. Bu baxımdan Bakıda çıxan iki nüfuzlu qəzetin – “Kaspi” və “Baku” qəzetlərinin ermənilərin Osmanlı imperiyasında vəziyyətinə dair polemikasına “Biç” jurnalının münasibəti maraqlıdır. Jurnal “Baku” qəzeti-

nin mövqeyini fitnəkar adlandırır və hesab edir ki, bu özünü jurnalistlər arasında ədavətin qızıqdırılmasında göstərir: “İki qəzet – “Kaspi” və “Baku” arasında hərbi süllə pozulmuşdu. “Müsəlman” orqanından olan c. Ağayevlə və bir müddət əvvəl Qafqaz ermənilərinin millətçi arzu və istəklərinin ən sadıq ifadəçisinə çevrilən qəzetin nümayəndəsi c. Kaçaznuni arasında atışma başlanıb”.¹ Jurnalın yazdığına görə, belə ittihamlar “Novoye Vremya” qəzetindən M.Menşikovun və ya “Pusskoye Znanya” qəzetinin dilindən düşdükdə başa düşünüləsidir, lakin yerli mətbuatın bu haqda yazması heyrət doğurur: “Millətçilik və separatizm, “Vesti” qəzetinin fikrincə, erməni və müsəlman burjuaziyasına və onların Kaçaznuni və Ağayev kimi ideoloqlarına xasdır. Bu xalqların demokratik təbəqəsi heç vaxt milli ehtiyaclar barəsində düşünmür, onlar üçün belə ehtiyaclar mövcud deyil, çünki, çoxdan deyilib: “Proletariatın vətəni yoxdur!” və ya “Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!”² Nəşrin təbirincə, yalnız “qarnı ac”³ proleteriat səliqəli və savadlı burjuaziyaya xas vətənpərvərliyin məsarifləri haqqında səhv qənaətə gələ bilər: “bütün bunlar “öz xalqına sonsuz məhəbbətdən” irəli gəlir. Əgər Kaçaznuni Ağayevin türk vətənpərvərliyinə, Ağayev isə Kaçaznununin hayk vətənpərvərliyinə hörmətlə yanaşmasa, əgər onların hər ikisi “öz xalqlarını” az sevsəydilər, bu halda onlar səmimi olardılar, xalq üçün də yaxşı olardı!”⁴

Daimi yaşamağa Osmanlı imperiyasına köçən Ə.b.Ağayev “Kaspi” ilə əməkdaşlığı davam etdirirdi. Qəzetin “Türkiyədən məktublar” rubrikasında onun İstanbuldan göndərdiyi müasir Türkiyəyə, onun daxili və xarici siyasətinə, hökumətin fəaliyyətinə, yeni formalaşmış parlamentin üzvlərinə həsr olunmuş və digər mövzularda məqalələri dərc edilirdi.

¹ “Bakinskoye qore”, 1909, №10, s.2.

² “Biç”, 1909, №1 ¼, s.2.

³ Yenə orada, s.8.

¹ “Biç”, 1909, №4, s.3.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

Onun məqalələri Osmanlı imperiyasında cərayən edən siyasi hadisələrin dərin təhlililə seçilirdi. Ə.b.Ağayevin polemikaya səbəb olmuş məqaləsində Osmanlı imperiyasında siyasi vəziyyət haqqında danışılırdı və bildirilirdi ki, həmin zaman ölkədə yeganə siyasi partiya kimi gənc türklərin yaratdıqları “İttihad və Tərəqqi” partiyası fəaliyyət göstərirdi. O.Kaçaznuni isə bu fikirlə razılaşmır: “Cənab Ağayev nəinki mənim dediklərimi, hətta öz söylədiklərini belə unudur. Cənab Ağayev “Əhrrar” partiyası haqqında yazmışdı, onların məramnaməsini təhlil etmişdi, nəticələr çıxarmışdı. O,”Daşnaksutyun” partiyasını da qeyd etmişdi, partiyanın “İttihad”la razılaşmasını təqdirəlayiq saymışdı və bu əsasda gözəl perspektivlər qurmuşdu...”¹ Ola bilsin ki, digər məqalələrində Ə.b.Ağayev adıçəkilən partiyalar haqqında danışmış, lakin, özünün dediyi kimi, “İttihad və Tərəqqi” partiyasını qeyd edəndə, o, “osmanlı cəmiyyətinin yalnız müsəlman hissəsini nəzərdə tuturdu”².

Bununla bağlı “Biç” jurnalının gəldiyi qənaət kifayət qədər qərəzlidir. Öz dövlətlərinin qüdrət və şöhrətini burada yaşayan müxtəlif xalqlara dini dözümlüklə yanaşmaqla uyğunlaşdırma bilmiş İsveçrə, Böyük Britaniya, Avstriya kimi ölkələrin tarixindən nümunələr gətirən jurnal Osmanlı imperiyasını bu ölkələrin inkişaf yolunu seçməyə dəvət edir: “Bir dahi mütəfəkkirin fikrincə, Avstriyanın tərəqqisi o vaxt mümkün olar ki, burada yaşayan xalqlara təməli möhkəm hüquqi mövqelər verilsin. Hörmətli Kaçaznuni də özünün dərin məzmunlu məqalələrində belə nəticəyə gəlir”³. “Təməli möhkəm hüquqi mövqelər” deyəndə ermənilər Osmanlı imperiyası və Azərbaycan qarşısında məhz belə tələb qoyurdular və hal-hazırda da qoyurlar. Bu zaman ermənilər tələblərini həmin ölkələrin ərazisində çoxsaylı olduqları və kompakt yaşadıkları ilə əsaslandırırırlar. Lakin nədənsə onlar Fransada, Hollandiyada, ABŞ-da, İranda və başqa

¹ Kaçaznunun cənab Ağayevə cavabı. “Baku” qəz., 1909, №229, s.3.

² Yənə orada.

³ “Biç”, 1909, №4, s.4.

dövlətlərdə də kompakt yaşadıklarını “unudurlar” və muxtariyyət tələbini dillərinə gətirmirlər.

Görünür “Kaspi” və “Baku” qəzetləri də “Biç” jurnalının tənqid və tənbeh hədəfi olublar. Nəşrlər arasında bağlanmış “hərbi sülh”, jurnalın fikrincə, “bizim tanış dükançıların rəqabəti kimi mənfəətpərəstlik üzərində qurulmuşdu!”¹ Jurnal hesab edirdi ki, buna bənzər diskussiyalar açmaqla, həmçinin redaksiyanın işini təkmilləşdirməklə hər iki nəşr öz auditoriyasını genişləndirməyə çalışır. Redaksiyaların fəaliyyətini dükançıların mübarizəsi ilə eyniləşdirən jurnal yazırdı: “Onların istifadə etdikləri mübarizə üsulları da eynidir. Biri “xüsusi məktublar” şöbəsi açır, o birisi dərhal bunu edir. Biri “axşam xronikası” açır, o birisi təkrarlayır və i.a.!”²

Bəllidir ki, bütün hallarda sağlam rəqabət, istər qəzetlər, istər dükançılar arasında olsun fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir, alıcının bazara və ya qəzet köşkünə cəlb etmək yolları barədə düşündürür. Qəzetləri tənqid edən “Biç” jurnalı bir az hiyləgərlik edirdi – jurnal özü Bakıda, ümumiyyətlə Rusiyada nəşr edilən satirik jurnalların oxşarı idi, və, onlardan fərqli olaraq, az ömür sürdü və cəmi yeddi buraxılışdan sonra 1909-cu ildə bağlandı.

“Biç” adında digər jurnalı K.Karqanov nəşr edirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun birinci nömrəsi üzərində “tanınmış” N.Rayevskinin karukaturası olmaqla 1913-cü ilin aprelin 13-də işıq üzü görmüşdü. Bu dəfə o, Bakı-Şollar su kəməri layihəsi və tikintisinin rəhbəri, məşhur ingilis mühəndisi ser U.Lindleylə birgə təsvir edilmişdi. “Sürprizli yumurta” (Şəhər özünüidarəsindən bəkilərə hədiyyə)” adlı karukaturada hündürboylu, qədd-qamətli kişi (ser Lindley – L.H.) Bakı sakininə üstündə “Şollar su kəməri” yazılmış milad yumurtası təqdim edir. Kişi əlində içində 20 000 rubl pul kisəsi, qoltuğunda isə

¹ “Biç”, 1909, №5, s.3.

² Yənə orada, s. 5.

balaca N.Rayevskini tutub. Onun də əlində içində 5000 rubl kisa var. Lakin milad yumurtasından gözlənilən su kəməri əvəzinə qurbağa çıxır. Şəkilin altındakı mətnə yazılmışdı: “Obıvatel. Tanınmış Lindley və ondan az tanınmayan Rayevski, səxavətli hədiyyəyə görə sağ olun.../Obıvatel. Tfu sizə, rədd olun cəhənnəmə!...”¹

Məlum olduğu kimi, 1910-cu ilin mart ayında Ali hökmlə Bakı şəhərinə 27 milyon rubl dəyərində istiqraz vərəqəsinin buraxılmasına dair iki müqavilə bağlanmasına icazə verilmişdi. Bu məbləğin böyük hissəsi – 23,5 milyon rublu Bakı-Şollar su kəmərinin çəkilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Lakin içməli su mənbələrinin axtarışı, su kəməri və kanalizasiya xəttlərinin layihələrinin hazırlanması işi hələ 1899-cu ildə başlanmışdı. Bu işlərin görülməsini Bakı şəhər upravası Frankfurt-Maynda yaşayan ingilis mühəndisi ser Lindleyə həvalə etmişdi və bütün xərcləri öz büdcəsindən ödəyirdi. 1901-ci ildə ser Lindley Bakı şəhər dumasına müraciət edərək Quba qəzasında bulaq suları ehtiyatının həcminin müəyyən edilməsi üçün bir neçə buruq qazmaq üçün 30 min rubl vəsait istəmişdi, lakin rədd cavabı almışdı – qlasnılar Quba qəzasında kifayət qədər yeraltı suların olmasına şübhə ilə yanaşmışdılar. Qeyd edək ki, Lindleylə bağlanmış müqavilədə həmin işlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Belə olan halda H.Z.A.Tağıyev qazma işlərinin görülməsi üçün şəxsi vəsaitindən 25 min rubl ayırır. Ehtimal ki, karukaturada əks olunan Lindley və Rayevskinin əllərində pul tanınmış mesenatın su kəmərinin tikintisinə ayırdığı məbləğə işarədir. Yeri gəlmişkən, qazma işləri uğurla nəticələndi – Şahdağın ətəyində aşkar edilən böyük həcmdə yeraltı sular bu gün də Bakımı içməli su ilə təchiz edir.

Jurnal nəşr olunmağa başlayanda şəhər dumasının sədri N.Rayevski deyil, Luka Lavrentiyeviç Bıç idi. Kuban vilayətinin anadan olan Bıç Moskva Dövlət universitetinin hüquq fakültə-

¹ “Bıç”, 1913, №1, s.1.

sini bitirmişdi, bir neçə il idi ki, Bakıda ticarətlə məşğul olurdu, şəhər dumasına üzv seçilmişdi. Məhz onun şəhər təsərrüfatına başçılığı dövründə, 1917-ci ilin yanvarında Bakı-Şollar su kəməri işə salınmışdı və Şahdağın ətəyindəki yeraltı mənbələrin təmiz suyu Bakıya çatdırılmışdı.

Artıq “Bıç” jurnalının tənqid hədəfi Rayevski yox, Bıç olmuşdu. Jurnalın redaktoru A.Karqanov proqram məqaləsində oxuculardan istehza ilə “... mümkün ola biləcək anlaşılmazlıqlardan yayınmaqdan ötrü “Bıç” jurnalını şəhər başçısı Bıç ilə səhv salmamağınızı xahiş edirəm”¹ yazmışdı. Nəşr etdiyi jurnalın məqsəd və vəzifələrini sadalayan redaktor bunların bəzilərini satirik şəkildə qeyd edir: ““Bıç” mütərəqqi jurnalıdır və “geriyə çəkilmə” ifadəsini heç cür qəbul etmir;... “Bıç” şəxsiyyətlərə baxmayaraq onların bütün nöqsanlarını qamçılayacaq: oğru hər vaxt oğru, faişə - faişə, dələduz -dələduz adlandırılacaq...”²

Bundan əvvəl “Ciqit” jurnalını nəşr edən və dərc etdiyi satirik mətn və karukaturalara görə dəfələrlə cəzalanmış redaktorun fikrincə, Rusiyada satira və yumorun yolu tikanlı və əzablıdır, çünki, əsas satira obyektləri – bayağılıq, rəzillik, tüfeylilik “ayıb sayılmır, hər tüfeyli və hər heyvərə başıuca gəzir”³. Bu adamlara ehtiram, qurduqları yaxşı əlaqələr, hamının onlara baş əyməsi redaktoru təəccübləndirir. Onlar özlərini fəvqəlbəşəri hiss edirlər: “Belə insanın psixikasını təsəvvür edin. Hamı ona hörmət edir, ilahiləşdirir və bircə satirik jurnal cəsarət göstərüb ona hörmətsiz yanaşır. “Fəvqəlbəşər” özündən çıxır, ora-bura donos yazır... Özü kimi heyvərələr onun tərəfini saxlayır, və jurnalına qarşı yürüş başlayır, ölüm-dirim savaşı gedir...”⁴

Redaktor bildirir ki, satirik və yumoristik jurnal buraxmaq yolunu seçən hər kəsin aqibəti belədir. Redaktorun mövqeyi “Qırmızı yumurta” adlanan üç karikaturalardan birində öz əksini

¹ “Bıç”, 1913, №1, s. 3.

² Yenə orada, s.1.

³ Yenə orada, s. 3.

⁴ Yenə orada.

tapır. İri pasxa yumurtası üç müxtəlif hallarda təsvir edilib: redaktorlar üçün yumurta həbsxana qafəsində, qapıçılar üçün peşqəslə dolu, obivatellər üçün isə nə tramvay, nə işıqlandırılmış küçələr, nə abad şəhər görməyəcəklərini bildiren sözlərlə birlikdə şiş şəklinə verilmişdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının daimi qəhrmanı və həmsöhbəti molla Nəsrəddin kimi “Biç”in də daimi hekayəçisi var idi: “Karapet və Zərbala” və həmçinin “Baqdasar və Feyzulla”. Onların dördü də rus dilində danışarkən sözləri ləhcə və təhriflə tələffüz edilirdi:

“- Karapet, mi pirişol!/- A zaçim mi pirişol, Zərbala?”¹

Erməni və azərbaycanlı obivatellər xarici görkəmlərinə görə də bir-birlərindən seçilmirlər. Fərq yalnız onda idi ki, Karapet saqqallı, Zərbala isə bıqlıdır. Baqdasar-Feyzulla cütlüyündə isə tərsinə - erməni bıqlı, azərbaycanlı saqqallıdır. Bundan başqa, Karapet və Feyzulla başlarına milli papaq qoyur, Baqdasar və Feyzulla işə “avropalaşaraq” silindrə üstünlük vermişlər, lakin hər ikisi əlinə təsbəh alıb. Dördü də yerli, ehtimal ki, cəmiyyətdə müzakirə edilən problemlərdən qeybət qılırlar. Karapet narahət edən məsələlərin həlli üçün siyasi partiyalar, təşkilatlar, komitələr yaratmağı təklif edir. Zərbala onun təklifi ilə razılaşıb, ancaq həbsdən ehtiyatlanaraq kənarında qalmağa üstünlük verir: “Zərbala, dayan, hara qaçırsan, niyə qaçırsan...”² Baqdasarla Feyzulla da şəhər təsərrüfatı, su təchizatı, nəqliyyat, küçələrin işıqlandırılması kimi yerli məsələləri müzakirə edirlər.

Satirik və yumoristik yönümünə baxmayaraq jurnal şəhərin ictimai həyatının məsələlərinə bəzi hallarda ciddi yanaşır. Belə ki, nömrələrin birinin titullarında müxtəlif millətlərə və məzhəblərə mənsub insanların tanınmış Bakı mesənəti Ağa Musa Nağıyevin büstü önünə gül-çiçək qoyurlar. Başlıqda oxuyuruq: “Şəhər xəstəxanasının tikintisinə 300.000 rubl ayıran

xeyriyyəçi Ağa Musa Nağıyev Bakıda göz müalicəxanasının tikintisinə də 100.000 rubl pul verir”.¹ Şəkilaltı mətnə yazılıb: “Musa. – Nə quraşdırmırsız burada? Obivatel. Səxavətli xeyriyyəçiliyinə görə Ağa Musa Nağıyevin heykəlidir./ Hansı səxavət danışırırsınız? ... Biz yenə pul ayıracayıq, amma qorxuram nə mən, nə sizlərdən kimsə mənim xeyriyyəçiliyimin bəhrəsini görməsin. Bizim Uprava sanki xəstədir... axsaqdır... hərəkətsizdir...”² Sözsüz ki, həmin vaxt Bakıda A.M. Nağıyevin heykəli olmayıb, elə indinin özündə də yoxdur. Onun heykəlini çəkən qəzet şəhər əhalisinin A.M. Nağıyevə onun faydalı işlərinə görə minnətdar olduğunu bildirmək istəyirdi. Haqqında danışılan xəstəxananın tikintisi 1918-ci ildə başa çatmışdı və bu gün xeyriyyəçinin adını daşıyır. Onun layihəsini istedadlı mülki mühəndis N.Q. Bayev hazırlamışdı. Xəstəxananın binası H (kiril əlifbası ilə, xeyriyyəçinin soyadının rus dilində birinci hərfi – L.H.) formasındadır, 100 min kv. m artıq ərazidə yerləşir, 1000 çarpayıya hesablanıb. Təəssüflər olsun ki, xəstəxanaya A.M. Nağıyevin adı yalnız 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra verilmişdi.

Sələfi “Ciqit” kimi “Biç” jurnalı da inzibati cəzalara məruz qalmışdı. Bu, Bakıda mətbuat işləri üzrə inspektor Y. Boqoslovskinin Qafqaz senzura komitəsinə təqdim etdiyi hesabatdan aydın olur. Belə ki, hesabatların birində onun tərəfindən “Bakı şagirdlərinin əksəriyyətinin evdə və evdən kənarında məşğulliyətləri və vaxt keçirmələri” adlı karukaturasının həqiqətə uyğun gəlmədiyindən buraxmadığını bildirilir. İnspektorun zənnincə, karukatura “yerli təhsil müəssisələrinin şagirdlərini veyillənməkdə, sərxoşluqda və xuliqanlıqda ittiham edirdi”.³ Daha sonra Y. Boqoslovski hesabatda göstərir: “Eybəcərlik hər yerdə ola bilər, lakin ayrı-ayrı faktları hamıya, xüsusi ilə təhsil alan gənclərə, şamil etmək düzgün deyil. Bu, məktəb rəhbərliyinə, təhsil

¹ “Biç”, 1913, №11, s. 8.

² Yenə orada.

¹ “Biç”, 1913, №31, s. 1.

² Yenə orada.

³ GMA: F.480, siy.2, iş.963, v.1.

verənlərə toxunur və dövlət təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini tənqid üçün əhaliyə fürsət verir. Mən Karqanova yazını dəyişməyi, yəni “əksəriyyəti” əvəzinə “bəziləri” yazmağı təklif etdim, lakin o razılaşmadı və həmin karikatürünün dərc edilməsi qadağan olundu”.¹ Növbəti dəfə Y.Boqoslovskini jurnalın 1914-cü ilin 42-ci sayında dərc edilən “O, belə istəyir” karikatürası “qəzəbləndirmişdi”. İnspektorun yazdığına görə, karikatürada “rus xalqı ayırıcına, ayriyağ, qarnı şişkin və, ümumiyyətlə, çox eybəcər təsvir edilmişdi”.² Bu səbəbdən karikatürə nömrədən çıxarıldı. Jurnalın 46-cı sayında verilmiş “Düşmənin Rusiya üzərinə qəti və inadlı hücumu” karikatürasının aqibəti eyni olmuşdu. Şəkildə “Rusiya palıd ağacı formasında təsvir edilmişdi, ağacın altında səfeh İvanuşka kimi təsvir olunmuş rus kəndlisi durmuşdu; palıdın üzərinə cuman Almaniya, Avstriya və Türkiyə onu kökündən parça-parça edirlər. Düşmənin təzyiqinə dözməyən Rusiya yıxılır, ağac altında qalan düşmən əzilir, amma məhv olmur. Vilhelm ağacın altından rus kəndlisinə yumruğunu göstərir, xalq sevinir, lakin aydın deyil nəyə: Rusiyanın yıxılmasına yoxsa düşmənin vəziyyətinə”.³

Y.Boqoslovskinin qənaətinə görə, K.Karqanov belə karikatüraları bilərəkdən, özü də mütəmadi dərc edirdi, bu isə “rus xalqını və Rusiyanı”⁴ alçaltmaq demək idi. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir – “Biç” jurnalı tənqid atəşinə yalnız Rusiyanı və rusları tutmurdu. Milli və millətlərarası məsələlərdə əsas tənqid hədəfi Osmanlı imperiyası, ardınca Almaniya və yalnız bunlardan sonra Rusiya idi. Görünür, hakimiyyət mənsubları başqa cür fikirləşirdilər.

Bakıda rusdillə satirik mətbuatın təşəkkülü illərində “Vay-Vay” yumoristik-satirik həftəlik jurnal işıq üzü görmüşdü. Jurnalı nəslən dvoryan Aleksandr Yulyeviç Olendski yaratmışdı. O,

¹ GMA: F.480, siy.2, iş.963, v.1.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

⁴ Yəni orada.

həmin dövrdə “Kaspi” qəzetinin “Na letu” (“Ötəri” – L.H.) rubrikasının daimi aparıcısı idi. İllüstrativ və karikaturlu jurnalın nəşrinə icazəni Y.Olendski 6 mart 1908-ci ildə almışdı. O, öz jurnalını satirik mətbuat üçün səciyyəvi proqram üzrə çap etmək niyyətində idi – “yumoristika sahəsindən məqalələr, rus və xarici həyatın siyasi və ictimai mövzularına dair satira” və i.a.¹

Jurnalın birinci nömrəsi nəşrə şəhadətnamə alındıqdan dərhal sonra, martın 9-da çıxmışdı. Baş məqalədə redaktor jurnalın adını əsaslandırır. Onun təbirincə, Şərq adamının leksikonundan götürülmüş bu söz “həm qorxu, həm razılıq, həm hey-rət...” ifadə edir.² Redaktor yazırdı: “Bizim oxucu dostumuzun jurnalı vərəqləyib ucadan “vay-vay” deməsi və bununla da bizim ünvanımıza xoş təəsürratlarını bildirməsi redaktor üçün ən yüksək mükafat olardı. İstərdik ki, bizim oxucularla əlaqələrimiz qurulsun – bunsuz heç bir ədəbi iş uğur qazana bilməz”.³ Olendskinin etirafına görə, gülüşün yersiz olduğu vaxtda satirik nəşrin buraxılması “hansı əzablar hesabına başa gəldiyini danışmağın mümkün olmadığı” halda insanları güldürəcək nə isə yazmaq çətindir. Baş məqalədən aydın olur ki, təhlil edilən dövrdə mətbuatın sürətli inkişafına baxmayaraq mövcud mətbəə və litoqrafiyalarda rəngli jurnal çapı o qədər də asan deyildi. Mətbəə və litoqrafiyaların texniki cəhətdən təchizatı aşağı səviyyədə idi. Bu məsələyə toxunan redaktor bildirirdi: “Belə növ nəşrlər buraxmaq üçün bizim şəhərdə şərait yoxdur. Kustar iş metodlarıyla barışmalı olursan, öz zəhmətinin məhsulu üstündə əsirsən və gözlənilməz xırda-para işlər səni birbaşa vəzifələrinin icrasından yayındırır. Beyində: “Görəsən tökmə alınacaq? Çapçı dərhal uyğunlaşacaq?” kimi traqizm dolu suallar fırlananda gül-məli bir şey yazmaq mümkündürmü...”⁴

¹ GMA: F.480, siy.2, iş.232, v.19.

² “Vay-Vay”, 1908, №1, s.2.

³ Yəni orada.

⁴ Yəni orada.

Xarici baxımından jurnal şəhərdə çıxan digər satirik nəşrlərdən, demək olar ki, seçilmirdi. Bircə illüstrasiya və karikaturların sayı bir qədər çox idi. Jurnalın ilk nömrəsinin çıxması Novruz bayramının birinci gününə təsadüf etmişdi. Azərbaycanlılar Novruz şirniyyat, şam, boyanmış yumurta və s. qeyd etdiyi halda rəssam Rotter bayramı Aya tüfəngdən güllə atmaq kimi təsvir etmişdi və karikatürünü “Şeytan oradadır yoxsa aşığıda?”¹ adlanlandırmışdı. Ayardır ki, rəssam Novruz və Qurban bayramlarını səhv salıb – Qurban bayramında müsəlmanlar müqəddəs Mədinə və Məkkəyə gedirlər, Kəbənin ətrafını dolayırlar, ziyarət günlərinin birində şeytanı qovmaq üçün onun tərəfinə daş atırlar. Karikatürünün gizli mənasını müəllifin milli və dini bayramların mənasını ləkələmək kimi izah etmək olar. Yeri gəlmişkən, sovet dönməsində də bolşeviklər həmin bayramları birmənalı qəbul etmirdilər, yalnız mənfi, təcavüzkar hesab etdikləri məqamları önə çəkirdilər. Ümumiyyətlə, aqresiya satirik jurnalların ruhunda idi. Bu baxımdan “Vay-Vay” jurnalı digərlərindən seçilmirdi. İkinci sayında “Bir yubiley haqqında” karikatürə dərc etdikdən sonra jurnalın tirajının müsadirəsini təsadüfi saymaq olmaz. Söhbət Qafqaz canişini qraf İ.Voronsov-Daşkovun yubileyindən gedirdi. Karikatürdə canişinin Tiflisdə yerləşən iqamətgahına onun əsas opponentləri – “Novoye Vremya” qəzetində çalışan tanınmış publisist M.O.Menşikov (1859-1918) və həmin qəzetin nəşri A.S.Suvorin (1876-1912) buludların içindən hücum edirlər. Jurnalın müsadirəsini məqsəduyğun saymayan Boqoslovski Mətbuat komitəsinin sədri Kolobova ünvanladığı hesabatda bütün şəkillərin dərcinə icazə verdiyini bildirir və göstərir ki, onlarda “senzura nizamnaməsinin, mətbuat haqqında yeni qanunların, mütləq qətnamələrin tələblərini pozan və ya ictimai asayişə təhlükə yaradan heç bir şey yoxdur”.² Onun sözlərinə görə, müəllifin ideyası “ola bilsin ko-

bud işlənilib, lakin, bununla belə, xoşagəlimlidir, şəkilə verilən mətndən onun mənası aydın seçilir”.¹ Şəkili müşayət edən mətndə yazılmışdı: “Buludlar yox, Novoye Vremya ildırım çıxır”. Y.Boqoslovskinin fikrincə, həmin cümlə pis məna kəsb etmir: “İldırım və çirkli sellər buludlardan tökülür, bu isə yalnız xəyali qəzet Yupiteri – Suvorinin...əlinə qələm Menşikovun, pudluq idman daşı gəzdirən Sazanoviçin qəzəb və zəifliyindən xəbər verir... Onların qəzəbi ...zəifdir, belə ki, iqamətgah (şəkilin aşağısında) partıldayır və işıq saçır. Şəkil Suvorini və başqalarını kəskin və güclü formada masqaraya qoyur. Mən heç cür razılaşa bilmərəm ki, şəkil gizli formada Canişin həzrətlərinin şəxsiyyətinə hörmətsizlik ifadə edir”.² İnspektorun fikrincə, Qafqazda xidmət etdiyi müddət ərzində qraf İ.Voronsov-Daşkov “erməni-tatar münasibətlərinin nizama salmaqla, zərər çəkmiş əhəliyə qayğı göstərməklə”³ bölgənin müxtəlif xalqlara mənsub əhalisinin dərin hörmətini qazanmışdı. Digər tərəfdən, o, “yerli dillərdə çıxan mətbuata xeyirxah münasibət bəsləmişdi, Qafqazda ali təhsil müəssisəsinin təşkili məsələsində real addımlar atmışdı”.⁴ Y.Boqoslovski hesab edir ki, canişinə münasibətdə redaksiyanın fikrində qərəz olmayıb. Karikatürə dərc etməklə jurnal “satirik nəşrə xas formada hörmətli yubilyara rəğbətini bildirib, onun düşmənlərini lağa qoyub”,⁵ Tiflis Mətbuat komitəsi isə bunu, Y.Boqoslovskinin zənnincə, düzgün qiymətləndirməyib.

Növbəti sayında jurnal “Puç olmuş arzu” adlı felyeton dərc etmişdi. Bu material sanki müsadirəyə cavab idi. Jurnalın fikrincə, müsadirə nəşrin və redaktorun həbsi ilə nəticələnmə bilirdi: “O, redaktor idi, onu qalada saxlamaqla bir il həbsə məhkum etdilər. Bu, onun çoxdankı arzusu idi./ Qala!/ Redaktorun

¹ “Vay-Vay”, 1908, №1, s.8.

² GMA: F.480, siy.2, iş. 234, v.20-21.

¹GMA: F.480, siy.2, iş. 234, v.20-21.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

⁴ Yəni orada.

⁵ Yəni orada.

ürəyincə olan bu söz nə qədər cazibəlidir...”.¹ Bu misraların müəllifinin A.S.Puşkini təqlidi etməsini görmək çətin deyil.

Jurnalin sonrakı nömrəsinin çıxması və ya sonrakı nəşri haqqında söz demək çətindir, belə ki, nə yerli, nə xarici kitabxana və arxivlərdə jurnalın nüsxəsi aşkar etmək mümkün olmayıb. Təhlil edilən dövrdə Bakıda “Adskaya poçta” və “Bakinskiye strelı” adları altında daha iki satirik nəşr çıxdı. Lakin onların tam nüsxələri arxiv və kitabxanalarda saxlanılmayıb. “Bakinskiye strelı” qəzet idi, redaktorun niyyətinə görə, gündəlik olmalıydı, amma artıq ikinci nömrə yubanaraq beş gün gec çıxmışdı. Sonrakı nömrələrin çıxıb-çıxmaması haqqında məlumat olmadığından bu haqda fikir söyləmək çətindir. Çox cüzi arxiv materiallarından və qəzetin bu günə gəlib çıxmış 1-2 nömrəsindən bəlli olur ki, sözügedən hər iki nəşrin redaktoru Temir-Xan-Şura şəhəri meşşarı Pinxos Aronoviç Polyusuk olmuşdur, həm də “Bakinskiye strelı” qəzeti “Adskaya poçta” jurnalının əvəzinə çıxdı. Redaktorun yazdığına görə, “Adskaya poçta” jurnalı “Bakı incəsənətinin çirkabında ilişib qalmışdı, müəyyən edilən vaxtda şəkilləri çatdırmağı üzərinə götürən rəssam “Terentyevka”ya üstünlük vermişdi və, beləliklə, jurnal şəkilsiz qalmışdı. Yoldaşın köməyinə gəldik və jurnalı bizim qəzetlə əvəz etməli olduq”.²

N.Axundovun məlumatlarına görə, “Adskaya poçta” jurnalının 10 sayı işiq üzü görmüşdü.³ Nəşrə şəhadətnamə P.A.Polyusuka 1910-cu ilin yanvarın 23-də verilmişdi⁴, fevralın 19-da isə satirik mətbuatın ənənəvi personajları – şəhər başçısı N.Rayevskinin, “Ambarsum və Abdulla”nın (“Biç” jurnalının “Karapet və Zərbala” ruhunda) karikaturları ilə jurnalın A4 formatda birinci sayı çıxmışdı. Titul səhifəsində Rusiya Nazirlər Kabinetinin sabiq və fəaliyyətdə olan sədrləri S.Y.Vitte və P.A.Stolipinə həsr

olunmuş karakatura verilmişdi: “Vitte. Mən Çin dəmiryolunu çəkmişəm, həmin yolla heç olmasa yaponlar Xarbinə qədər gəlib çıxdılar. Sizin yardımçı yollarınız nə fayda verəcək?/ Stolipin. Sizin yol asiyalıları bizim ölkəyə gətirdi, mənim yollarım isə bizlə çoxdan maraqlanan dünyanın ən böyük mədəni dövlətlərini gətirəcək”.¹ Göründüyü kimi, söhbət XIX əsrin sonunda qərb dövlətlərinin Şərqi Asiyada və Uzaq Şərqdə fəallığının artmasından narahat olan Rusiyanın inşa etdiyi Transsibir dəmiryolundan gedir. Həmin vaxt Rusiya maliyyə naziri vəzifəsini tutan Vittenin təkidiylə Çin-Şərq dəmiryolu Mançuriyanın ərazisindən çəkildi. Nazirin fikrincə, belə olan halda Mançuriyanın istelası asanlaşdı. Digər təklif Rusiyanın Şərqi Sibir və Uzaq Şərq ərazilərinin iqtisadi və sosial inkişafına nail olmaq məqsədi ilə dəmiryolunun Amur çayı boyunca çəkilməsindən ibarət idi. 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsində Rusiyanın məğlubiyyəti Vittenin səhv mövqedə olduğunu nümayiş etdirdi və, öz növbəsində, Amur dəmiryolu xəttinin çəkilişini tezləşdirdi. Amur dəmiryolunun tikintisi üçün vəsaiti Stolipin Dumadan 1908-ci ildə aldı. Yolun tikintisi 1916-cı ildə, onun faciəli ölümündən sonra başa çatdı. Öyrənilən dövrdə isə reformator baş nazirin təklif etdiyi islahatlar həm dövlət məmurları, həm onu inqilabın düşməni adlandıran xalq kütlələri tərəfindən anlaşılmırdı. Barışmaz opponent olan tanınmış siyasətçinin karakaturasını verməklə “Adskaya poçta” əsas məsələlərdə - mütləqiyyətin qorunması və Rusiya imperiyasının qüdrətinin möhkəmlənməsi məsələlərində hər ikisinin eyni siyasət apardığını göstərmək istəyirdi.

Rusiyada Trassibir dəmiryolu müzakirə edilirdisə, Bakıda təhlil edilən dövrdə ən iri layihə Bakı-Şollar su kəməri hesab olunurdu. İşlərin başlamasından bir neçə il ötməsinə baxmayaraq tikintinin sonu görünmürdü. “Şolların qolları” karakaturasında jurnal kəmərin tikintisinə ayrılan vəsaiti götürüb qayıqla üzüb gedən iş icraçılarının obrazları verilmişdi.² Görünür, bu

¹ “Vay-Vay”, 1908, №3, s.6.

² “Bakinskiye Strelı”, 1910, №1, s.1.

³ Azərbaycan dövrü mətbuatı /1832-1920/. Bibliografiya / Tərtib edən N.Axundov. Bakı: EA MEK, s.30.

⁴ GMA: F.480, siy.2, iş 461, v.7.

¹ “Adskaya Poçta”, 1910, №3, s.1.

² Yəni orada, s.4.

karukatura ilə jurnal pul alıb, lakin işi yubadan şirkət nümayəndələrinə işarə edirdi.

Birinci nömrəsi 10 may 1910-cu il tarixində çıxan “Bakinskiye Strelı” satirik qəzet də kəskin məsələlər qaldırmaq niyyətindəydi. Redaktor P.Polyusuk qarşısına böyük vəzifələr qoymuşdu. O, təvəssüflə bildirdi ki, “ilk zamanlar qəzet şəkilsiz çıxacaq, lakin yaxın gələcəkdə sifariş etdiyimiz klişeləri aldıqdan sonra şokillər də dərc ediləcək”.¹ Gündəlik satirik qəzet buraxmaq istəyən nəşir dərk edirdi ki, öhdəsinə “əyalətdə olmaz dərcəədə ucuz, kiçik qəzet yaratmaq, burada ümumi xəbərlər və zəruri məlumatlardan savayı satira və yumora kifayət qədər yer ayırmaq”² kimi ağır iş götürür. Redaktorun yazdığına görə, solğun gündəlik həyat heç də səmimi gülüşə həvəs oyatmır, daha çox təbəssüm doğurur. Böyük rus yazıçı-satirik N.Qoqolun “görünən gülüşü və görünməyən göz yaşlarını” unutmamaq vəsiyyətini sitat gətirən redaktor “gündəlik yumoristik kiçik qəzet təşəbbüsünü həyata keçirmək” vədinə sadıq qalacağını bildirir.³ Lakin redaktorun ambisiyaları onun imkanlarını üstələdi: Azərbaycan rusdilli mətbuat tarixində heç bir iz qoymadan qəzet bağlandı.

Araşdırılan dövrdə Bakıda daha bir həftəlik satirik jurnal – İsa bəy Aşurbəyovun nəşr etdiyi “Baraban” jurnalı çıxırdı. Məşhur Aşurbəyov nəslinə mənsub olan İsa bəy xeyriyyəçilik və maarifçiliklə məşğul olurdu, “İrşad” qəzetini maliyyələşdirirdi, “Hümmət” təşkilatının rəhbərliyində təmsil olunmuşdu, uzun müddət “Nicat” maarifçilik cəmiyyətinin idarə heyətinin üzvü və rəhbəri olmuşdu. Jurnalın redaktorluğu sonralar tanınmış siyasi və dövlət xadimi olmuş Behbud Ağa Şahtaxtlının üzərinə qoyulmuşdu.

N.Axundovun hesablamalarına görə, “Baraban” jurnalının 46 sayı işiq üzü görmüşdü: 6 – 1912-ci ildə, 40 – 1913-cü ildə.⁴

¹ “Bakinskiye Strelı”, 1910, №1, s.1.

² Yeno orada, s.2.

³ Yeno orada, s.1.

⁴ Azərbaycan dövrü mətbuatı (1932-1920). Bibliografiya, s.38.

Jurnalın ilk nömrəsi 18 yanvar 1912-ci il tarixdə çıxmışdı. Öz məqsədlərini oxucularına şeir formasında çatdıran “Baraban” yazmışdı ki, “Bütün axtaranları və ruhdan düşənləri, / Kədər və əzəb çəkməkdən yorulanları...”¹ ətrafında toplamaq niyyətindədir.

Jurnal birinci sayında “Nicat” cəmiyyətinin teatr bölməsinin rəhbəri olan nəşirin xeyriyyəçilik fəaliyyəti ruhunda oxucuların diqqətini şəhər, bütövlükdə millət üçün mühüm əhəmiyyəti olan mövzuya – imkanlı adamların maarifə, təhsil alan gənclərə, qabiliyyətli artistlərə maddi dəstək mövzusunə cəlb edir. “Mese-natlar” adlı felyetonda “Smexaç” təxəllüslü müəllif varyete və operetta aktrisaslarına milyonlar xərcləməyə hazır, amma həmin vaxt gənc və sonra məşhur səhnə ustası olmuş Mirzə Ağa Əliyev kimi milli teatr artistlərinin ağır maddi vəziyyətinə ürəyi yanmayan “müsəlman ziyalı”ndan danışır: “Hesablayın və görün həftə ərzində mən incəsənətə nə qədər pul xərcləmişəm. Və, bundan sonra gəlib məndən Mirzə Ağa Əliyevi soruşursunuz... Başa düşün, bəzən hər insanın hövsələsi tükənilir. Hər şeyin həddi olmalıdır ya yox? Bir öküzdən yeddi dəri soymazlar axı!...”²

Teatr mövzusunun davam edən jurnal teatr tamaşalarının redaksiyalar tərəfindən ədalətli resenziya edilməsi məsələsini gündəmə gətirir. Jurnal bildirir ki, bəzi redaksiyalar ifratçılığa qapılırlar, artistləri və onların oynadıqları tamaşaları amansızcasına tənqid edirlər. “Baku” qəzetində “Uqrumıy” təxəllüsü ilə yazan jurnalistin belə resenziyalardan bəziləriylə oxucuları “İqla” təxəllüslü (İ.Y. Qlaxenqauz – L.H.) müəllif tanış edir: “Bu resenzentin əsərlərindən bir neçə gözəl parça yaddaşımın dərinliklərində saxlamışam:” “Xanım Pantyuxina-Troskaya rolunu ifa bir təhər edirdi... Yeri gəlmişkən, biz başa düşə bilmirik, niyə xanım Pantyuxina-Troskaya səhnəyə çıxmazdan əvvəl özünü asmamışdı?” “Nesçastlivsev rolunda cənab Skalin-Skal-kovskini görəndə biz çox təvəssüf etdik ki, cinayət qanunları

¹ “Baraban”, 1912, №1, c.2.

² Yeno orada, s.8.

toplusunda onun kimi artistləri müddətsiz katorqaya göndərilməsinə nəzərdə tutan maddə yoxdur”.¹

“Kiçik səyahət” felyetonunda qarşısına maarifə, imkansız müsəlman ailələrindən şagirdlərə yardım və s. xeyriyyə məqsədləri qoymuş “Nicat” cəmiyyətindən danışan jurnal cəmiyyətin xəzinəsində vəsait olmadığını, vəsaitlərsən xoş niyyətlərin həyata keçirilməsinin mümkün olmadığını diqqətə çəkir. Müəllif cəmiyyətin yarandığı (“Nicat” müsəlman maarfçilik cəmiyyəti İbrahim Əjdər bəy Aşurbəyovun təşəbbüsü ilə 1906-cı ildə yaranıb – L.H.) ilk vaxtlarda göstərdiyi fəaliyyətdən danışır və bildirir ki, o zaman idarə heyətinin üzvləri başa düşürdülər ki, gözəl arzuların gerçəkləşməsi vəsait tələb edir. Jurnal yazırdı ki, “idarə heyətinin keçmiş ziyalı olmayan üzvləri qəzet nəşr edir, təqaüdcüləri qəbul edir və onlara böyük pullar verirdilər: bununla sübut etmək istəyirdilər ki, onlarda da bir neçə unsiya ziyahlıq və bir az dirhəm elmlilik var. İndiki idarə heyətinin üzvləri əsl ziyalılardı, bu onlar üçün vacib deyil. Onlar özləri qızıldılar”.²

«Derzki» təxəllüslü müəllifin tənqid hədəfinə XIX əsrin sonunda Sankt-Peterburqda yaradılmış müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti də düşmüşdü. Cəmiyyətin yaradılmasının təşəbbüskarları və təsisçiləri arasında Bakı neft sənayeçiləri H.Z. Tağıyev, A.M. Nağıyev, Ş. Əsədullayev və digərləri də var idi. Təşkilatın maliyyə tutarlılığının əsasını onlar qoymuşdular. Jurnalın fikrinə, təhlil edilən dövrdə, cəmiyyət nüfuzlu üzvlərdən kiminsə istəyinə uyğun harada gəldi yığışa bilərdi. Ola bilsin, bu məcburi addım idi. Müəllif yazırdı: “Mən müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə getmək istədim, lakin heç kəs onun harada yerləşdiyini mənə deyə bilmədi. Bütün təbəqədən olan insanlardan soruşdum. Axırdan-axıra məlum oldu ki, cəmiyyət bir nəfərin cibindədir. Bu cibdə üzvlər toplaşır, orada iclaslar keçirilir, protokollar yazılır, məlum və ac müsəlmanların qayğısına qalır”.³

¹ “Baraban”, 1912, №4, s.2.

² Yənə orada, s.6.

³ Yənə orada, s.2.

“Derzki” özünün başqa felyetonunda, o da “Kiçik səyahət” adlanır, iki tanınmış qəzet redaksiyasına səfərinə söz açır.¹ Kontekstdən aydın olur ki, müəllif “Kaspi” və “Baku” qəzetlərini nəzərdə tutur. “Bir müsəlman qəzetinin” redaktoru ilə söhbətdən sonra müəllif oxucularla öz təsürratları ilə bölüşür: “Gəlişimin səbəbini soruşmadan redaktor öz rəqiblərinin ünvanına küçə söyüşü yağdırmağa başladı. Onun sözlərinə görə, rəqiblər qəzet fabrikinə malikdirlər. Qəzetlə yanaşı fabrik həm də saysız-hesabsız redaktor hazırlayır və bazara buraxır...”² Fəaliyyət göstərdiyi 9 il ərzində, 1908-ci ildə fasiləni nəzərə almaqla, “Baku” qəzetində bir neçə redaktor dəyişmişdi. “Erməni məsələsinin” təbliğində böyük səy göstərmiş A.Lavrov, K.Yaqubov, Arutçev, P.Kara-Murza, X.Vermişev qəzetin rəsmi redaktorları və nəşirləri olmuşlar. Lakin, felyetonun müəllifi yazır ki, rəqəbat aparan qəzetdə ona redaktor istehsal edən fabrikin olmadığını bildiriblər. Redaktor və nəşirlərin tez-tez dəyişməsinə işarə edən müəllif eyni zamanda onların müdafiəsiz olduqlarını, inzibati və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmələrini oxucuların nəzərinə çatdırır: “Bir gün sonra mən özüm də redaktor oldum. Sözsüz ki, bu, mənim redaktorlar fabrikinə səfərimlə bağlı idi. Yalnız indi həmin fabrikləri həbsxanalar yaratdığını, redaktorların həbsxanalar üçün hazırlandığını başa düşdüm”.³ “Bir gün sonra mən özüm redaktor oldum” ifadəsi “Derzki” təxəllüslü müəllifin Behbud Ağa Şahtaxlı olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Smexaç təxəllüslü müəllifin ifadə üslubü və fikir söyləmək cəsarəti bu ad altında da Behbud Ağa Şahtaxtinski gizləndiyini düşünmək olar. B.A.Şahtaxtinski həyat və yaradıcı fəaliyyətinin tədqiqatçısı akademik İ.Həbibbəyli hesab edir ki, “Baraban” jurnalında imzasız dərc olunan felyeton və kiçik məqalələrin əksəriyyətinin müəllifi məhz B.A.Şahtaxtıdır.⁴

¹ “Baraban”, 1912, №5, v.7-8.

² Yənə orada.

³ Yənə orada.

⁴ Həbibbəyli İ. “Behbudağa Şahtaxtinski xidmətləri və əqibəti”.

“Azərbaycan” qəzeti, 2011, 18 mart, s.6.

Akademik bildirir ki, ilk milli satirik nəşr “Molla Nəsrəddin”in davamçısı olan “Baraban” jurnalı tez-tez öz sələfinin qaldırdığı məsələləri gündəmə gətirirdi. Jurnal həmçinin xalq arasında populyar olan nəşrdən tərcümələr, xüsusi ilə səriştəsiz mollalar mövzusunda tərcümələr dərc edirdi.¹ İ.Həbibbəyli qeyd edir ki, bəzi rubrikalar, misal üçün “Poçt qutusu”, milli jurnaldan iqtibas edilib. Bu, bir daha əsası molla-nəsrəddinçilər tərəfindən qoyulmuş satirik mətbuat ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsini təsdiq edir. Tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir: “Behbud ağa Şahtaxtinskiyin Azərbaycanın rusdilli mətbuat orqanları ilə əlaqələrinin olduğu da müşahidə edilməkdədir”.²

Alimin bu sözlərinə əlavə edək ki, B.A.Şahtaxtinski nəinki rusdilli mətbuatla əməkdaşlıq qurmuşdu, həmçinin “Baraban” jurnalında yerli mətbuatın ünvanına istehzal qeydlər və dost masqaraları dərc edirdi. Yeri gəlmişkən, çox vaxt mətbuat özü buna rəvac verirdi.

Misal üçün, materialların birində “Kaspi” qəzeti “avstriyski” (“Avstriya” – L.H.) sözünün əvəzinə “araviyski” (“Ərəbistan” – L.H.) yazmışdı. Bununla bağlı jurnal yazırdı: “Hərbi nazir Aufenberqin və baş qərargah rəisi Şemuanın istefaya çıxması haqqında Vyanadan daxil olan məlumatı “Kaspi” qətiyyətlə /“Ərəbistan ordusunda”/ adlandırır. Diplomatların bacarmadıqları işin öhdəsindən “Kaspi” məharətlə gəldi: Avstriya Ərəbistanı, Almaniya Afrikaya, Fransa Saxaraya göndərilir və Avropada sülh bərqərar olur./ Daha utanıb sıxılmaq nəyə lazım?”.³ Azərbaycan dilində çıxan nəşrlər də “Baraban” jurnalının tənqidindən kənar qalmırdılar. “Kəlniyyət” jurnalının rus dilində yol verdiyi səhvlər istər-istəməz istehza üçün mövzu olurdu⁴. İş ondadır ki, jurnal bəzi karikaturaların mətnlərini həm Azərbaycan,

¹ “Baraban”, 1912, №2, s.7.

² Həbibbəyli İ. “Behbud ağa Şahtaxtinskiyin xidmətləri və aqibəti”.

“Azərbaycan” qəzeti, 2011, 18 mart, s.6.

³ “Baraban”, 1912, №3, s.7.

⁴ Yəni orada, s.6.

həm rus dilində verirdi və bu zaman rus dilinin orfoqrafik qaydalarına məhəl qoymadan, rus dilində olmayan söz və ifadələrdən istifadə edilirdi.

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq. Azərbaycanda ilk satirik jurnallar birinci rus inqilabının nəticəsində yarandı. Bunların sırasında C.Məmmədquluzadənin Azərbaycan dilində nəşr etdiyi “Molla Nəsrəddin” birinci oldu. Nəşirin etirafına görə, onun jurnalı Qafqazda və Rusiyada yeni çıxmağa başlayan, cəsarəti ilə heyrətləndirən və eyni zamanda ötkəmliyi ilə qorxudan satirik jurnalların təsiri altında yaranmışdı. Rus dilində isə ilk satirik jurnal “Ciqit” olmuşdu. K.Karqanovun nəşr etdiyi “Ciqit” jurnalı adına oxşamağa, yəni igid, qorxu bilməyən mətbuat orqanı olmağa çalışırdı. 1908-1909-cu illərdə Bakıda “Ciqit” və “Bakinskoye Qore” ilə bir vaxtda “Biç” satirik jurnalı da dərc olunurdu. Həmin və bir az sonrakı illərdə A.Olenskinin “Vay-Vay” və P.Polyusukun “Adskaya poçta” və “Bakinskiye streli” satirik jurnalları da işıq üzü görmüşdü, lakin onlar qısaömürlü olmuşlar. K.Karqanovun “Ciqit” və “Biç” jurnalları kimi erməni əsilli redaktorların nəşr etdikləri həftəlik “Biç” və “Bakinskoye Qore” satirik jurnallar ermənilərin Osmanlı imperiyasında vəziyyətini gündəmdə saxlayır və bu məsələdə qərəzli mövqe tuturdular. Osmanlı türk dövləti özü də həmin jurnalların ən çox müzakirə edilən mövzularından biri idi.

Azərbaycanlılar İ.b.Aşurbəyovun və B.A.Şahtaxtinskiyin nəşr etdikləri “Baraban” jurnalı “Molla Nəsrəddin” ideyalarının davamçısı idi. Bu, özünü qaldırılan mövzularda, bəzi rubrikalarda, çox vaxt molla-nəsrəddinçi Ə.Əzimzadənin çəkdiyi karikaturalarda özünü göstərirdi. Bakıda çıxan satirik jurnallardan fərqli olaraq, “Baraban”da bu və digər mövzuların işıqlandırılmasında milli ruh, milli yanaşma müşahidə edilirdi. Qısa müddət ərzində çıxmalarına baxmayaraq bütün satirik jurnallar yarandıqları dövrü öyrənmək və təhlil etmək baxımından böyük elmi, ədəbi-publisistik və bibliografik əhəmiyyət kəsb edir.

III FƏSİL

MƏTBUAT BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ DAŞNAK-BOLŞEVİK İRTİCASI İLLƏRİNDƏ

3.1. Bakı rusdilli mətbuatı birinci dünya müharibəsi ərəfəsində

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində rus dilində Bakıda bir neçə adda qəzet və jurnal nəşr edilirdi. “Kaspi” (1881-1919), “Baku” (1902-1918) və “Kavkazskaya Kopeyka” (1910-1916) qəzetləri hər gün, “Bakines” (1907-1920) və “Kavkazski Teleqraf” (1910-1916) həftədə bir dəfə, “Neftyanoye Delo” (1899-1920) və “Ciqit” (1907-1918) jurnalları ayda iki dəfə çıxırdı.

Qafqaz senzura komitəsinin agentura hesabatında adıcakılən qəzetlərin heç birinin rus maraqlarının ifadəçisi olmadığı bildirilir: “Tiflis və Kutaisidəki kimi qabarıq olmasa da Bakıda da dövrü mətbuat millidir. Sözün əsl mənasında Bakıda rus qəzeti yoxdur. Rus dilində nəşr olunan iki aparıcı qəzet “Kaspi” və “Baku” qəzetləridir ki, bunların birincisi tanınmış varlı tatar (azərbaycanlı – L.H.) Tağıyev, ikincisi isə erməni mədəni mərkəzin tanınmış xadimi Vermişev tərəfindən nəşr edilir: nəşirlərin milli mənsubiyyəti müəyyən dərəcədə qeyd olunan qəzetlərdə özünü göstərir”.¹ Heç də təsadüfi deyil ki, “Kaspi” qəzetini mətbuatda müsəlman “Kaspi”si adlandırırdılar. X.Vermişevin nəşr etdiyi “Baku”, “Kavkazski Teleqraf” və “Kavkazskaya Kopeyka” erməni qəzetləri kimi tanınırdı. Bu qəzetlər öz nəşirlərinin milli maraqlarını açıq ifadə edirdilər. Bu, özünü birinci dünya müharibəsi illərində daha aydın göstərmişdi. Qriqori Cinoridzenin 1907-ci ildən 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanadək nəşr etdiyi “Bakines” həftəlik qəzeti nisbətən bitərəf mövqedə durmağa çalışırdı.

1914-cü il Rusiyanın bir çox şəhərlərində sosial-demokratların inqilabi çıxışlarıyla başladı. Nəinki Bakı və Azərbaycanda, hətta Rusiyanın bütün müsəlman dünyasında sakitçilik hökm sürür, əhəmiyyətli ictimai-siyasi dəyişikliklərin baş verə biləcəyindən heç bir nişanə görünmürdü. Bunu, Ceyhun Hacıbəylinin 1913-cü ildə müsəlmanların həyatında önəmli mədəni-ictimai hadisələrə həsr etdiyi icmaldan da sezmək olur. O, yazırdı ki, “əvvəlki illərdə olduğu kimi ötən 1913-cü ildə də müsəlmanların ölkənin daxili siyasi həyatına ümumi laqeydliyi hiss olunurdu. Vətəndaşların siyasi və iqtisadi inkişafı naminə çalışmalı olan xalq təmsilçiliyi orqanı da 1912-ci ildə olduğu kimi tam etinasızlıq nümayiş etdirirdi”.¹

Ümumi biganəlik Bakı şəhəri əhalisi arasında da müşahidə olunurdu. 1913-cü ilin siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, şəhərdə 215 min nəfər yaşayırdı. Təəcəblü olsa da, əhalinin böyük hissəsini yerli əhali - azərbaycanlılar deyil, Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından gəlmiş ruslar təşkil edirdi. Yaranmış vəziyyəti şərh edən “Kaspi” qəzeti yazırdı: “Müxtəlif mədəni-məişət simaya malik üç xalq Bakıda daha geniş təmsil olunub: ruslar, qafqaz tatarları (azərbaycanlılar – L.H.) və ermənilər. Birincilər 76.222 nəfərdir, yəni əhalinin 36%, ikincilər - 45.972 nəfər və 21,3%, üçüncülər isə 41.685 nəfər, yəni 19,5% təşkil edirlər. Nəticədə Bakıda müxtəlif mədəni cərəyanlar bir-birinə qarışıq, bu isə şəhərin ümumi xarakterində özünü göstərir...”²

Əhalinin faiz nisbəti şəhərin dövrü mətbuatında da əksini tapmışdı. Daha çox sayda qəzet rus dilində çıxırdı. Azərbaycan dilində üç qəzet nəşr edilirdi: “Sədəi-həqq” (1912-1915), “İqbal” (1912-1915) və yeni işıq üzü görən “İqdam” (1914-1915). Erməni dilində maliyyə çatışmazlığı üzündən qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərmiş “Qors” (“İş”, 1914) və “dəfələrlə adını və redaktorlarını dəyişmiş”³ “Arev” (“Günəş”, 1914-1919) qəzetləri çıxırdı.

¹ Dağıstani C. Müsəlman həyatı 1913-cü ildə. “Kaspi”, №1, 1914, 1 yanvar, s.3.

² Stary. Bakı rəqəmlərdə. “Kaspi”, 1914, №285, s.6.

³ GMA: F. 480, siy. 2, iş 956. v.20.

¹ GMA: F. 480, suy. 2, iş 956., v. 19.

Qəzetlərin milli təəssübkeşliyi onların müharibəyə münasibətində aydın sezilirdi. Avropanı bürümüş münəqişə Bakı mətbuatını Rusiya və Osmanlı imperiyaları ətrafında baş verən hadisələr baxımından maraqlandırır. Əvvəlki illərdə olduğu kimi əsas rusdilli mətbuat orqanları "Kaspi" və "Baku" qəzetləri hesab olunurdular. Azərbaycan dilində çıxan bütün mətbuat kimi "Kaspi" qəzeti də, xüsusi ilə müharibənin əvvəlində, iki imperiyalar arasında qalmışdı. Bir tərəfdə, təbəlikdə sədaqətli azərbaycanlıların faktiki vətəni Rusiya imperiyası, digər tərəfdə isə Rusiyaya qarşı vuruşan dil və dinə görə döğmə Osmanlı imperiyası.

Bu mənada ermənipərəst nəşrlərin işi asan idi. Onlar kimin dost, kimin düşmən olduğunu aydın bildirdilər. Bu azmış, həmin nəşrlər "Türkiyanın və Rusiyanın erməni əhalisinin çoxdan həsrətini" çəkdiklərini "tarixin bəxşişi"¹ hesab etdikləri müharibəyə böyük ümidlər bəsləyirdilər. "Baku" qəzeti yazırdı: "Dövlətlər, hökumətlər savaşıdır. Savaşın müəyyən milli əhdlərin dağıyıcıları olan xalqlardır, onların birlikləridir".²

Avropada müharibənin qaçılmazlığını "Baku" qəzeti hələ 1914-cü ilin əvvəlində bildirmişdi. Qitədə militarizmin artdığını qeyd edən qəzet yazırdı: "Bir tərəfdən İngəltərəni, digər tərəfdən Rusiya ilə Fransanı nəzərdə tutan almanlar həm quruda, həm suda öz hərbi qüvvələrini artırır. Alman ordusunun sayı 250 min nəfərə kimi artırılıb, fransızlar üçillik hərbi xidmətə keçiblər və, bələliklə, əsgərlərinin sayını 200 min qaldırıblar".³

"Kaspi" qəzeti baş məqaləsində Avropada hərbi əməliyyatların başlamasını və bunlarda Rusiyanın iştirakını qaçılmaz hesab edir və müharibə kabusundan "uzaqqörən siyasətçilər xeyli vaxtdır narahatçılıq keçirirlər" bildirirdi. Ruhu və məzmunundan arxasında baş redaktor Veynberqin⁴ durduğu ehtimal

edilən məqalədə göstərilirdi: "Məsələnin siyasi təhlilindən baş çıxarmaq çətinidir. Dağılmaqda olan beynəlxalq sülh məbədinin tamamilə sökülməsinin qarşısının alınmasında Avropa diplomatiyası kimin və hansı səhvləri üzündən uğur qazana bilmədiyini söyləmək mümkün deyil. Fakt göz qabağındadır: Avstriya Serbiyaya hücum edib. Rusiya, münəqişənin sülh yolu ilə həllinə çalışmalarının yalnız təkidli sözlərdən ibarət olmadığını və bunların arxasında real gücün durduğunu nümayiş etdirməyi özünə borc saydı. Rusiyanın hərəkətlərini Almaniyaya ümumi sülhə təhlükə kimi qiymətləndirdi və bizə müharibə elan etdi".¹ Qəzet hər bir kəsi Rusiyanın şərəf və ləyaqətini qorumağa səsləyirdi.

Məqalədə Rusiyanın əsas düşməni alman imperatoru II Vilhelmin (1859-1941) davakar surəti qoca Bismarkın (1815-1898) fonunda təsvir edilmişdi. Bismark özünün yaratdığı güclü Almaniyanın beynəlxalq fitnə-fəsadların girdabına düşdüyünə dəhşətlə baxır: "O, özünün böyük Almaniyasını Danimarka, Avstriya, Fransa ilə müharibə meydanlarında əziyyətlə qurmuşdu. O, Hannoveri əzdi, Saksoniyanı istala etdi, Bavariyanı tabe etdi, onlarla kiçik alman knyazlarını talanladı və məğlub olanların sülhükləri üzərində yeni Almaniyaya İmperiyası inşa etdi. Bu gün "dəmir kansler" yaratdığı şah əsərinin gələcəyini, mövcudluğu onun imperator nəvəsi tərəfindən təhlükə altına qoymasını görsəydi, yəqin diksinərdi".²

Həmin illər qəzetin aparıcı müəlliflərindən biri gənc Ceyhun Hacıbəyli (təxəllüsü Djey Dağüstani) Osmanlı imperiyasının Avropa müharibəsinə münasibəti narahat edirdi. O, Peterburqdan yenicə qayıtmışdı, oradan 1914-cü ilin iyun ayında paytaxtda keçirilən IV Ümumrusiya müsəlmanları qurultayının işini işıqlandırır. Qurultayda Rusiyanın çoxmilyonlu əhalisi cəmi 29 nümayəndəylə təmsil olunurdu. Rusiya mətbuatı da müsəlman qurultayının işini işıqlandırır və qeyd edirdi ki, "çoxsaylı müraciətlərə baxmayaraq" mətbuat nümayəndələri qurultay

¹ Bakı, 22 iyul. "Kaspi", 1914, №162, s.2.

² Veynberq A. Bismarkın kölgəsi. "Kaspi", 1914, №166, s.2.

¹ Avropa müharibəsi və erməni məsələsi. "Baku", 1914, №176, s.3.

² Ermənilər və yeni müharibə. "Baku", 1914, №241, s.2.

³ "1913-cü ilin tarixi nəticələrinə dair". "Baku", 1914, №1, s.4.

⁴ Andrey Veynberq - ədəbi xadim, Bakıya gələnədək iri paytaxt nəşrlərində çalışıb, 1907-ci ilin oktyabrından 1919-cu ilə bağlananədək "Kaspi" qəzetinin redaktoru olub.

iclaslarına buraxılmamışdılar.¹ Bu qurultayların Rusiya müsəlmanları üçün kəsb etdiyi əhəmiyyətdən danışan A.N.Tahirçanova göstərir ki, müsəlman qurultaylarının keçirilməsi təsadüfi hadisə deyil: "Müxtəlif millətlərdən olan milyonlarla müsəlmanın maraqlarını müdafiə edən tatar ziyalıları və Dövlət dumasının müsəlman fraksiyası maarif, təhsil, azsaylı xalqların məişətinin nizamlanması məsələlərini qaldırdılar. Onlar dindəşlərinin ehtiyaclarına həssas yanaşırdılar".²

C.Hacıbəylinin fikrincə, azərbaycanlıların ehtiyac və istəklərindən biri rus ordusu sıralarında hərbi xidmət keçmək idi. Xatırladaq ki, çar Rusiyasında Zaqafqaziya, Şimalı Qafqaz və Orta Asiya müsəlmanları istisna olmaqla digər müsəlman xalqların – kazan və krım tatarları, başqır və s. nümayəndələri hərbi xidmət keçirdilər. Xidmətdən azad olanlar "hərbi vergi" ödəyirdilər və bununla dövlət qarşısında öhdəliklərini bitmiş hesab edirdilər. M.Ə.Rəsulzadənin "İqbal" qəzetində yazdığına görə, birinci dünya müharibəsinin əvvəlində Rusiyanın müxtəlif guberniyalarından 320 min müsəlman cəbhəyə çağırılmışdı.³

C.Hacıbəyli Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının sədri K.B.Tevkeleva ünvanlanan Bakı ictimaiyyətinin məktubunu "Kaspi" oxucularına təqdim etmişdi. Məktubda deyilirdi ki, bütün Qafqaz xalqları hərbi mükəlləfiyyət çəkirlər, lakin "dövlətin yerli əhalisi ruslarla ünsiyyətə daha çox ehtiyacı olan müsəlman (Azərbaycan – L.H.) əhalisi naməlum səbəbdən bu mükəlləfiyyətin əvəzinə xüsusi vergi ödəyir".⁴

Elə həmin vaxt "Bakines" qəzetində "Bakı müsəlman könüllü dəstəsi"nin təşkili üçün Bakı fəxri vətəndaşlarının vəsait toplamaq təşəbbüsü haqqında kiçik məlumat dərc edilmişdi.

¹ Tahirçanova A.N. Peterburqda IV Ümumrusiya müsəlmanları qurultayının 95 illiyi (qəzet məqalələrin qısa icmalı). "İstoriya Peterburqa", № 3 (49)/2009, s.66-71.

² Yəne orada.

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. V cild. II cild. Bakı: Şirvanəşr, 2001. s.374.

⁴ Fraksiyada. "Kaspi", 1914, №118, s.2.

Məlumatda bildirilirdi: "İşin təşkili üçün 50.000 rubl lazımdır və yerli müsəlmanlar bu məbləği öz aralarında bölüşdürüblər".¹ Çox ehtimal ki, azərbaycanlı neft sənayeçilərinin vəsaiti hesabına yaradılmış həmin könüllü dəstə sonradan müharibənin əvvəlində təşkil edilən və məlum "Dikaya diviziya"nın alaylarından biri olan Tatar süvari alayın tərkibinə daxil olmuşdu. Birinci dünya müharibəsi başlayanda Rusiya ordusunda yalnız azərbaycanlı aristokrat ailələrin nümayəndələri xidmət edirdilər. Bunların sırasında tanınmış general Hüseyn xan Naxçıvanski, Əli Ağə Şıxlinski, İbrahim Ağə Vəkilov, Səməd bəy Mehmandarov və digərlərini göstərmək olar. Onları və sair müsəlman hərbiçiləri nəzərdə tutan C.Hacıbəyli "Kaspi" qəzetinin səhifələrində yazırdı ki, bu qəhrəmanların damarlarında keçmişin şöhrətli sərkərdələrinin, "döyüş meydanını sevimli istirahət yeri hesab edən cəngavər Çinqizlərin və Teymurların"² qanı hələ də axır.

Bununla belə, müharibənin başlanğıcında Osmanlı imperiyası mövqeyini açıq bildirməmişdi, lakin türk hökuməti hərbi hazırlıq işləri görür, Dardanel və Bosforu möhkəmləndirir, qoşunlarını Rusiya ilə sərhədə yaxınlaşdırırdı. Türkiyənin bu istiqamətdə fəaliyyəti "Kaspi" qəzetinin aparıcı müəllifində narahətçilik doğururdu: "Müharibəyə qatılmayan, demək olar, bütün Avropa dövlətləri müəyyən tədbirlərə əl atırlar. Bunların, təhlükəsizlik məqsədi ilə görüldüyünü demək çətinidir. Olsun ki, Türkiyənin hərəkətində təcavüzkarlıq sezilir. Amma yenə tam əminliklə bunların Rusiyaya və ya Türkiyə ilə köhnə haqq-hesabları çürütmək üçün fürsət axtaran Yunanıstana qarşı yönəldiyini demək mümkün deyil".³ Dağıstanın fikrincə, Osmanlı imperiyası müharibədə ya neytrallığı gözləyəcək, ya müəllifin "ikiüzlü Yanus", yəni qeyri-səmimi, etibarsız adlandırdığı II Vilhelmim təsiri altına düşərək, Almaniya tərəfində vuruşacaq. Kayzeri mənfi səciyyəyəndirən müəllif bildirir ki, o, osmanlılara

¹ Müsəlman dəstəsi. "Bakines", 1914, №60, s.3.

² Dağıstani. Müsəlmanın qeydləri. "Kaspi", 1914, №171, s.3.

³ Dağıstani. İkiüzlü Yanus. "Kaspi", 1914, №163, s.3.

çox dostluq və əməkdaşlıq etmək vədləri verib, lakin bir vaxt güdrətli imperiyanın çoxəsrlik əraziləri qopduğu beynəlxalq siyasi böhranlar zamanı ona dəstək olmayıb. Bundan başqa, onun fikrincə, Şərqi səyahətə çıxan, özünü "İslamın dostu" adlandıran və bu tituldan istifadə edən kayzer Almaniyanın Osmanlı imperiyasında siyasi və iqtisadi təsirini artırmağa başladı, "türk qızılına alman ciblərinə"¹ axıdan, öz ölkəsi üçün sərfəli, lakin "havadarlıq" etdiyi dövlət üçün isə müflisləşdirici xeyli müqavilələr imzaladı. Dağıstani belə qənaətə gəlir: "Almaniya Türkiyədə nə yaxşı var idisə onu götürürdü və nə pis varsa bu ölkəyə verirdi".² Onun fikrincə, türklər vəziyyəti təhlil edib və hazırkı mərhələdə kimin yanında olmalarını araşdırmalıdırlar – çox sayda və Osmanlı imperiyasına rəğbət bəsləyən müsəlman əhalisi olan Antanta dövlətləri ilə, yoxsa onu həyatı məsələlərdə dəstəkləməyə can atmayan Almaniya ilə.

Lakin 1914-cü ilin payızında Osmanlı imperiyası müharibəyə cəlb olundu, və bu hal osmanlı hökumətinin daha loyal qərar edəcəyinə ümidvar Dağıstanını məyus etdi. Onun növbəti məqaləsi "İnanmaq mümkün deyil!" adıyla dərc olunmuşdu. Müəllif, Antantaya qarşı çıxış edən Osmanlı imperiyasının mövqeyini başa düşməyə çalışırdı. O, ciddi iqtisadi böhran keçirən Türkiyənin müharibə apardığı dövlətlərə, hətta onlar savaşa nəticəsində xeyli zəifləsələr belə, duruş gətirəcəyinə şübhəylə yanaşırdı: "Türkiyənin dövlət xadimləri nəyə ümid edirlər? Müsəlman dünyasının xeyirxah münasibətinə yoxsa yardımına? Bəlkə, düşünülür ki, Rusiya, Fransa və İngiltərə müsəlman vətəndaşları Türkiyənin savaşa tərəfdaşlarına yararlanmaqdan ötrü öz vətənlərinin əleyhinə düşmən mövqe tutacaqlar?"³

Eyniadlı digər məqaləsində Dağıstani bir yüksək vəzifəli osmanlı məmuru ilə söhbətindən danışır. Müəllif bildirir ki,

¹ Dağıstani. İkiüzlü Yanus. "Kaspi", 1914, №163, s.3.

² Yəni orada.

³ Dağıstani. İnanmaq mümkün deyil (*Türkiyənin mövqeyinə dair*). "Kaspi", 1914, №211, s.4.

həmsöhbəti Rusiya müsəlmanları, xüsusi ilə gənc və təhsilli müsəlmanlar vasitəsiylə Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında mədəni əlaqələr qurmaq istəyini etiraf etmişdi: "Əlbətdə, biz, Rusiya müsəlmanları, Türkiyə hakim dairələrində və cəmiyyətinə belə fikrin olmasına sevinməyə bilmərik. Rus və türk cəmiyyətlərinin bir-birini yaxından qarşılıqlı tanımaları bizim ən istəklilə arzumuz olub və olmaqdadır. Türkiyə Rusiyanı yalnız bu ölkə ilə iki əsr ərzində apardığı müharibələrdən tanıyır. Düzünü desək, rus cəmiyyəti də türk cəmiyyətini və xalqını, onun psixologiyasını, mədəniyyətini və s. yaxından tanımağa bir o qədər səy göstərməyib. Belə qarşılıqlı məlumatlılıq nəticəsində anlaşılmaz vəziyyət yaranıb: bir çox hallarda rus cəmiyyəti Türkiyə hakimiyyəti, rejimi ilə türk cəmiyyəti və xalqı arasında fərqi görə bilmirdi".¹

Rusiyanın əsrlər boyu güdrətli Osmanlı imperiyasına qarşı düşmən münasibəti bəllidir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, rus-türk müharibələri üst-üstə 241 il davam edib. Bu, deyilənlərə bariz sübutdur. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın slavyan xalqlarının osmanlı əsarətindən azad edilməsi bayrağı altında apardığı müharibələr əslinə bu dövlətin Balkanlarda mövqeyinin möhkəmlənməsi, öz gücünün artırılması məqsədi daşıyırdı. Əhəmiyyətli uğurlar əldə edən Rusiya XX əsrin əvvəlində eyni zamanda bütpərəstliyin, xristianlığın və müsəlmançılığın qədim dayacağı olan İstanbulu ələ keçirməyi istisna etmirdi.

"Çarqradla doğru!". Osmanlı imperiyasının süqutunu arzulayan "Bakines" qəzeti bu ad altında məqalə dərc etmişdi. Qəzet, Rusiyanın əsrlər boyu Konstantinopola dair istəkləri, Romanovların bu şəhəri istila arzuları haqqında açıq yazırdı: "Yüzdilliklərin boyu Çarqradla nə etməli məsələsi qaldırılıb, şəhərin Türkiyədən alınması bütün dünya üçün hər zaman həlli öz vaxtını gözləyən bir hadisə kimi qiymətləndirilib. Birinci Nikolay və

¹ Dağıstani. İnanmaq mümkün deyil (*Türkiyənin mövqeyinə dair*). "Kaspi", 1914, №213, s.4.

Nesselrod onu azad şəhər, N.Y.Danilevski (1822-1885, panslavyanizmin ideoloqu – L.H.) – bütün pravoslav və slavyan dünyasının şəhəri, qraf Komarovski (1769-1843, infanteriyadan general – L.H.) – Balkan ölkələrinin ümumi paytaxtı görmək istəyirdilər; onların hamısı yalnız bir fikirdə yekdil idilər – Konstantinopol heç vaxt Rusiya İmperiyasının paytaxtı olmalı deyil, belə ki, M.M.Şerbatovun (1733-1790, tarixçi – L.H.) dediyi kimi, ucqarda yerləşən paytaxta “xalqın səsi heç zaman çatmır... Çarqradın taleyini müttəfiqlər həll edirlər”.¹

1915-ci ilin martında “Bakines” yaxın zamanda İstanbulu süqut edəcəyindən və Osmanlı imperiyasını aciz gələcək gözlədiyindən xəbər verirdi. Nəşr hesab edirdi ki, müharibə sona çatır, bircə Dardanel boğazını aşmaq gərkdir: “Dardanel istehlaklarının dağıdılması nəticəsində dərhal bizim Türkiyə ilə müharibədə, müttəfiqlərimizin isə Avstriya-Macaristan və Almaniya ilə müharibəsində dönüş yaranacaq. Türkiyə hərbi hazırlıqlarının kökündə Mərmərə dənizinin düşmən üçün əliçatmazlığı prinsipi dururdu. Bu səbəbdən Konstantinopol tamamilə müdafiəsizdir; hərbi baxımdan isə çox əhəmiyyətli məntəqədir – topxana və anbarlar yalnız burada cəmləşib, burada emalatxanalar, doklar yerləşir”.²

Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə rus və türk erməniləri də hazırlayırdılar. “Daşnaksutyun” partiyasının hərbi təşkilatının gündəmində müharibə deyilsə, onda silahlı üsyan dururdu. Osmanlı imperiyasında “erməni məsələsi”ndən başqalarından daha çox yazan “Baku” qəzetinin nəşiri X.Vermişev və aparıcı müəllifi Y.Palyan göstərirdilər ki, “Daşnaksutyun” partiyasının yaranmasından bir neçə on il əvvəl, 1860-cı ildə savadlı ermənilərin vasitəsi ilə “Konstantinopol erməni Milli Məclisi” təsis olunmuş və sultan Əbdül Əziz tərəfindən təsdiq edilmişdi. Qəzetin yazdığına görə, məclis, “başda Milli idarə heyəti olmaq-

la və məclisin patriarx taxtına seçdiyi patriarxın ümumi sədrliyi altında bütün milli mədəni-maarif və xeyriyyə işlərini və müəssisələrini”¹ öz əllərində cəmləşdirmişdi. 1871-ci ildə “Konstantinopol erməni Milli Məclisi” “erməni məsələsi”nə dair ilk rəsmi sənəd sayılan məruzə hazırlamışdı, lakin o, Osmanlı imperiyasının hakim dairələrində heç bir əks-səda doğurmamışdı.² Sonrakı illərdə “erməni məsələsi”nin təbliğinə Avropada yaşayan ermənilər cəlb olundu. Bu haqda məlumat verən “Baku” qəzeti bildirdi ki, “hind ermənilərindən olan tacir Set Abqar 1876-cı ildə Londonda ingilis dilində Türkiyədə ermənilərin vəziyyətinə dair xatirələri çap etdirdi. S.Abqar Avropa dövlətlərindən Türkiyənin 4 milyonluq erməni əhalisinin qeydinə qalmaq tələb etmişdi. Xristianların Türkiyədə əsarət altında alınmasına dair Konstantinopol Məclisinin hər iki hesabatında əks olunan faktlar bir il sonra ingilis diplomatlarının İngiltərənin “Göy Kitabı”nın 16 və 17-ci saylarında dərc edilən məruzələri ilə təsdiq edildi, yeniləri ilə əlavə olundu”.³

İngiltərə və Fransa diplomatiyası simasında beynəlxalq dəstək alan, öz sıralarına yunanların, makedoniyalıların və Osmanlı imperiyasında yaşayan digər xristian xalqlarının nümayəndələrini cəlb edən “Daşnaksutyun” XIX əsrin 90-cı illərində Osmanlı imperiyasının ərazisində “Muxtar Ermənistan” uğrunda mübarizəyə başladı. Arxiv məlumatlarından görünür ki, qarşılarına qoyduqları vəzifənin icrası üçün ermənilər “bütün ölkələrdə Türkiyə ermənilərinin azad edilməsi və ayrıca erməni dövlətinin yaradılması zəruriyyəti təbliğatını aparmağa başladılar”.⁴

XX əsrin əvvəlində “Daşnaksutyun” rus sosial-demokratların inqilabi hərəkatına qoşulmaq qərarına gəldi. Bu qaba hərəkatə görə daşnakların fəaliyyətinə rəhbərlik edən erməni kilsəsi

¹ Türkiyədə erməni məsələsinin tarixinə dair. “Baku” qəzeti, 1914, №№243, 250, 251, 252, 254.

² Yəni orada.

³ Erməni məsələsinin tarixinə dair. “Baku”, 1914, №244, s.3.

⁴ AR Pİİ SSA: F.276, siy.8, iş 463, v.6.

¹ Sarqrada doğru. “Bakines”, 1914, №56, s.3.

² Böyük hadisə yaxınlaşır. “Bakines” 1915, №13, s.4.

öz əmlakından məhrum edildi. Ona məxsus maddi vəsaitlər və təhsil müəssisələri Rusiya dövlət xəzinəsinin nəfəsinə verildi. “Daşnaksutyun” bundan “Rusiya hökumətinə qarşı açıq çıxışlar üçün əlverişli məqam kimi istifadə etdi”.¹

1905-ci ildə baş vermiş Azərbaycan-erməni münaqişəsi azərbaycanlıların hazırlıqsız dəstələrindən fərqli olaraq “Daşnaksutyun” partiyasının hərbi mütəşəkkilliyini və qüdrətini nümayiş etdirdi. 1906-cı ildə müsadirə olunmuş əmlakın erməni qriqorian kilsəsinə qaytarılması və erməni ruhanilərinə öz məktəblərini açmaq icazəsi verilməsi ermənilərin diyarda təsirini daha da artırdı.² Onlar mühüm dövlət vəzifələri tutur, inkişaf etmiş sənayesi olan Bakıda uğurla sahibkarlıqla məşğul olurdular. Arxiv məlumatlarından aydın olur ki, “özlərini kifayət qədər güclü hesab edən ermənilər muxtar idarəçilikdən və ya hətta özlərinin tərtib etdikləri coğrafi xəritələrə görə sərhədləri şimaldan Rostov-na-Donuya qədər uzanan, cənubdan bütün Kiçik Asiyanı, İranın yarısını və bütün Qafqazı əhatə edən “Böyük Ermənistan”ın bərpası haqqında düşünməyə başladılar”.³

Osmanlı imperiyasında və Qafqazda muxtar Ermənistan yaradılması haqqında çoxillik planlarının həyata keçirilməsi üçün dünya müharibəsi yaxşı imkanlar açdı. 1914-cü ilin sentyabrında rus çarının ermənilərə müraciəti onlara rəsmi olaraq döyüş meydanına “200.000 erməni süngüsündən ibarət həqiqi, şüurlu ordu”⁴ çıxarmağa imkan verdi. Bu ordu türklərlə mübarizə aparmaq məqsədilə XIX əsrin sonunda yaradılmış çoxsaylı döyüş dəstələrindən ibarət idi. Belə dəstələrin yaradıcılarından biri tanınmış erməni generalı Andranik olmuşdu. X.Vermişevin qəzetləri ona və “xumb”ların (ermənilərin döyüş dəstələri belə adlanırdı – L.H.) digər başçılarına xeyli sətir həsr etmişdi. Qəzet yazırdı: “Həssas və cəsarətli Andranik hələ gənc yaşlarında öz

xalqına xidmətin əzablı yolunu seçir. O, həmin vaxtlar məşhur erməni çetəsi Serov-Aqbyurun dəstəsində döyüşərək ilk dəfə bərkənd-boşdan çıxmışdı. Andranik dəstədə böyük nüfuz qazanır və Serov-Aqbyurun xaincəsinə öldürülməsindən sonra “xumb”ların başçısı olur. Həmin vaxtdan o, ən coşqun fəaliyyət nümayiş etdirir. Sevimli rəhbərinin ölümündə bilavasitə və dolayısı təqsirli olanlarla işi bitirdikdən sonra o, sərhədi aşır və populyar erməni millətçisi T.Deroyanla birlikdə İrandan Ermənistanla silah daşıyır”.¹ Dəstələrin yaranması və onların tərkibinə Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərin daxil olması türk hakimiyyətində ermənilərə qarşı inamsızlıq doğurmağa başladı. Dəstələr ermənilərin sıx yerləşdikləri Van, Muş, Sasun və d. ərazilərdə cəmləşirdilər. Birinci dəstələr İranda hazırlanıb və sonradan Türkiyəyə göndərilirdi. Tanınmış rus publisisti V.M.Doroşeviçin (1865-1922) Moskvada nəşr etdiyi ən populyar və ucuz “Russkoye Slovo” (1895-1918) gündəlik qəzeti Osmanlı imperiyası ilə müharibədən, erməni dəstələrinin üsyanından, onların təşkili və silahlanmasından çox yazırdı. Qəzet qeyd edirdi: “Dəstələr haqqında ilk şayiələr Ərzuruma Xoydan gəlmişdi. Xoy konsulu Ərzurum valisinə məlumat vermişdi ki, Andranik onminlik erməni dəstəsinin başında durub. Van valisi deputatlar Vramyan və Aramı dəvət etdi:/ - Andranik İranda onminlik dəstə yığıb. Budur sizin loyallığınız? Dəstələrin təşkilini nə ilə izah edə bilərsiniz?/ Vramyanın və Aramın dəstələrindən hələ xəbərləri yox idi”.²

Qəzetdə adı çəkilən Aram Manukyan da “xumb”ların liderlərindən biri idi. O, Qarabağda anadan olmuş, Şuşa erməni seminariyası bitirmiş, və, “Russkoye Slovo” qəzetinin yazdığına görə, ali təhsili və karyeranı Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi fəaliyyətə dəyişmişdi. Manukyanı tərifləyən qəzet onun gizli fəaliyyəti və 1915-ci ilin aprelində Vanda hazırladığı hərbi

¹ AR Pİİ SSA: F.276, s.8, iş 463, v.7.

² Yenə orada, v.9.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, v.19.

¹ Andranik. Erməni dəstələrinin başçısı. “Baku”, 1914, №258, s.6.

² Van silahlı üsyan ərfəsində. (Xüsusi müxbirimizdən). “Russkoye slovo”, 1915, №145, s.2.

üsyana haqqında ağız dolusu danışdı: “Təşkilatçı idi. Ədəbiyyat və silah ambarları yaratmışdı, xumbları təşkilatlandırır və cəlladların cəzasını vermək haqqında daşnaksakanların sözlərini silahla təsdiq etməyə yollayırdı. Və, nəhayət, özü həmin xumblarla birgə əməliyyatlarda iştirak edirdi, dəstələrə başçılıq edirdi – xumbanet idi”.¹

“Baku” və X.Vermişevin digər nəşrləri 1915-ci ilin əvvəlində Osmanlı imperiyasında ermənilərin silahlı üsyan qaldırmasını inkar edirdilər. “Orizon” erməni qəzetinə istinad edən “Baku” qəzeti soruşurdu: “Vanda ermənilərin üsyanı baş verib yoxsa bu, zəruri müdafiə, özünüqoruma idi?”. Qəzetin fikrincə, üsyan olmamışdı: “Müharibə vaxtı Türkiyədə silahlı üsyan qaldırmaq təccüblü olardı. Türkiyə erməniləri türk dövləti əleyhinə bu günə kimi belə üsyan heç zaman qaldırmayıblar”.²

Lakin baş vermiş üsyan barədə digər qəzetlər yazmışdılar. Üsyan faktı Moskvanın “Russkoye Slovo” qəzetinin xüsusi müxbirinin hadisə yerindən göndərdiyi hekayələrlə təsdiq olunurdu: “Türkiyədə üsyan genişlənir, bir vilayətdən başqasına keçir, bir rayonda yatırılmamış digərində baş qaldırır. Türklər Vana qarşı böyük piyada və artilleriya qüvvəsi göndərmişdilər, Muş ətrafında xeyli sayda əsgər toplaşmışdı ki, üsyan Vaspurakanın (Van vilayəti) bütün cənub hissəsini, Bitlisin, Diyarbəkirin, Harpahun bir hissəsini bürüdü”.³ İ.D.Sitinin Petroqradda nəşr etdiyi “Den” liberal-burjua qəzeti (1912-1917) oxucularına Dövlət Dumasının üzvü A.F.Kerenski ilə müsahibəni təqdim etmişdi. “Bakines” həmin materialı yenidən öz oxucularının diqqətinə çatdırmışdı. Kerenski şövqlə qeyd edirdi ki, “üsyan bayrağını qaldıran türk erməniləri özlərindən sonra Türkiyədə bütün gəmiləri baturdılar, öz talelərini rus millətinin hərbi qüvvəsinə etibar etdilər”.⁴ Üsyanların başçılarından biri Aram Manukyanın

sözlərinə görə, “üsyan 27 gün davam etdi, min beş yüz erməni yeddiminlik nizami türk ordusu və başıbozuklara qarşı vuruşdu”.¹ Türkiyədə “erməni talanları” ilə əlaqədar Antanta dövlətlərinin bəyannaməsinə Osmanlı imperiyası hökumətinin cavabında da silahlı üsyan qeyd olunur. “Baku” qəzetində X.Vermişevin şərhiləriylə dərc edilən notada rus təbəəli ermənilərin və Rusiyanın özünün fəal dəstəyi ilə Türkiyə ermənilərinin silahlı çıxışları inkaredilməz sübutlarla əks olunmuşdu. Notada deyilirdi: “Bolqariya və Rumıniyada olan rus və ingilis konsul-ları və agentləri müharibənin əvvəlində Varna, Sulın və Kons-tansadan Qafqaza türk təbəəli erməni gənclərdən ibarət çoxsaylı dəstələr göndəriliblər. Onların vəzifəsi Türkiyə Ermənistanına daxil olmaq, burada çəşqinliq yaratmaq və ermənilərin yaşadıkları Türkiyənin daxili vilayətlərində üsyan qaldırmaqtdı. Bu məqsədlə Türkiyəyə ezam edilən ermənilər böyük sayda silah, bomba, proklamasiya və inqilabi proqramlarla təchiz olunmuşdular. Onların birbaşa vəzifəsi qeyd olunan vilayətlərdə inqilabi təşkilatlar şəbəkəsi yaradaraq lazım gələn vaxtda həmin təşkilatların vasitəsi ilə əsasən Van, Şatak, Anassul, Ned və Kiar vilayətlərinin erməni əhalisini ayağa qaldırmaq, və həmin vaxta türk əhalisinin edamını hazırlamaq idi”.²

Sənəddə göstərilir ki, osmanlı hökumətinin Türkiyə ermənilərinə qarşı tətbiq etdiyi represiyaya səbəb məhz üsyan oldu. Bu haqda həmçinin 1916-cı ildə dərc edilmiş türk hökumətinin “Erməni inqilabi hərəkat və hökumətin tədbirləri haqqında həqiqət” adlı hesabatında məlumat verilir. Sənəddə Osmanlı hökuməti türk ermənilərinə qarşı görülən represiv tədbirlərin səbəbini izah edir. Hesabatda həmin tədbirlərin görülməsini yaranmış vəziyyətin tələb etdiyi və müvəqqəti xarakter daşdığı qeyd olunmuşdu. Hökumət bildirirdi ki, ermənilər tərəfindən müsəlman əhalisinə qarşı çoxsaylı zor, qanunsuz hərəkatlərə baxmayaraq

¹ Simbirski F. Aram. “Russkoye slovo”, 1915, № 119, s.4.

² Erməni mətbuatından. “Baku” qəzeti, 1915, №100, s.5.

³ Simbirski F. Aram. “Russkoye slovo”, 1915, № 119, s.4.

⁴ Qafqaz müharibə zamanı. “Bakines”, 1915, №4, s.4.

¹ Vanın alınması tarixindən. “Baku”, 1916, №38, s.3.

² Türkiyənin erməni talanları haqqında notası. “Baku”, 1915, №131, s.4.

“1915-ci ilin aprelində Van üsyanına kimi ermənilərə qarşı hansısa represiv tədbirlər görülmürdü”.¹ Məlumdur ki, əsas tədbir kimi hərbi əməliyyatlar zonasında yaşayan ermənilərin cəbhə xəttindən və “xarici müdaxilədən” uzaq ərazilərə köçürülməsi oldu.² Onların əksəriyyəti Suriyaya köçürüldü. Ora və digər yerlərə beş yüz min erməni köç olundu.³ “Baku” qəzeti erməni katolikosunun aldığı rəsmi məlumatı dərc etmişdi. Məlumatda ermənilərin köçürülməsinə səbəb Van hadisələri olduğu təsdiq edilmişdi. Maraqlıdır ki, Osmanlı imperiyasının vətəndaşı olan gənc ermənilərin türk ordusuna səfərbər edilməsini də erməni tərəfi represiv tədbir hesab edir. Onlar bildirirlər ki, “Türkiyə hökumətinin bu istəqamətdə addımı müəyyən proqramın nəticəsidir - əvvəl xalqı tərkisilah edib başçıları köçürülməsiylə onları qorxuya salmaq, sonra isə bütün milləti qırmaq, belə ki, məlum olduğu kimi, 20 yaşından 45 yaşına qədər bütün kişilər orduya çağırılıb”.⁴

“Baku” qəzetinin materiallarından erməni mətbuatının baş vermiş faciənin səbəblərini fəal müzakirə etdiyi görünür. Qəzet yazırdı: “Bir qism erməni mətbuatı (“Orizon” və “Arev” qəzetləri) məqalələrində israrla sübut edirlər ki, ermənilərin qırılması onların yeritdikləri siyasətinin birbaşa nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu qəzetlərin fikrincə, ermənilərin qırılması Əbdül Həmidin və onun layiqli davamçıları gənc türklərin qarşılına qoyduqları məqsədə çatmasının təzahürüdür”.⁵ Başda “Mşak”⁶

¹ Türklərin ermənilər haqqında “həqiqəti” və faktların həqiqəti (Türkiyə hökumətinin “Erməni inqilabi hərəkət və hökumətin tədbirləri haqqında həqiqət” kitabçası ilə əlaqədər). Konstantinopol. 1916-cı il. “Baku”, 1916, №150, s.5.

² Yəni orada.

³ Erməni həyatı. 500.000 erməninin köməyinə. “Baku”, 1916, №175, s.3.

⁴ Ermənilərin Türkiyədə vəziyyəti. “Baku”, 17 iyul 1915-ci il, №158, s.3.

⁵ Türkiyədə erməni qırğını və onun erməni mətbuatında işıqlandırılması.

“Baku”, 1915, №231, s.7.

⁶ “Mşak” (“Zəhmətkeş”) – erməni ədəbi-siyasi qəzet, 1872-1920-ci illərdə Tiflisdə nəşr edilirdi. Liberal publisist və tənqidçi Q.Arsruni tərəfindən təsis edilib. 1892-ci ildə vəfatından sonra qəzetin redaktorları A.Kalantar, A.Arakelyan və b. olublar.

qəzeti olmaqla mətbuatın digər qismi fərqli mövqedə dururdu. Onlar hesab edirdilər ki, “qırğının bilavasitə səbəbi erməni xalqının rəhbər dairələrinin siyasətidir; bu siyasət gələcəyi olmayan və tələfedicisi idi, və, nəhayət, ermənilərin fəlakətinə görə məsuliyyəti bütövlüklə olmasa da, əsasən erməni siyasi təşkilatları daşıyır”.¹

Sonralar, 1923-cü ildə, “Daşnaksutyun” partiyasının liderlərindən biri Ov.Kaçaznuni “Daşnaksutyunun daha görəcəyi iş yoxdur!” məruzəsində müharibənin əvvəlində ermənilərin heç bir əsası olmadan qələbəyə inandıqlarını, Rusiyanın Osmanlı imperiyasını alt-üst edəcəyinə və onlara “Türkiyənin azad edilmiş erməni vilayətlərindən və Zaqafqaziya Ermənistanından ibarət”² muxtariyyət verəcəyinə əmin olduqlarını etiraf etmişdi. O, yazırdı: “1914-cü ilin payızında erməni könüllü dəstələri yaradıldı və türklərə qarşı çıxış etdi. Bu, bir əsr, bir neçə nəsil erməni xalqının beyninə yeridilən psixologiyanın təbii və qaçılmaz nəticəsiydi. Bu psixologiya öz təəcəssümünü tapmalı idi və tapdı”.³

Osmanlı imperiyasına nifrət və kin psixologiyası X.Vermişevin nəşr etdiyi mətbuatdan da gəlirdi. Onun nəşrləri iztirab çəkən çoxsaylı xalqları, o cümlədən erməni xalqını öz himayəsinə almış bu ölkənin çoxsərlilik tarixində müsbət heç nə görmürdü. X.Vermişev özü Osmanlı İmperiyasını dini fanatizmin, hərəmərciliyin və quldurluğun dayağı kimi təqdim etməyə çalışırdı. Bununla bağlı o, yazırdı: “Görəsən yer üzərində Türkiyədən başqa, ikinci bir dövlət mövcuddur ki, orada açıq, gizlədilməyən, maskalanmamış quldurluq bu dərəcədə dövlət sisteminin dayağı olsun? Hansı ikinci dövlətçilik özünün qısa da olsa, tarixində insan yaradıcılığının bütün sahələrində bu qədər səmərəsiz olub? Elm, incəsənət, din, texnika, hüquq, bir sözlə insan zehninə və əməyinin heç bir qolu əldə etdikləri nailiyyətlərə görə türk dövlətçiliyinə borclu deyildirlər... Qafqaz xalqları öz acı təcrübə-

¹ Türkiyədə erməni qırğını və onun erməni mətbuatında işıqlandırılması.

“Baku”, 1915, №231, s.7.

² Kaçaznuni Ov. Daşnaksutyun daha görəcəyi iş yoxdur! Bakı: “Elm”, 1990, s.12.

³ Yəni orada, s. 11.

lərindən Türkiyənin geridə qaldığını, onun nə özünün yaşamaq, nə də başqalarına yaşamaq imkan vermək bacarığı olmadığını bilirlər...”¹

İrəli sürülən ittihamların əsaslılığı Osmanlıların dini dözümlüyə və xalqlara sevgiyə əsaslanan siyasəti ilə sübuta yetirilir. Bu siyasət “istimalət” (təsəlli vermək – L.H.) kimi bəllidir və özündə əcnəbilərə və başqa dinə etiqat edənlərə hörmətlə yanaşmanı ehtiva edir.²

Hələ Konstantinopolu ələ keçirmiş sultan II Mehmed millətlər sistemi adlanan qayda tətbiq etmişdi. Həmin qaydaya görə, qanunlara əməl edən və vergi ödəyən kiçik etnik qruplar dini və sosial azadlıqlara sahib ola bilirdilər. Sistem osmanlılara imperiyada sülh və sabitliyi qorumağa kömək edirdi, ölkənin həyatının əsası olan ticarətin inkişafına təminat verirdi. Mənz bu səbəbdən ölkədə yəhudi, yunan və erməni diasporaları firavan yaşayırdılar. Bu, Osmanlı imperiyasının şanlı tarixində heç də yeganə nümunə deyil.

Mətbuatda ən çox müzakirə edilən mövzulara qayıdaraq qeyd etmək istərdik ki, qəzetlər Osmanlı imperiyasının və hərbi münaqişənin digər iştirakçı dövlətlərin hərbi potensialı, ayrılan xərclər və mümkün zərərlər, müharibənin nə qədər davam edəcəyi haqqında ətraflı yazırdılar. Müasir orduların arsenalı haqqında yazan qəzetlər alman mənbələrinə istinadən məlumat verirdilər ki, Avropa dövlətlərinin, Rusiya və Osmanlı imperiyalarının orduları yenidən silahlanıb, “aeroplan və dirijablarla”³ təchiz olunub. “Bakines” yazırdı: “Bu səbəbdən, hərbi dairələr yaxın müharibənin qısamüddətli olmasına əmin olduqları təəcüb doğurmurdu”.⁴

¹ Vermişev X. Qafqaz və Türkiyə. “Kavkazskaya kopeyka”, 1914, №291, s.3.

² H.Louri. On beşinci yüzüyl Osmanlı Gerçekleri, (İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2013), s.XI

³ Müharibə çox uzanacaq? “Bakines”, 1914, №54, s.5.

⁴ Yenə orada.

Lakin 1904-1906-cı illər rus-yapon müharibəsi belə ehtimalların yanlışlığını göstərdi və hərbi əməliyyatlar planlarına yenidən baxmağı zəruri etdi. Qəzet daha sonra bildirdi: “İlk quru toqquşmaları düşmənin üzərinə əvvəllər olduğu kimi “zorla” getməyin səhv olduğunu göstərdi. Qoşun nə qədər cəsərtli olsa belə düşməni öldürücü atəşlə üzməsə və ya uğurlu manevr etməsə, ona qalib gələ bilməyəcək”.¹

Hərbi texnikanın, hərbi geyimin təkmilləşdirilməsi, əvvəlki illərlə müqayisədə daha uzun məsələli cəbhədə hərbi əməliyyatların aparılması münaqişə iştirakçısı ölkənin hərbi xərclərini xeyli artırırdı. Avstriya maliyyə nazirinin hərbi xərclərə dair hesablamalarından yazan mətbuat məlumat verirdi ki, müharibə nəticəsində verilməli pensiya və digər məsrəflər nəzərə alınmadan hər əsgər dövlətə gündə 10 markaya başa gəlir. “Kaspi” belə qənaətə gəlmişdi: “Deməli, iki milyonluq ordu ilə altı aylıq müharibə 3½ milyarda yaxın vəsaiti udur”.² Ekspertlərin fikrincə, daha böyük zərbə Avropa ölkələrinin donanmasına, ilk növbədə məşhur İngilis donanmasına dəyəcək. Onun bərpasına 2 milyard marka tələb olunacaq. İngilis mətbuatına istinad edən “Kaspi”nin yazdığına görə, istənilən halda “hər böyük dövlət qarşısındakı müharibənin ilk üç ayı ərzində xalq təsərrüfatına dəyəcək maddi zərər və öz silahlanmasındakı itkiləri nəzərə almadan 2 milyard marka qurban verməyə hazır olmalıdır”.³

Müharibənin müddəti və nəticələri haqqında suallara cavab axtaran nəşrlər, o cümlədən Azərbaycan dilində çıxan mətbuat, qarşısındakı müharibənin az zamanda bitməyəcəndə yekdil idilər. Redaktoru olduğu “İqbal” qəzetində M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, müharibə bayquşu hələ çox zaman başlarımız üstündə hönkürtü ilə ağlayacaq.⁴ Digər publisistlərdən fərqli olaraq o,

¹ Müharibə çox uzanacaq? “Bakines”, 1914, №54, s.5.

² Müharibə neçəyə başa gəlir. “Kaspi”, 1914, №164, s.3.

³ Yenə orada.

⁴ Rəsulzadə M.Ə. “Nəticəyi-hərb nə cür olacaq?”. Əsərləri. II cild.

Bakı: Şirvanşir, 2001, s.383.

müharibənin nəticələri haqqında daha düzgün ehtimallar irəli sürmüşdü. Onun fikrincə, müharibə nə qədər uzansa, savaş meydanlarında nə qədər qan tökülsə, gec-tez dövlət başçıları silahdan imtina edib yaxın əlli il üçün sülh təmin etməkdən ötrü danışıqlar masası arxasında oturacaqlar. M.Ə.Rəsulzadə məqalələrində xalqların müqəddaratı məsələsini qaldırır və göstərir ki, Avropada baş qaldırılmış müharibə ayrı-ayrı ölkə və dövlətlərin deyil, xalqlar və mədəniyyətlərin müharibəsidir. Bu səbəbdən, onun zənnincə, dünyanın xəritəsi dəyişəcək, yeni dövlət idarəçiliyi ilə yeni ölkələr yaranacaq və, əlbətdə, sosialistlərin milli siyasəti həyata keçəcək. Azadlıq və müstəqillik aşiqi olan xalqlar buna hazır olmalıdır. Əks halda, bir millət kimi onlar heç vaxt tanınılmayacaq: “Çünki, özünü bilməyən, vicdani-milliyəsi və amali-həyatıyyəsini təyin etməyən insan heyətlərini bir millət kimi qəbul etmirlər. Və irəlində də etməyəcəklərdir”.¹

Onun 1914-cü ilin oktyabrında qaldırdığı bu məsələlər 1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabından sonra aktual olacaq. Məhz həmin məsələlər müharibənin nəticəsini və xalqların, o cümlədən, Azərbaycan xalqının gələcək taleyini müəyyən edəcək.

3.2. Müharibədən zərər çəkmiş qaçqınların problemləri “Kaspi” və “Baku” qəzetlərinin səhifələrində

Osmanlı imperiyasının birinci dünya müharibəsinə qatılması ilə bu ölkədən Qafqaza ardı-arası kəsilməyən qaçqın axını başlandı. İlk qaçqınlar diyara artıq 1914-cü ilin noyabrın əvvəlində gəldilər. Onların gəlməsinin qaçılmaz olduğunu xəbər verən “Baku” qəzeti “müharibə tufanı ötüşənədek qaçqınlara yaşamaq üçün ocaq və vəsait verməkdən ötrü”² şəfqətli olmağa, yardım üçün qardaşlıq köməyi göstərilməsinə, ianə toplanması ilə məşğul olan müvafiq komitələrin yaradılmasına çağırırdı.

¹ Rəsulzadə M.Ə. “Nəticəyi-hərb nə cür olacaq?”. Əsərləri. II cild.

Baku: Şirvanəşr, 2001, s.383.

² Baku, 1 noyabr. “Baku”, 1914, №245, s.2.

Həmin vaxta kimi əhali ehtiyatda olanların və yaralıların ailələrinə kömək göstərirdi. Qəzet ev-əşiyini itirmiş, özlərinin və uşaqlarının xilasını naminə geriye baxmadan yaşayış yerləri tərk edənlərin yardımına daha çox ehtiyacı olduğunu yazırdı: “Bu adamlar həm hakimiyyətin, həm cəmiyyətin qayğısına qalan bizim ehtiyatda olanların, bizim yaralıların ailələri deyil”.¹

Qaçqınlardan danışan qəzet yalnız Osmanlı imperiyasından gələn erməni qaçqınları nəzərdə tuturdu. Amma doğma yerlərini təkcə ermənilər deyil, türklər və digər müsəlman dinli xalqlar da tərk etmişdi. “Kaspi” qəzeti də qaçqınlardan yazırdı, özü də ilk vaxtlar onların dini mənsubiyyətinə görə fərq qoymadan. Qəzet qaçqınların ehtiyatda olanların və yaralıların ailələri kimi köməyə ehtiyacı olduğunu bildirirdi. “Kaspi” səylərin birləşdirilməsinin, fəaliyyətlərin uzlaşdırılmasının zəruriliyini qeyd edərək bütün vətəndaşların niyyət və məramlarının vətənə xidmətə yönəldilməsinin əhəmiyyətindən danışırdı. Qəzet yazırdı: “Müharibə başlayan andan biz böyük vətənimizin hər guşasında müsəlmanların baş verən hadisələrə olduqca canlı marağının, Rusiyaya olan məhəbbət və sədaqət hissələrinin səmimi və rıqqətli nümayişinin şahidiyik”.² Həqiqətən, müharibənin ilk günlərindən Rusiyanın bütün müsəlmanları kimi azərbaycanlılar da hərbi dövrün ehtiyaclarının ödənilməsi işinə fəal qoşuldular. Bunu qəzetlərin dərc etdiyi çoxsaylı xəbər və məlumatlar təsdiqləyir. Mətbuat müsəlman əhalisinin maddi dəstəyi ilə yanaşı ayrı-ayrı əhali qruplarının, o cümlədən müsəlman qadınlarının əməyindən yazırdı: “Biz bu müsəlman qadınlara, ziyalılara və küçələrdə təsadüfən gördüyümüz çadralılar istisna olmaqla, heç vaxt rast gəlməmişik. Müsəlman qadın kütləsini biz tanıyırdıq. Bax, həmin bizim görmədiyimiz və tanımadığımız qadınlar indi yaralı rus əsgərləri üçün köynək tikməklə məşğuldurlar. Mən onların işini görmüşəm. Köynəklər necə də səliqəli tikilib!

¹ Baku, 1 noyabr. “Baku”, 1914, №245, s.2.

² Nə etməliyik? “Kaspi”, 1914, №202, s.4.

Döşəklərə söz ola bilməz! Rus hərbiçiləri müsəlman qadınlarına dərin minnətdarlıqlarını bildirirlər!”, - “Bakines” qəzeti yazırdı.¹

Qaçqınların sayı isə gündən-günə artırdı. Bakı şəhər dumasında “millətindən asılı olmayaraq qaçqınlara yardım cəmiyyətinin təşkili” layihəsi müzakirə edilmişdi. Həmin vaxta diyarda qaçqınların sayı 100.000 çatmışdı. Bununla əlaqədar “Baku” qəzeti yazırdı: “Qaçqınların əksəriyyəti ermənilərdir, amma qaçqınların arasında molokanlar, duxoborlar və müsəlmanlar da var. Bu səbəbdən təsisçilər cəmiyyətin beynəlmiləl olması haqqında razılığa gəliblər...”² Qaçqınlara qərəzsiz münasibət yalnız sözdə idi. Şərt qoyulmuşdu ki, qaçqınları “iki ciddi şəkildə fərqlənən qruplara – Osmanlı imperiyası, İran və bilavasitə müharibə gedən yerlərdən qaçanlara və Qars, Batum və digər daha uzaq vilayətlərdən gələn qaçqınlara bölmək lazımdır”.³ İclas əsasən birincilərin aqibətinə fikir vermiş, Qars və Batum qaçqınlarını “kəçkün” adlandırır, onların vəziyyətini kifayət qədər qənaətbəxş hesab etmişdi.⁴ Q.Cinoridzenin nəşr etdiyi “Bakines” qəzeti qaçqınlara daha iltifatla yanaşır, onları müharibənin qeyri ixtiyarı qurbanları adlandırır. Qəzet yazırdı: “Heç bir qələm və fırça ustası qaçqınların yaşadıkları bütün dəhşəti ifadə etmək iqtidarında deyil”.⁵

Həmin vaxt, yəni 1915-ci ilin yanvarında yerli qəzetlərdə Qars vilayətinin müvəqqəti general-qubernatoru Zubovun fraqmentlərlə dərc olunmuş müraciətlərindən cəmiyyət vilayətdə yaşayan müsəlman qaçqınlarının çox ağır vəziyyətindən xəbərdar oldu. Müraciətdə erməni könüllülərinin Qars vilayətində törətdiyi azğınlıqlardan və müsəlmanlara qarşı zorakılıqdan məlumat verilmişdi. Müharibəyə qədər Qars qalasının komendantı olmuş general-leytenant Zubov birinci müraciətində yazmışdı: “Tür-

¹ Günün əks-sədəsi. “Bakines”, 1914, №50, s.5.

² Qafqaz cəbhəsindən (Bizim müxbirdən). Qaçqınlar. “Baku”, 1915, №1, s.5.

³ Yənə orada

⁴ Yənə orada.

⁵ Baku, 9 sentyabr. “Bakines”, 1915, №50, s.2.

kiyə ilə müharibənin əvvəlində vilayətin xristian əhalisinin mədəniyyəti aşağı səviyyəli hissəsinin yerli müsəlmanlara qarşı nümayiş etdirdiyi düşmən münasibət son günlərdə açıq hücumlar şəklini almışdır, nəticədə bir neçə dinc müsəlman öldürülmüşdü... Rusiya ərazisində ayrı-ayrı şəxslərə və qruplara qarşı, hətta onlar Rusiyaya münasibətdə düşməncəsinə hərəkət ediblərsə belə, zorakılıq və özbaşına cəzalandırma yolverilməzdir...”¹ Zubovun müraciəti Bakı qəzetlərinin səhifələrində qızgın polemika doğurdu. Ermənilər Qars general-qubernatorunun sözlərini öz maraqlarına uyğun izah edirdilər və cəmiyyətə çatdırmağa çalışırdılar.

Zubovun müraciətində yer almış “müxtəlif zorakılıq əməllərin törədilməsində ifşa olunanların hamısı, həm xristianlar, həm müsəlmanlar hərbi dövrün qanunları ilə cəzalandırmaq üçün hərbi məhkəməyə veriləcəklər”² ifadəsini “Baku” qəzeti erməni yaraqlılarının hərəkətlərini cahil və mədəniyyəti aşağı səviyyəli xristian və müsəlman əhalisinin lokal toqquşması müstəvisinə gətirməyə çalışırdı. Bununla bağlı qəzet öz mülahizələrini belə bildirirdi: “Əhalinin yalnız şüurlu xristian əhalisinin əhalinin mədəniyyəti aşağı səviyyəli hissəsinə mənəvi təsirin zəruriliyi fikri ilə biz razılaşa bilmərik. Vəziyyəti belə təqdim etmək Qars general-qubernatorunun əmrinin dərin mənasını və ruhunu təhrif etmək deməkdir. O, bu məsələdə nə müsəlmanlar, nə xristianlar üçün istisnalar etməyir və edə bilməz”.³

“Kaspi” qəzeti isə general Zubovun sözlərini təhrif etməməyi tələb edir və xatırladır ki, müraciətdə açıq-aydın “tam müəyyən edilmiş hal haqqında – yaranmış vəziyyətdə günahı olmayan müsəlmanlara düşmən münasibətdən”⁴ söhbət gedir. Məhz bu səbəbdən məqalənin müəllifi C.Hacıbəyli generalın müraciətini birtərəfli, yəni bir tərəfə - xristian əhalisinin şüurlu

¹ “Birtərəfli” vəziyyət. “Kaspi”, 1915, №17, s.4.

² Mətbuat. “Baku”, 1915, №16, s.3.

³ Yənə orada.

⁴ “Birtərəfli” vəziyyət. “Kaspi”, 1915, №17, s.4.

hissəsinə ünvanlanmış adlandırır. Bununla bağlı o, Zubovun ikinci müraciətindən nümunə gətirir. General müsəlmanlara düşmən münasibətin gücləndirildiyini bildirir: “Heç bir günahı olmayan müsəlmanların qətlindən başqa, vilayətin xristian əhalisi türklərin buranı tərkd etdikdən sonra qisas adı altında müsəlman kəndlərinə silahlı hücumlar, talanlar və müxtəlif zorakılıqlar edir”.¹ “Vəziyyət tamamilə aydındır və “Baku” qəzetinin söylədiyi Qars vilayətində xristian və müsəlman toqquşmalarına qətiyyətlə oxşamır”, - C.Hacıbəyli bildirir.²

Bu faktlar general-leytenant Zubovun Qafqaz ordusunun qərargah rəisində 20 yanvar 1915-ci il tarixdə ünvanladığı məxfi məlumatla da təsdiq olunur. Həmin sənəddə general yerli hakimiyyətlə hesablaşmayan, əmrlərə tabe olmayan erməni dəstələri və onların başçıları haqqında yazır: “Bu məlumatlar bir daha ona görə zəruridir ki, qətl, talan və sair müxtəlif zorakılıqlar ətrafında yerli əhali və dəstələr arasında ciddi narazılıqlar yaradır, həmçinin dəstələrdə intizamsızlıq və, ümumiyyətlə, özbaşnalıq hökm sürür”.³

General Zubovun müraciətləri Azərbaycan milli mətbuatında da müzakirə edilmişdi. Əslində, polemikaya Azərbaycan mətbuatı rəvac vermişdi. Belə ki, ilk olaraq M.Ə.Rəsulzadənin nəşr etdiyi “İqbal” qəzeti müraciətlərdən fraqmentləri Azərbaycan dilinə tərcümə edərək qəzetdə yerləşdirmişdi. Qəzet, ictimaiyyətin diqqətini Qars qaçqınlarının acımacaqlı vəziyyətinə çəkərək onlara İslamın təqdir etdiyi mərhəmət göstərməyə səsləyirdi. Zubovun birinci müraciətindən sonra M.Ə.Rəsulzadə yazmışdı: “General Zubovun və qubernator Podqurskinin əhaliyə Qars qaçqınlarına yardım etmək xahişi bədbəxtlərin vəziyyətinin nə qədər ağır olduğundan xəbər verir”.⁴ “Baku” qəzetinin naşiri

¹ “Birtərəfli” vəziyyət. “Kaspi”, 1915, №17, s.4.

² Dağıstani C. “Birtərəfli” vəziyyət. “Kaspi”, 1915, №17, s.4.

³ Perinçek Mehmet.Erməni məsələsi rus dövlət arxivlərinin 120 sənədində.

M.: Laboratoriya Kniqi, 2011. s.90.

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Milli bir vəzifə qarşısında. Əsərləri, III cild, s. 40.

X.Vermişevin məsələyə qərəzli və birtərəfli münasibəti və yaranmış vəziyyətin təhrif, həmçinin “Kaspi” qəzetinin müəllifi C.Hacıbəyli milli-dini tərəfkeşlikdə günahlandırmaq cəhdləri M.Ə.Rəsulzadəni əsas rüsdilli qəzetlərin səhifələrində gedən polemikaya münasibət bildirməyə məcbur etdi. Onun fikrincə, həqiqəti qəbul etmək və Qarsda insanların əzab-əziyyətlərini başa düşmək “Baku” qəzeti üçün çətindir, çünki, naşirinin qərəzliyi və ümumi əhvalı ona faciəyə obyektiv yanaşmağa imkan vermir. Bunu, naşir özü də dərk edir: ““Baku”dan ötrü əsil mətləbi dərk edib də vage olan insani müraciətləri qanmaq bir az müşküldür. Çünki təqib etdiyi ruhvat əsnif elədiyi əxbarın tovlid edə biləcəyi əhvali-ruhiyyə ilə Kars faciələri arasında bəlkə də mənəvi bir rabitə olduğunu kəndisi də seziyor”.¹

Bu zaman Bakıda, Qafqazda, Petroqradda və Rusiyanın digər şəhərlərində qaçqın ermənilərə yardım komitələri fəal sürətdə təşkil olunmağa başladı. Komitələrin sayının çoxluğu onları birləşdirmək zərurəti yaratdı. Bu məqsədlə 1915-ci ilin martında Eçmiədzində qurultay çağırıldı.² Qurultaydan az sonra bütün ermənilərin katolikosu Georqun kondakı yayıldı. Kondakda deyilirdi ki, onun rəhbərliyi altında Eçmiədzində bütün komitələrin fəaliyyətini əlaqələndirən mərkəzi orqan – Eçmiədzin, Tiflis, Bakı, Naxçıvan, Petroqrad komitələrinin nümayəndələrindən ibarət qardaşlıq köməyi baş sərəncamverici komitə təsis edilmişdi.³

“Kaspi” qəzeti müharibədən zərər çəkmiş qardaşlarına yardım işində ermənilərin təşkilatlanması, həmrəyliyi haqqında heyranlıqla yazırdı. Sary taxəllüslü müəllif “Xoş paxıllıq” adlı məqalədə Qafqazda müharibədən hamıdan çox “ermənilər və müsəlmanlar”ın (müsəlmanlar deyəndə türklər, acarlar nəzərdə tutulur – L.H.) zərər çəkdiyinə diqqəti cəlb edir.⁴ Lakin öz qaç-

¹ Rəsulzadə M.Ə. Milli bir vəzifə qarşısında. Əsərləri, III cild, s. 63.

² Eçmiədzin qurultayı. “Baku”, 1915, №45, s. 3-4.

³ Katolikosun kondakı. “Baku”, 1915, №72, s.5.

⁴ Sary. Xoş paxıllıq. “Kaspi”, 1915, №20, s.5.

qınlarına yardım məsələsində azərbaycanlılardan fərqli olaraq ermənilər qısa zaman kəsiyində qüvvələri toplayıb, birləşdirib onlarla qaçqınlara yardım komitələri yaradıblar. Müəllifin fikrincə, bu onlara "milli başıucalıq"¹ gətirir. Komitələr Rusiyanın çox şəhərində təşkil edilib. Onların fəaliyyətindən danışan müəllif komitələrin işinin planlı və uğurla aparıldığını qeyd edir: "Biz hər gün qəzetlərdə Türkiyə və İran müharibə meydanlarında zərər çəkmiş erməni əhalisinin qaçılmaz ölümdən xilası naminə erməni icmaları, ayrı-ayrı imkanlı şəxslər, xeyriyyə və mədəni-maarif müəssisələri, kommersantlar və fəhlələr, şəhərlilər və kəndlilər tərəfindən ayrılan böyük məbləğlər haqqında oxuyuruq".² Yardım yalnız maddi köməklə məhdudlaşmırdı. Qaçqınları ərzaq və paltarla təmin etmək üçün məntəqələr, yaralı və xəstələr üçün, infeksiya xəstəliklərin profilaktikası məqsədiylə ambulatoriyalar açılmışdı. Eyni zamanda qaçqınların say, peşə və cinsi tərkibini müəyyənləşdirmək üçün elmi-statistik təhlil aparılırdı. Bütün bu işləri erməni ziyalıları görürdü. Müəllif yazırdı ki, "... onların sırasında şəxsi mənafeyini unudub özünü fədakarcasına yerlərdə - Soğanlıq hündürlüklərində (Sarıqamış yaxınlığında - L.H.) milli-altruist işinə qoşulan yüzlərlə şəxs var".³ Müəllif, dəhşətli müharibə günlərində qətiyyətsizlik nümayiş etdirən azərbaycanlıları fəal olmağa çağırırdı. O, yazırdı ki, azərbaycanlıların özlərindən həkimlər, mühəndislər, hüquqşunaslər, ziyalı qadınlar və milli-ictimai işlərin əhəmiyyətini dərk edən və öz vəsaitlərinin bir hissəsini ictimai işlərə xərcləyən varlı insanlar olmadığı vaxtlar geridə qalıb. "Bəs onların süstlüyünün səbəbi nədədir?", - deyər müəllif soruşur və özü bu suala cavab verir: "Bizcə, yeganə səbəb ictimai fəaliyyət təcrübəsi olmayan müsəlman ziyalıları arasında təşəbbüskarlığın yoxluğuudur. Lakin bu, onlara haqq qazan-

dırmır. Səriştə yoxdursa, onda indi, yaşanan ağır günlərdə onu əldə etmək gərəkdir".¹

Qaçqınlar, dil və din qardaşlarına kömək məsələsi həmin vaxta kimi milli mənaşəyinə, türk köklərinə kifayət qədər diqqət yetirməyən, özlərini sadəcə müsəlman hesab edən azərbaycanlıların şüurunda dönüş yaratdı. "Xalqların müharibəsi" adlanan savaşa azərbaycanlılarda milli özünüdərk hisslərinin oyanmasına təkan verdi. M.Ə.Rəsulzadənin nəşr etdiyi və qarşısına milli məsələnin həllini əsas vəzifə kimi qoyan "Açıq söz" qəzetinin dəhşətli müharibə illərində işıq üzü görməsi heç də təsadüfi deyil.²

Tezliklə Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti Qars qaçqınlarına kömək işini fəal şəkildə həyata keçirməyə başladı. Zərərçəkənlərə yardım üçün "ianələr toplamaqdan ötrü Tiflisə, sabiq canişin qraf Voronsov-Daşkovun yanına xüsusi heyət göndərildi. Qrafın qəbuluna düşmək asan olmasa da, nümayəndələr məsələni müsbət həll etdilər".³ Gənc və ehtirashı jurnalist C.Hacıbəyli, iş daha səmərəli alınsın deyər, insanlarla görüşüb onlara toplanan ianələrin mahiyyətini izah etməyi təklif etmişdi: "Sözsüz ki, bu məqsədlər üçün xeyriyyə cəmiyyəti üzvlərindən seçilən şəxslər böyük nüfuza malikdirlər və müsəlman icmasına yaxşı tanışdırlar. Lakin komitənin tərkibinə orada təmsil olunmayan sinif, hətta peşə nümayəndələrinin əlavə edilməsi arzu ediləndir. Bu, komitə ilə əhalinin bütün təbəqə və sinifləri arasında sıx əlaqənin qurulması üçün zəruridir. Hər kəsə öz ətrafındakılarla çalışmaq daha asandır və, belə iş "hörmət xatirinə" və ya "vicdan naminə" çağırışlardan artıq səmərə verər".⁴ Qısa zamanda Bakı və Yelisavetpol quberniyalarının şəhərlərində komitənin şöbələri yaradıldı.

1914-cü ilin noyabrında təşkil olunan Bakı müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti Qars qaçqınlarına yardım işinə fəal

¹ Stary. Xoş paxıllıq. "Kaspi", 1915, №20, s.5.

² Yəna orada.

³ Yəna orada.

¹ Stary. Xoş paxıllıq. "Kaspi", 1915, №20, s.5.

² Rəsulzadə M.Ə. Tutacağımız Yol. Əsərləri, III cild, s.172.

³ Müsəlman həyatı 1915-ci ildə. "Kaspi", 1916, №1, s. 5-6.

⁴ Nə etməliyik? "Kaspi", 1915, №29, s.4.

qoşulmuşdu. Bununla bağlı “Kaspi” yazırdı: “Təşkilat cəmiyyə-tə sübut etdi ki, ictimai işlərə cəlb olunan müsəlman qadını bu işin öhdəsindən kişilərdən pis gəlmir”.¹ Cəmiyyətin təşəbbüsü ilə müsəlman qaçqınları nəfinə dəfələrlə “qutu yığımı” və “qar-daş köməyi” adlanan aksiyalar keçirilmişdi. Aksiyalarda müsəl-man ailələrindən qızlar da iştirak edirdi, bu isə həmin dövr üçün Bakının ictimai həyatında görünməmiş bir hadisəydi. Bu haqda yazan M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan cəmiyyətində özünüdər-k hissini artmasını fərəhlə qeyd edirdi. Onun yazdığına görə, on il öncə şüurlu azərbaycanlı qadınları barmaqla saymaq olardı, onların adı ehtiyatla çəkilirdi. Bu gün isə onlar evləri, küçələri, mağazaları gəzir və bədbəxt bacı-qardaşlarına kömək üçün ianə toplayırlar. İki yüz ianə toplayanın yüz əllisi azərbaycanlı xanımlar idi. M.Ə.Rəsulzadə oxucularına bildirir ki, qadına hörmətlə yanaşan və onu fəal üzv kimi qəbul edən cəmiyyətdə inkişaf və tərəqqi ola bilər. Onun fikrincə, bu halda azərbaycanlılar öz müstəqilliyinə inamla baxa bilərlər: “Hər yerdə ki qadın da cəmmat işi ilə əlaqədardır, hər yer dəki, qadın möhtərəmdir, hər yerdə qadının az-çox ictimai bir mövqeyi vardır, tərəqqi, qüvvət, ümuran da oradadır”.²

Müharibə illərində ictimai həyatın hər hadisəsi fərqli mə-hiyyət kəsb edirdi, ona fərqli yanaşılırdı. Hətta milli və dini bayramlar da əvvəlki tək təmtəraqla qeyd edilmirdi. “Kaspi” qə-zeti oxucularını bayram günlərində iztirab çəkən həmtayfalarını, cəbhədə axıdılan qanı unutmamağa çağırırdı: “Nə iş görürüksə, nə cür sevinirüksə, biz bu sevinc və şənliyə bütövlüklə qapılmalı deyilik”.³ Məqalənin müəllifi C.Dağıstaninin fikrincə, qonşuluq-da faciə və kədər olanda, minlərlə insanın aclıq içində yaşadığı və uşaqlarına çörək tapa bilmədiyi halda müsəlmana toy-bayram etmək yaraşmaz. O, evində olduğundan səfələt içində olanlarla bölüşməyin vacibliyini qeyd edirdi: “Övladlarımıza və qonaqla-

¹ Dağıstani. Unutmayın. “Kaspi”, 1915, №40, s.4.

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild, s.159.

³ Dağıstani C.Qarşidan gələn “Bayram” haqqında. “Kaspi”, 1915, №50, c.4.

rımıza müxtəlif növ şirniyyat, nemətlər alanda, bunlara xeyli pul xərclədikdə biz şirniyyat deyil, nemətlər deyil, bir parça qara çörəyə həsrət qalan digər uşaqları unuda bilərikmi?”¹

Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti Novruz bayramı mü-nasibəti ilə hər il təşkil etdiyi ziyafəti qaçqınlara yardım üçün ianə toplanmasına həsr etmək qərarına gəlmişdi. Lakin ziyafət gözlənilən nəticə verməmişdi. “Kaspi”nin məlumatına görə, 5000 rubl toplanmışdı, bu isə dövriyyəsi milyonlarla ölçülən şəhər üçün çox cüzi məbləğ idi. Xeyriyyə tədbirinin uğursuzlu-ğunun səbəblərini C.Dağıstani araşdırmağa çalışır. Onun zən-nincə, “ziyafət adamları” ilə məhdudlaşmayıb tədbirə əhalinin daha geniş təbəqələri, orta gəlirli tacirlər, kiçik neft hasilatçıları, maklerlər, iri tacirlər dəvət olunmalıydı. Həmçinin cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə daha artıq diqqət yetirmək, onları da ziyafətə çağırmaq gərəkdir. Məhz sadə insanlar adətləri müqəddəs tutur, xalq arasında “xeyr-şər” deyilən heç bir hadisəni ötürmür.²

1915-ci ildə Qurban bayramı oktyabr ayına təsadüf etmişdi. Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti bu münasibətlə kəsilən qoyunların dərisini müharibədən zərər çəkmiş müsəlman nəfinə verməyi müraciəti etmişdi. Eyni zamanda cəmiyyət din xadimlə-rindən “zərər çəkən qardaşların ehtiyaclarını unutmamaq üçün bu istiqamətdə nəsihətlər verməyi”³ xahiş etmişdi. “Kaspi” qəzeti oxucularına izah edirdi ki, həmin gün hər kəsin verdiyi ianə din qardaşlarına yardım üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Dəyəri heç nə olmayan heyvan dərisi qaçqını qarşidan gələn soyuqlardan qoruya bilər: “Siz deyə bilərsiniz: qiyməti 50 qəpikdən çox olmayan dəri də insanı xilas edər? Bu, ona bir-iki günlük kifayətdir... Səhv fikirdir. Vay o günə ki, əgər hamı qəlbində belə düşünür!”⁴

Bakı mətbuatının məlumatına görə, 1915-ci ilin baharında Qafqazda 100.000 müsəlman və 120.000 erməni qaçqını məs-

¹ Dağıstani C.Qarşidan gələn “Bayram” haqqında. “Kaspi”, 1915, №50, c.4.

² Dağıstani C. Yerinə yetməyən gözləntilər. “Kaspi”, 1915, №58, s.4.

³ Müsəlmanlar və müharibə. “Kaspi”, 1915, №220, s.5.

⁴ Dəri məsələsi. “Kaspi”, 1915, №220, s.5.

kunlaşmışdı. Qaçqınlar arasında molokonlar, jəhudilər, yunanlar da var idi. Onların sayı çox deyildi. Digərləri ilə müqayisədə erməni və yahudi qaçqınlarının vəziyyəti daha yaxşı idi - onların ictimai təşkilatları və imkanlı şəxsləri az vaxt ərzində zərərçəkənlərə yardım işini təşkil edə bilməmişdilər. Belə ki, tədqiq edilən dövrdə erməni qaçqınları üçün yığılan 800.000 rublun 500.000 rublu Qafqaz erməni kəndlilərinin payına düşürdü. Bu haqda xəbər verən “Baku” qəzeti “qaçqınları son dərəcə mehribanlıqla qəbul edən, sonuncu tikəsini onlarla bölüşən” Osmanlı imperiyası ilə sərhəd ərazilərinin erməni əhalisini xüsusi qeyd edir.¹ Petroqradda “bir fincan çaya” toplaşan 15 imkanlı yəhudi öz millətindən olan qaçqınlara yardım üçün 265.000 rubl toplamışdı.² Bu, bütün Rusiya müsəlmanlarının topladığı 70.000 rubldan qat-qat artıq idi. “Budur, 25 milyonluq xalqın verdiyi ianə!”, - qəzəblə yazan C. Dağıstani yığılan məbləğin Rusiyada müsəlmanların sayına uyğun gəlmədiyini nəzərə çatdırırdı.³ Jurnalistin fikrincə, vəsaitin azlığı varlı müsəlmanların açıq ianə yığılmasında zəif iştirakından irəli gəlirdi. Adətən öz həmvətəndaşları üçün xəstəxana tikintisinə, yaralıları üçün lazaretin təşkilinə, mədəni-maarif müəssisələrinin yaradılmasına həvəslə vəsait ayıran Bakı neft sənayeçiləri ictimai pul toplanmasında imkanlarına görə az məbləğlə kifayətlənmişdilər. “Kaspi” yazırdı: “Ayrı-ayrı ianələrin ən yüksək həddi 500 rubl olmuşdu. Toplanmış 60-70 min isə sadə, pulsuz xalqın yazıq bir rubllarından və qəpiklərindən ibarətdir”.⁴

Ən böyük məbləğ ianələr qaçqınları ölüm və xəstəliklərdən xilas edə bilmirdi. Toplanan vəsait azlıq edirdi. “Baku” qəzetinin hesablamalarına görə, erməni qaçqınının hər gününə 15 qərik düşürdü, bu “yalnız çörəklə qidalanmağa bəs edirdi, iki

¹ Erməni mətbuatından. Erməni qaçqınları. “Baku”, 1915, №100, s.5.

² Axı, nə vaxt? “Kaspi”, 1915, №102, s.5.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada.

dəfə isti xörəyi qaçqınlar pasxa günlərində görmüşdülər”.¹ Daha zəif maliyyələşən müsəlman qaçqınlarının hansı vəziyyətdə olduqlarını təsəvvür etmək çətin deyil.

1915-ci ilin yayında rus ordusu Qərb hərbi əməliyyatlar meydanında bütün cəbhə boyu məğlubiyyətə uğradığından Rusiyanın daxili quberniyalarına qaçqın axını xeyli artmışdı. Rus mənbələrinə görə, oktyabrın əvvəlinə erməni qaçqınlarının ümumi sayı 200 minə haqlamışdı, Qafqazda isə cəmi “300 minə yaxın qaçqın məskunlaşmışdı”.² Baş Qərargah düşməyə təslim edilən ərazilərdən həm əhalinin, həm də dəyər kəsb edən əşyaların çıxarılması barədə əmr vermişdi.

1914-cü ilin sonunda türk vilayətlərindən qaçan erməni qaçqınlarının birinci dalğası artıq bu tədbirləri görmüşdü. Türkiyə hərbi əməliyyatlar meydanına ezam olunan “Baku” qəzetinin müxbiri S.Cino yazırdı ki, “hər şey – un ehtiyatları, buğda, taxıl, ərzaq, əmlak – məhv edilmişdi. Daşınması mümkün olmayanlar mənfur talançı və quldurlara çatmasın deyə yandırılmışdı”.³ Lakin sonradan erməni qaçqınlarına dəyən ziyanı və onların türk vilayətlərinə geri qayıtmasına tələb olunan məbləği hesablayan “Baku” qəzeti ev və təsərrüfatların dağıdılmasına görə məsuliyyəti kürdlərin üzərinə qoymuşdu: “kürdlər tərəfindən dağıdılan evlərin və s. bərpası üçün 3.500.000 rubl gərəkdir”.⁴

Erməni qaçqınlarının qayıtmasında nəinki Qafqazın və, ümumilikdə, Rusiyanın erməni ictimai təşkilatları, həmçinin ““yeri dəyişilmişlərin” həyatı və əmlakının mühafizəsinə dair ölçülər”⁵ götürən Osmanlı hökuməti maraqlı idi.

¹ Erməni mətbuatından. Erməni qaçqınları. “Baku” qəzeti, 1915, №100, s.5.

² Kursev A.N. Rusiyada birinci dünya müharibəsi qaçqınları.

<http://historystudies.org>

³ Cino S. Qafqaz cəbhəsi meydanından. (Xüsusi müxbirimizdən). Qaçqınlar. “Baku”, 1915, №1, s.4-5.

⁴ Erməni mətbuatından. Erməni qaçqınları. “Baku”, 1915, №100, s.5.

⁵ Türklərin ermənilər haqqında “həqiqəti” və faktların həqiqəti (Türkiyə hökumətinin “Erməni inqilabi hərəkat və hökumətin tədbirləri haqqında həqiqət” kitabçası ilə əlaqədar). Konstantinopol. 1916-cı il. “Baku”, 1916, №150, s.5.

Rusiya hökumətinin qaçqınlara yardımı 1915-ci ilin uğursuz yaz-yay hərbi kampaniyasından sonra gerçəkləşməyə başladı. Bu zaman Qərb sərhədyanı ərazilərindən gələn qaçqın seli ölkəni bürümüşdü. “Qaçqınların ehtiyaclarının ödənilməsi haqqında” Qanun qəbul edilmişdi. Sənəd hökumətin bu istiqamətdə siyasətinin əsas mahiyyətini özündə ehtiva edirdi. “Düşmən həmləsi təhlükəsi olan və ya düşmən tərəfindən alınan əraziləri tərk edən, hərbi əməliyyatlar gedən ərazilərdən hərbi və ya mülki hakimiyyətin qərarı ilə köçürülən şəxslər, həmçinin Rusiyaya düşmən dövlətlərdən gələn mühacirlər”¹ qaçqın sayılırdılar. Qanunla qaçqınların qayğısına qalmaq öhdəliyi DİN, qubernator və şəhər rəislərinin, zemstvo idarələrinin, şəhər ictimai idarələrin, yerli komitələrin üzərinə qoyulmuşdu. Həmçinin, “ali dövlət məqsədlərini” yerinə yetirmək səlahiyyətlərinə malik “Qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə xüsusi müşavirə” təsis edilmişdi.²

İlk zamanlar qaçqınların problemləri ilə ictimai təşkilatlar məşğul olurdularsa, qanunun qəbulundan sonra zəruri xərclərin böyük hissəsi dövlət büdcəsindən ayrılmağa başladı. “Baku” qəzeti yazırdı ki, qanunun qəbuluna kimi ictimai təşkilatların qaçqınların ehtiyaclarını qarşılama işi böyük fədakarlığa və nəhəng enerji sərf edilməsinə baxmayaraq partizan xarakteri daşıyırdı. Bu qüvvə azlıq edirdi, “vahid baş komandanı və vahid ştatı olan, zəruri vəsaitlərlə təchiz edilmiş “nizami ordu” gerek idi”³.

“Qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə xüsusi müşavirə”yə yerli xeyriyyə cəmiyyətlərindən nümayəndələr ezam edilmişdi: qurumda Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətini IV Dövlət Dumasının deputatı M.Y.Cəfərov təmsil edirdi.

¹ Kursev A.N. Rusiyada birinci dünya müharibəsi qaçqınları.

<http://historystudies.org>

² Verdıyeva H. Birinci dünya müharibəsi və Qafqazın qaçqın müsəlmanları.

“İrs”, 2010, №2(44), s.31.

³ Qaçqınlara yardım. “Baku”, 1915, №216, s.5.

Erməni komitələrinin gündəliyində Zaqafqaziyada məş-kunlaşmış erməni qaçqınlarının tərk etdikləri türk vilayətlərinə qayıdışı məsələsi dururdu. Bunun həyata keçirilməsi üçün Qafqazda və Rusiyanın digər bölgələrində çalışan yardım cəmiyyətlərinin ümumi fəaliyyət planı işləndirdi, onların “Xüsusi müşavirədə” təmsil olunan nümayəndələri zəruri vəsait almaq üçün hökumət qarşısında vəsədat qaldırmağa hazırlaşdılar. Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti ilk növbədə “yetim uşaqların aclıqdan ölməsinin qarşısını almaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görməklə”¹ məşğul idi. “Kaspi” qəzeti xəbər verirdi ki, “müharibədən zərər çəkmiş müsəlman uşaqları üçün sığınacağın təşkilindən ötrü deputat Cəfərov xüsusi müşavirədən 60.000 rubl ayrılması haqqında vəsədat qaldırmışdı”². H. Verdıyevanın məlumatlarına görə, 12 min kimsəsiz uşaq qaçılmaz ölümdən xilas edilmişdi.³ 1915-ci ildə xəzinə xüsusi müşavirənin sədrinə 25 milyon rubl ayırmışdı. Bu, tədqiqatçının fikrincə, həmin dövrdə Qafqazda humanitar vəziyyətin ağırlığından xəbər verirdi.⁴

3.3. Mütləqiyyətin devrilməsindən sonra çoxpartiyalı mətbuatın inkişafı

1914-cü ildə bütün slavyan dünyasını avstro-alman və türk “əsəratindən” qurtarmağa can atan Rusiyanın qisasçılıq siyasəti 1917-ci ilin əvvəlinə kimi puç oldu. Rusiya daxili siyasi intriqalar, dərin iqtisadi böhran və kütlələrin inqilabi çıxışlarının girdabında boğulurdu. Ölkədə aclıq və hərcmərclik hökm sürürdü, II Nikolay öz dövlətini sərbəst idarə etmək qabiliyyətini itirdi.

¹ Uşaq sığınacağı haqqında. “Kaspi”, 1915, №223, s.4.

² Yənə orada.

³ Verdıyeva H. Birinci dünya müharibəsi və Qafqazın qaçqın müsəlmanları.

“İrs”, 2010, №2(44), s.31.

⁴ Yənə orada.

Məşhur Qriqoriy Rasputinin adı ətrafında dolayan qalmaqallar ali hakimiyyəti gözdən salmışdı. Bu qalmaqallar haqqında paytaxt qəzetlərinin materiallarını yenidən dərc edən Bakı qəzetləri onun çar ailəsi ilə əlaqələrini¹ və saray əhliylə mürəkkəb münasibətlərini² təfərrüatı ilə oxucularına təqdim edirdi. “Bakines” qəzeti yazırdı: “Rasputinin əleyhinə çıxmaq nəinki faydasız, həm də təhlükəlidir. Rasputinin qəzəbinə gələn etibardan düşürdü, itaət etməyənləri sürgün və digər müxtəlif qınaqlar gözləyirdi. Qrişka Rasputinin qüdrəti qarşında ən nüfuzlu saray əyanlarının xidmətləri heç nədir. Tanınmış qraf Şeremetyevin başına gələnlər bunun bariz nümunəsidir” (1844-1918, rus ictimai xadim, tarixçi – L.H.).³ Xatırladaq ki, ahıl qraf III Aleksandrın yaxın dostu olub. Ölümqabağı nəsihətində oğlu II Nikolaya qrafı özünün müşaviri etməyi tövsiyyə etmişdi. Taxt-tacı hörmətdən salan Rasputini saraydan uzaqlaşdırmağa cəhd edən qraf Şeremetyev özü sarayı tərk etməli olmuşdu.

Digər tərəfdən, müharibə sənayenin və kənd təsərrüfatının işini iflic etmişdi. Dəmir yolu hərbi nazirliyin sərəncamına verildiyindən mülki yüklərin, o cümlədən buğda və digər dənli bitkilərin daşınmasında çətinliklər yaranmışdı. Bu isə un və çörək qıtlığına gətirib çıxarmışdı. Dəniz gəmiçiliyi daşımaların öhdəsindən gələ bilmirdi. Hələ 1915-ci ildə Rusiyanın paytaxt və iri şəhərlərində başlayan aclıq tez bir zamanda Bakıya da çatdı.⁴ Bakıda hələ də xeyli sayda müsəlman qaçqınların olması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi. Aclıq, qıtlıq və ərzaq bahalığı paytaxt şəhərlərdə olduğu kimi çörək qiyamına səbəb ola bilərdi.

¹ Rasputinə məktublar. “Bakines”, 1917, №34, s.4.

² Rəsulzadə M.Ə. “Nə xəbər var?” Əsərləri, III cild., c.582-584; Rasputin və çar ətrafı. “Bakines”, 1917, №13, s.4; Rasputin və saray. Yeni orada, 1917, №17; Qriqori Rasputinin sirri. Yenə orada, №34; Rasputin, İlidor və Loxtina. Yenə orada, №35 və s.

³ Rasputin və saray. “Bakines”, 1917, №17, s.4.

⁴ Rəsulzadə M.Ə. “Bahalıq və qahət”. Əsərləri, III cild., s.184-185.

Məhz buna görə, hökumət yeni torpaq naziri A.A.Rittixin (1868-1930, rus dövlət xadimi, Rusiya imperiyasının sonuncu torpaq naziri – L.H.) timsalında qəti tədbirə - sapalağa uyğun müəyyən edilmiş sabit qiymətlərlə dövlətə icbari taxıl təhvil verilməsinə əl atdı. Lakin, cəbhədən uzaq yerləşən quberniyalarda dövlətə taxılın məcburi təhvil müsbət nəticə vermədi: xüsusi mülkiyyətçilər öz ərzaq ehtiyatlarını gizlədir, toplanılan taxıl isə dəmir yolunun bərbad işləməsi səbəbindən şəhərlərə və cəbhəyə çatdırılmırdı. Petroqradda, Moskvada və digər şəhərlərdə aclıq qiymətləri əhalinin izdihamlı siyasi mitinqlərinə çevrilərək fevral burjua-demokratik inqilabı ilə nəticələndi. “Bakines” qəzeti yazırdı: “Buna bir həftə, hətta daha az vaxt lazım oldu. P.N.Milyukovun (1859-1943, rus siyasi xadimi, tarixçi və publisist, konstitusion-demokratlar partiyasının lideri, 1917-ci ildə Müvəqqəti hökumətdə xarici işlər naziri –L.H.) öz nazir çıxışında qeyd etdiyi kimi, bu inqilab ən qısa müddətdə və qan tökülmədən baş verdi. Sözsüz ki, o dünən başlamamışdı və qurbanların hesabını ən azı yarım əsr bundan öncədən aparmaq gərəkdir... Ona görə ki, böyük çevriliş çox uzun müddət rüşeym vəziyyətində yaşamışdı”¹.

Teleqrafla ötürülən çevriliş xəbəri “ıldırım sürətiylə şəhərə yayıldı”, “ziddiyyətli xəbərlərin ucu-bucağı yox idi”². Son xəbərləri bilmək üçün oxucular qəzet almağa artıq pul verməyə hazır idilər. Rəsmi məlumat və müvafiq sərəncamlar olmadığından Bakının hökumət və şəhər hakimiyyətləri çəşqin vəziyyətə düşmüşdülər. Buna baxmayaraq, xalq sevinir və teleqramları birgə oxumaq üçün küçələrə toplaşdı. “Bakines” qəzetinin qeyd etdiyinə görə, “xəbərlərin oxunuşundan sonra qara qüvvələrə şəhərin dinc həyatını pozmaq imkanı verməmək, gündəlik iş ahəngini qırmamaq və bununla da düşmənlərin və köhnə rejim tərəfdarlarının dəyirmanlarına su tökməkdən ötrü bir neçə

¹ “Bakines” qəzeti, 1917, №13, s.2.

² Yenə orada, s.4.

şəxs kütləyə yaxınlaşıb onlardan sakitcə dağılmağı, asayiş pozulmasına rəvac verməməyi xahiş edirdi”.¹ Mütləqiyyət devrilmişdi, dövlət idarələri və cəmiyyət yeni təşkil olunan Müvəqqəti hökumətə etibarını nümayiş etdirmişdi. Qafqaz canişini böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç də (bu vəzifəyə 1915-ci ilin avqustunda təyin edilmişdi – L.H.) yeni hakimiyyəti tanıyıb, hamıya ona tabe olmaq göstərişi vermişdi.² “Kaspi” yazırdı: “Mərkəzi Hökumətin bütün göstəriş və tələblərinə tam şəkildə könüllü əməl olunmalıdır”.³

Konstitution-demokratlar partiyasının ideyalarını ifadə edən, eyni zamanda “Daşnaksütun” erməni inqilabı ittifaqına rəğbət bəsləyən “Baku” qəzeti də yeni hökumətə etibar etməyə çağırırdı. Qəzetin fevral burjua-demokratik inqilabı günlərində “Daşnaksütun”un yeni tarixi mərhələdə vəzifələrinə həsr edilən məqaləni və partiyanın çağırışını dərc etməsi heç də təsadüfi deyil - həmin çağırışda sabiq hakimiyyəti “cinayətkar”⁴ adlandırılırdı. Məqalədə göstərilirdi ki, partiyanın ümdə vəzifəsi Ermənistanın milli-ərazi muxtariyyatının əldə edilməsinə baxmayaraq, “partiya taktiki mülahizələrə əsaslanaraq, müvəqqəti olaraq” indiki zamanda bu məsələnin həllinin birbaşa tələbindən imtina edir. “İndiki məqamda hökumətin verə bilməyəcəyini biz ondan tələb etməyəcəyik, həlli zamanı hələ çatmayan vəzifələri biz onun qarşısında qoymayacağıq, qabağa qaçmaq, arxa cəbhəni möhkəmlətmədən yeni mövqelərə hücum etmək lazım deyil”, - deyərək qəzet yazırdı.⁵

Müvəqqəti hökumətə ümumi, bərabər və gizli səsvermə əsasında Məclisi-Müəssisəyə seçkilərin keçirilməsinin qanunverici bazasının yaradılması həvalə olunmuşdu. Məhz bu qanunverici orqanın üzərinə xalqın iradəsini ifadə edərək yeni Rusiya-

nın – hökmdarsız Rusiyanın idarə edilməsi formasını müəyyən etmək vəzifəsi qoyulmuşdu. “İxlaskar sevincimizin, xoşbəxtliyimizin bütün dərinliyini ifadə etməyə söz və güc tapa bilmirik. O xoşbəxtlik ki, üzgün Rusiyaya bu böyük xəbərləri gətirir. Onlarda zəhmli tarixi əzəmət hiss olunur...”, - X.Vermişev “Baku” qəzetinin baş məqaləsində məftunluqla yazırdı.¹

Öz torpağında yaşamasına baxmayaraq imperiya hakimiyyətinin “özge xalqdan olan” adlandırdığı, “Rusiyanın müdafiəsi və iltifatının bütün əzab-əziyyətlərini rus xalqı ilə müştərək çəkən”, sayına görə “Rus dövlətinin əsasının” ikincisi olan “Rusiyanın 30 milyonluq müsəlman əhalisi” dəyişikliklərə xüsusi ümid bağlayırdı.² Bu sətirlərin müəllifi Ceyhun Hacıbəyli ürək ağrısı və incikliklə yazırdı ki, “rus xalqı ilə birgə yaşadığı uzun müddət ərzində” “Vətənə loyal münasibət və sədaqətdən savayı heç nə nümayiş etdirməyən” və, bununla belə, özünü Rusiya üçün hər zaman özge xalqın nümayəndəsi olub, olduğunu və olacağını dərk edən hər bir müsəlmanın qəlbi doludur. O, bildirdi: “Bu çoxmilyonlu xalqın hər bir fədakarlıq hərəkəti “rəsmi Rusiya” tərəfindən minnətdarlıq və təşəkkür əvəzinə eyni - vətəndaşın və insanın mənliliyinə toxunan, buabırçı damğa ilə səciyyələnən acıqlıq və haqqsızlıqla dolu münasibətlə qarşılanırdı./Özge xalqdan olan”.³

Günün vəzifələrindən danışan publisist sadə xalq, xüsusən “savad azlığından hələ də vətəndaş şüuru səviyyəsinə yetməyən, həmçinin daim polis zülmü altında olduğundan saxta vətəndaş tərbiyəsi görmüş” kənd əhalisi arasında izahedici iş aparılmasının zəruriliyini vurğulayırdı.⁴ Bakıdan uzaq yaşayan və heç bir ictimai təşkilatı olmayan kəndlilər cari siyasi hadisələrdən müstəqil dərk edə bilməzdilər. Məlumdur ki, mütləqiyyətin süqutundan sonra Rusiyanın başqa şəhərlərində olduğu kimi, Bakıda da

¹“Bakines” qəzeti, 1917, №13, s.2.

² Yəni orada, s.4

³Bakı, 7 mart. “Kaspi”, 1917, №53, s.2.

⁴Danaksütun”partiyasının çağırışı. “Baku”, 1917, №55, s.2.

⁵ Dövlət çevrilişi və “Danaksütun”partiyası. “Baku”, 1917, №72, s.2.

¹ Bakı, 5 mart. “Baku”, 1917, №52, s.3.

²Dağıstani C. Özge xalqdan olan «Kaspi», 1917, №53, s.6.

³Yeni orada.

⁴Dağıstani C. Məqamın məqsədləri. I. “Kaspi”, 1917, №62, s.4.

ictimai təşkilatlardan ibarət icraiyyə komitələri yaradıldı. Müəllifin yazdığına görə, həmin komitələr tərəfindən “köhnə hökumətin nöqələri işdən çıxarılır, fəsadçılıqları ilə daha çox fərqlənənlər həbs olunur, ziyalı şəxslərdən komissarlar təyin edilirdi və s.”¹ C.Dağıstani bildirdi ki, kəndlərdə və Lənkəranda, Şamaxıda, Salyanda və digər mərkəzdən uzaq şəhərlərdə yerli əhali öz hüquqlarını tələb etməyi bacarmadığından, “öz bütləri - qəza rəisləri, onların köməkçiləri, pristav, uryadnik, keşikçi və sair ünsürlərin təsirindən” qurtulma yollarını bilmədiyindən vəziyyət daha mürəkkəb idi.² Müəllifin fikrincə, əhalini cəmiyyətin bütün demokratik qüvvələrinin çağırılmasını səbirsizliklə gözlədikləri Məclisi-Müəssisana seçkilərə hazırlamaq lazım idi. O, göstərdi ki, “bir qrup kimi ümumi siyasi və mədəni ehtiyacları olan müsəlmanların maraqları naminə gələcək azad Rusiyanın quruluşunu müəyyən edəcək ümumi siyasi dilin yaradılması zəruridir”.³ Müəllif əhalinin əksər hissəsini təşkil edən sadə insanlarla təbliğat işi müsəlmanların dini və milli maraqları baxımından qurulmalı, bu və ya digər siyasi quruluşun üstün cəhətləri anlaşılan şəkildə onlara isbat edilməlidir. “Əks halda, qəti məqam vaxtı çatanda bizim seçdiklərimiz şəxslər işə şüurlu yanaşma mövqeyindən deyil, subyektiv hisslər, əhval-ruhiyyə, “özündən çıxma” və s. təsirlərdən irəli gələn səslər və fikirlər söyləyəcəklər”, - deyə C.Hacıbəyli xəbərdar edirdi.⁴

Lakin inqilabın bal ayında işgüzar və fəal olan Müvəqqəti hökumət iki ay keçməsinə baxmayaraq Məclisi-Müəssisana seçkilərin keçirilməsi haqqında qanunu qəbul etməyə tələsmirdi. Cəmiyyətdə və Müvəqqəti hökumətin daxilində burjuaziya ilə sosial-demokratların nümayəndələri arasında ziddiyyət yetişməkdə idi. Bununla bağlı “Kaspi” qəzeti qeyd edirdi: “Köhnə vaxtlarda olduğu kimi zaman əməkdaşlıq tələb etdiyi yerdə bir

qrup mübarizə şüarıyla çıxış edir, digər qrup gizli şəraitdə fəaliyyət göstərmək vərdişindən əl çəkə bilmədiyindən sərbəstlik və bərabərlik şəraitində zülm və təzyiqdən şikayətlənir”.¹ Rus sosial-demokratiyasının və burjuazianın ən yaxşı təmsilçiləri bir çox önəmli məsələlər ətrafında, o cümlədən Məclisi-Müəssisana seçkilərin və Məclisin çağırılması məsələsində ümumi məxrəcə gələ bilmir, fərqli baxışlar nümayiş edirdilər. “Bakines” qəzeti “Xalq azadlığı” partiyasının Bakı komitəsinin çağırışını dərc edərək hərbi və dəniz naziri A.İ. Quçkovun (1862-1936) xalqa müraciətinə diqqət yetirməyin vacibliyini bildirirdi. Müraciətdə əhali mümkün təxribat və qanun pozuntularından cəkindirilirdi. Nazirin “ayrı-ayrı qruplar müvəqqəti hökumətin qərarlarını qəbuluna və həyata keçirilməsinə maneəlik törətməklə ölkədə ədavət salmaq fəaliyyətlərini davam etdirirlər” xəbərdarlığından sonra çağırışda deyilirdi: “Beləliklə, ikihakimiyyətlik, daxili mübarizə və köhnə hakimiyyətə qalib qüvvələrin zəifləməsi təhlükəsi yaranır”.²

Bu zaman birinci rus inqilabının darmadağın edilməsindən və geniş jandarm irticasından sonra Moskva və Petroqradda ilk dəfə olaraq sosialist mətbuatı işıq üzü gördü. “Kaspi” qəzetinin haqlı mülahizəsinə görə, “onların nəinki mövcudluğu, hətta adı belə beş həftə öncə ağılasıqmaz idi”.³

30 mart 1917-ci ildə S.Şaumyanın redaktorluğu ilə “İzvestiya Sovetov Raboçix i Soldatskix Deputatov Bakinskoqo rayona” (“Bakı rayonu fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin Məlumatları” – “Известия Советов рабочих и солдатских депутатов») qəzeti çıxdı. Mətbuat azadlığının bərpasını alqışlayan “Kaspi” qəzeti bildirdi ki, sosialist mətbuatının tarixi həm Rusiyada, həm Bakıda “fəsiləsiz martiroloq”u xatırladır.⁴ Qəzet yazırdı: “Azadlığın

¹Dağıstani C. Məqamın məqsədləri. I. “Kaspi”, 1917, №62, s.4.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Dağıstani C. Məqamın məqsədləri. II. “Kaspi”, 1917, №67, s.4.

¹Bakı, 31 mart. “Kaspi”, 1917, №73, s.2.

²Xalq Azadlığı partiyasının Bakı Təşkilatı Komitəsindən.

³“Bakines”, 1917, №14, s.3.

⁴Azad mətbuat. “Kaspi”, 1917, №73, s.3.

⁵Yenə orada.

ilk çağında qısa çıxışlardan sonra fəhlə mətbuatının öz sözünü demək, öz məqsəd və meyllərini bildirmək, öz maraqlarını qorumaq cəhdləri hər zaman irtica tərəfindən amansızcasına boğulurdu. Bakıda fəhlə qəzeti yaratmaq cəhdlərinin sonu hər vaxt eyni olub. İşiq üzü görün iki-üç nömrə müsadirə olunurdu, və, nəhayət, qəzet bağlanırdı.¹ “Kaspi” proletariatin dikturası uğrunda seçdiyi yola görə fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin orqanını ittiham etmir, onun seçimini başa düşür və qeyd edir ki, indi “öz azad xalqını və öz azad ölkəsini sevən hər kəs” öz ali məqsədinə doğru can atır, amma bunu müxtəlif yollarla edir.²

Bu, 1917-ci ilin yazında “İzvestiya Sovetov Raboçix i Soldatskix Deputatov Bakinskoqo rayona” nəşr etdiyi tək bir nömrəsi idi. Belə ki, növbəti buraxılış artıq “İzvestiya Raboçix i Voyennix Deputatov” (“Fəhlə və Hərbi Deputatların Məlumatları”) adlanırdı. Yeddinci saydan başlayaraq qəzetin redaktorları M.İ.Mandelştam və A.A.Ter-Arakelov, sonra isə Q.Q.Ter-Qazaryan və A.A.Adamov oldular. Daha sonra onlara A.V.Roxlin qoşuldu. Qəzet bayram günlərindən başqa hər gün çıxırdı. Redaktorların əvəzlənməsi qəzetin ideoloji yönümünə təsirsiz ötürmədi. S.Şaumyanın redaktorluğu dövründə qəzet bolşevik istiqamətli idi, tezliklə o menşevik təmayüllü oldu, oktyabr çevrilişindən sonra yenidən bolşeviklərin mübariz orqanına çevrildi. Bu dövrdə qəzeti S.Şaumyan və onun silahdaşları redakt etməyə başladılar.

1917-ci ilin martında Bakı rayonu fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin orqanı kimi çıxan “İzvestiya” özünün birinci sayında köhnə rejimin devrilməsinə gətirən proletariatin ordu ilə sarsılmaz ittifaqından danışdı. Qəzet yazırdı ki, bu ittifaq “qara qüvvələrin azadlığı əlimizdən ala bilməməsinə yeganə zəmanətdir”.³ Hazırkı vaxtın vəzifələrinə toxunan qəzet bildirdi ki, on

¹Azad mətbuat. “Kaspi”, 1917, №73, s.3.

²Yenə orada.

³Bizim vəzifələrimiz. “İzvestiya Sovetov Raboçix i Soldatskix Deputatov Bakinskoqo rayona”, 1917, №1, s.1.

il davam edən məcburi gizli fəaliyyətdən sonra on və yüz minlərlə fəhləni özündə birləşdirən fəhlə parlamentləri, onlardan nümunəsiylə inqilabi ordunun əsasını təşkil edən əsgər deputatları sovetləri yaranmağa başladı. Qəzetin fikrincə, birgə say göstərərək Bakı proletariatinə xas olan inqilabi şüurun əsgər mühitinə gətirilməsi zəruridir. Qəzet hesab edirdi ki, Bakının fəhlə və əsgər deputatları sovetləri bütün Rusiya Sovetlərinin əlaqələndiricisidir. “Köhnə quruluş çökdü, lakin əks-inqilabi cəhdlər təhlükəsi hələ də mövcuddur. Belə cəhdlərin qarşısını almağa hazır olmaq lazımdır...”, - deyərək “İzvestiya” yazırdı.¹

Gizli şəraitdə on illik fəaliyyət sosial-demokratları öz səhvləri üzərində düşünməyi, iflas və uğurlara yenidən baxmağı, müvafiq nəticələr çıxarmağı məcbur etdi. Qəzet bildirdi ki, birinci rus inqilabını fəhlə sinfi başladı, mütərəqqi burjuaziya onlara sonradan qoşuldu. Qəzetin fikrincə, burjuaziya “fəhlə hərəkətindən istifadə edib mütləqiyyətdən 17 oktyabr konstitusiyasını qazandı”.² Lakin proletariət üçün bu kifayət deyildi, o, mütləqiyyətin devrilməsinə nail olmaq istəyirdi. İrticanın başlanması, “birinci və ikinci dumaların qovalanması, 3 iyun seçki qanunu – bunlar köhnə hakimiyyətin inqilab üzərində çaldığı qələbənin mərhələləridir. Bu mərhələlərin hər birində köhnə hakimiyyətlə burjuaziyanın əlaqələri daha da möhkəmlənirdi.³ Birinci dünya müharibəsi xalq ordusunu meydana gətirdi. Bu orduda fəhlə sinfinin kəndlilərlə ittifaqı bərkidi. Qəzet qeyd edirdi: “Petroqrada proletariatinin bir işarəsiylə bütün ordu bir nəfər kimi inqilabın qırmızı bayrağı altında durdu”.⁴

Gizli fəaliyyət illərində sosial-demokratların sıralarında parçalanma yarandı. Onsuz da xeyli vaxt idi partiya daxilində

¹Bizim vəzifələrimiz. “İzvestiya Sovetov Raboçix i Soldatskix Deputatov Bakinskoqo rayona”, 1917, №1, s.1.

²Böyük inqilab. “İzvestiya Sovetov Raboçix i Voyennix Deputatov Bakinskoqo rayona”, 1917, №1, s.1.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

həmrəylik, fikir və ideya birliyi mövcud deyildi, bunun əvəzində fraksiyalara, qruplara bölünmə və s. hökm sürürdü. İdeoloji ziddiyyətlərin dərinləşməsi partiyadaxili rəhbərliyi artırır, bu da mətbuata öz təsirini göstərirdi. Sosialist mətbuatı leqallaşdıqdan sonra Bakıda sosial-demokratlar müxtəlif cərəyan bir neçə adda qəzet nəşr etməyə başladılar. V.Leninin anadan olduğu gün – 22 aprel ərəfəsi S.Şaumyanın redaktorluğu ilə “Bakinski raboçi” qəzeti yenidən işıq üzü gördü. Redaksiya öz nəşrinin çıxmasını Fəhlə mətbuatı gününün vaxtına saldığını elan etmişdi. Qəzetin yazdığına görə, “beş il öncə ucsuz-bucaqsız ölkəmizin şüurlu fəhlələri yekdilliklə qərara aldılar: həmin gün fəhlə mətbuatı günü, fəhlə sözünün geniş təşviqatı günü olsun”.¹ Nəşrə başlayandan az sonra “Bakinski raboçi” həmin vaxt baş redaktorunu dəyişmiş “İzvestiya Raboçix i Voennix Deputatov” qəzetinə hücum çəkərək onu burjuva mətbuatına fürsət verməkdə ittiham etdi. “Bakinski raboçi” qəzetinin fikrincə, “İzvestiya”nın publisistləri “bütün Rusiya demokratiyasının rüsvayçı qardaş qırğınına son qoymaq üsulları axtarmaq tələbinin əksinə olaraq tam fərqli mövqe tutdular və öz burjuaziyası ilə birlikdə “hücum”, yəni müharibənin davam etdirilməsini tələb edirlər”.²

Rusiyanın şərəfini qorumaq naminə müharibənin davam etdirilməsi və ya, bolşeviklərin tələb etdiyi kimi, tez bir zamanda son qoyulması mövzusu tədqiq edilən dövrdə bütün Rusiya mətbuatının, o cümlədən Bakı mətbuatının başlıca mövzusunə çevrilmişdi və kəskin polemikaya səbəb olmuşdu. Aydınır ki, siyasi dairələr üçün müharibə bir pərdə idi – onun arxasında müxtəlif planlar, razılaşmalar, intriqalar və ambisiyalar dururdu. Bu səbəbdən nəinki burjuaziya və sosial-demokratiya konsensus əldə edə bilmirdi, hətta parçalanmış sosial-demokratiyanın daxilində hər bə və sülh məsələsi ətrafında kəskin siyasi mübarizə gedirdi.

¹22 Aprel – fəhlə mətbuatı günü. “Bakinski Raboçi”, 1917, №1, s.1.

²Millətçiliklə mübarizəni necə aparmamalı. “Bakinski Raboçi”, 1917, №13, s.1.

1917-ci ilin yayında R.S.D.F.P. Bakı təşkilatının Şəhər Komitəsinin Bürosunun orqanı “Sosial-demokrat” qəzeti çıxmağa başladı. Qəzet hələ birinci sayında menşevik ideyalarına tərəfdar olduğunu və “digər cərəyan – bolşeviklərlə ideya mübarizəsinə (birdəfəlik didişmə və böhtandan əl çəkməklə)” hazır olduğunu bəyan etdi.¹ Qəzetin yazdığına görə, “ideya rəqibiyə mübarizə aparmaqdan ötrü, öz mövqemizi daha səmərəli və məqsədəuyğun müdafiə etmək üçün bizim cərəyan öz orqanımızın olmasını zəruri hesab edir. Bax, “Sosial-demokrat” bunun üçün çıxır”.²

Eyni məqsədləri – öz baxışlarının təbliği və bolşevizmlə mübarizə - 1917-ci ilin baharında nəşr olunmağa başlayan Sosialist-inqilabçılar (eserlər – L.H.) partiyasının Bakı Komitəsinin “Znamya Truda” qəzeti də qarşısına qoymuşdu. Oktyabr çevrilişindən sonra sol sosialistlərin və bolşeviklərin yolları birdəfəlik ayrıldı. O vaxta qədər isə, nəşrin etirafına görə, qəzet “ölkənin üzərinə gələn dəhşətli təhlükə qarşısında, kobudcasına baş qaldırmağa çalışan əks-inqilab əleyhinə birgə mübarizə naminə inqilabi demokratiya cəbhəsinin birliyini pozmamaya” çalışırdı.³

1917-ci ilin bahar və yayında bolşevik nəşri “Bakinski raboçi” çoxmillətli Bakı proletariyatı arasında bolşevik ideyalarını yaymaq istiqamətində geniş iş aparırdı və həmin dövrdə şəhərin çap məkanında öz mövqesini demək olar təkbaşına müdafiə edirdi. Qəzet bu fəaliyyətində “partiyanın MK-nın, V.İ.Leninin, “Pravda” qəzetinin göstərişlərini rəhbər tutur, onlardan daim kömək və dəstək alırdı”.⁴ Həmin dövrdə bolşeviklərin əsas tələbləri müharibəyə tez bir zamanda son qoyulması və hakimiyyət

¹“Sosial-demokrat” nə üçün nəşr olunur? “Sosial-demokrat” qəz., 1917, №1, s.1.

²Yenə orada.

³“Znamya Truda” qəz., 1917, №41, s.1.

⁴Hüseynov A. Oktyabrdan doğulan mətbuat (Sosialist quruluşu illərində Azərbaycan partiya-sovet mətbuatının təşəkkülü və inkişafı).

Bakı: “Azərnaşr”, 1981, s.5.

yətin ələ keçirilməsi idi. “Bakinski raboçi” yazırdı: “Bundan ötrü ingilis və amerikan imperialistlərinə könlüyimizə son qoy-malıyıq, Nikolay Romanovun onlarla bağladığı soyğunçu müqavilərdən imtina etməliyik. Bu halda alman və avstriya fəhləsi bizə daha çox etibar edər...”¹ Lakin Rusiyanın burjua mətbuatı, o cümlədən Bakının rüsdilli liberal-burjua “Kaspi”, “Bakines”, “Baku” və s. qəzetlər sübut etməyə çalışırdılar ki, iş alman və avstriya fəhləsində deyil.

Həmin ərzədə başda V.Lenin olmaqla bolşeviklərin müharibəyə son qoyulmasına yönəlmiş fəaliyyətini nüfuzdan salan, onların təbliğatının görünməyən tərəflərini ifşa edən məlumatlar açıqlanmışdı. Müvəqqəti hökumətin nazirləri A.F.Kerenskinin, N.V.Nekrasovun və M.İ.Tereşkononun apardıqları araşdırma nəticəsində Leninin və bolşeviklərin alman agenturası ilə əlaqələri aşkarlanmış, bolşevik liderlərinin Almaniyadan maliyyə asılılığı müəyyən edilmişdi. “Baku” qəzetinin yazdığına görə, “hərbi senzura alman agentləri və bolşevik liderləri arasında siyasi və maliyyə xarakterli teleqram mübadiləsinə müəyyən etmişdi (Stokholm-Petroqrada)...”² Qəzet həmçinin bildirdi ki, alman baş qərargahının agentləri bolşeviklərin onların ən yaxşı müttəfiqləri olduqlarını özləri etiraf edirlər. Öz ideyalarını fəhlə və kəndlilər arasında təbliğatı və təşviqatı sahəsində böyük təcrübəyə malik bolşeviklər cəmiyyətdə və rus ordusu sıralarında “sülh, nəyin bahasına olursa olsun” təşviqatını aparmalı idilər. “Hərbi hissələrdə leninçilərin fəaliyyəti nə ilə nəticələnib? İlk növbədə, leninçilər özləri bunu etiraf edirlər, fəhlə əhli və bəzi yerlərdə kəndlilərdən fərqli olaraq ordu onların sözlərinin təsiri altına o qədər də asanlıqla düşür. Bununla belə, Lenin təliminin geniş yer aldığı hərbi hissələr var. Bu hissələri, alayları Petroqradda bolşevik adlandırırlar”, - deyər “Bakines” bəyan edirdi.³

¹Bolşeviklər nə istəyirlər? “Bakinski Raboçi”, 1917, s.2.

²Lenin və Ko. “Baku”, 1917, №154, s.3.

³Leninçilərin orduda fəaliyyəti. “Bakines”, 1917, №35, s.3.

Hər zaman öz liberal-burjua ruhuna sadıq qalan “Kaspi” qəzeti də bolşeviklərin “sülh, nəyin bahasına olursa olsun” çağırışı ilə razılaşmırdı. Bolşeviklərin Rusiyanın nüfuzunun əleyhinə yönəlmiş fəaliyyətini ifşa edən məqalələrin müəllifi əsasən “İqla” təxəllüsü ilə yazan jurnalist İzrael Yudoviç Qlaxenqauz idi. O, rus ordusunun 1917-ci ilin iyununda Şərq cəbhəsindəki uğurlu hücumunu bolşeviklərin təşviqatına və vədlərinə uymayan əsgər və zabitlərin vətəndaş şüuruluğunun göstəricisi kimi dəyərləndirirdi: “Bizim ordunun hücumu bütün ölkənin səbirsizliklə gözlədiyi sülh istiqamətində addımdır. Bu sülh rüsvayçı və satqıncılıq sülhü deyil ki, bir gün yenidən qüvvə toplanmış düşmənlə üz-üzə gələsən. Bu hücumun nə ilə bitməsindən asılı olmayaraq almanlar əmin olmalıdırlar ki, onların Leninə və onun əlallılarına etdikləri ümidlər puça çıxdı, kiçik avantürist dəstə xalqda sağlam instikti və ağıllı düşüncəni batıra bilmədi”¹ Müəllifin fikrincə, bolşeviklər cəmiyyətin gözündə özlərini nüfuzdan saldılar, rusiyalıların və “sağlam düşüncədən və vicdandan solda dayanan mətbuatdan başqa”, bütün mətbuatın qəzəbinə və hiddətinə tuş gəldilər.²

“Baku” qəzetinin aparıcı müəllifi və tədqiq edilən dövrdə onun redaktoru Q.Starsev ictimaiyyəti bolşeviklərin Müvəqqəti hökumətin əleyhinə apardıqları fəaliyyətə diqqəti cəlb etmişdi. O, bolşevikləri “inqilabı böğməqdə” ittiham edirdi: “Bütün yığıncaq və mitinqlərdə bolşeviklər yorulmadan xalqa deyirlər ki, nazirlər “dövlət sandığına daraşılabilir”, varlı yaşayurlar və kasıbları cəbhəyə yollayırlar”.³ Bu populist xarakterli təbliğatı publisist inqilab işi üçün təhlükəli sayırdı və Müvəqqəti hökuməti və ictimaiyyəti bolşeviklərin fəaliyyətinə ciddi fikir verməyə çağırırdı. Onun yazdığına görə, “hökuməti tənqid etmək bir şeydir, onu devirməyə çağırışlar başqa şeydir. Bu, açıq-aşkar qiyamdır”.⁴

¹Cavab. “Kaspi”, 1917, №136, s.3.

²Yenə orada.

³Qeydlər. “Baku”, 1917, №119, s.2.

⁴Yenə orada.

“Bakinski raboçi” qəzetinin jurnalistlər İqlaya və Q.Star-sevə cavabı çox çəkmədi və kifayət qədər sərt oldu. S.Şaumyanın timsalında qəzet qəzəblə opponentlərin üstünə düşdü, onları yanlış faktların yayılmasında, sosial-demokratların fəhlə və kəndlilərə təsirinin zəiflədilməsi cəhdlərində ittiham etdi. Qələm həmkarlarının ünvanına təhqiredici vəsfləri sola-sağa yağdıran qəzet mətbuata yaraşmayan ifadələrdən də çəkinmədi: “Kapitalistlərin və bankirlərin nökrələrinin inqilabi sosial-demokratiyaya bu qədər diqqət ayırmasının səbəbləri aydındır; bu vaxta kimi Bakının sakinlərinin rəzil həyatından bayağı məqalələr yazan “Baku” və “Kaspi” qəzetlərinin andlı felyetonçuları indi inqilaba və inqilabi sosial-demokratiyaya mırıldamaqları təcüblü deyil. Lakin həttə burjua jurnalistinin də bir az elementar ədəb-ərkanı, cüzi namusu olmalıdır. Bezikdirici və axmaqcasına bağırmaq, daim yalan danışmaq və həyasızcasına uydurmaq olmaz. Məgər insan bayağılığın həddi yoxdur?”¹

“Bakinski raboçi”nin “ədəbi sifəti” və məqalələrin mətbuata yaraşmayan dili redaksiyanın kolleqalarının hiddətinə səbəb olurdu və “onunla hansısa polemikanın aparılmasını” mümkünsüz edirdi.² Keçmiş partiya silahdaşları – sosialist nəşrləri üçün də ploletar carçıyla bir mətbuat məkanında eyni zamanda mövcud olmaq asan deyildi. “Bakinski raboçi”nin azgın qəzəbini ilk növbədə “Sosial-demokrat” və “İzvestiya Sovetov raboçix i voyennix deputatov Bakinskoqo rayona” qəzetlərinə qarşı yönəlmişdi. “İzvestiya Sovetov” istehzayana yazırdı: “Şaumyanın redaktə etdiyi bolşeviklərin orqanı “Bakinski Raboçi” qəzetinin yazı tərzii və dəst-xətti Bakıda zərbi-məsələ dönüb. Ş.-nın və digərlərinin məqalələrində günün mühüm məsələləri son dərəcə ləyaqət-sizcəsinə müzakirə edilir, faktlar təhrif olunur və ifadə seçməkdə “əziyyət çəkmədən” öz rəqibləri söyülür.”³

¹Bayağılıq haqqında. “Bakinski Raboçi”, 1917, №13, s.1.

²Dezertirin izahati. “Kaspi”, 1917, №146, s.3.

³Burjuaziya ilə əməkdaşlıq haqqında. “İzvestiya Sovetov raboçix i voyennix deputatov Bakinskoqo rayona”, 1917, №128, s.1.

Növbəti nifaqa səbəb Məclisi-Müəssisanın çağırılması, qarşidan gələn seçkilərə hazırlıq məsələsi oldu. Bolşeviklər qarşılıqları bu seçkilərdə qələbə qazanmaq məqsədi qoymuşdular, lakin başa düşürdülər ki, sosial-demokratik qüvvələrin pərakəndəliyindən buna nail olmaq asan olmayacaq. Bu səbəbdən bolşevik mətbuatı demokratik qüvvələri fəhlə, kəndli və əsgər deputatları sovetləri ətrafında birləşdirmək, onların burjuaziya ilə ittifaqlarını pozmaq və bütün dövlət hakimiyyətini öz əllərinə almaq istiqamətində qızgın təşviqat aparırdı.

Xaricdən qayıdan bolşeviklərin lideri V.Lenin Məclisi-Müəssisanın çağırılması məsələsinə öz münasibətini bildirdiyi məqaləni “Bakinski raboçi” yenidən dərc etmişdi. Məqalədə deyilirdi: “Lazımdır və tez bir zamanda. Lakin onun müvəffəqiyyətinin və çağırılmasının bir təminatı var: fəhlə, əsgər, kəndli və s. deputat Sovetlərinin sayının artırılması və möhkəmləndirilməsi, fəhlə sinfinin təşkilatlanması və silahlandırılması – budur qələbənin yeganə zəminini”.¹ Proletariatın rəhbəri 1917-ci ilin aprelinde bu fikirdə olduğunu etiraf edirdi. Lakin Məclisi-Müəssisana seçkilərin vaxtının bir neçə ay sonraya çəkilməsi Sovetlərin planlarını dəyişmişdi. İndi onlar ölkənin baş yığıncığının çağırılmasına qədər hakimiyyəti ələ keçirməkdən savayı yol görmürdülər. “Bakinski Raboçi” bəyan edirdi: “Xeyr, torpaq, fəhlə və əsgər azadlığı məsələsini Məclisi-Müəssisana qədər gözləmək olmaz, ən mühümü o vaxta kimi həll edilməlidir ki, Məclisi-Müəssisan baş vermiş fakt qarşısında qalsın və onu təsdiq etsin”.²

Petroqradda, ümumiyyətlə ölkədə, yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət bolşevikləri bu məqsədə təhrif edirdi. Cəmiyyətin həyatının ən zəruri problemlərini həll etmək iqtidarında olmayan Müvəqqəti hökumət gündən-günə nüfuzunu itirirdi, bu vaxt isə Sovetlərin rolu artırdı. Onların lideri və natiqi V.Lenin xalqa

¹Lenin V. Məclisi-Müəssisanın uğurunu necə təmin etməli.

²“Bakinski Raboçi”, 1917, №56, s.2.

³Məclisi-Müəssisanın çağırışına dair. “Bakinski Raboçi”, 1917, №15, s.1.

sülh, çörək və torpaq veriləcəyini ucadan bəyan edirdi. Bundan başqa, fevral inqilabının ilk günlərindən “rus demokratiyası arasında başlanan həyacan gec-tez daha konkret forma almalıydı”.¹

“İzvestiya Bakinskix musulmanskix obşestvennix orqanizasiy” - “Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinin Xəbərləri” qəzetinin müəllifi Əsəd Məmmədov-Əhliyevin fikrincə, rus demokratiyasının rəhbərlərinin qətiyyətsizliyi üzündən vaxt itirilməşəydi, bu halda faciəli finaldan yaxa qurtarmaq olardı (məqalə 30 aprel 1917-ci il tarixdə çıxıb – L.H.). “Birləşmiş demokratiyanın həmlələri nəticəsində mütləqiyyətin köhnəlmiş əsaslarının karton evciklər kimi dağılmasını görmək nə qədər xoş idi və həmin demokratiyanın indi partiya ixtilaflarından kor olduğundan çapalamağını görmək nə qədər kədərli idi”, - deyə müəllif yazırdı.² Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sosial-demokratlar (menşeviklər, eserlər, kadetlər) burjua-demokratik islahatların tərəfdarları olaraq Məclisi-Müəssisənin çağırılmasını gözləyirdilər və ölkənin gələcək quruluşuna dair bütün ümidlərini ona, Rusiyanın taleyinin sahibinə bağlamışdılar. Bolşeviklər isə fərqli düşündülər. Onların çap orqanı “Bakinski raboçi” qəzeti bildirirdi: “Bizim müdafiə (nəinki xarici, həm də daxili siyasətdə) mövqeyində duran “dəhşətli” inqilabçılar - eserlər və menşeviklər - bütün günü fəhlə və kəndliləri ehtiyatlı olmağa çağırmaqla məşğuldurlar. Yəni, Məclisi-Müəssisəyə kimi heç nə etmək gərək deyil, qoy, o yığışsın, bundan sonra hər şey yağ kimi gedəcək; kəndlilərə torpaq veriləcək, adambaşına 37½ desyatindən az olmamaq şərtiylə, fəhlələr istədiklərini alacaqlar. Onlar deyirlər ki, indi burjuaziyayı qorxutmaq lazım deyil, yoxsa o birdən hirsələnər və əks-inqilabçıların düşərgəsinə keçər”.³

1917-ci ilin sentyabrında general Kornilovun qüvvələrinin köməyi ilə bolşevikləri ram etmək imkanı qaçırıldı. Lakin “Kas-

pi” qəzetinin redaktoru A.Veynberqin yazdığına görə, Müvəqqəti hökumət “inqilabi hakimiyyətlə qiyamçı sarkərdə arasında yaranmış münafiqliyi sülh yolu ilə həll etmək, bununla da Rusiyanı şanlı generalsız qoymamaq və vətəndaş müharibəsi kabusunu yaratmamaq” qərarı verdi”.¹ Bir ay sonra baş verən oktyabr çevrilişi vətəndaş müharibəsinə səbəb oldu. “Kaspi” qəzeti baş məqaləsində yazırdı: “Tədricən yaxınlaşan tufan, nəhayət, qopdu”.² “Bakinski raboçi”nin fikrincə, “ölkə bərabər olmayan iki hissəyə bölündü. Bir tərəfdə - azman coxluq - fəhlə və kəndlilər, digər tərəfdə - bankir və tacirlərin kiçik dəstəsi”.³ Sonuncuların maliyyə durumu onlara liberal-burjua mətbuatını öz məqsədləri üçün istifadə etməyə imkan verirdi. Bu işə çap sözünün gücünü yaxşı bilən və Rusiyada oktyabr çevrilişi günlərində “xalq kütlələrini aldatmağın sınılanmış silahı” qarşısında sayıq olan bolşevikləri hər şeydən artıq narahat edirdi”.⁴ Heç də təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə bolşeviklərin ilk tədbirlərindən biri bütün burjua qəzetlərinin bağlanması oldu. Bu haqda xəbər verən “Kaspi” qəzeti Petroqrada menşeviklərinin gündəlik “Novaya jizn” (“Yeni həyat”, rus dilində) qəzetinə (1917-1918, nəşir A.Serebrov (A.N.Tixonov), redaktorlar M.Qorki, Serebrov, V.Stroev (V.A.Desniski, N.Suxanov (N.N.Qimmer) – L.H.) istinad edirdi. İstinadda deyilirdi: “Bu gün heç bir burjua qəzeti işıq üzü görə bilməyib. Biz dünən “mətbuat azadlığını” bolşeviklərin özünəməxsus tərzdə başa düşdüyünə qəti etirazımızı bildirmişdik. Biz əminik ki, “sosialist ideyaların bu tərzdə yeridilməsi” öz təbii nəticəsinə gətirib çıxaracaq - geniş əhali kütləsi yeni hakimiyyətin yarım-rəsmi mətbuat orqanlarını boykot edəcək, gizli ədəbiyyat yaranaacaq və aqlaşmaz qəyyumluqla təhqir olunmuş oxucu böyük maraqla bu ədəbiyyatı əldə etməyə can atacaq”.⁵ İrəli gedərək

¹Məmmədov-Əhliyev Ə. İnkilabın nailiyyətlərinin taleyi. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №242, s.6.

²Yenə orada.

³Məclisi-Müəssisənin çağırışına dair. “Bakinski Raboçi”, 1917, №15, s.1.

¹Veynberq A. Parçalar. “Kaspi”, 1917, №242, s.3.

²Bakı, 28 oktyabr. “Kaspi”, 1917, №242, s.2.

³Əzəmətli günlər. “Bakinski Raboçi”, 1917, №74, s.1.

⁴Yenə orada.

⁵Bolşeviklər və mətbuat. “Kaspi”, 1917, №250, s.3.

bildirək ki, Məclisi-Müəssisani qovan kimi bolşeviklər eyni hərəkətləri etdilər - iki həftə ərzində paytaxt qəzetlərinin, o cümlədən partiya qəzetlərinin çapı dayandırıldı. "Baku" qəzeti məlumat verdi: "Gecə mətbəəyə qızıl ordu əsgərləri gəldilər, qəzetin hazır vərəqələrini döğradılar, dəzgahları dayandırdılar, fəhlələri evlərinə getməyə məcbur etdirlər, öz iyərnc işlərini görəndən sonra qələbə coşqunluqlarını gizlətmədən müsadirə etdikləri dəbdəbəli avtomobildə çıxıb getdilər".¹ Gizli fəaliyyət təcrübəsi olmayan "Russkiye Vedomosti" (1963-1918), "Russkoye Slovo" (1895-1918), "Utro Rossii" (1907-1918) liberal-burjuva qəzetləri həmin günlər susurdu və, bununla da, mətbuatın yazdığı kimi, "son harayları ilə bolşevizmin üzünə alovlu etirazlarını bildirdilər və yaxşı vaxtları gözləməyi qərara aldılar".² Lakin sosialist nəşrləri üçün bu hal yeni deyildi – onlar gizli işləməyi bacarırdılar. İndi keçmiş həmfikirilələrinin təqibinə məruz qalan demokratik mətbuat "yurtcuların amansız zərbələri altında" məhv olmadı, "Vlast Naroda" ("Xalqın Hakimiyyəti"), "Zemlya i Volya" ("Torpaq və Azadlıq") və "Vperiyod" ("İrəli") qəzetləri gizli fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qaldılar.³

Oktyabr çevrilişi Məclisi-Müəssisana seçkilərin keçirilməsinə mane olmadı. Zaqafqaziyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da seçkilər 1917-ci ilin noyabrın 26-da keçdi. Seçki komissiyasına Fətəli Xan Xoyski (1875-1920, azərbaycanlı siyasi və dövlət xadimi, II Dövlət Dumasının üzvü – L.H.) sədrlik edirdi. Məclisi-Müəssisana seçkilər bolşeviklərin həm Azərbaycanda, həm də Zaqafqaziyada nüfuza malik olmadıqlarını göstərdi. Belə ki, AR Milli Elmlər Akademiyasının AXC-nin 80 illiyi münasibətilə hazırladığı nəşrdə Zaqafqaziya dairəsində bolşeviklərin 4,4% səs topladığı, menşeviklərə, müsavətçilərə və daşnaklara ümumilikdə 73% səs verildiyi qeyd olunur. Bakıda bolşeviklər 20% səs yığa bilməmişdilər, bunların da əksəriyyəti

Bakı qarnizonu əsgərlərinin payına düşürdü. Mənbənin yazdığına görə, "rəqəmlər bizi seçkilərin nəticələrinin kütlələrin əhvali-ruhiyyəsinə adekvat olmadığı qənaətinə gətirir. Bütöv Cənubi Qafqazla müqayisədə bolşeviklərin Bakıda aşkar qələbəsinə baxmayaraq, "Müsavat" və "Daşnaksütun" partiyaları daha əlverişli mövqelər qazanmışdılar".¹

Məclisi-Müəssisani çağırılması 1918-ci ilin yanvarın 5-ə təyin olunmuşdu. Lakin siyasi hadisələrə daha yaxın olmaq istəyən bəzi deputatlar seçkilərdən dərhal sonra Petroqrada yola düşmüşdülər. Məclisi Müəssisani açılışı ərəfəsində Petroqraddakı vəziyyəti "Kaspi" qəzetinin müxbiri bələ təsvir edirdi: "Noyabrın 28-də, Petroqradda, Tavriçeski sarayda paytaxta gəlmiş Məclisi-Müəssisani deputatlarının tənənəli qurultayı keçirildi. Səhər Tavriçeski sarayı mühasirəyə alan Latış atıcı batalyonu saray ətrafında pulemyotlar yerləşdirdi. Bolşeviklər Tavriçeski saraya gəlmədilər. Neva prospekti həmin gün al bayraqlarla bəzədilmişdi. Musiqi çalınırdı. Küçələrə xeyli insan çıxmışdı, onların arasında ziyalı daha çox idi. Fəhlə az görünürdü. "Məclisi-Müəssisana eşq olsun!" nidaları eşidilirdi. Qızıl əsgərlər sevinc ifarəsində olan insan dəstələrinə ironiya, istehza ilə baxırdılar".²

Xalq elçilərinə də münasibət 1905-1906-cı illərin inqilabi dövründəkindən xeyli fərqli idi. Zamanın dəyişildiyi, sabiq silahdaşların bir birindən ayrı düşmələri haqqında "Naş Qolos" qəzetinin səhifələrində İsidor Ramişvili (1859-1937, gürcü menşeviklərinin liderlərindən biri – L.H.) bəhs etmişdi. Qeyd edək ki, qəzet tanınmış gürcü və rus menşevikləri tərəfindən Bakıda çap olunurdu. "Bakinski raboçi" qəzetinin yazdığına görə, "Naş Qolos" qəzeti menşeviklərin öncə bağlanmış nəşri olan "Sosial-demokrat" qəzetinin əvəzinə çıxırdı – "həmin mahiyyət, həmin tərkibdə əməkdaşlar".³ İ.Ramişvilinin xatirələrinə qayıdaraq, deyək ki, 1906-cı ildə birinci Dövlət Dumasının deputatlarını

¹Moskva mətbuatının ğz azadlığı uğrunda mübarizəsi. "Baku", 1918, №7, s.2.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

¹Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: "Elm", 1998, s.26.

²Məclisi-Müəssisani. "Kaspi", 1917, №265, s.3.

³Inqilabın meşanı anlayışı. "Bakinski Raboçi", 1918, №7, s.1.

bərabər hüquqlu üzvü olmaq, mədəni və inkişaf etmiş millətə çevrilmək bizim idealımızdır".¹ "Müsavat" partiyasının siyasi fəaliyyətinin tədqiqatçısı Aydın Balayev yazır ki, partiyanın yeni programında əsas məsələ kimi ölkənin dövlət quruluşu qoyulmuşdu. Partiya Azərbaycan cəmiyyətinin bütün sosial qrup və təbəqələrini birləşdirən sərbəst milli ölkə kimi gördü.

Öz sıralarında Azərbaycan xalqının geniş təbəqələrini birləşdirən "Müsavat" partiyası qısa zaman kəsiyində Azərbaycanın, az sonra isə bütün Zaqafqazıyanın ən nüfuzlu siyasi qüvvəsinə çevrildi. 1917-ci ildə S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti İcraiyyə komitəsi "Müsavat" partiyasını "Əks-inqilabla mübarizə Büro"sunun işində iştirakdan uzaqlaşdırmışdı. Səbəb kimi partiyanın tərəfdarlarının sayının azlığı bildirilmişdi.² Həmin S.Şaumyanın etirafına görə, bir müddət sonra "Müsavat" bütün Qafqazda mötəbər partiya oldu. O, Rusiyada və Zaqafqaziyada siyasi vəziyyətə dair 1918-ci ilin baharında etdiyi məruzəsində demişdi: "Həmin vaxt, yəni yanvar ayında Tiflisdə bu partiyanın iştirakı tamamilə hiss olunmurdu. Onlar Bakıda müəyyən gücə malik idilər. Sovetin ardıcıl inqilabi siyasətiylə onlar Bakıdan qovulublar, amma Tiflisdə diktator partiyası olublar..."³ Partiyanın Tiflisdə şöhrət qazanmasını Şaumyan gürcü millətçi-mənşeviklərin və "qeyri-mütəşəkkil müsəlman demokratiyasının" dəstəyi ilə izah edirdi.⁴

1918-ci ilin baharında Bakıda hakimiyyət başda S.Şaumyan olmaqla daşnak-bolşevik Bakı Soveti İcraiyyə komitəsinin əlində idi. Azərbaycanın müstəqilliyinə aparan yol Gəncədən keçirdi. Həmin yol faciəvi və qanlı oldu, o cümlədən Bakı mətbuatı üçün də. Müxtəlif siyasi dairələrin maraqlarını təmsil edən bu mətbuat ölüm-dirim savaşına çıxmışdı.

¹Balayev A. Azərbaycan milli-demokratik hərəkatı. 1917-1918-ci illər. <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/ap039-5.php>, s.5.

²Yenə orada.

³Yoldaş Şaumyanın məruzəsi. Rusiyada və Zaqafqaziyada siyasi vəziyyət. "Bakinski Raboçi", 1918, №92 (208), s.2.

⁴Yenə orada.

3.4. Azərbaycanlıların öz milli müqəddəratını təyin etmə məsələləri ruscill mətbuatın səhifələrində (aprel 1917-ci il – may 1918-ci il)

Fevral burjua-demokratik inqilabından ötən bir il ərzində bütün Rusiya və, o cümlədən Zaqafqaziya, "hakimiyyətsizlik və anarxiya" vəziyyətində idi.¹ Oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyət məsələsini həll etməli olan Məclisi-Müəssisən çağırılanaq regionun ərazi bütövlüyünü qorumaq məqsədi ilə Tiflisdə yaradılmış Zaqafqaziya komissarlığı "heç bir nüfuza və kifayət qədər güclü hakimiyyətə malik olmadığından" özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı.² 1918-ci ilin fevralında müsavətçilərin və mənşeviklərin təşəbbüsü ilə Zaqafqaziya Seymi yaradıldı. Bolşeviklər Seymi tanımadılar, daşnaklar və sol esərler isə onu mənfi qarşıladılar. Bolşeviklər Seymə, xalqın seçdiyi deputatların təşkil etdikləri quruma onun iradəsinin təzahürü kimi deyil, sinfi nöqtədən baxırdılar və hesab edirdilər ki, Seym "mürtəce müsəlman bəy və xanların, gürcü knyaz və dvoryanların və erməni burjua elementlərinin birliyi".³ Onlar üçün Seymlə eyni vaxtda fəaliyyət göstərmək və əməkdaşlıq etmək qəbul ediləməz və ağılasığmaz idi. Bu məsələyə toxunan "Bakinski raboçi" qəzeti qeyd edirdi ki, Zaqafqaziya Seymi öz sıralarında imkanlı təbəqədən olan sosialistləri birləşdirir, onların da əksəriyyəti "Türkiyəyə meyilli olanlardır".⁴

Digər tərəfdən, sıralarında proletar kütlələrini cəmləşdirən Sovetlər Zaqafqaziya Seymində əksəriyyət təşkil edən burjuaziyanın maraqlarına tamamilə zidd məsələlər həll etməli idilər. Bununla əlaqədar "Bakinski raboçi" qəzeti yazırdı: "Biz zəhmət-

¹Bakı, 28 Fevral. «Bakines», 1918, №11, s.2.

²Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: "Elm", 1998, s.26.

³Bütün Sovetlərə çağırış "Bakinski Raboçi" qəzeti, 1918, №28 (144), s.1.

⁴Zaqafqaziya Seymi yoxsa Deputatlar Soveti. "Bakinski Raboçi", 1918, №59 (175), s.1.

keşlər innən belə cənab Vermişev və Xan-Xoyskilərin yük daşıyan heyvanı olmaq istəmirik. Biz üçillik qanlı qırğının bütün ağırlığını çiyinlərimizdə daşmışıq, qanımızı axıtmış, üzgün qalmış və aclıq çəkmişik. Buna görə də burjuva-kapitalist köləliyi buxovunu lal-dinməzəcə boynumuza salmaq istəmirik və bunu edə bilmərik”.¹

Professor C.Həsənlinin fikrincə, Seymin yaradılması ideyasına fəal dəstək verməklə Azərbaycan fraksiyası “Zaqafqaziyada parlament üsul-idarəsinin bərqərar olmasına kömək edirdi”.² Alim bildirir ki, Seymə Məclisi-Müəssisəyə seçkilərdə iştirak edən on partiyanın nümayəndəsi daxil oldu. Seymədə parlament çoxluğunu Azərbaycan müsəlman partiyaları bloku təşkil edirdi, bunlardan da nüfuzlu “Müsavət” partiyası idi.

Həmin vaxt “Müsavət”ın diyarda da ən nüfuzlu partiya olmasını onun opponentləri də qəbul edirdi. 1918-ci ilin yayında Seymin siyasətinə və Zaqafqaziyada vəziyyətə dair məruzəsində S.Şaumyan göstərirdi: “Əvvəllər zəif siyasi partiya olan, bu inqilab zamanı təşkilatlanan, heç bir təşkilatı, siyasi ənanəsi olmayan, inqilabın başlanğıcında heç bir rol oynamayan “Müsavət” ikinci ilin əvvəlində Zaqafqaziyada ən güclü siyasi partiya oldu”.³

Bakıda isə bu vaxt bolşeviklər hökumətə gətirildilər. Əhəlisinin tərkibinə görə beynəlmilləl olan şəhərdə cəbhədən döndən rus əsgərləri yerləşmişdi. Bu faktorlar bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməklərində böyük rol oynamışdı. Öz hərbi borcunu unudub cəbhəni özbaşına tərk edən döyüşçülər haqqında “Bakines” qəzeti bunları yazırdı: “Qarmonun sədələri altında xaki rəngli köynəkli adamlar Molokan bağında rəqs edirlər... Özləri üçün, öz keyflərinə rəqs edirlər, heç düşünməzlər ki, orada, cəb-

¹Zaqafqaziya Seymi yoxsa Deputatlar Soveti . “Bakinski Raboçi”, 1918, №59 (175), s.1.

²Həzənli C. Rus inqilabı və Azərbaycan: müstəqilliyə aparan çətin yol. 1917-1920. M.: Flint, 2011, s. 77.

³Şaumyanın məruzəsi. “Bakinski Raboçi”, 1918, №101 (217), s.2.

hədə qələbə rəqsini ölüm ifa edir”.¹ Onların bu hərəkətini qəzet vulkan üzərində Vaxx şərafinə düzəldilmiş şəhəri bənzədirdi. Yerli əhəlinin – azərbaycanlı müsəlmanların maraqlarına məhəl qoyulmurdu. Onların müqəddəs iqamətgah saydıqları Bakı milyoncusu Musa Nağıyevin tikdirdiyi Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin “İsmailiyyə” binasına hansısa xeyriyyə tamaşasına dəvət afişaları yapışdırılmışdı. Təşkilatçılar tamaşadan sonra “Rəqlər/ Hamı rəqs edir/ Sosialist inqilabçıların şərafinə rəqlər/ “Daşnaksütun” şərafinə rəqlər” vəd edirdilər.²

Tədqiq edilən dövrdə “Müsavət” partiyasının Azərbaycanın muxtariyyəti uğrunda apardığı mübarizədən və ölkənin müsəlman əhəlisinə artan təsirindən narahat olan Şaumyan başda olmaqla Bakı bolşevikləri, sosial-inqilabçılar (esərlər) və “Daşnaksütun” partiyasının Bakı komitəsi öz mətbu orqanlarının səhifələrində “Təyin-müqəddərat və müsəlman burjuaziyası” mövzusunda geniş polemika açdılar.

“Bakinski raboçi” qəzeti “Müsavət” partiyasını orta əsrlərin mürtəcə nümayəndələri olan ağalar və bəylərin partiyası adlandırır. Qəzetin fikrincə, bu partiyanın hakimiyyəti istibdaddan da pisdir, belə ki, “rus istibdadı yarıvəhşi xan və bəylərin hakimiyyəti ilə müqayisədə irəli atılan böyük bir addım idi”.³ Müsavatçıların və onlara xeyirxah münasibət bəsləyən partiya üzvlərinin siyasi yetkinliyini qəsdən lazımcına qiymətləndirməyən qəzet onları cəmiyyətin gözündən salmağa çalışırdı və Azərbaycana milli-ərazi muxtariyyət istədiklərinə görə cəza ilə hədələyirdi: “Biz ağıldan şikəst və mənəvi baxımdan ən aşağı pillədə duran müsəlman millətçilərini inandıra bilirik ki, bolşevizm ideyalarının onların zooloji ideologiyası ilə ümumi heç nəyi yoxdur. Rusiyada qələbə çalan heç bir partiya fəhlə partiyası qədər bu qanıqən millətçiliyə qarşı amansız olmayacaq... Bu

¹Güntün mövzusu . “Bakines”, 1917, №50, s. 3.

²Yenə orada.

³Qafqaz xalqlarının öz müqəddəratını həll etməsinə dair . “Bakinski Raboçi”, 1918, №9(125), s.1.

partiya artıq Ukraynada burjua əks-inqilabını ləğv edib... Rus əks-inqilabçılığın ən mənfur təzahürü olan Ziyatxanovçuluğu da ləğv edəcək".¹ Bizcə, bolşevik çarçısının avazı onun təmsil etdiyi partiyanın "beynəlmiləçiliyin" əsl simasını nümayiş etdirir.

Bakı sosialist-inqilabçıların (eserlərin) "Znamya Truda" ("Əmək Bayrağı", rus dilində) qazeti xalqların öz müqəddəratını həll etmək məsələsinə daha sivil yanaşırdı. Muxtariyyat ideyasını partiya o şərtlə dəstəkləyirdi ki, bu ideyanın əsasında "tayfa, dini və ya ərazi mübarizəsi, imtiyazlı sınıfların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi dayanmasın".² Qazetin yazdığına görə, əgər istək zəhmətkeş kütlələrin və istismar olunan xalqların yaşamaq hüququndan irəli gəlsə, bu tam başqa məsələdir. "Bu halda sosialistlər öz millətlərini bəyan etmək imkanı əldə edirlər, belə ki, öz millətləri çarçivəsində onlar daha tez birləşə bilərlər və sonra digər millətlərin zəhmətkeşləri ilə birləşməyə qüvvə taparlar".³ Məhz bu səbəbdən onlar millətçilik ideyasının əksi olan, hansısa millətə qarşı yox, millətlərarası düşmənçiliyə qarşı yönələn, onların bərabərliyi və geniş mədəni inkişaf imkanı yaradan beynəlmiləçilik ideyasını təklif edirlər. Qəzet izahat verirdi: "Belə dövlət haqqında deyirlər ki, o federativdir, yəni federasiya və, başqa sözlə, xalqların qardaşlığını, ittifaqını təşkil edir".⁴

Sol eserlər milli müqəddərat məsələsində bolşeviklərlə eyni mövqedə dururdular. Oktyabr çevrilişindən sonra yenə bolşevik qəzetinə çevrilən "İzvestiya Sovetov raboçix i soldatskix deputatov Bakinskoqo rayona" sol eser Mir Həsən Vəzirovun Bakıda "Xan Sarayının" Müsəlman Arxeoloji Cəmiyyətə veril-məsi mərasimində çıxışını dərc etmişdi. Çıxışda müqəddərat – "muxtariyyət" məsələsinə də toxunulmuşdu. M.H.Vəzirov bil-

¹ Qafqaz xalqlarının öz müqəddəratını həll etməsinə dair. "Bakinski Raboçi", 1918, №9(125), s.1.

² Milli məsələ. "Znamya Truda", 1917, №11, s.1.

³ Yəni orada.

⁴ Krestov V. Sosial-inqilabçılar milli məsələni Rusiyada necə həll etməyi təklif edirlər? "Znamya Truda", 1917, №22, s.2.

dirmişdir ki, yalnız "Sovetlərlə birlikdə biz milli məsələlərimizi həll etmiş olarıq, yalnız özümüz yalnız Rusiya müsəlmanları üçün deyil, bütün dünya müsəlmanları üçün muxtariyyət əldə edib onu möhkəmlədə bilərik...".¹ Göründüyü kimi, M.H.Vəzirov xalqların müqəddəratının federativ əsaslarla Sovet Rusiyasının tərkibində həllinin tərəfdarı idi. Lakin onun dediyi sözlər "İzvestiya"yı qane etməmişdi. Vəzirovun çıxışını dolaşmaq, proqramı qeyri-müəyyən, fikirləri isə anlaşılmaz və natamam hesab edən qəzet yazırdı: "Millətçi natiqlərdən sonra çıxış edən yoldaş Vəzirov milli dəmi aradan qaldırmalı və müsəlman demokratik hərəkatın sosial təbiətini göstərməli idi. O, inqilabın inkişafı naminə, inqilabçı proletariata dəstək naminə aparılmasını zəruri bildiyi mübarizənin mahiyyətini konkret təsvir etməli idi. Hər bir natamam söz kütlələrin inqilabi şüurunu dumanlaşdırır".²

Qeyd edək ki, Mir Həsən Vəzirov 1889-cu ildə Şuşada, müəllim ailəsində anadan olmuşdu, gənc yaşlarından inqilabi hərəkata qoşulub, sosialist inqilabçılar partiyasının üzvü olub, 1917-ci ildən bolşeviklərlə əməkdaşlıq edib, sol sosialist inqilabçılar partiyasına daxil olub, 1918-ci ilin aprelində Bakı kommunasının torpaq xalq komissarı təyin edilib (hökumətin tərkibinə bolşeviklər və sol eserlər daxil idilər). 1918-ci ilin sentyabrında digər komissarlarla birlikdə güllələnib.

M.H.Vəzirovdan müsəlman demokratik hərəkatın sosial təbiətini göstərməyi tələb edən qəzet onların Azərbaycan demokratiyasına və, ümumiyyətlə, Zaqafqaziyanın milli demokratik qüvvələrinə münasibətini əks etdirən fikri öyrənmək istəyirdi. Qəzet əmin idi ki, Qafqazda yerli sosialist partiyaları öz milli istəklərinə çatmaqdan ötrü inqilabi və demokratik ibarələrlə, hətta sosialist şüurları ilə pərdələnirdilər. Xırda burjua ziyalıların hamıdan əvvəl milli şuralara daxil olmasını qəzet bununla izah

¹ Xan Sarayının Müsəlman Arxeoloji Cəmiyyətə verilməsinə dair. "İzvestiya Sovetov raboçix i soldatskix deputatov Bakinskoqo rayona", 1917, №219, s.3.

² Vəzirov müsəlman demokratiyasının vəzifələri haqqında. "İzvestiya Sovetov raboçix i soldatskix deputatov Bakinskoqo rayona", 1917, №219, s.1.

edirdi. Qəzetin fikrinə, onlar sübut etmək istəyirdilər ki, yaratdıqları partiyalar inqilab naminə və özünümüdafiə məqsədləri üçün yaradılıb. Qəzet yazırdı: “Millətçilərə “demokratiya” bayrağı kütlələri aldatmaqdan ötrü gərəkdir. İnqilabçı zəhmətkeş kütlələri “millətçi” ittifaqlardan ciddi sürətdə aralanıblar. Beynəlmilətçi bolşeviklər və sol eserlər nə erməni, nə gürcü, nə tatar şuralarına daxil olmayıblar. “Rus milli” şurada sağ eserlər oturublar, yəqin kadetlər də ora daxil olacaqlar. “Hümmət” fars sosial-demokratik təşkilatı (“Hümmət” müsəlman sosial-demokratik təşkilatı müsəlman dünyasında ilk sosial-demokratik yönümlü partiyadır, 1904-cü ildə Bakıda gənc azərbaycanlı inqilabçılar M.Ə.Rəsulzadə, S.M.Əfəndiyev, N.Nərimanov, M.Əzizbəyov tərəfindən yaradılmışdır – L.H.) və Volqaboyu tatarların “Birlik” sosial-demokratik təşkilatı demokratiyanın sol qanadı ilə həmrəydirler”.¹ Göründüyü kimi, qəzet dar milli və siyasi mövqelərdən çıxış edirdi, yalnız sol rus sosialist partiyaları ilə əməkdaşlıq edən siyasi partiyaları demokratik sayırdı, xalqların öz müqəddəratını həll etməyi yalnız artıq sovetləşmiş Rusiyanın tərkibində federativ əsaslarda təsəvvür edirdi.

Onlardan fərqli olaraq Azərbaycanın demokratik qüvvələri rus inqilabçı demokratlara minnətdarlıqla yanaşırdı, onları “demokratik respublika uğrunda mübarizədə”² azad mübarizə üçün şərait yaradan inqilabın aparıcı qüvvəsi hesab edirdi. Bu haqda “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”nin birinci sayının baş məqaləsində bildirilir. “Xəbərlər” fevral inqilabından az sonra, 1917-ci ilin 30 aprel (13 may) tarixində “Kaspi” qəzetinin 6-cı səhifəsində Aley Aleksandroviçin (Litva tatarı, hüquqşunas, 1919-cu ilin sentyabrında Azərbaycan Məhkəmə Palatası dairəsinin vəkilləri (prisayjni pove-renny) sırasına qəbul olunub – L.H.).

¹3 Yanvar 1918-ci il. “İzvestiya Sovetov raboçix i soldatskix deputatov Bakinskogo rayona”, 1918, №1(223), s.1.

² Bakı, 30 Aprel. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №95, s.6.

Bakı müsəlman ictimai təşkilatların komitəsi 1917-ci ilin martın 29-da yaradılmışdı. Komitənin başlıca məqsədi Azərbaycan demokratiyasının daha mütəşəkkil təşkilatlanmasından ötrü ətrafında müxtəlif siyasi qüvvələri birləşdirmək idi. Müsəlman “Xəbərləri” yazırdı ki, nəinki azərbaycanlı fəhlə və kəndliləri təşkilatlanmayıb, hətta onların demokratik şüarları başlanan faydalı işin sona çatdırılması üçün mükəmməl işlənilməlidir: “Biz müsəlmanlar tamamilə təşkilatlanmamışıq; mətbuatın vəzi-fəsi geniş demokratik kütlələr arasında yubanmadan təşkilatlanmaq, demokratiyanın nizami sıralarında birləşmək ideyasını təbliğ etməkdir ki, Məclisi-Müəssisən demokratik respublika, milli-mədəni ideallar tələbi yazılan bayrağımızla gələk. Biz bu hazırlıq işinin ağırlığını dərk edirik, lakin öz sözümlə müsəlmanların düzgün demokratik əsaslar üzərində uğurla təşkilatlanması üçün əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyik. Biz xalq kütlələrinə pozğunluq salanlara, onları yanlış yola çəkənlərə, azadlıq işinə xələl gətirənlərə qarşı mübarizə aparacağıq”¹.

Ehtimal etmək olar ki, H.Z.A.Tağıyev müsəlman “Xəbərləri”nin nəşri olub. Burada həmin dövr gənc azərbaycanlı ziyalıların ən görkəmli nümayəndələri – Behbud ağa Şahxatinski, Hüseyn Minasazov, Ceyhun Hacıbəyli və başqaları çap olunurdular. “Xəbərlər”də həmçinin Volqaboyu, Türküstan, Şimali Qafqaz və s. vilayətlərdən olan qabaqcıl müsəlman ziyalılarının imzalarına da rast gəlirik. Qəzet bütün müsəlman ictimai qüvvələrini milli-siyasi ideallar uğrunda, öz mənafeələrinin daha yaxşı qorunması, müsəlmanların tam və hərtərəfli dirçəlişi naminə birləşməyə çağırırdı. Qəzet qeyd edirdi: “Biz vahid xalqların mədəni-tarixi ailəsinə mənsubuq. Cüzi fərqlər istisna olmaqla dilimiz də birdir. Eyni tarixi və mədəni şəraitdə olduğundan biz özümüzü kollektiv kimi təyin edirik”².

¹Bakı, 30 Aprel. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №95, s.6.

²Yenə orada.

Qəzetin səhifələrində Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə qadın hərəkatının görkəmli nümayəndəsi Əynül-həyat Usubbəyova çıxış edirdi. O, fevral inqilabının gündəmə gətirdiyi xalqların öz müqəddəratının həlli baxımından müsəlman türklərinin maariflənməsi məsələsini qaldıraraq yazırdı: "Bu "müqəddərat" məsələsi əsasında qarşımıza qoyduğumuz məqsədlərə çatmağın düz yollarını bizə göstərən indiki və yaxın gələcək işimizin planını başa düşməliyik".¹

Bütövlükdə, müqəddərat məsələləri qəzetin əsas mövzusu idi. Azərbaycanın demokratik ictimaiyyəti kimi, "Xəbərlər" də Rusiyada yaşayan xalqların taleyini həll etməli olan Məclisi-Müəssisəyə böyük ümid bəsləyirdi. "Bizim milli-siyasi ideyalarımız ərazi-federativ əsaslarda qurulmuş demokratik respublikadır" fikri qəzet səhifəsində təsadüfən yer almamışdı.²

Bu məsələ Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında (15-20 aprel 1917-ci il – L.H.) konkret şəkil aldı. Qurultayda Qafqaz müsəlmanlarına müraciət qəbul olunmuşdu. Sənəddə, o cümlədən, deyilirdi: "...Ümummüsəlman qurultayının çağırılmasından, milli-siyasi proqramın bəyan edilməsindən çəkinərək, Komitə bununla belə müsəlmanların bir millət kimi maraqlarını təmin edə biləcək idarə üsulu haqqında fikrini açıqlamağı zəruri hesab edir... Belə idarə forması, sözsüz ki, demokratik respublikadır".³

AXC tarixinin azərbaycanlı tədqiqatçılarının fikrincə, bu bəyanatla Azərbaycan siyasi partiyaları yeniləşən Rusiyanın siyasi quruluşunu hansı şəkildə görmək istədiklərini açıq elan etdilər. "Azərbaycan siyasi partiyaları Rusiyanın siyasi partiyalar və hərəkatları arasında Rusiya tərkibində demokratik respublika ideyasını irəli sürən birincilərdən biri oldu. Qurultayda Azərbaycan

¹Bizim gələcəyimiz və hazırkı vaxtın vəzifələri. "Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri". Bax: "Kaspi", 1917, №263, s.6.

²Bakı, 30 aprel. "Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri". Bax: "Kaspi", 1917, №95, s.6.

³AR Dövlət arxivi: F.895, siy.1, iş 202, v.4.

siyasi partiya və ictimai təşkilatlarının nümayəndələrindən başqa Şimali Qafqaz, Gürcüstan və Ermənistan təmsilçiləri də iştirak edirdi".¹ "Kaspi" qəzeti qurultayın işini geniş işıqlandırır. Məlumatlar "C.Dağıstani" təxəllüsü ilə yazan C.Hacıbəylinin "Müsəlmanın qeydləri" rubrikası altında dərc edilirdi. Ümummüsəlman qurultayının təntənəli açılışı haqqında danışan müəllif bəzi qonaqların maraqlı təbriklərini qeyd etmişdi. Belə ki, erməni xalqının nümayəndəsi X.Vermişevin çıxışını oxucuların diqqətinə çatdıran C.Hacıbəyli yazırdı ki, natiqin "səmimi intonasiya və rıqqətli məzmunla" seçilən çıxışı "ötən illərin kədərli anlaşılmazlıqlarından irəli gələn ağır hisslərdən hələ də tam qurtulmayan qatı skeptikləri razı salacaq".² "Onun" siz müsəlmanlar irəlində gedin, biz də sizin arxanızca gələcəyik" ibarəsi ürəkdən deyilmişdi, və Qafqaz xalqlarının bu etirafında bəlkə də onların Rusiya əsarətində yaşadıkları dövr ərzində ilk dəfə olaraq qardaşlıq, dostluq şəraitində birgə yaşamaq şərti – güzəştə getmək istəyi ifadə olunmuşdu. Məhz bu şərtin yoxluğu Qafqaz xalqlarının həyat və qarşılıqlı münasibətlərində özünü fəlakətli sürətdə büruzə verirdi", - müəllif bildirirdi.³ O, müxtəlif xalqların bir regionda yaşamağı üçün qarşılıqlı güzəştlərin zəruriliyini vurğulayır, və ümid edirdi ki, xoşbəxt birgə yaşayış faktoru "zəririyyət sahəsindən təbii istək sahəsinə keçəcək".⁴ Lakin 1918-ci ilin mart qanlı hadisələri ermənilərin tamamilə əks niyyətdə olduqlarını göstərdi. Bu məsələnin üzərində biz hələ dayanacağıq.

Qurultayda müsəlman cəmiyyətini narahat edən bir sıra məsələlər müzakirə edildi. Misal üçün, İslamda mövcud olan iki cərəyan - şiə və sünni cərəyanları haqqında fikir mübadiləsi aparılmışdı. Köhnə hakimiyyət bu cərəyanları Əli və Ömər təlimi kimi təqdim edirdi, hətta mövcud qanunvericiliyə "Əli təlimi" və "Ömər təlimi" terminlərini daxil etmişdi, baxmayaraq ki, "nə

¹Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: "Elm", 1998, s.17.

²Dağıstani C. Qurultay çevçirəsində. "Kaspi", 1917, №85, s.4.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

Ömər, nə Əlinin təlimləri olmamışdı”.¹ Cərəyanlara bu qədər diqqət ayırmaqla və dəstək verməklə, hətta orta məktəblərdə din fənnini tədris edənləri Əli təlimi və Ömər təlimi tədris edənlərə bölməklə hakimiyyət Rusiya müsəlmanları arasında uçurumu dərinləşdirmək və genişləndirmək məqsədi güdüdü. Bununla əlaqədar C.Hacıbəyli yazırdı: “Bundan sonra müsəlmanlar çoxsaylı təriqətləri olan sünni və şiələrə bölünməyəcəklər. Məhəmmədin vahid təlimi olacaq – İslam”.²

Sözsüz ki, qurultayın əsas məsələsi müqəddərat məsələsi idi. C.Hacıbəylinin yazdığına görə, azərbaycanlıların öz milli müqəddəratı məsələsinin dərhal qoyulmasını tələb edən nümayəndələr də var idi. Onlar milli müqəddəratı “bu sözün dar mənasında, əsasən milli təcrid edilmə anlamında” başa düşürdülər. Müəllifin fikrincə, həmin nümayəndələr səhv edirdilər: “Qurultaya özünün ən zəkali oğullarını göndərən Dağıstan və Şimali Qafqaz bu çür təcrid olunma və ruhdan salma prinsipin yanlış olduğunu çox aydın və inandırıcı şəkildə sübut edə bildilər. Dağıstanlıların və şimalıların istedadlı natiqlərinin çıxışlarının sürəkli alışıqlarla qarşılanması onu göstərdi ki, çoxluq təşkil edən Azərbaycan türkləri Qafqazda yaşayan başqa tayfaların simasında onlarla dərddi və maraqları bir olan əziz qardaşlarını itirməyə heç vaxt razı olmayacaqlar”.³

Müqəddərat məsələsi ətrafında diskussiya bir qədər sonra Moskvada keçirilmiş Qafqaz müsəlmanlarının ikinci qurultayında davam etdirildi. Professor C.Həsəninin fikrincə, burada “Müsavət” partiyasının lideri - son illərin siyasi proseslərində mətinləşmiş peşəkar inqilabçı M.Ə.Rəsulzadənin parlaq obrazı irəli çəkildi. O, qurultayın mərkəzi fiquru idi. M.Ə.Rəsulzadə təkzibedilməz dəlillərlə ərazi muxtariyyətinin zəruriliyini əsaslandırmışdı. Alimin sözlərinə görə, “M.Ə.Rəsulzadə bir çox xalqların “ilk növbədə türk, sonra isə müsəlman” olduqlarını

¹ Dağıstani C. Qurultay çevçirəsində. “Kaspi”, 1917, №87, s.3.

² Yənə orada.

³ Yənə orada

dərk etdiyini İslam faktorunu qabardanlara xatırlatdı”.¹ Lakin M.Ə.Rəsulzadə hadisələri qabaqlamaq istəməirdi. O, hesab edirdi ki, Məclisi-Müəssisanın çağırılmasını gözləmək gərəkdir və həmin məsələ burada gündəliyə gətirilməlidir. O, Bakıda birinci qurultayda səsləndirdiyi fikri təkrar etdi: “Biz Rusiyanın məhəlli muxtariyyət üzərinə cumhuriyyəti-ənam şəklində idarə olunması amalındayız. Fəqət biliyoruz ki, bu arzumuz ancaq Rusiya məmləkətinin əsil sahibi olan Məclisi-Müəssisanda bəravərd olacaq. Məclisi-Müəssisan qərarı olmayınca bitəbi kimsənin əqlindən belə keçməz ki, qalxıb özbaşına muxtariyyət elan eləsin”.²

Müqəddərat mövzusu sonrakı aylarda, Məclisi-Müəssisan çağırılanaqədək müsəlman ictimai təşkilatları Komitəsinin “Xəbərləri”ndə müzakirə edilirdi. Müxtəlif müəlliflər bu məsələyə dair öz siyasi baxışları və millətin ümidləri ilə bağlı fikirlərlə bölüşürdülər. Siyasi fikir azadlığının demokratik prinsiplərinə sadıq qalan nəşr ərazi muxtariyyət haqqında qurultayın qəbul etdiyi qərara fərqli baxışları olan müəlliflərə də söz deməyə imkan yaradırdı. Bununla bağlı qəzet yazırdı: “Bu və ya digər prinsipin - ərazi muxtariyyəti və ya ərazi toxunulmazlığı prinsipinin üstünlükləri və çatışmamazlıqlarının tam və ətraflı işıqlandırılmasına şərait yaradacaq ki, tənqid vasitəsi ilə muxtariyyət məsələsinin daha məqbul və əsaslandırılmış həllini tapaq”.³

Belə ki, “Xəbərləri”n səhifələrində milli-fərdi muxtariyyət nəzəriyyəsi haqqında məqalələrlə XX əsrin birinci yarısının tanınmış siması, Şimalı Qafqaz və Dağıstan dağlıları İttifaqının (noyabr 1917 – may 1919) xarici işlər naziri, Dağıstanın siyasi və ictimai xadimi Haydar Bammətov (1889-1965) çıxış edirdi. O, məqalələrini həmçinin “Kumik” təxəllüsü ilə də imzalayırdı. Məlumdur ki, özünüidarənin bir forması olan milli-fərdi forması

¹ Həsəni C. Rus inqilabi və Azərbaycan: müstəqilliyə aparan çətin yol. 1917-1920. M.: Flint, 2011, s.55.

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild. 1917- aprel 1918, s.157.

³ Milli-fərdi muxtariyyət. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №96, s.6.

milli-ərazi muxtariyyatının alternativini kimi qəbul edilir. Bu forma separatizm meyillərini xeyli dərəcədə azaldır, digər tərəfdən azsaylı xalqlara kompakt yaşadıqları ərazilərdə özünüidarə etmə hüququ verir. Bu kimi muxtariyyatın müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil edən H.Bammatov göstərir ki, həmin forma milli mədəniyyətin inkişafına kömək edir, “ana dilində məktəblər açmağa, məhkəmə və inzibati idarələrdə bu və digər dərəcədə ana dilindən istifadəyə imkan verir”. O ki qaldı dekretlə bəyan edilən azadlıqlara, bu hüququ dövlət özündə saxlayır, “prinsipal olaraq özü ilə millət arasında hansısa milli orqanın mövcudluğunu qəbul etmir”.¹ Müəllifin fikrincə, fərqli milli tərkibli dövlətlərdə belə mərkəzləşmə hakim millətin milli azlıqları əsarət altına alması təhlükəsi var, sonuncular isə milli kollektivi olmadığı və hansısa hakimiyyət orqanına əsaslanmaq imkanından məhrum olduqları halda bunun qarşısını almaqda acizdirlər. H.Bammatov yazır ki, “belə vəziyyəti - hakim xalqın kiçik xalqları əzməyini bu vaxta kimi biz Rusiyada görürük, belə vəziyyət hal-hazırda Almaniyada mövcuddur. Bu ölkədə çoxluq təşkil edən almanlar Şlezviq-Holşteyndə danimarkalıları, Poznanda polyakları, Elzasda fransızları boğur”.² Müəllifin qənaətinə görə, millət bir toplum kimi dövlətlə hakimiyyəti bölüşdürməyə və özü dövlət faktorunun birinə çevrilməyə, milli çoxluğun azlıq üzərində zülmünə son qoyulmayacaq. O, hesab edirdi ki, Rusiya müsəlmanları üçün ən məqbul dövlət quruluşu İsveçrə İttifaqı tipli, yəni federativ əsaslı respublika idarəetmə formasıdır. H.Bammatov yazırdı: “Rusiyadan ayrılıb sərbəst siyasi qrup yaratmaq iqtidarında deyilik. Tarixi dövlətçilik ənənələri olmayan, silah gücünə istila edilən və Rusiya ərazisində geniş səpələnmiş kiçik müsəlman xalqlarından özbaşına həyat sürməyə qadir möhkəm siyasi orqanizmi yaratmaq mümkün deyil. Bu mülahizələrdən belə qənaətə gəlmək olur ki, müsəlmanlar öz

¹Milli-fərdi muxtariyyət. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №96, s.6.

²Yenə orada.

gələcəyini rus xalqı ilə bağlamalı və onunla birlikdə daim irəli getməlidirlər, onunla birlikdə biz azadlıq dayaqlarını möhkəmləndirməli və xalqımızın xoşbəxtliyi uğrunda çalışmalıyıq”.¹

Azərbaycanın gələcək siyasi quruluşuna dair diskussiyalarda ictimai xadim, tədqiq edilən dövrdə “Hümmət” siyasi təşkilatın liderlərindən biri Behbud ağa Şahtaxtinski (1881-1924) fəal iştirak edirdi. O, müsəlman “Xəbərləri”nin səhifələrində tez-tez çıxış edir, Rusiya müsəlmanlarının mövcud vəziyyətindən söz açır², ərazi-federativ əsaslı demokratik respublikanın məsələlərini qaldırır, həmçinin Bakının sosialist mətbuatının, o cümlədən “Fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin Xəbərləri”nin Azərbaycanın demokratik qüvvələrini panislamizm ardıcılıqları olmaqda əsassız ittihamlarına cavab verirdi. Müəllif yazırdı: “Müsəlman millətçiliyinin əleyhinə xeyli məqalə həsr etmiş müəllifi özünün “Siyasi Düşüncəsizliyini” hazırlayarkən təəvvürünə gətirə bilməzdi ki, bu ölməz əsərə Veliçkonun kədərli xatirəsi dövrünə xas millətçilik ruhu hopub, və, ümumiyyətlə, onun bu məsələdə tutduğu mövqə xalq kütlələrinin qəzet səhifəsindən tərbiyələndirilməsi kimi fəxri missiyanı onun üzərinə qoymuş demokratiyanın siyasi proqramı çərçivəsinə heç cür sığmır”.³ Milli təşkilatların üzvlərini siniflərin demoktatik hüquqlarını mənimsəyən və proletariata təzyiq göstərən “burjua” kimi qələmə verən təşkilatların əleyhdarlarına Azərbaycan cəmiyyətində vətəndaşlığın əsaslarının və öz hüquqlarının müdafiəsinin həqiqi təbliğatçıları olan milli demokratik qüvvələrin məqsəd və vəzifələrini dərin-dən öyrənməyi tövsiyə edirdi.⁴ “Budur, bizim milli təşkilatla-

¹Kumik. Rusiya müsəlmanlarının gələcəyi. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №223, s.6.

²Şahtaxtinski B. Müsəlman gerçəkliyinin quruluşu. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №113, s.6.

³Şahtaxtinski B. Siyasi Düşüncəsizlik. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №128, s.6.

⁴Bakı, 13 İyun. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №129, s.6.

rımız ətəlatli kütləni ayılmaq, özünü, əgər qəbul edirsinizsə, sinfi maraqlarını başa düşməyə və müdafiə etməyə hazırlamaq məqsədi güdürlər... Əgər, tətəlim, bu ya digər təşkilatın hansısa defekti varsa, bu mümkündür, belə ki, müsəlmanların düşdüyü şərait onlar üçün yenidir, və nəzərə alsaq ki, “səhv etmək insana xasdır” – onda milli qüvvələrin təşkilatlanması ideyasına qarşı çıxmaq gərək deyil, sadəcə həmin defektləri aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır”.¹

B.A.Şahtaxtinski öz müsəlman vətəndaşlarını cəhalət və dərin uçuruma sürükləmiş, onlarda milli və bəşəri dəyərləri boğmuş Rusiya mütləqiyyət hakimiyyətini amansızcasına tənqid edirdi. O, yazırdı ki, XIX əsrin sonlarını və birinci rus inqilabı illərini bürümüş yaradıcı qüvvə müsəlmanlarda panislamizmin baş qaldırdığını bəyan edən “vətənpərvərlərin” xəbərlerini rəhbər tutan mütləqiyyət hakimiyyəti tərəfindən basılırdı. “Belə şəraitdə, əlbətdə ki, Rusiyada yaşayan xalqların ağıl və gücünü buxovlayan zəncirləri qıran hadisələr zamanı özünü bürüzə verən bizim siyasi qeyri-mütəşəkkiliyimiz təəccüb doğurmalı deyil”.²

Sosialist ideyaların sol cərəyanının tərəfdarı olan B.A.Şahtaxtinski müharibənin əleyhinə idi, onu işğalçı hesab edirdi, və əmin idi ki, Rusiyada respublika quruluşu forması bərqərar olsa belə, ölkə işğalçı siyasətini davam etdirəcəkdə. Məhz bu səbəbdən o, sol demokratik platformanı dəstəkləyirdi. Onların bəzi mühüm məsələlərdə, misal üçün müharibə məsələsində, baxışları rus müsəlmanlarının baxışları ilə üst-üstə düşürdü. İdarəçiliyin mərkəzsizləşdirilməsi məsələsində fikir ayrılığına gəldikdə, bu, B.A.Şahtaxtinski fikrincə, Rusiyada demokratik respublikanın qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda birgə mübarizəni istisna etmirdi. O, qeyd edirdi: “İnsan haqlarını əldə etmək, vətəndaş hüquqları və vəzifələrini dərk etmə, adi azad şəraitdə

¹Bakı, 13 İyun. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”.

Bax: “Kaspi”, 1917, №129, s.6.

²Şahtaxtinski B. Bir anın məsələlərinə dair. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №103, s.6.

yaşamaq və daim şübhə altından olmaqdan qurtulmaq istəyi bizi Risiyada demokratik respublika qurulması naminə sol partiyalarla əl-ələ verib irəli getməyimizi vacib edir. Çünki, yalnız demokratik respublika müsəlmanlara onları mədəniyyət, sivilizasiya və tərəqqiyə aparan yürüşün başlanğıcı olan azadlığı verə bilər”.¹ Hətta sol demokratiya ilə ayaqlaşarkən o, “hər bir xalqa öz həyat tərzinə uyğun daxili həyatını nizamlamaq hüququnun verilməsi” məsələsini qətiyyətlə qoyurdu, bununla milli ənənələrin və maraqların üstünlüyünü diqqətə çəkirdi.²

Tədqiq edilən dövrdə Kiyev politexnik institutunun tələbəsi, gənc sosialist-federalist Şamil Həbib oğlu Mahmudbəyov (1898-1936, əks-inqilabi fəaliyyət damğası ilə sovet illərində güllələnməyə məhkum edilmişdi – L.H.) bir qədər fərqli mövqedə dururdu. Onun fikrincə, müstəqil siyasi həyata qabil hər bir xalq öz müqəddəratını həll etmək hüququ, sayca daha çox olan xalqlar isə özlərinin əsas siyasi, mənəvi və maddi tələblərini nəzərə alan və təmin edən federasiya hüququ istila etməlidirlər. Başqa sözlə, onun fəhlə sinfinin yaxşı həyat uğrunda mübarizəsi kütlələrin siyasi çıxışlarına, millətlərarası ədavətə, müstəqillik savaşına çevrilə bilər. Və əksinə, “əsərətçilər və əsarət altına alınanlar olmadıqda, ətrafda azad xalqların bərabər hüquqlu vətəndaşları olduqda, o, bu mübarizədən azad olub var qüvvəsini özünün ən mühüm ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönəldər”.³ Qafqaza gəldikdə, Ş.Mahmudbəyov bölgəni burada yaşayan xalqların federasiyası, lakin zorla birləşdirilən deyil, “müstəqil və bərabər hüquqlu xalqların azad qardaş ittifaqı” kimi təsəvvür edir.⁴

¹Şahtaxtinski B. Bir anın məsələlərinə dair. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №103, s.6.

²Şahtaxtinski B. Müsəlman gerçəkliyinin quruluşu.

Bir anın məsələlərinə dair. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, №113, s.6.

³ Mahmudbəyov Ş. Qafqaz və Müəssisələr Məclisi. “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinin Xəbərləri”. Bax: “Kaspi”, 1917, № 267, s.6.

⁴Yenə orada.

Göründüyü kimi, müqəddərat məsələsinə Qafqaz müsəlmanlarının münasibətləri fərqli olub. Şimali Qafqaz xalqları özlərini Rusiyasız təsəvvür etmirdilər, onlar yenilənmiş Rusiyanın tərkibində federasiya tərəfdarları idilər. Lakin Oktyabr çevrilişi və Məclisi-Müəssisanın dağıdılması onların öz diyarlarının gələcəyi haqqında fikirlərini dəyişməyə vadar etdi.

Eyni zamanda, Zaqafqaziya Seymində birləşən Zaqafqaziya xalqları – azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər bölgənin müstəqilliyini həll etməli idilər. Bu məsələdə mövqesini birmənalı şəkildə müəyyən etmiş azərbaycanlı deputatlardan fərqli olaraq son vaxta kimi, yəni Məclisi-Müəssisan çağırılanadək siyasi muxtariyyət tələb edən gürcü federalistləri və hələ birinci rus inqilabı vaxtından Osmanlı imperiyasında və Qazqazda ermənilər üçün muxtariyyət istəyən “Daşnaksütun” partiyası qərar verməyə tələsmirdilər. Buna səbəb “Zaqafqaziyayı müstəqil, lakin öz təsir dairəsində görmək istəyən”¹ Osmanlı imperiyası idi. “Baku” qəzeti yazırdı: “Rusiyadan qoparılmış Zaqafqaziya “türk istiqamətinin” asan qəniməti ola bilər”.² Onun səsinə gürcü mənşeviklərinin Bakıda nəşr olunan “Naş Qolos” (“Bizim Səsimiz”, rus dilində) qəzeti səs verirdi: “Türkiyənin müvafiq təzyiği gözləniləsidir (ümumi vəziyyət və Trapezundun boşaldırılması tələbi bundan xəbər verir). Cəbhə yoxdur və Türkiyə Ali Baş komandanının “sülh” təklifləri Hindenburgun tələblərindən çox fərqlənməyəcək. Zaqafqaziyanın “kiçik xalqlarının” müqəddəratına, daha doğrusu, fiziki mövcudluğuna son dərəcə qorxunc təhlükə var. Həm diyarın təşkili, həm onun xarici düşməndən müdafiəsi üçün bütün inqilabi-demokratik qüvvələri birləşdirilməkdən ötrü rəşadətli səylər göstərmək lazımdır”.³ “Baku” qəzetinin yazdığına görə, indi ayrılmaq çətin deyil, faktiki ayrılma baş verib, Zaqafqaziya Rusiyadan qopmuşdur. Lakin,

¹Həsənli C. Rus inqilabı və Azərbaycan: müstəqilliyə aparan çətin yol. 1917-1920. M.: Flint, 2011, s. 74.

²Baku, 2 Mart. “Baku”, 1918, №48, s.2.

³Baku, 16 Fevral. “Naş Qolos”, 1918, №34, s.1.

qəzetin fikrincə, bu ayrılma dövlət aktı kimi əhəmiyyət kəsb edə bilməz, etsə də, bu əsassız və zərərli avantüra olacaq. Dünənə-dək inqilabi mübarizənin (Osmanlı imperiyasında “suysər”) və siyasi aksiyaların (Qafqazda “naxaqis”) zəruriliyindən danışan qəzet¹ indi “Zaqafqaziyada müstəqil dövlətin yaranmasına nə tarixi, nə müasir reallıqdan irəli gələn əsaslar yoxdur. Əgər bu nə vaxtsa baş versə, Zaqafqaziyayı böyük fəlakət bürümüş olar”, - deyirdi.² Fevral burjuva-demokratik inqilabı zamanı qəzet yazırdı: “Daşnaksütun partiyası heç vaxt ciddi şəkildə qarşısına geniş sosial-iqtisadi vəzifələr qoymayıb. Faktiki yalnız milli məsələyə maraq göstərib. Bu səbəbdən “vəzifələr”, “yeni mövqelər” deyildikdə əsasən Ermənistanın milli-ərəzi muxtariyyətini başa düşülməlidir”.³

Bolşeviklərin “Bakinski raboçi” qəzeti Zaqafqaziya Seyminin azərbaycanlı deputatlarının Türkiyə meylli olmasına və diqqəti Osmanlı imperiyasının özünə yönəltməklə vəziyyəti daha da qızıqdırıldı. Qəzetin fikrincə, Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra Türkiyənin təcavüzkar siyasəti daha qabarıq özünü büruzə verəcəkdir. Bununla bağlı qəzet yazırdı: “Zaqafqaziyanın müstəqilliyi Qafqaz xalqlarını sürətlə məhvə aparacaq. Jordaniya cənabları marksizmi dəfn edib və kör millətçiliyinə ağışuna atılacaq, bununla da öz milli ideallarını dəfn etməyə olacaq. Məhvə gedərək arxaları ilə daşnakları da aparacaq. Sonuncular müharibənin əvvəlində öz tələblərini qətiyyətlə rus imperializmi ilə bağlamışdılar. İndi isə, öz tələblərini rus demokratiyası ilə bağlamaq üçün həqiqi qətiyyət, həqiqi cəsarət tələb olunduğu zaman onlar böyük qətiyyətsizlik, ehtiyat və qorxaqlıq nümayiş etdirirlər”.⁴

¹Baku, 2 Mart. “Baku”, 1918, №48, s.2.

²Piçikyan İ. Dövlət çevrilişi və “Daşnaksutyun” partiyası. “Baku”, 1918, №48, s.2.

³Yenə orada.

⁴Am. Düşülməmiş avantüta. “Bakinski Raboçi”, 1918, №47 (163), s.1.

“Bakinski raboçi”nin bu məqaləsinə “Baku” qəzetinin cavabından görünür ki, Bakı daşnaklarını Azərbaycan demokratiyasının əleyhinə bolşeviklərlə birlikdə çıxış etməyə çox dilə gətirməyə ehtiyac olmadı. “Baku” qəzeti yazırdı: “Əgər gündəmdə Zaqafqaziyanın fiziki ölümdən qurtarmaq məsələsi durursa, əgər onun sərhədlərinin bütövlüyünü və toxunulmazlığını müdafiə etmək lazımdırsa və Rusiya ilə ayaqlaşmaq gərəkdirsə, bu halda, sözsüz, biz, böyük Rusiyanın ayrılmaz hissəsi olaraq, mövcudluğumuz uğrunda mübarizədə bu və ya digər şəkildə gücümüzü zəiflədə bilən hər şeydən uzaq düşməliyik...”¹

Mart soyqırımını ərəfəsi “Baku” qəzeti Bakı şəhərində əhalinin bir hissəsinin digərinə silahlı hücum edəcəyi haqda şayiələrlə bağlı “Daşnaksütun” partiyasının müraciətini dərc etmişdi. Müraciətdə millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinə görə narahatlıq ifadə olunurdu və bunun əks-inqilabçılar və diyarın azadlığına təhdid edən türklər üçün əlverişli olduğu bildirilirdi. Müraciətdə deyilirdi: “Daşnaksütun” partiyasının Mərkəzi komitəsi qətiyyətlə bütün yoldaşları və vətəndaşları hər hansı təxribata uymamağa, təmkinli olmağa, bir an belə soyuqqanlılığı itirməməyə və inqilabi nizam-intizama ciddi riayət etməyə çağırır”.² Bu, qəzetin, sonuncu, 1918-ci ilin martın 13-də çıxan 56-cı sayı idi. Belə düşünməyə əsas var ki, “Baku” qəzetinin naşiri X.Vermişev şəhərdə hansı hadisələrin baş verəcəyindən xəbərdar idi və bu səbəbdən təcili qəzetin fəaliyyətini dayandıрмаğı qərara almışdı. 1919-cu ildə, AXC hakimiyyəti dövründə, Bakıda ehtiraslar xeyli səngidikdən sonra və şəhər general Tomsonun rəhbərliyi ilə ingilis polisləri tərəfindən mühafizə olunan zaman X.Vermişev “Baku” qəzetinin mətbəəsinin ona qaytarılması barədə general-qubernatora yazılı şəkildə müraciət etdi. “Bakines” qəzeti yazırdı: “Baku” qəzetinin naşirinin nümayəndəsi general Tomsona ərizə təqdim edərək bildir-

mişdir ki, “Baku” qəzetinin mətbəəsinin sahibinə qaytarılması haqqında xahişini Azərbaycan Hökuməti rədd edərək ona bunun müqabilində pul təklif etmişdir. Nümayəndə bəyan edir ki, X.A.Vermişev öz müəssisəsini satmağa razı deyil və mətbəənin qaytarılmasında gen. Tomsondan kömək istəyir. Gen. Tomson məsələnin mahiyyəti üzrə Azərbaycan Respublikası daxili işlər nazirindən izahat istəmişdi”¹.

Professor C.Həsənli hesab edir ki, S.Şaumyan başda olmaqla Bakı Sovetinin və daşnak qüvvələrinin Bakıda törədikləri mart qırğını “bolşeviklərin bir zaman bəyan etdikləri xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququna və bütövlükdə Azərbaycana olan münasibətin inikası idi”.² Bu fikrə onu əlavə etmək ki, mart qırğınının bir səbəbi də “Daşnaksütun” Erməni inqilabi ittifaqının və onun bolşevik Saumyan kimi gizli tərəfdarlarının özlərinin kinini və türklərə bəslədikləri nifrətin acığını türklərlə dili və dini bir azərbaycanlılardan çıxmağın güclü arzusu idi. 1918-ci ilin martında azərbaycanlıların qırılmasında Bakı Sovetinin və “Daşnaksütun” partiyasının birgə iştirakını AKP (b) MK yanında keçmiş Partiya tarixi İnstitutunun “İnqilab və Bakıda vətəndaş müharibəsi” nəşri də təsdiq edir. Kitab hadisələrdən az sonra hazırlanmışdı. Onun müəllifi Y.Ratqauzer qanlı hadisələrdə erməni qoşun başçılarından xüsusi amansızlıq göstərdiklərini qeyd edir. O, yazır: “Sovetin təşkil etdiyi və şəhərin bütün rayonlarından olan fəhlələrdən ibarət Qırmızı qvardiya mülkədar və burjuaziyanın əks-inqilabi çıxışını yatıra bilmədiyindən Sovet şəhərdə yerləşən daşnak hərbi qüvvələrdən istifadə etmək məcburiyyətində qaldı. Heç şübhə yoxdur ki, erməni hissələrindən olan fəhlə və kəndlilər əks-inqilaba qarşı mübarizədə Sovet hakimiyyətini səmimi müdafiə edirdilər, lakin burjuva və xırda burjuva elementləri, əsasən zabitlər vətəndaş

¹ Bakı, 2 Mart. “Baku”, 1918, №48, s.2.

² Erməni İnqilabi partiyası “Daşnaksütun”. “Baku”, 1918, №56, s.4.

¹ “Baku” mətbəəsi. “Bakines”, 1919, №4, s.3.

² Həsənli C. Mübarizə içində yaşamış həyat.

<http://www.zerkalo.az/2013/zhizn-prozhitaya-v-borbe-4/>

müharibəsini milli qırğına çevirməyə cəhd göstərirdilər”.¹ Professor C.Həsənlinin məlumatlarına görə, üç gün ərzində Bakıda 12 min müsəlman qətlə yetirilmişdi. Şəhərdə türkcülüyü və İslamı təcəssüm edən hər şey dağıdılmışdı.²

Həmin günlər mətbuat bir neçə gün işıq üzü görmədi. Redaksiya və mətbəələrinin binaları yandırıldığından “Kaspi” və “Açıq söz” qəzetləri susmuşdular. Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binası “İsmailiyə” və yeni tikilən “Təzə Pir” məscidi atəşə tutulmuş və yandırılmışdı. “Naş Qolos” qəzeti yazırdı: “Təzə Pir məscidinin ətrafı ağır təəssürat yaradır. Məscid atəşlərdən zərər çəkib. Bu, kütlələrin sadə qəlbində əks olunur. Onları önlərdən daha çox müqəddəs yerin təhqir edilməsi narahat edir. Qadınlar, uşaqlar məscidə yaxınlaşır və iztirabla qalıqlara, atəş dələklərinə baxırlar...Şəhərin yaraşığı olan “İsmailiyə”nin binasının çılpaq divarları ürək ağrıdır”.³

“Bakı rayonu fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin Xəbərləri” həmin qanlı günləri belə təsvir edirdi: “Baş verdi! Qan sel kimi axdı və qətlə yetirilən adamların meyitləri bir neçə verst küçələr boyu uzadılmışdı. Şəhərin döşənmiş yolları laxtalanmış qan içindədir, insan beyni tikələri hər yeri bürüyüb. Güllələr fit verir, toplar güruldayır, evlər xarabalığa dönüb, insanlar zarıyır, qan axır, və hamını dəhşət, sonsuz dəhşət bürüyüb...”⁴ Sovetlərin “Xəbərləri” baş verənləri 1905-ci il fevralında Bakıda yer almış millətlərarası ədavətlə eyniləşdirirdi və qeyd edirdi ki, “həmin zaman mütləqiyyət öz əmin-amanlığını millətlərarası qanlı qırğın üzərində qururdu”.⁵ Qəzet mart qırğını Azərbaycan burjuaziyasının bolşeviklərə qarşı hakimiyyət uğrunda sinfi

¹Ratqauzer Y. İncilab və vətəndaş müharibəsi. 1917-1918-ci illər.

Bakı: “Qızıl Şərq”, 1927, s.149.

²Yenə orada.

³Vahiməli günlər. Dağıdılmış şəhərdə. “Naş Qolos”, 1918, №59, s.3.

⁴Kimdir təqsirkar? “İzvestiya Sovetov Raboçix i Soldatskix Deputatov”,

1918, №62 (284), s.2.

⁵Yenə orada.

mübarizə kimi təqdim etməyə çalışırdı. “Burada mülkədarlar, bəylər və xanlar dedilər: torpağı xaqla vermərik, hakimiyyəti Sovetlərə vermərik, vətəndaşlara azadlıq vermərik. Vəhşi diviziya çağırışa cavab verdi. Fəhlə fəhlənin üstünə get və biz əməkçi xalqın bütün nailiyyətlərini qan gölündə batıracağıq...”¹ Şəhərin dinc əməkçi əhalisinin qətlə yetirilməsini Qafqaz milli diviziyasının buraxılmış atlı alayının süvariləri törətdiyini israr edən qəzet bilərəkdən baş verənlərə görə günahı Vəhşi diviziyasının üstünə yıxdı. Bu cür fikirlərin əsassızlığı bolşeviklərin mətbu orqanı “Bakinsk raboçi” qəzetinin yazıları təsdiqləyir. Qəzet şövqlə yazırdı ki, “Bakıda əks-inqilabın başı əzildi”, öz qələbəsində əmin olan müsavətçilər “biz tərəfdən rahat, az əziyyətlə əzildilər”.² “Biz” deyəndə qəzet şəhərin əliyalın əhalisinin qarşısına çıxarılmış “Qızıl Qvardiyani, Qızıl Ordunu”³ nəzərdə tuturdu. İ.Niftəliyevin məlumatlarına görə, Bakı Sovetinin altıminlik silahlı qüvvələrinə “Daşnaksütun” partiyasının 3-4 minlik hərbi hissələri qoşuldu. Onun fikrincə, bundan sonra “vətəndaş müharibəsi qismən milli qırğın xarakteri aldı”.⁵

Vəhşi diviziyaya gəldikdə onu xatırlatmaq lazımdır ki, diviziya həmin faciəvi hadisələrdə iştirak etməmişdi və iştirak edə bilməzdi. İş orasındadır ki, Lənkərandan Bakıya bir alayda qulluq etdikləri dostları, tanınmış azərbaycanlı milyoncusu H.Z.A.Tagıyevin oğlunun dəfninə gəlmiş kiçik bir azərbaycanlı süvari dəstənin üzvləri bolşeviklər tərəfindən saxlanılmış və tərkisilahl edilmişdi. Süvarilərdən silahlar onlar Lənkərana geri qayıdarkən alınmışdı. Professor S.Rüstəmov-Tohidinin bildirdiyinə görə, azərbaycanlı hərbiçilərin tərkisilahl edilməsi Bakı və

¹Kimdir təqsirkar? “İzvestiya Sovetov Raboçix i Soldatskix Deputatov”, 1918, №62 (284), s.2.

²Bizim vəzifələr. “Bakinski Raboçi”, 1918, №63 (179), s.1.

³Baş tutdu. “Bakinski Raboçi”, 1918, №62 (178), s.1.

⁴Bakıda vətəndaş müharibəsi. “Bakinski Raboçi”, 1918, №62 (178), s.1.

⁵Niftəliyev İ. “Bakı kommunasının alovlu ürəyi” haqqında həqiqət.

<http://www.miyazerbaijan.org/index.php?p=history/18>

onun ətraf kəndlərinin azərbaycanlı əhalisinin qəzəbinə səbəb olmuşdu, yerlərdə kor-təbii etiraz mitinqləri keçirilirdi. Müəllif yazır: “Azərbaycanın milli elitasının və siyasi qüvvələrinin şəhərdə gərginliyin azaldılması üçün etdikləri cəhdlər son nəticədə məqsədə çatmadı. Müsavatçıların “Açıq söz” qəzeti əhaliyə hisslərə qapılmamaq çağırışıyla müraciət etdi, amma, bununla belə, müharibə başladı”.¹

1918-ci ilin mart hadisələri Azərbaycanın müstəqillik əldə edilməsi məsələsində azərbaycanlı deputatlarının qətiyyətini gücləndirdi. Zaqafqaziya Seymi özünü buraxdıqdan sonra Gürcüstanın ardınca Azərbaycan fraksiyası da Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə, professor C.Həsənlinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan Milli Şurası öz tarixi missiyasını yerinə yetirdi: “Türkdilli ölkələr öz dövlətçiliklərini dini əsaslar üzərində qurduqları bir zaman Azərbaycan Respublikası öz dövlətçiliyini sivil əsasda quran ilk türk dövləti oldu”.²

Bu fəsilə yekun vurarkən qeyd edilməlidir ki, hərbi hərəmərçlik dövründə Bakı şəhərinin dövrü mətbuatı Qafqazın ideoloji cəbhəsinin önündə gedirdi. Gürcüstan mətbuatı ilə müqayisədə Bakı mətbuatının daha loyal olmasına baxmayaraq, burada rus dilində çıxan qəzetlərin sırasında rus maraqlarının daşıyıcısı yox idi. Nəşrlərin böyük əksəriyyəti onları nəşr edənlərin milli maraqlarını təmsil edirdi. Bu, əsasən ya azərbaycanyönlü, ya erməniyönlü mətbuat idi. Rus imperiyasının maraqları ətrafında birləşən mətbuat Osmanlı imperiyasına münasibətdə əks mövqedə dururdu. Azərbaycanlılar üçün Osmanlı imperiyası doğma, ermənilər üçün isə mənfur əsarətçi idi. Bu səbəbdən Rusiyanın iştirak etdiyi müharibəyə münasibət fərqliydi. Ümumi-

likdə, azərbaycanlılar müharibəni dəstəkləməmişdilər. Ermənilər müharibəyə öz milli maraqlarının gerçəkləşməsinə xidmət edəcək tarixi bir vasitə kimi baxırdılar. Həmin münasibət qaçqınların vəziyyətinin işıqlandırılmasında da müşahidə olunurdu. Azərbaycan mətbuatı dini və dili bir olan Qars, Ərdəğan, Batum qaçqınlarının ağır vəziyyətindən söz açırdı, ermənilər həmin və digər yerləri tərk edən, lakin yalnız erməni millətindən olan qaçqınlardan yazırdı.

Çarizmin devrilməsindən sonra sosialist mətbuatı yenidən çıxmağa başladı. “Bakinski raboci” ilə yanaşı müxtəlif məsləhətçi partiya qəzetləri nəşr olunurdu – “Bakı rayonu fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin Məlumatları” (əvvəl bolşeviklər, sonra menşeviklər), “Sosial-demokrat” (menşeviklər), “Znamya Truda” (eserlər), “Naş Qolos” (gürcü menşevikləri). Həmin vaxt “Kaspi” qəzetinin altıncı səhifəsində yerləşdirilən “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatların Xəbərləri” işıq üzü gördü. Bütün bu nəşrlərin çıxması Rusiyanın yaxın zamanda yeniləşəcəyinə ümid verən fevral burjuva-demokratik inqilabın gətirdiyi abu-havanın nəticəsində mümkün olmuşdu. Gündəmə xalqların öz müqəddaratını həll etmək məsələsi gəlmişdi.

Həmin illər gənc publisist C.Hacıbəylinin istedadı parlağa başladı. O, tədqiq edilən dövrün təcrübəli yazarları B.A.Şahmurov, Qr.Cinoridze, A.Veynberq, İ.Qlaxenqauz (təxəllüsü “İqla”) kimi jurnalistlərlə bir sırada dururdu.

Azərbaycan mətbuatı bizim araşdırma mövzumuz olmasa da, ədalət naminə M.Ə.Rəzulzadəni qeyd etməliyik. Onun müharibənin ağır illərində nəşr etdiyi “Açıq söz” qəzeti Azərbaycanın milli və ərazi müstəqilliyinin əsas ideoloquna çevrildi. Məhz, həmin qəzet dövrü mətbuatın aparıcı qüvvəsi oldu.

¹Rüstəmov-Tohidi S. Bakıda 1918-vi ildəki hadisələri: şərait, xarakter, nəticələr. II.

[http://az.wikibooks.org/wiki/мартовские_события_1918_г._в_Баку:_предисловие,_характер,_последствия_\(II\)](http://az.wikibooks.org/wiki/мартовские_события_1918_г._в_Баку:_предисловие,_характер,_последствия_(II))

²Həsənlili C. Rus inqilabı və Azərbaycan: müstəqilliyə aparan çətin yol. 1917-1920. M.: Flint. 2011, s. 164.

YEKUN

XIX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyasının Azərbaycan xanlıqlarını istilasından sonra Azərbaycan xalqının tarixində yeni mərhələ başlandı. İlk növbədə məktəb sistemi yeniləşdi. Dünyavi təhsil verən ibtidai və orta məktəblər yaradıldı. Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790-1869), Mirzə Şəfi Vazeh (1792-1852), Abas Qulu Ağa Bakıxanov (1794-1847), Mirzə Kazımbəy (1802-1870), Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878), Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) müasir Milli maarifin bünövrəsini qoyan ilk rusdilli azərbaycanlılar olmuşlar.

Ən gözəl romantik şairlərinin yaradıcılığı sayəsində çiçəklənən Azərbaycan ədəbiyyatı rus dili və ədəbiyyatının təsiri altında yeni xarakter alır. Milli ədəbiyyatda nəsr əsərləri – komediya, traqediya, povest və romanlar yaradılır, uşaqlar üçün təmsil və nağıllar yazılır. Təhsilli azərbaycanlı ziyalılar dərsləklər tərtib etməyə başlayırlar, rus ədəbiyyatından tərcümələr edirlər, öz qüvvələrini ədəbiyyatın yeni janrlarında sınaırlar (321, c.2).

Lakin Azərbaycanda dünyavi təhsilin inkişafına və savadlı və ziyalı insanların sayının artmasına çalışan çar Rusiyası eyni zamanda cəmiyyətin qabaqcıl təbəqələrinin milli özünüdərk hissini güclənməsindən ehtiyatlanırdı. XIX əsrin 40-50-ci illərində qabaqcıl ziyalıların milli dövrü mətbuatın yaradılması və Azərbaycan dilində kitablar nəşri üçün mətbəə açılmasına dair çoxsaylı xahişləri uzun illər təmin edilmirdi. Yalnız üç onillik sonra ilk qəzetlər işıq üzü gördü. Bu, rus dilində çıxan “Bakinski Listok” və “Bakinskiye İzvestiya” və Azərbaycan dilində çıxan “Əkinçi” qəzetləri oldu.

Təhlil edilən dövrdə neftin sənaye hasilatı Bakı şəhərinin əhalisinin tədricən çoxalmasına və demoqrafik tərkibinin dəyişməsinə və, eyni zamanda, çap sözlünə ehtiyacın artmasına səbəb oldu. Neft sənayesi və ticarət sahələrinin müxtəlif məsələləri haqqında elan və məlumat məndəyi olan “Bakinskiye obyavleniya” və “Bakinskiye qubernskiye vedomosti” qəzetləri yarandı.

1881-ci ildə təsis edilən “Kaspi” qəzeti nəşr olunduğu ilk illərdə əvvəl nəinki rusdilli, həm də rus düşüncəli idi. Lakin 1897-ci ildə maarif mesenatı Hacı Zeynalabdin Tağıyev qəzeti aldıqdan sonra “Kaspi” Azərbaycan xalqının milli maraqlarının ifadəçisinə və XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində milli ictimai-ədəbi fikrin mücəssəməsinə çevrildi.

Demək olar ki, Azərbaycanın bütün mütərəqqi ziyalıları, H.b.Zərdabidən başlamış sonrakı nəslin M.A.Şahtaxtı, T.b.Bayraməlibəyov, Ə.b.Topçubaşov, Ə.b.Ağaoğlu, Ə.b.Hüseynzadə, N.Nərimanov, Ü.b.Hacıbəyov, H.Minasazov, C.Hacıbəyli və başqa nümayəndələrinə kimi bu qəzetdə çıxış etmişlər.

Azərbaycanlıların milli maraqları baxımından ana dili və milli ədəbiyyat, həmçinin ictimai-siyasi problemləri gündəmə gətirən “Kaspi” qəzeti eyni vaxtda rus klassiklərinin – Puşkin, Tolstoy, Qorki və digərlərinin ən yaxşı əsərlərinin təbliğinə də kifayət qədər diqqət yetirir, Rusiyada baş verən hadisələrə maraq göstərir, paytaxt nəşrləri ilə polemika aparırdı. Rus mədəniyyəti ruhu qəzetdə əvvəldən mövcud idi və 1919-cu ilə kimi, yəni nəşrinin son ilinə kimi qorunurdu. Redaksiyada Azərbaycan millətindən olmayan xeyli əməkdaş (A.Amfiteatrov, S.Qusev, L.Akkerştok, İ.Svedensev, D.Soslani, İ.Xoneli, Q.Mayaşvili, A.Olendski, A.Matyuşinski-Fantom, A.Veynverq, Qlaxenqauz və digərləri) çalışırdı. Onlar milli nümayəndələrlə ələ-ələ verib iki mədəniyyətin vahid kollektivini yaratmışlar. Azərbaycan mətbuatı tarixində “Kaspi”nin dəyəri və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, rusdilli nəşr olmasına, Kişmişev və Karaxanovun çalışdıqları Qafqaz senzura komitəsinin ciddi nəzarətinə baxmayaraq qəzet Azərbaycanın milli maraqlarının təbliğatçısı və müdafiəçisi ola bilmişdi.

1905-1907-ci rus inqilabi illərində, kapitalın sürətli inkişafı, sinfi mübarizənin və millətlərarası qırğınların kəskinləşdiyi şəraitdə ideya-siyasi mübarizədə, iqtisadi və mədəni həyatda dövrü mətbuatın rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. 17 oktyabr 1905-ci il Manifesti imzalandıqdan sonra yeni müxtəlif yönüm-

lü, əsasən də ictimai-siyasi istiqamətli qəzetlər işıq üzü gördü. Azərbaycanın həmin illərin rüsdilli dövrü mətbuatı ideya-siyasi baxımından çox müxtəlif idi. Əgər 1905-ci il inqilabi hadisələrə qədər dövrü mətbuat əsasən hakimiyyətin kursunu, çarizmin daxili və xarici siyasətini dəstəkləyirdisə (“Bakinski Listok”, “Bakinskiye İzvestiya”, “Bakinskiye Qubernskiye Vedomosti”, “Kaspi”, “Neftyanoye Delo”), 1905-ci ilin 17 oktyabrından sonra nəşrlərə, bir tərəfdən, yaranmaqda olan sosial-demokratik müxalifət və proletar ideyaları ruhu (“İzvestiya Soveta raboçix deputatov”, “Bakinski Raboçi” və s.), digər tərəfdən, kommer-siya və millətçilik maraqları (“Baku”, “Bakinskiye İzvestiya”, “Bakinskoye Exo”, “Vestnik Baku” və i.a.) nüfuz etmişdi. Birinci rus inqilabı şəraitində bolşevik partiyası ilk dəfə olaraq öz nəşrlərini açıq, bəzən qeyri-leqal şəraitdə buraxmaq imkanı əldə etdi. İrtica illərində Bakıda işıq üzü görən qəzetlər sırasında “Bakinski Proletari”, “Qudok”, “Bakinski Raboçi” və s. göstər-mək olar. Bu, yeni tip nəşrlər idi, onlar mövcud quruluşun məhvi uğrunda gedən mübarizədə inqilabın aparıcı qüvvəsi kimi proletariyatın böyük tarixi missiyasını sübuta yetirməyə çalışır-dılar. Bu mətbuat yalnız Bakıda deyil, bütün Zaqafqaziyada geniş yayılmışdı. 1904-1907-ci illəri əhatə edən dövrdə Tiflis və Bakıda “Kavkazski Raboçi Listok”, “Borba Proletariata” (rus, gürcü və erməni dillərində), “Axali Droyeba” (“Jeni zaman”, gürcü dilində), “Kans” (“Qıgılıcı”, erməni dilində), “Ryado-voy”, “Priziv” və digər bolşevik nəşrləri çıxırdı. Birinci rus inqilabı illərində yaranan bolşevik mətbuatı yeni tarixi şəraitdə – Sovetlər dönəmində inkişaf mərhələsini yaşadı, kommunist partiyasının təşviqatçısı və təbliğatçısı oldu.

Həmin illərdə zamanın demokratik abu-havasından ruhlan-an və qabaqcıl Azərbaycan ziyalıların rəhbərlik etdikləri mütə-rəqqi mətbuat da yaranmışdı. Onların Azərbaycan və rus dillərində təsis etdikləri “Həyat”, “İrşad”, “Proqress” və s. qəzet-lər ayrı-ayrı sinif və təbəqələrin deyil, bütün Azərbaycan xalqı-nın maraqlarının xidmətində durur, onun arzu və istəklərinin

ifadəçisi kimi çıxış edirdilər. Bu, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli milli jurnalistika tarixində keyfiyyətə yeni hal idi.

Birinci rus inqilabının təsiri altında ilk dəfə satirik mətbuat işıq üzü gördü. Onların sırasında Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan dilində nəşr etdiyi “Molla Nəsrəddin” (1906) birinci jurnal oldu. Nəşirin etirafına görə, onu jurnal buraxmağa Qaf-qazda və, ümumiyyətlə, Rusiyada yeni çıxan, öz cəsarəti ilə heyrətləndirən və eyni zamanda ötkəmliylə qorxudan, satirik jurnalar şövq etmişdi. Bakıda rus dilində çıxan ilk satirik jurnal K.Karqanovun təsis etdiyi “Ciqit” olmuşdu. Sonrakı illərdə bir neçə satirik jurnal yaransa da, ancaq İsa bəy Aşurbəyovun və Behdud ağa Şahtaxtının nəşr etdikləri “Baraban” jurnalı “Molla Nəsrəddin” ideyalarını yaşatmaqda davam etmişdi. Bu, gündə-mə gətirilən mövzularda, bəzi rubrikaların oxşarlığında, tanın-mış rəssam, molla-nəsrəddinçi Ə.Əzimzadənin çəkdiyi karikatu-ralarda özünü göstərirdi.

Birinci dünya müharibəsi illərində Bakının dövrü mətbuatı Qafqazın ideoloji cəbhəsinin önündə gedirdi. Bakı mətbuatı gürcü mətbuatı ilə müqayisədə daha loyal olsa da, rus dilində çıxan “Kaspi” (1881-1919), “Baku” (1902-1918), “Kavkazskaya Kopeyka” (1910-1916), “Bakines” (1907-1920), “Kavkazski Teleqraf” (1910-1916), “Neftyanoye Delo” (1899-1920) və “Ciqit” (1907-1918) yalnız Rusiya maraqlarının daşıyıcısı deyildilər. Bu nəşrlər daha çox onları nəşr edənlərin milli maraqlarını ifadə edirdilər.

Bakıda 1918-ci ilin bolşevik-daşnak irticası dövründə S.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik mətbuatı və X.Vermişevin erməni mətbuatı bütün Azərbaycan əhalisinin həssas münasibət bəslədiyi “Müsəvat” və Osmanlı imperiyasının əleyhinə təbliğət aparırdılar. Fevral burjua-demokratik inqilabından sonra yaranan və “Kaspi” qəzetinin altıncı səhifəsində çıxan “Bakı müsəlman ictimai təşkilatları Komitəsinin məlumatları” qəzeti Azər-baycanın xilasını və yeniləşməsi üçün çalışan qabaqcıl ziyalıları öz ətrafında birləşdirmişdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində

1. Allahverdiyev B.V. Kitablar haqqında kitab. Bakı: Gənclik, 1972, 96 s.
2. Axundov B., Mahmudov M. Nəşriyyat işinin əsasları. Bakı: Azpoliqraf, 2006, 224 s.
3. Axundov N.F. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920). Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1968, 356 c.
4. Axundov N.F. Sənədlərin dili ilə. Bakı: Yazıçı, 1980, 179 s.
5. Azərbaycan dövrü mətbuatı /1832-1920/. Bibliografiya / Tərtib edəni N.Axundov. Bakı: EA MEK, 1987, 221 s.
6. AR Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): F.276, s.7, iş 130
7. ARPIİSSA: F.276, s.8, iş 463
8. Azərbaycan mətbuatı tarixi antologiyası. 2 cildə, I c. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 440 s.; II c. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
9. Elçin. Rusdilli mətbuatın əhəmiyyəti barədə / Azərbaycan mətbuatı tarixi antologiyası. 2cildə, II-ci c.). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
10. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: ABU, 2005, 580 s.
11. Əziz Şərif. "Molla Nəsrəddin" necə yarandı? Bakı: Azərənşr, 1986, 394 s.
12. Feyzullayeva A.H. Maarif qarçıları. Bakı: Maarif, 1988, 100 s.
13. Hacıbəyov Ü. Mətbuatda müstəməl siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türki-rusi və rusi-türk lüğəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 296 s.
14. Həbibbəyli İ.Ə. Behbudağa Şaxtinskinkin xidmətləri və aqibəti / "Azərbaycan" qəz., 2011, 18 mart
15. Həbibbəyli İ.Ə. Millətinin canlı heykəli / Məhəmmədədə Şaxtaxtılı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çayıoğlu, 2006, 432 s.

16. Hüseynov Ş.A. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı: "Çənlibel" NPM, 2007, 484 s.
17. Hüseynov Ş.A. "Əkinçiyə" aparın yol, milli intibahın M.F. dövrü / Azərbaycan mətbuatı tarixi antologiyası. 2 cildə, 11 c. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
18. Hüseynov Ş.A. Mənəvi irsimiz və gerçəklik ("Günay" səhifələrində). Bakı: Adiloğlu, 2004. 526 s.;
19. Hüseynov Ş.A. Milli haqq və ədalət axtarışında. (1988-2000). Bakı: Adiloğlu, 2004, 420 s.;
20. Hüseynov Ş.A. Üzeyir bəyin publisistik irsinin nəşrinə dair qeydlər / Azərbaycan mətbuatı tarixi antologiyası. 2 cildə, 11 c. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
21. Xəndan C. XX-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1951, 616 s.
22. Xəndan C. Sabir (həyat və yaradıcılığı). Bakı: SSRİ EA Azərbaycan filialının nəşri, 1940, 168 s.
23. Xəndan C. Sabir yaradıcılığının sənətkar xüsusiyyətləri. Bakı: Azərənşr, 1962, 438 s.
24. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat (Molla Nəsrəddin). İkinci təkmilləşmiş nəşri. Bakı: 1939, 160 s.
25. Qılman İlkin. Bakı və bakılılar. Bakı: Zaman, 1999, 388 s.
26. Quliyev V. M. Ağaoğlular. Bakı: Ozan, 1997, 236 s.
27. Quliyev V.M. Azərbaycan filoloji fikri və rus ədəbi-ictimai mühiti. XIX əsrin birinci yarısı. Bakı: Ozan, 2000, 424 s.
28. Quliyev V.M. Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. Bakı: Ozan, 2000, 584 s.
29. Qurbanov Ş.D. Ədəbi dostluq (Zaqafqaziyanın rus dilli mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri). Bakı: Yazıçı, 1980, 190 s.
30. Qurbanov Ş.D., Ö.F. Nəmanzadə. Bakı. Gənclik, 1992.- 456 s.
31. Mir Cəlil. Cəlil Məmmədquluzadə: müqəddimə / C. Məmmədquluzadə. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1947, I c. I hissə, s. 5-26
32. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, Yazıçı, 1980, 430 s.
33. Mirəhmədov Ə.M. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ərgünəş, 2014, 264 s.

34. Mirəhmədov Ə.M. Əhməd bəy Ağayev / Fikrin karvanı: görkəmli Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünasları. Bakı: Yazıçı, 1984, 348 s.
35. «Molla Nəsrəddin» jurnalı, 1906, №1
36. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif, 1973, 296 s.
37. Müstəqilliyin çətin yolu... Reallıqlar, düşüncələr (əlavələrlə ikinci nəşri). Bakı: Elm, 2009, 540 s.
38. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. 1909-1914. 5 cildə, II c. Bakı: Şirvanəşr, 2001, 528s.
39. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. 1915-1916.5 cildə, III c. Bakı: 2012, 596 s.
40. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. 1917- aprel 1918.5 cildə, IV c. Bakı: Qanun, 2013, 456 s.
41. Seyidzadə A.A. Mirzə Fətəli və Mirzə Şəfinin mətbəə üçün çalışmaları. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1940, №31
42. Seyidzadə D.B. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: OKA ofset, 2004, 348 s.
43. Sofiyev X.A. Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ocaq, 2004, 240 s.
44. Difai. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, 13 oktyabr
45. Talıbzadə K.A. XX əsr Azərbaycan tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı: Az.SSR Elmlər Akademiyası nəşr., 1966, 540 s.
46. Talıbzadə K.A. Qorki və Azərbaycan. Bakı: Elm, 1959, 214 s.
47. Talıbzadə K.A. Əhməd Ağaoğlu // Azərbaycan, 1989, №1, s.133-164
48. Üç əsrin qəzeti. Bakı: Qanun, 2011, 528 s.
49. Vəliyev Ş.Q. Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatından araşdırmalar. (1985-2000). 2 cildə, I c.. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 464 s.; I c. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 544 s.
50. Vəliyev Ş.Q. Azərbaycan jurnalistikasının yol göstəranı. "525-ci qəzet" qəz., 2005, 10, 13, 16 dekabr
51. Vəliyev Ş.Q. Azərbaycan mətbuatı tarixində «İrşad» / «İrşad» qəzetinin 100-illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 237 s.

52. Yaqublu N.Q. "Kaspi" qəzetinin yaranması və fəaliyyəti. Bakı: Qanun, 2011, 211 s.
53. Yaqublu N.Q. Əhməd bəy Ağaoğlu fenomeni - «İrşad»dan başlanan yol / «İrşad» qəzetinin 100-illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 237 s.
54. Zeynalzadə A. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası. (1850-1905). Bakı: Elm, 2006, 328 s.

Türk dilində

55. H.Louri. On beşinci yüzüyl Osmanlı Gerçekleri. İstanbul: İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2013, s.

Rus dilində

56. А.Б.Черные точки. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №13
57. А.П.Ермолов о Шотландских миссионерах. Еще к биографии А.К.Казембека // Русский архив, 1894, №2, с.165-169
58. Агаев А. Г. Кавказ и его истолкователи. Газ. «Каспий», 1899, №№227, 228
59. Агаев А.Г. «Отелло» Шекспира и «Разбойники» Шиллера на татарском языке. Газ. «Каспий 1903, 23 декабря
60. Агаев А.Г. Зубейда и Аббаса. Газ. «Каспий», 1900, №16
61. Агаев А.Г. «Бакинское ханство» (Рукописная хроника Абас Кули Аги Бакиханова). Газ. «Каспий», 1898, 4 декабря
62. Агаев А.Г. Баку, 18 февраля. Газ. «Прогресс», 1907, №1
63. Агаев А.Г. Воспоминания о Петербурге (По поводу двухсотлетия). Газ. «Каспий», 1903, 14 мая
64. Агаев А.Г. Вынужденный ответ. Газ. «Бакинский День», 1907, №20
65. Агаев А.Г. Горький и мусульманство. Газ. «Каспий», 1903, 29 ноября
66. Агаев А.Г. Женщина и ислам. Газ. «Каспий», 1898, 11 декабря
67. Агаев А.Г. Задачи нашей интеллигенции. Газ. «Каспий», 1903, 22 января

68. Агаев А.Г. К эмансипации мусульманской женщины. Газ. «Каспий», 1903, 20 февраля
69. Агаев А.Г. Между друзьями. Газе. «Каспий», 1900, 18 февраля
70. Агаев А.Г. Месть. Быль (Из помещичьего быта Елисаветпольской губернии). Газ. «Каспий», 1900, 24 мая
71. Агаев А.Г. Мусульманские ученые и их заслуги в области науки. Историческая критика. Ибн-халдун. Газ. «Каспий», 1900, 31 марта
72. Агаев А.Г. Наш позор. Газ. «Каспий», 1905, №22
73. Агаев А.Г. Необходимые разъяснения к петициям мусульман. Газ. «Каспий», 1905, 30 марта, 1 апреля
74. Агаев А.Г. Несколько искренних слов в адрес «Шярки-Рус». Газ. «Каспий», 1903, 22 апреля
75. Агаев А.Г. Ночь мусульманина в Рамазан. Газ. «Каспий», 1900, 14 января
76. Агаев А.Г. О необходимости изучения Востока. Газ. «Каспий», 1898, №133
77. Агаев А.Г. Обзор восточной журналистики. Газ. «Каспий», 1899, 10 декабря
78. Агаев А.Г. Обзор журналистики на Востоке. Газ. «Каспий», 1899, 26 ноября, 4 декабря
79. Агаев А.Г. Положение мусульманских народов. Эклектизм или панисламистское движение. Газ. «Каспий», 1904, 9 января
80. Агаев А.Г. Положение мусульманских народов. Газ. «Каспий», 1903, №251
81. Агаев А.Г. Слова, слова. Газ. «Каспий», 1905, 18 января
82. Агаев А.Г. Татарин Асан в пьесе М.Горького «На дне». Газ. «Каспий», 1903, 21 февраля
83. Агаев А.Г. Турецкий парламент и Ахмед Риза бек. Газ. «Вестник Баку», 1908, №24
84. Агаев А.Г. Унга. (Восточная сказка). «Каспий», 1901, 16 марта
85. Агаев А.Г. Фонетическая восточная азбука (Мохаммеда Султановича Шахтагинского). Газ. «Каспий», 1903, №101
86. Агамали оглы. Письма из Азербайджана // Русская Дума, 1918, №7
87. Азербайджанская Демократическая Республика. Баку: Элм, 1998, 316 с.
88. Азизбекова С. Историко-политический анализ азербайджанского национального движения в русскоязычной печати (март 1917–апрель 1918). Автореферат дисс... канд. ист. наук. Баку: 2008, 25 с.
89. Акты Кавказской Археографической комиссии (АКАК). В 12-ти томах. Т. 7. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского. 1878, 995 с.
90. АКАК. Т.12, 1904, 1556 с.
91. Ам. Безумная авантюра. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №47(163)
92. Американцы об успехах русской нефтяной промышленности. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №53
93. Андраник. Вождь армянских дружин. Газ. «Баку», 1914, №258
94. Армяне и новая война. Газ. «Баку», 1914, №241
95. Армянская жизнь. На помощь 500.000 армян. Газ. «Баку», 1916, №175
96. Армянская революционная партия «Дашнакцутюн». Газ. «Баку», 1918, №56
97. Армянская резня в Турции и ее освещение в армянской прессе. Газ. «Баку», 1915, №231
98. Армянские журналы о «Шярки Рус». Газ. «Бакинские Известия», 1903, 19-го ноября (2 декабря)
99. Ахмедов А.Б. Азербайджанские тюрки в революции 1905 года. Баку: ИПО «Азербайджан Милли Энциклопедиясы», 2002, 332 с.
100. Ахундов И. Матеми-Гусейн. Газ. «Каспий», 1891, №174
101. Ахундов И. Мусульманская легенда о Хидирлинской скале, что у почтовой станции по Кубинскому тракту. Газ. «Каспий», 1892, №195
102. Ахундов И. Рождение, детство и свадебные обряды мусульман на Кавказе. Газ. «Каспий», 1891, №192

103. Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. Баку: Азернешр, 1982, 340 с.
104. Ахундова Э. Мирахмедов А.: «Хочу искупить вину». Газ. «Литературная газета», 1992, 21 февраля
105. Багиров М.Д. Из истории большевистской организации Баку и Азербайджана. Баку: Азербайджанское государственное издательство, 1952, 274 с.
106. Багиров Ф.Э. Переселенческая политика царизма в Азербайджане (1830-1914 гг.). М.: Маросейка, 2009. 704 с.
107. Байрамалибеков Т. Аркеванские воды. Газ. «Каспий», 1892, №11
108. Байрамалибеков Т.Корреспонденция. Газ. «Каспий», 1891, №183
109. Байрамалибеков Т.Мусульманские легенды. Газ. «Каспий», 1892, №№61, 62
110. Байрамалибеков Т.Мусульманские суеверия. Газ. «Каспий», 1892, №93
111. Байрамалибеков Т.Народные легенды о Шах-Аббасе Великом. Газ. «Каспий», 1893, №271
112. Байрамалибеков Т. Новоперсидская историческая легенда и о царе Ездды-Чурде. Газ. «Каспий», 1893, №265
113. Байрамалибеков Т.Персидская легенда об Александре Македонском. Газ. «Каспий», 1893, №78
114. Байрамалибеков Т.Шиитский праздник «Новруз». Газ. «Каспий», 1892, №63
115. Бакинская Летопись. 19 февраля. Газ. «Бакинский Листок», 1872, №8
116. Бакинская Летопись. Газ. «Бакинский Листок», 1872, №12
117. Бакинская Летопись. Газ. «Бакинский Листок», 1872, №13
118. Бакинская Летопись. Газ. «Бакинский Листок», 1872, №14
119. Бакинская Летопись. Газ. «Бакинский Листок», 1872, №20
120. Бакинский Центр. Комитет партии «Дашнакцутюн». Воззвание партии «Дашнакцутюн». Газ. «Баку», 1917, №55
121. Бакиханов А.К. Гюлистан – Ирам. Баку: Типография «3-ий Интернационал» Азлит, 1926, 196 с.

122. Бакиханов А.К. Сочинения. Записки. Письма. Баку: Элим, 1983, 344 с.
123. Баку, 10 августа. Газ. «Гудок», 1907, №1
124. Баку, 10 января 1918 г. Газ. «Наш Голос», 1918, №3
125. Баку, 13 июня. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №129
126. Баку, 15 февраля. Газ. «Бакинские Известия», 1877, №14
127. Баку, 16 февраля 1918 г. Газ. «Наш Голос», 1918, №34
128. Баку, 18 марта. Газ. «Прогресс», 1907, №22
129. Баку, 1-го января 1881 г. Газ. «Каспий», 1881, №1
130. Баку, 2 марта. Газ. «Баку», 1918, №48
131. Баку, 22 июля. Газ. «Каспий», 1914, №162
132. Баку, 22 января. Газ. «Баку», 1906, №17
133. Баку, 28 октября. Газ. «Каспий», 1917, № 242
134. Баку, 28 февраля. Газ. «Бакинец», 1918, №11
135. Баку, 30 апреля. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №95
136. Баку, 6 сентября. Газ. «Бакинский рабочий», 1908, №1-2
137. Баку, 9 сентября. Газ. «Бакинец», 1915, №50
138. Баку, 7 марта. Газ. «Каспий», 1917, №53
139. Баку, 31 марта. Газ. «Каспий», 1917, №73
140. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917-1918 гг.; <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/>
141. Бамматов Г. Национально-персональная автономия. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №96
142. Берже А.П. Алексей Петрович Ермолов (в его письмах к кн. М.С.Воронцову), 1816-1852 гг. // Русская старина, 1885, декабрь, с.523-551
143. Благотворительное общество в Баку. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №1
144. Богословский Е.А. Бакинская печать в 1908 г. (с 1 Янв. По 31 Дек.). Баку: Типография А.Н.Тараеваи Л.Д.Мирзянца. 1909, 86 с.

145. Богословский Е.А. Бакинская печать после 17 Октября 1905 г. (по 1 июля 1907 г.). Баку: Типография А.Н.Тараева и Л.Д.Мирзоянца, 1907, 30 с.
146. Большая Советская Энциклопедия. 3-е издание. М.: Большая Российская энциклопедия, 2008, 672 с.
147. Большевики и печать. Газ. «Каспий», 1917, №250
148. Борисов А. Мир «во что бы то ни стало». Газ. «Бакинец», 1917, №32
149. Борьба Московской прессы за свою свободу. Газ. «Баку», 1918, №7
150. В редакцию. Газ. «Бакинский Листок», 1872, №10
151. В Турецкой Армении. Газ. «Бакипские известия», 1903, 24 июля (6 августа)
152. В.Н. Мещанское понимание революции. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №7 (123)
- 152а. В.Ф. История курдов; www.countries.ru/library/
153. Вагабова Эс.Р. Вопросы народного образования в Азербайджане на страницах газеты «Каспий» (1893-1917). Дисс... канд. ист. наук. 07.00.02. Баку: 2000, 175 с.
154. Ван накануне вооруженного восстания. Газ. «Русское Слово», 1917, №145
155. Варшамов С. Ответ на статью от 6 марта. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №3
156. Ватейшвили Д.Л. Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX века. М.: Наука, 1973, 460с.
157. Везиров о задачах мусульманской демократии. Газ. «Известия Советов рабочих и военных депутатов», 1917, №219
158. Вейденбаум Е.Г. Кавказские этюды. Газ. «Кавказ», 1896, №4
159. Вейнберг А. Отрывки. Газ. «Каспий», 1917, №242
160. Вейнберг А. Тень Бисмарка. Газ. «Каспий», 1914, №166
161. Великая революция. Газ. «Известия Рабочих и Военных Депутатов», 1917, №1
162. Великие дни. Газ. «Бакинский рабочий», 1917, №74

- 162а. Величко В.В. Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: «Элм», 1990, 176 с.
163. Вердиева Х.Ю. Первая мировая война и беженцы – мусульмане Кавказа // Ирс, 2010, №2(44)
164. Вермишев Х. Кавказ и Турция. Газ. «Кавказская Копейка», 1914, №291
165. Вермишев Х. Баку, 1 Ноября. Газ. «Баку», 1914, №245
166. Вермишев Х. Помощь беженцам. Газ. «Баку», 1915, №216
167. Вермишев Х. Баку, 5 марта. Газ. «Баку», 1917, №52
168. Веселовский Ю. Популяризатор армянской словесности во Франции. Газ. «Баку», 1903, 9(22) октября
169. Во Фракции. Газ. «Каспий», 1914, №118
170. Воинский устав. Издание Васкананатского комитета армянского революционного союза. (Перевод с армянского). Газ. «Каспий», 1906, 12 марта
171. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии г. Баку и Бакинской Губернии. СПб, 1907, 686 с.
172. Высочайший рескрипт. Газ. «Каспий», 1905, 19, 20 февраля
173. Гагемейстер Ю.А. Народонаселение / Кавказский Календарь на 1846 год. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1845, 242 с.
174. Гаджибеков Уз. А. Из Джебраильского уезда. Газ. «Каспий», 1904, №214
175. Гаджибеков Уз. А. Из Шушинского уезда. Газ. «Каспий», 1904, №274
176. Гаджибеков Уз. А. Меры против грабителей. Газ. «Каспий», 1904, №284
177. Гаджибеков Уз. А. Народное образование в Джебраильском уезде. Газ. «Каспий», 1904, №263
178. Гаджибеков Уз. А. О шелководстве в Джебраильском уезде. Газ. «Каспий», 1904, №198
179. Гаджибеков Уз. А. Опять о разбоях в Джебраильском уезде. Газ. «Каспий», 1905, №9

180. Гаджибеков Уз. А. Разбой и грабежи в Джебраильском уезде. Газ. «Каспий», 1904, №265
181. Гаджибеков Уз. А. Сел. Туг Шушинского уезда. Газ. «Каспий», 1904, №240
182. Гаджибеков Уз. А. Холера в Джебраильском уезде. Газ. «Каспий», 1904, №259
183. Гаджибеков Уз. А. Сел. Карабулах Джебраильского уезда. Газ. «Каспий», 1904, №235
184. Гаджиева Л. Положение женщины в мусульманском обществе в оценке Ахмедбека Агаева // Dil və ədəbiyyat, №4(42), 2004
185. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №
186. Газета «Тифлисские Ведомости», 1829, №46
187. Газета «Бакинские Губернские Ведомости», 1905, 26 февраля
188. Газета «Бакинские Известия», 1877, №5
189. Газета «Бакинские Известия», 1886, №1
190. Газета «Бакинский Листок», 1871, №1
191. Газета «Бакинский Листок», 1871, №3
192. Газета «Бакинский Листок», 1872, №2
193. Газета «Бакинский Листок», 1872, №11
194. Газета «Бакинский Листок», 1872, №4
195. Газета «Знамя Труда», 1917, №41
196. Газета «Кавказ» 1846-1901. Тифлис: Типография Канцелярией Главногоначальствующего гр. частью на Кавказе, 1901, 14с.
197. Газета «Каспий», 1905, №24
198. Газета «Русское Слово», 1908, 17 (04) марта
199. Газета «Бакинец», 1917, №13
200. Газеты и журналы, издававшиеся на Кавказе в 1885 году / Кавказский Календарь на 1887 год. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1886
201. Гасанлы Дж.П. Жизнь, прожитая в борьбе. Газ. «Зеркало», 2013, 24 мая

202. Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости. 1917-1920. М.: Флинта, 2011, 672 с.
203. Гасанлы Дж.П. Али Мардан-бек Топчибашев: Жизнь за идею. М.: Флинта: Наука, 2014, 608 с.
204. Главнейшие выводы из отчета с произведенной в 1905 году сенатором Кузьминским ревизии города Баку. Газ. «Каспий», 1906, №21
205. Глахенгауз И.Ю. Объяснения дезертира. Газ. «Каспий», 1917, №146
206. Год жизни союза нефтепромышленных рабочих. Газ. «Гудок», 1907, №5
207. Государственный архив АР: Ф.895, оп.1, д.202
208. Государственный исторический архив АР (ГИА АР): Ф.309, оп.1, ед.хр.433
209. ГИА АР: Ф.342/42-с, оп.1, д.43
210. ГИА АР: Ф.776, оп.12, д.48
211. ГИА АР: Ф.776, оп.14, д.1
- 211а. ГИА АР: Ф.1, оп.7, д.1
212. Гражданская война. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №62(178)
213. Гулак Н.И. Адольф Петрович Берже // Русская старина, 1887, декабрь, с.819-828
214. Гулак Н.И. О знаменитом персидском поэте Низами Ганжийском и его поэме: «Поход русских против Берда» // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1899, №26, с.116-126
215. Гулиев В.М. Ахмед Агаоглу – «последний из могикан». Газ. «Зеркало», 2007, №164
216. Гусейнзаде А. Еще о медицинской помощи туземцам. Газ. «Каспий», 1904, №194
217. Гусейнзаде А. Несколько слов о турецких армянах. Газ. «Каспий», 1904, №19
218. Гусейн-заде А. Патриоты-миссионеры. Газ. «Каспий», 1905, №218

219. Гусейнзаде А. Что такое младотуречество. Газ. «Каспий», 1905, №55
220. Гусейнзаде А.Г. К причинам позорных событий в Баку. Газ. «Каспий», 1905, 18 февраля
221. Гусейнзаде А.Г. Турецкая газета о «панисламизме». Газ. «Каспий», 1904, №282
222. Гусейнов А.А. Печать, рожденная Октябрем (Становление и развитие партийно-советской печати Азербайджана в годы социалистического строительства). Баку: Азернешр, 1981, 226 с.
223. Гусейнов Г.Н. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку. Издательство «Элмляр Академиясы», 1949, 736 с. С.72
224. Дагестани (Гаджибейли Дж. А.). Наш круг чтения. Газ. «Каспий», 1912, №264
225. Дагестани. Мусульманская жизнь в 1915 году. Газ. «Каспий», 1916, №1
226. Дагестани. «Шкурный» вопрос. Газ. «Каспий», 1915, №220
227. Дагестани. Вокруг съезда. Газ. «Каспий», 1917, №85, 87
228. Дагестани. Вопрос г. Вермишеву. Газ. «Известия Комитета Мусульманских Общественных организаций», 1917, №
229. Дагестани. Дзуликий Янус. Газ. «Каспий», 1914, №163
230. Дагестани. Еще об империализме. Газ. «Известия Комитета Мусульманских Общественных организаций», 1917, №
231. Дагестани. Задачи момента. Газ. «Каспий», 1917, №62, 67
232. Дагестани. Заметки мусульманина. Газ. «Каспий», 1914, №171
233. Дагестани. Иноходец-гражданин. Газ. «Каспий», 1917, №53
234. Дагестани. Когда же, наконец? Газ. «Каспий», 1915, №102
235. Дагестани. Мусульмане и война. Газ. «Каспий», 1915, №220
236. Дагестани. Мусульманская жизнь в 1913 году. Газ. «Каспий», 1914, №1
237. Дагестани. Не верится. (К позиции Турции). Газ. «Каспий», 1914, №211, 213
238. Дагестани. Не забудьте! Газ. «Каспий», 1915, №40
239. Дагестани. О детском приюте. Газ. «Каспий», 1915, №223
240. Дагестани. О предстоящем «Байраме». Газ. «Каспий», 1915, №50
241. Дагестани. Обманутые ожидания. Газ. «Каспий», 1915, №58
242. Дагестани. Одностороннее положение. Газ. «Каспий», 1915, №17
243. Дагестани. Ответ г. Вермишеву. Газ. «Известия Комитета Мусульманских Общественных организаций», 1917, №123
244. Дагестани. Что нам нужно делать? III. Газ. «Каспий», 1915, №29
245. Дагестани. Что нам нужно делать? Газ. «Каспий», 1914, №202
246. Джино С. С театра Кавказской войны. (От нашего корреспондента). Беженцы. Газ. «Баку», 1915, №1
247. Доклад т. Шаумяна о политике Сейма и положении Закавказья на торжественном заседании Совета с Съездом крест. деп. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №101 (217)
248. Доклад тов. Шаумяна. Политическое положение в России и в Закавказье. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №92 (208)
249. Документы по русской политике в Закавказье. Баку: Типография газеты «Азербайджан», 1920, 242 с.
250. Долго ли протянется война? Газ. «Бакинец», 1914, №54
251. Дума и пролетариат. Газ. «Бакинский рабочий», 1906, №1
252. Е.С. Нефть и евреи. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №57
253. Европейская война и армянский вопрос. Газ. «Баку», 1914, №176
254. Есин Б.И. История русской журналистики XIX века. М., Высшая школа, 1989, 240 с.
255. Жвания Г.К. Большевицкая печать Закавказья накануне и в период первой русской революции. Тбилиси: Издательство ЦК КП Грузии, 1958 г., 416 с.
256. Журнал «Адская Почта», 1910, №3
257. Журнал «Анчар», 1906, №1
258. Журнал «Бакинские Стрелы», 1910, №1
259. Журнал «Бакинское Горю», 1909, №№1, 10

260. Журнал «Барабан», 1912, №1, 2, 3, 4,5
 261. Журнал «Бич», 1909, №1, 4, 5
 262. Журнал «Бич», 1913, №1, 11, 31
 263. Журнал «Вай-Вай», 1908, №1, 3
 264. Журнал «Джигит», 1908, №№, 2, 7, 8, 10, 11, 12, 33, 34, 35, 36, 38
 265. Журнал «Клов», 1905, №2
 266. Журнал «Комар», 1906, №№1,2
 267. Журнал «Коса», 1906, №1
 268. Журнал «Крапива», 1906, №1
 269. Журнал «Кукуреку», 1906, №1
 270. Загвозкин А.В. К истории цензурного законодательства Российской Империи в XIX – нач. XX веков; www.jurnal.org/articles/2008/hist7.html
 271. Зальский В. Бакинские водопроводы. Газ. «Бакинские Известия», 1877, №9, 33
 272. Записки о Распутине. Газ. «Бакинец», 1917, №17
 273. Заседание армяно-мусульманского съезда в Тифлисе. Газ. «Баку», 1906, №45
 274. Заслуга большевиков. Газ. «Прогресс», 1907, №11
 275. Зачем выходит «Социал-демократ»? Газ. «Социал-демократ», 1917, №1
 276. Зейналов А.А. Проблемы взаимоотношений Азербайджанской литературы и печати с цензурой (1850-1905 гг.). Автореф. дисс....д-ра филол. наук. 10.01.03; 10.01.10. Баку, 1990. 62 с.
 277. Зейналова К.А. Литературно-публицистическая деятельность М.Шахтагтинского в русской периодической печати. Автореферат дисс....д-ра филол. наук. 10-01-03, 10.01.10. Баку, 1984, 26 с.
 278. Зимин И.В. Взрослый мир императорских резиденций. Вторая четверть XIX – начало XX в. М.: Центрополиграф, 2011; <http://statehistory.ru>
 279. Знаменский П.В. О татарских переводах христианских книг // Русский архив, 1894, №3

280. Зубов П.А. Подвиги русских воинов в странах Кавказских, с 1800 по 1834 год. Т.1. СПб.: Типография Конрада Винггера, 1855, 345 с.
 281. Иванов Н. Из легенд о былом Каспия. Газ. «Каспий», 1891, №90
 282. Иванович Ан. Закавказский Сейм или Совет Депутатов. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №59 (175)
 283. Игла (Глазенауз И.Ю.). Где же мусульманская интеллигенция? Газ. «Бакинский день», 1907 №22
 284. Игла. Ответ. Газ. «Каспий», 1917, №136
 285. Из армянской печати. Армяне-беженцы. Газ. «Баку», 1915, №100
 286. Из истории взятия Вана. Газ. «Баку», 1916, №38
 287. Издатель. Предисловие / Бакинский торгово-промышленный сборник. Баку: Типография А.М. Промышлянского, 1900, 283 с.
 288. Иностранная печать о созыве Думы. Газ. «Баку», 1906, 24 февраля
 289. Иностранные деньги / Бакинский Торгово-Промышленный сборник. Баку: Типография Я.Г.Гюльбасарова, 1901, 209 с.
 290. Иностранные законодательства относительно температуры вспышки и контроля за керосином, обращающемся в продаже. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №34
 291. Ислам: Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991, 315 с.
 292. Исторический обзор деятельности Министерства Народного просвещения. 1802-1902. / Под ред. С.Б.Рожественского. СПб.: Издание Министерства Народного Просвещения. 1902, 787 с.
 293. История евреев в России / Под ред. А.И.Браудо, М.Л.Вишницера, Ю.Гессена, С.М.Гинзбурга и др. Т. 1. М.: Типолитография Т-ва И.Н.Кушнерев и К., 1914, 536 с.
 294. К вопросу о судоходстве по Каспийскому морю. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №4
 295. К истории колонизации Закавказья. Село Михайловка, (Кубинский район). Газ. «Каспий», 1891, №№15, 20
 296. К историческим итогам 1913 года. Газ. «Баку», 1914, №1

297. К передаче Ханского Дворца во владение мусульманского Археологического общества. Речь т. М.Г.Везирова. Газ. «Известия Советов рабочих и военных депутатов», 1917, №219
298. К преподаванию местных языков в средних учебных заведениях. Газ. «Каспий», 1905, №№143, 144
299. К самоопределению Кавказских народов. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №9(125)
300. К созыву Учредительного Собрания. Газ. «Бакинский рабочий», 1917, №15
301. К судьбам турецких армян. Газ. «Баку», 1914, №251
302. К чтению Л.Н.Толстого. Газ. «Русское Слово», 1908, 15 (02) марта
303. К членам союза нефтепромышленных рабочих». Газ. «Гудок», 1907, №9
304. К юбилею Л.Н.Толстого. Газ. «Русское Слово», 1908, 5, 10 сентября (23, 28 августа)
305. Кавказ во время войны. Газ. «Бакинец», 1915, №4
306. Кавказ и его военачальники, 1854-1864 гг. Очерк / Ред. составитель Кравцов И.С. // Русская старина, 1886, июль, с.109-134
307. Казем-бек М. Избранные произведения. Баку: Элм, 1985, 420 с.
308. Как не нужно бороться с национализмом. Газ. «Бакинский рабочий», 1917, №13
309. Кара-Мурза С.Г. Зеркало русской революции. Газ. «Правда России», 2001, сентябрь; <http://www.situation.ru/app/rs/books>
310. Карабагские мелики Грузии с 1800 по 1808-й год // Кавказская старина, 1872, №1, с. 34-39
311. Карадаглы В.А. Вэтэн дили. Баку: CBS, 2007; <http://direktor.ru/>
312. Каспари А.А. Покоренный Кавказ. Очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа. СПб.: Книжный склад «Родина», 1904, 664с.
313. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку: Элм, 1990,92 с.
- 313а. Качазнуни Ов. Г-ну Агаеву. Газ. «Баку», 1909, №229
314. Керимов П. История азербайджанского театра. Издан первый том фундаментального исследования. Газ. «Каспий», 2009, 16 января
315. Книги и брошюры, изданные в пределах Кавказа / Кавказский Календарь на 1887 год. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1886, 214 с.
316. Кожин В.В. «Черносотенцы» и Революция. Москва: 1998, <http://kozhinov.voskres.ru/cher-sot/chersot.htm>
317. Кондак католикоса. Газ. «Баку», 1915, №72
318. Коран. Перевод и комментарии И.Ю.Крачковского. М.: Наука, 1986., 727 с.
319. Кочарли Х.С. Роль большевистской печати Азербайджана в борьбе за пролетарский интернационализм (1901-1910 гг.). Дисс....докт. ист. наук, специальность 07.00.01. Баку: 1983, 380 с.
320. Кочарлинский Ф. Из жизни мусульманского поэта Вагифа. Газ. «Каспий», 1903, №262
321. Кочарлинский Ф. Литература азербайджанских татар // Весь Кавказ, 1903, №1, ч.VIII, с.7-17
322. Кошмарные дни. По разоренному городу. Газ. «Наш Голос», 1918, №59
323. Краткий исторический очерк городов Закавказья / Кавказский календарь на 1846 год. СПб.: Военная типография, 1845, 242 с.
324. Краткий очерк сооружения мортонова эллинга в Баку. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №12-13
325. Крестов В. Как предлагают социалисты-революционеры разрешить в России национальный вопрос? Газ. «Знамя Труда», 1917, №22
326. Кто виноват? Газ. «Известия Советов рабочих и солдатских депутатов», 1918, №62(284)
327. Кумык. Будущность мусульман России. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №223

328. Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России. <http://historystudies.org>
329. Л.К. Экономические последствия армяно-татарских столкновений. Газ. «Баку», 1906, №1
330. Ленин В.И. Как обеспечить успех Учредительному Собранию? Газ. «Бакинский рабочий», 1917, №56
331. Ленин В.И. Лев Толстой, как зеркало русской революции. Газ. «Пролетарий», 1908, №35
332. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т.15, М.: Изд. Политической Литературы, 1953, 573 с.
333. Ленин и Ко. Газ. «Баку», 1917, №154
334. Лепилкина О.И. Система провинциальной прессы в России накануне и в период первой русской революции; http://www.nbu.gov.ua/portal/Sjc_Gum.
335. Липранди А.П. В нефтяной Калифорнии // Наблюдатель, 1901, №8, с.40-56
336. Лохфитский М. Кавказские записки. 1. Свойства Князя П.Д. Цицианова // Сын Отечества, 1817, №34
337. Лукьянова С.Л. Вопросы литературы в русской периодической печати Азербайджана. 1917-1920. Баку: Элм, 1976, 261 с.
338. Макушин Л.М. Проблемы свободы печати в юриспруденции эпохи Великих реформ // Проблемы образования, науки и культуры, 2007, №50, <http://proceedings.usu.ru>
339. М.А-ий. Общество помощи беженцам. Газ. «Баку», 1915, №1
340. Мамедкулизаде Дж.Г. Сборище сумасшедших. М.: Художественная литература, 1989, 351 с.
341. Мамедов-Ахлиев А. Судьба завоеваний революции. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №242
- 341а. Манифест об усовершенствовании государственного порядка. <https://ru.wikisource.org/wiki>
342. Марвин Ч. Керосиновый Молох. Газ. «Бакинские Известия», 1887, №1

343. Марвин Ч. Чудовищная производительность русских нефтяных скважин. Газ. «Бакинские Известия», 1887, №5,
344. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. М.: Наука, 1966, 324 с.
345. Махмудбеков Ш. Кавказ и Учредительное Собрание. Газ. «Известия Комитета Мусульманских Общественных организаций», 1917, №267
346. Медведев Д.А., Алиев И.Г. Гуманитарные вызовы XXI века. М.: ТЕРРА, ИТАР-ТАСС, 2011, 247 с.
347. Медиев Р. Новая выходка Петербургских газет против мусульман. Газ. «Каспий», 1906, №14
348. Меликов Г.б. Мусульманское население г. Баку. Газ. «Бакинский Листок», 1872, №9
349. Местная летопись. Газ. «Баку», 1906, 1 января
350. Местная летопись. Газ. «Каспий», 1893, №284
351. Местные свободы. Свобода слова. Газ. «Каспий», 1906, 6 января
352. Минасзавов Г. Избранные произведения. Баку: Язычы, 1982, 299 с.
353. Мир-Бабаев М.Ф. Краткая история азербайджанской нефти. Баку: Типография ГНКАР, 2008, 400 с.
354. Мирзаев М.Ш. Материалы для истории тюркской печати на Кавказе. Баку: «Çenlibel» NPM, 2009, 240 с.
355. Младотурки. Газ. «Бакинские известия» 1903, 28 августа (10 сентября)
356. Мовлаева С.А. Пропаганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты «Каспий» (1881-1917 гг.). Баку: Элм, 1983, 132 с.
357. Мурадалиева Э.Б. Колониальная политика российского царизма и городское общественное управление в Северном Азербайджане // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar seriyası, 2009, №3
358. Муслим. Произведения Шекспира на татарской сцене. Газ. «Каспий», 1904, №197
359. Мусульманская дружина. Газета «Бакинец», 1914, №60
360. Мусульманская печать. Газ. «Каспий», 1891, №№ 123, 125

361. Мусульманские рабочие пробуждаются. Газ. «Бакинский рабочий», 1906, №1
362. Мусульманские школы. Газ. «Каспий», 1891, №99
363. На темы дня. Газ. «Бакинец», 1917, №50
364. Набиев Б.А., Керимли Т.Г. Похищение Низами. Газ. «Обще-писательская Литературная газета», 2012, №2(27)
365. Наблюдательный мусульманин. Кое-что о мусульманской интеллигенции. Газ. «Бакинские известия», 1904, 2-го (15) февраля
366. Нариманов Н.Н. Несколько слов о пишущей мусульманской интеллигенции. Газ. «Каспий», 1896, №25
367. Народонаселение губернии / Бакинский торгово-промышленный сборник. Баку: Типография А.М.Промышлянского, 1900, 283 с.
368. Национальный архив Грузии: Ф.480, оп. 1, д.1988
369. НАГ: Ф.10, д.256
370. НАГ: Ф.1с., д.211
371. НАГ: Ф.2с., д.5340
372. НАГ: Ф.1с., д.81
373. НАГ: Ф.2с., д.2320
374. НАГ: Ф.480, оп. 1 д.1703
375. НАГ: Ф.480, оп. 1 д.94
376. НАГ: Ф.480, оп.2, д. 32
377. НАГ: Ф.480, оп.2, д.111а
378. НАГ: Ф.480, оп.2, д.120
379. НАГ: Ф.480, оп.2, д.22
380. НАГ: Ф.480, оп.2, д.232
381. НАГ: Ф.480, оп.2, д.234
382. НАГ: Ф.480, оп.2, д.461
383. НАГ: Ф.480, оп.2, д.789
384. НАГ: Ф.480, оп.2, д.956
385. НАГ: Ф.480, оп.2, д.963
386. Национальный вопрос. Газ. «Знамя Труда», 1917, №11
387. На Царьград! Газ. «Бакинец», 1914, №56
388. Начало печати у армян в XVI столетии // Кавказская старина, 1873, №4-5

389. Наши ближайшие задачи. Газ. «Гудок», 1908, №34
390. Наши задачи. Газ. «Известия Советов рабочих и солдатских депутатов», 1917, №1
391. Наши задачи. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №63(179)
392. Некролог. Памяти Л.Н.Шендрикова. Газ. «Прогресс», 1907, 22 февраля
393. Николаев Н. «Правда» турок об армянах и правда фактов. (По поводу брошюры турецкого правительства «Правда об армянском революционном движении и мерах правительства». Константинополь. 1916 г.). Газ. «Баку», 1916, №150
394. Нифталиев И.В. Правда о «горячем сердце Бакинской коммуны»; <http://www.myuzeerbaijan.org/>
395. Новая газета в Баку. Газ. «Каспий», 1905, №80
396. Новая лампа. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №21
397. Новиков А.И. Записки о городском самоуправлении. Газ. «Бакинские известия», 1903, 25 ноября (8 декабря)
398. Новые усовершенствования в керосиновых лампах. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №24
399. Нужна ли нам третья газета? Газ. «Каспий», 1888, №83
400. Ньюшин С. Борьтсья или отступать? Газ. «Бакинский рабочий», 1906, №1-2
401. Ньюшин С. О графе Толстом и его юбилее. Газ. «Бакинский рабочий», 1908, №5-6
402. Огаджанян Р. Эчмиадзинскому съезду. Газ. «Баку», 1915, №45
403. О пошлости. Газ. «Бакинский рабочий», 1917, №13
404. Ольшевский М.Я. Кавказ с 1841 по 1866 год // Русская старина, 1894, ноябрь, с.221-222
405. О сотрудничестве с буржуазией. Газ. «Известия Советов рабочих и военных депутатов», 1917, №128
406. От Бакинского организационного комитета партии Народной Свободы. Газ. «Бакинец», 1917, №14
407. От конституционно-демократической партии. Газ. «Баку», 1906, 19 февраля
408. От редакции. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №1

409. От редакции. Газ. «Бакинский Листок», 1872, №1
410. От редакции. Газ. «Бакинский рабочий», 1906, №1
411. От редакции. Газ. «Бакинский рабочий», 1908, №1-2
412. От редакции. Газ. «Каспий», 1881, №28
413. Открытое письмо А.И.Новикову. Газ. «Бакинские Известия», 1903, 17(30) октября
414. Отчет Правления Бакинского Отделения Женского Благотворительного общества Св. Нины. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №14
415. Описание всех губерний, областей и округов Кавказского края // Весь Кавказ. 1903, №1, ч. III, с. 18-46
416. Палян Ер. Европейская война и армянский вопрос. Газ. «Баку», 1914, №176
417. Палян Ер. К истории армянского вопроса в Турции. II. Газ. «Баку», 1914, №244
418. Панова В.Ф., Вахтин Ю.Б. Жизнь Мухаммеда. М.: Политиздат, 1990, 495 с.
419. Партийный кризис и наши задачи. Газ. «Бакинский пролетарий», 1909, №6.
420. Первый газовый завод. Большая энциклопедия Нефти и Газа. <http://www.ngpedia.ru/id22884p1.html>
421. Перинчек М. Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. М.: Лаборатория Книги, 2011, 256 с.
422. Периодическая печать на Кавказе. Тифлис: Электронпечатня Груз. Изд. Т-ва, 1901, 51 с.
423. Периодические издания в Тифлисе / Кавказский Календарь на 1862 год. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1861, 471 с.
424. Письма к Распутину. Газ. «Бакинец», 1917, №34
425. Письмо в редакцию. Газ. «Каспий», 1906, №19
426. Пичиян И. Государственный переворот и партия «Дашнакцутюн». Газ. «Баку», 1917, №72
427. По поводу проекта транскавказского нефтепровода. (Доклад К.И.Лисенко в Императорском Русском Техническом Обществе). Газ. «Бакинские Известия», 1885, №9

428. По России. Профессиональные союзы в Москве. Газ. «Бакинский рабочий», 1908, №1-2
429. Политические известия. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №7
430. Положение армян в Турции. Газ. «Баку», 1915, №158
431. Попов. Ответ г. Ильину. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №7
- 431а. Португалов В. Наследие эпохи великих реформ. Газ. «Бакинские известия», 1903, 13(26) ноября
432. Постановление Бакинского генерал-губернатора. Газ. «Баку», 1905, №33
433. Пресса. Газ. «Баку», 1915, №16
434. Прощение С.-Петербургского 1-й гильдии купца Людвиг Эммануиловича Нобеля. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №12
435. Пушкин А.С. Анчар. Собрание сочинений в 10 томах. Т. 2, М.: Художественная Литература, 1959; <http://rvb.ru/pushkin/01text/01versus/>
436. Работа ленинцев в армии. Газ. «Бакинец», 1917, №35
437. Развязка. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №62(178)
438. Рамишвили Ис. Это было тогда... Газ. «Наш Голос», 1918, №2
439. Распутин и двор. Газ. «Бакинец», 1917, №17
440. Распутин и дворец. Газ. «Бакинец», 1917, №13
441. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война. 1917-1918 гг. Баку: «Красный Восток» Бакполиграф, 1927, 221 с.
442. Редакция Закавказского Вестника / Кавказский Календарь на 1847 год. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1846
443. Общественное образование / Кавказский Календарь на 1847 г. Тифлис, 1846
444. Рейфман П.С. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры; <http://lepo.it.da.ut.ee/~pavel/index1.htm> http://www.textfighte.org/raznoe/History/reifm/stavshii_ministrom_prosvescheniy_a_tsenzury_aleksandra.php

445. Р-н. Л. К историческим итогам 1913 года. Газ. «Баку», 1914, №1
446. Роланд. Съезд журналистов. Газ. «Каспий», 1905, №63
447. Российский Государственный исторический архив (РГИА). Ф.776, оп.12, д.48
448. РГИА: Ф.776, оп.14 д.1
449. Русские писатели. 1800-1917. Биографический словарь. Т.1: А-Г. /Под ред. П.А.Николаева, Д.С.Лихачев, Ю.М.Лотман, Ю.Манн и др. М.: Советская энциклопедия, 1989, 672 с.
450. Рустамова - Тогиди С. А. Мартовские события 1918 г. в Баку: предпосылки, характер, последствия (11). [http://az.wikibooks.org/wiki/Мартовские_события_1918_г._в_Баку:_предпосылки,_характер,_последствия_\(II\)](http://az.wikibooks.org/wiki/Мартовские_события_1918_г._в_Баку:_предпосылки,_характер,_последствия_(II))
451. С берегов Каспия. Газ. «Бакинские Известия», 1877, №16
452. Светоховский Т. Русский Азербайджан // Хазар, 1990, №1 (2), с.83-109
453. Свободная печать. Газ. «Каспий», 1917, №73
454. Сибирский Ф. Арам. Газ. «Русское Слово», 1915, №119
455. Сеидзаде Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века. Баку: Элм, 1978, 146 с.
456. Сколько стоит война? Газ. Каспий», 1914, №164
457. Скорбь журналиста. Газ. «Каспий», 1905, №18
458. Словарь кавказских деятелей. Приложение к «Справочнику Старожила». Газ. «Кавказ», Тифлис, 1900, №1.
459. Собрание нефтепромышленников 26 октября. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №87
460. Соколовский Н.А. Бурение на нефть и способы ее добычи в период 1873-1883 гг. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №№19, 20, 21
461. Соколовский Н.А. Как велики нефтяные богатства Кавказа. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №33
462. Соколовский Н.А. Нефтепровод и фонтаны. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №88
463. Соколовский Н.А. Нефтепровод, как средство усиления разведок на нефть. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №89
464. Старосельский В.А. Кавказская драма. Армяне. Газ. «Баку», 1906, №54.
465. Старцев. Бакинская нефтяная промышленность. Газ. «Бакинские Известия», 1886, №1
466. Старцев. Магомет и его учение. Газ. «Каспий», 1891, №271, 1892, №№3, 8, 18, 25, 36, 52, 71, 79, 87, 106, 113
467. Старцев Гр. Заметки. Газ. «Баку», 1917, №119
468. Старый. Баку в цифрах. III. Газ. «Каспий», 1914, №285
469. Старый. Добрая зависть. Газ. «Каспий», 1915, №20
470. Стоимость войны. Газ. «Каспий», 1905, 4 января, №2
471. Съезд учителей-мусульман Кавказа в г. Баку. Газ. «Каспий», 1906, №178
472. Тагирджанова А.Н. К 95-летию IV Всероссийского съезда мусульман в Петербурге (Краткий обзор газетных публикаций) // История Петербурга, 2009, № 3 (49), с.66-71.
473. Тан. Очерки. Передвинутые души. // Русское богатство, 1908, №11, сс. 156-169
474. Тер-Даниелянц Д. Армянские школы в Турции. Газ. «Каспий», 1904, №16
475. Типография «Баку». Газ. «Бакинец», 1919, №4
476. Топчибашев А.А. Газета на татарском языке в Баку. Газ. «Каспий», 1905, №18
477. Топчибашев А.А. К отмене ограничения прав мусульман в городском самоуправлении. Газ. «Каспий», 1905, №156
478. Топчибашев А.А. К самоуправлению Кавказа. Газ. «Каспий», 1905, №218
479. Топчибашев А.А. К умиротворению национальностей. Газ. «Каспий», 1905, №222
480. Топчибашев А.А. К учреждению в Баку мусульманского благотворительного общества. Газ. «Каспий», 1904, №235.
481. Топчибашев А.А. Мусульмане в освободительном движении. Газ. «Каспий», 1905, №216
482. Топчибашев А.А. Начало реформ на Кавказе. Газ. «Каспий», 1905, №140
483. Топчибашев А.А. От редакции. Газ. «Каспий», 1898, №133

484. Топчибашев А.А. Свобода и школа. Газ. «Каспий», 1905, №219
485. Топчибашев А.А. Эра возрождения мусульман. Газ. «Каспий», 1905, №221
486. Труды Бакинского Отделения Императорского Русского Технического Общества. Баку: Типография «Арор», 1897, 153 с.
487. Труды. Издание Совета съезда нефтепромышленников в Баку. Баку: Типография А.Г.Юзбашева, 1901
488. Гуманян С. «Разгон» Учредительного Собрания. Газ. «Известия Советов рабочих и солдатских депутатов», 1918, №9 (231)
489. Турецкая нота об армянских погромах. Газ. «Баку», 1915, №131
490. Устав о цензуре и печати / Составлен В.П.Ширковым. СПб.: Изд. Юридического Книжного Магазина Н.К.Мартынова, 1900, 304 с.
491. Устюжанина П.А. Феномен сатирической журналистики в российской печати в период революции 1905-1907 гг. <http://sfukras.akademia.edu/PolinaUstyuzhanina/Papers/173353/1905-1907>
492. Усуббекова А. Наше будущее и задачи настоящего момента. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, 1(14) декабря
493. Учредительное Собрание и Самодержцы из Смольного. Газ. «Знамя труда», 1917, №53
494. Учредительное Собрание. Газ. «Каспий», 1917, №265
495. Фадеев А.В. Россия и Кавказ в первой трети XIX века. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1960, 400с.
496. Филатович Б. Приближается великое. Газ. «Бакинец», 1915, №13
497. Хатисов К.И. Баку, 18-е февраля. Газ. «Баку», 1906, 18 февраля
498. Хатисов К.И. Баку, 22-но января. Газ. «Баку», 1906, №17
499. Хатисов К.И. Ревизия сенатора Кузьминского и армянские комитеты. Газ. «Баку», 1906, №38

500. Хатисов К.И. Что говорят цифры? // Нефтяное Дело, 1901, №20, с.1154-1146
501. Хлопководство / Бакинский Торгово-Промышленный Сборник. Баку: 1900
502. Чего хотят большевики? Газ. «Бакинский рабочий», 1917, №27
503. Шадури В. Грибоедов и грузинские литературно-общественные круги; www.feb-web.ru
504. Шариф А.К. Четвертое, исправленное... // Вопросы литературы, 1972, №3
505. Шаумян С. Ко всем Советам Раб., Солд., и Крест. Депутатов, ко всем рабочим, солдатам и крестьянам Кавказа. Газ. «Бакинский рабочий», 1918, №28(144)
506. Шахтагинский Б. К делу организации трудящейся мусульманской массы. 1917, «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», №131
507. Шахтагинский Б. К задачам момента. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №103
508. Шахтагинский Б. Одно из двух. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №127
509. Шахтагинский Б. Ответ гг. секретарям центральной избирательной комиссии. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №111
510. Шахтагинский Б. Политическое недомыслие. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №128
511. Шахтагинский Б. Структура мусульманской действительности». Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №113
512. Шахтагинский Б.Отрадное явление. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №134

513. Шахтагинский Б. К событиям последних недель. Газ. «Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных организаций», 1917, №149
514. Шахтагинский М.А. Англичане в Индии. Газ. «Каспий», 1891, №148
515. Шахтагинский М.А. Вести из Персии. Газ. «Каспий», 1891, №105
516. Шахтагинский М.А. Джемаль-Эд-Дин. Газ. «Каспий», 1891, №102
517. Шахтагинский М.А. Как называть закавказских мусульман? Газ. «Каспий», 1891, №93
518. Шахтагинский М.А. Корреспонденция. Газ. «Каспий», 1891, №100
519. Шахтагинский М.А. Русско-персидские отношения. Газ. «Каспий», 1891, №63
520. Шахтагинский М.А. Трогательная история» (Истинное происшествие). Газ. «Каспий», 1891, №111
- 520а. Щербинин М.П. Акты, собранные Кавказкой Археологической Комиссией. Время Ермолова. (1816-1827) // Русская Старина, 1886, Т.15, с.225-234
521. Шахтагинский М.А. Турецкие русофилы. Газ. «Каспий», 1891, №126
522. Эхо дня. Газ. «Бакинец», 1914, №50
523. Якубова М.А. Еще в начале века // Литературный Азербайджан, 1984, №12
524. 1 Мая. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №9
525. 13 Марта. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №2
526. 17 Апреля. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №7
527. 1907-1908. Газ. «Гудок», 1907, №12
528. 3 Апреля. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №5
529. 3 Января 1918 г. «Известия Советов рабочих и солдатских депутатов», 1918, №1(223)
530. 400 лет русского книгопечатания. М.: Наука, 1964, 664 с. <http://www.ivki.ru/svitok/book/kvb.htm>
531. 6 Марта. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №1

532. 8 Мая. Газ. «Бакинский Листок», 1871, №10
533. 22 апреля – день рабочей печати. Газ. «Бакинский рабочий», 1917, №1

İngilis dilində

534. Świętochowski T. Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identifying Muslim Community. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 290 pp.

Fransız dilində

535. Benningsen A., Lemercier-Quelquejay Ch. La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920. Paris: Mouton & Co, 1964. 386 p.

İnternet resursları

536. www.armenika.info
537. www.antiquebook.htm
538. <http://dic.academic.ru>
539. orient/iraq/kurds.htm

**1871 MAY – 1918-Cİ İLLƏRDƏ RUS DİLİNDƏ
NƏŞR OLUNAN QƏZET VƏ JURNALLARIN
XRONOLOGİYASI**

1. Бакинский Листок – 1871-1872
2. Бакинские Известия – 1876-1887
3. Каспий – 1881-1919
4. Бакинские Губернские Ведомости -1894-1917
5. Бакинские Объявления – 1894-1901, 1903-1905
6. Бакинский Торгово-Промышленный Листок – 1898-1905
7. Нефтяное Дело – 1899-1920
8. Кавказ и Средняя Азия в фотографиях и описаниях – 1900-1906
9. Биржевые Бюллетени Газеты «Нефтяное Дело» - 1902
10. Бакинские Известия – 1902-1905, 1907
11. Баку – 1902-1918
12. Известия Совета Рабочих Депутатов-1905-1906
13. Бакинская Газета – 1905-1906
14. Кавказское Слово – 1905-1906
15. Маяк – 1905-1906
16. Бакинская Жизнь – 1906
17. Бакинский Голос – 1906
18. Весельчак -1906
19. Елисаветпольские Отголоски – 1906
20. Каспийская Волна – 1906
21. Набат - 1906
22. Понедельник – 1906
23. Призыв – 1906
24. Труд – 1906
25. Трудовая Жизнь – 1906
26. Якорь - 1906
27. Бакинские Отголоски – 1906-1907
28. Бакинский Досуг – 1906-1907

29. Рядовой – 1906-1907
30. Бакинский Рабочий – 1906, 1908, 1917-
31. Каспийское Море – 1907
32. Прогресс - 1907
33. Голос Баку – 1907
34. Народ – 1907
35. Бакинская Неделя -1907
36. Кавказ и Средняя Азия - 1907
37. Бакинский День – 1907-1908
38. Бакинское Эхо – 1907-1908
39. Промысловый Вестник – 1907-1908
40. Бакинец -1907-1920
41. Баптист – 1907-1914
42. Бакинский Пролетарий – 1907-1909
43. Гудок 1907-1909
44. Джигит – 1907-1913, 1916, 1918
45. Вай-Вай - 1908
46. Жизнь Баку – 1908
47. Сегодня - 1908
48. Бакинский Листок Справок, Объявлений и Рекламы – 1908
49. Вестник Баку – 1908
50. Бакинское Горю – 1908-1909
51. Бакинский Листок -1908-1909
52. Елисаветпольские Губернские Ведомости – 1908-1916
53. Бич - 1909
54. Бакинский Профессиональный Вестник – 1909
55. Вечерние Новости – 1909
56. Волна – 1909
57. Прикаспийская Жизнь - 1909
58. Заря – 1909-1910
59. Бакинская Почта 1909-1910
60. Бакинские Вести – 1909
61. Вечерняя Заря – 1909-1910

62. Адская Почта - 1910
63. Бакинские Стрелы – 1910
64. Обзорение театров - 1910
65. Бакинский Биржевой Листок – 1910
66. Бакинский Конторщик – 1910-1911
67. Бакинская Правда – 1910-1911
68. Бакинские Новости – 1910-1913
69. Кавказская Копейка – 1910-1916
70. Кавказский Телеграф – 1910-1916
71. Бакинская Звезда - 1911
72. Бакинский Дневник – 1911
73. Кавказский Телеграф - 1911-1912
74. Юный Кавказ – 1911-1912
75. Шушинский Листок – 1911-1914
76. Барабан – 1912-1913
77. Наш Путь – 1912
78. Наше Слово – 1912-1913
79. Мозаика - 1913
80. Бакинский Театральный Курьер - 1913-1914
81. Модный Курьер – 1913-1914
82. Бич – 1913-1916
83. Шушинская Жизнь – 1913-1914
84. Весенний Звон – 1914
85. Известия Бакинской Городской Думы – 1914-1916
86. Экстренные Официальные Телеграммы – 1914-1917
87. Бакинские Известия -1915
88. Беженец – 1915
89. Вечерние Официальные Телеграммы – 1917
90. Единение -1917
91. Известия Комитета Бакинских Мусульманских
Общественных Организаций - 1917
92. Известия Бакинского Исполнительного Комитета -1917
93. Известия Советов Рабочих и Солдатских Депутатов –
1917-1918

94. Известия Революционного Комитета Общественной
Безопасности – 1917
95. Листок Пролетарского Сопещания Женщин - 1917
96. Социал-демократ - 1917
97. Голос Единства – 1917-1918
98. Знамя Труда – 1917-1918
99. Ночные Официальные Телеграммы - 1917
100. Известия Военно-Революционного Комитета
Кавказской Армии -1918
101. Наш Голос – 1918
102. Наше Знамя – 1918
103. Наше Слово – 1918
104. Бюллетень Комитета Революционной Обороны
г. Баку – 1918

**“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayner: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Ruhiyyə Abbasova**

Çapa imzalanmış: **07.04.2017**
Şərti çap vərəqi: **24.5**. Sifariş: **№256**
Kağız formatı: **60x84 1/16**. Tiraj: **300**

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4

14240

№ 2017
2014

БАКИНСКІЙ

№ 10747
№ 349
Среда, 22-е Января 1914 г.
БАКУ
ПЕРВАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ
РЕСПУБЛИКАНСКАЯ ПЕЧАТНІЦА
СРЕД. СТОЛ. 37

